ODJEL ZA DRUŠTVENE NAUKE

Urednik

akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

STARINE

KNJIGA 55

ZAGREB

1971

KNJIŽNICA
REPUBLIČKOG ZAVODA
ZA STATISTIKU SR HRVATSKE
Z A G R E B
41.348

Tisak, uvez i oprema:
Izdavački zavod Jugoslavenske akademije – Zagreb

GRGA NOVAK

MLETAČKI IZVORI O POTRESU U DUBROVNIKU I KOTORU 6. TRAVNJA GOD. 1667.

Pred punih 50 godina pronašao sam u arhivu »Frari« (Archivio di stato) u Veneciji nekoliko važnih spisa, koji su se odnosili na potres što je 6. travnja god. 1667. uništio Dubrovnik i u velikom dijelu Kotor, a donekle i druga mjesta na primorju od Pelješca do Ulcinja. God. 1926. objavio sam u »Novostima«, tadanjem zagrebačkom dnevniku, članak pod naslovom »Potres u Dubrovniku 1667. godine«, na osnovu tih dokumenata. Taj sam potres, a i kotorski, obradio i u časopisu »Naše more«, god. 1959. pod naslovom »Intervencija mletačke ratne mornarice u doba velikog potresa na južnom Jadranu 6. travnja 1667.«

Ovdje objavljujem dopise i izvještaje mletačkih visokih činovnika u Dalmaciji, koji su taj strahovit potres sami direktno ili indirektno doživjeli, njihove prve utiske, njihove dispozicije i njihovo političko gledanje na eventualnu korist, koju bi mogla izvući Venecija od tih nevolja, koje su u prvom redu i najviše pogodile Dubrovnik. Objavljujem ih gotovo sve u originalu jer su oni od izvanrednog interesa za momenat, koji je zatekao Dubrovnik sasvim nepripravan za nešto takvo. Oni su to interesantniji što je ne samo stradao imetak Dubrovnika, razrušene i izgorjele njegove kuće, njegove crkve sa skupocjenim dragocjenostima, uništeno pokućstvo, odijela, nego je i sama sloboda Dubrovnika došla u veliku opasnost. Venecija, koja je od početka XVI stoljeća gledala u Dubrovniku opasnog konkurenta u trgovini s Turskom, i koja je radila sve moguće da je uguši, sada je mislila na to kako bi Dubrovnik podvlastila i time definitivno riješila to pitanje konkurencije Dubrovnika na Balkanu. Postojala je i druga opasnost, koja nije bila ništa manja, a ta je da Turska zauzme Dubrovnik i da mu bude ne samo vrhovni gospodar, kakav je tada i bila, nego da i njega pretvori u svoju trgovačku luku na Jadranskom moru.

Međutim, Turci nijesu ni pomišljali na to, mada je Venecija to Dubrovčanima davala naslutiti, jer je takav Dubrovnik bio za Tursku mnogo važniji, nego kad bi bio njezina luka.

O svemu tome, a ne samo o samom potresu i šteti koju je on Dubrovniku i Kotoru nanio, govore nam dokumenti, koje ovdje publiciramo.

Za vrijeme potresa, 6. travnja 1667. godine stajao je na čelu mletačke Dalmacije i Albanije generalni providur Catarin Cornaro, a u samom Kotoru bio je izvanredni providur Giacomo Loredan, obojica zauzeta u to vrijeme, pored drugoga i ratom, koji je još uvijek trajao između Venecije i Turske, a koji je započeo još godine 1645. To je tzv. kandijski rat, u kojemu je 30. ožujka godine 1648. pao u mletačke ruke Klis, a g. 1662. doprlo do samog Splita 4000 turskih konjanika, a granica bila stalno pokretna i ugrožena, i u Dalmaciji i u Kotoru. Istina, pažnja je i Turske i Venecije bila usredotočena na Kandiji (Kreta), kamo će, poslije svoga generalnog providurstva u Dalmaciji i Albaniji, biti upućen upravo ovaj naš izvor, Katarin Kornaro (Catharin Cornaro), kao zapovjednik mletačke mornarice, pod vrhovnom komandom Francesca Morosinija. Tamo će on, poslije mnogih junačkih djela, 13. lipnja 1669. u obrani Kandije i poginuti.

Mi ćemo ovdje donijeti i njegova pisma upućena mletačkoj vladi, u vezi s potresom, a i neke druge dokumente, koji se na to odnose; njegovu relaciju publicirat ćemo u MHSM 20, a ovdje relaciju tadanjeg kotorskog izvanrednog providura Loredana. Ovi su dokumenti uzeti iz Državnog arhiva (Archivio di stato) u Veneciji, Senato, Provveditori da tera e da mar, filza 197, Caterin Cornaro, provveditor general, 1667, 11 aprile, zatim Relazioni Senato V. Secreta. Prvi je datiran u Zadru 12. travnja 1667 i nosi No 210. Pored izvještaja samog generalnog providura Caterina Cornara nalaze se u ovom konvolutu i druge izjave i pisma.

I.

No 210 – 12. travnja

Generalni providur Caterin Cornaro izvještava mletačku vladu kako je primio pismo od kotorskog providura Loredana o potresu, koji je bio u Kotoru 6. travnja. Potres je porušio velik dio gradskih bedema, kuće, javne zgrade, crkve i katedralu, a poginulo je mnogo vojnika i građana. Jak potres je uvelike oštetio Budvu i Perast. Cornaro je odmah pristupio organizaciji pomoći Kotoru.

Kada je već bio pismo završio, doplovio je u Zadar kanonik Drago, koga je također bio uputio u Zadar providur Loredan da obavijesti Cornara o nesreći, koja je zadesila Kotor i okolicu. Kanonika Dragu je odmah saslušao i njegovu izjavu prilaže pismu.

No 210

(fol. 1 r.)

Serenissimo Principe

Accidente grauissimo mi neccessita a far con tutta sollicitudine l'ispedizione presente. Con lettera del giorno de 7. da Cattaro di quel Illustrissimo Proueditor Loredan riceuo l'auiso molesto d'un terremotto horribile e spauentoso seguito ai 6. con danno rileuante delle mure di quel recinto; rouina grande di case, dei publici palazzi, delle chiese e del domo; con morte non poca d'habitanti e milizie; stato pur Sua Signoria Illustrissima per tal cagione in contingenze molto pericolose, aggiongendo di più, che alli esser medesimo sian soggiaciute Budua e Pirasto, come tutto Vostre Eccellenze si compiaceranno d'intender della lettura della lettera stessa, nella quale uenendomi, motiuato la spedizione, ch'il (fol. 1 v.) giorno auanti esso signore m'haueua fatto d'un espressa fillucca col canonico Drago, n'essendo per anco qua comparso, trouadomi priuo di quelle particolarità più distinte che in caso di tant' importanza si rendeuano bisognose; ho fatto immediate prender il costituto del patron che portò dette lettere, e lo stesso pure trasmetto alla Serenità Vostra che colla sua osseruazione, potrà maggiormente restarne informata, et hauer quel di più, che riguarda l'horribile danno, riportatosi anco a Ragusa et a Castelnuovo. Colto quanto ben può la prudenza di Vostre Eccellenze comprender di tanta notizia e circondato nel tempo medesimo da doppia afflizione per il successo e per l'angustia (fol. 2 r.) dei mezzi, che m'impediscono poter in si urgente importanza contribuir subito tutto quel che conosco douersi a riparo dei discapiti, che da caso così infelice potesser causarsi; già ridotto in prouincia con la sola propria galea, com'a Vostre Eccellenze è ben noto; e questa pur anco il stesso giorno dell'arriuo, che fecci in questa città spedita nel Golfo a tracciar i corsari, nel modo stesso, che si haueuo in tre squadre incaminate all'altre delle miglior galeotte; non ho però senza perdita di momenti pretermesso qual si sia parte, che in tanto incontro derriuar possa da un inferuoratissima applicazione; e come s'hauesse già la galea sudetta, o fosse almen (fol. 2 v.) gionto l'illustrissimo gouernator Vendramin che col quel crucio e con quel ramarico che à riguardo d'estremi bisogni ogni momento sospiro haurei senza qual si sia imaginabil dilazione preso l'imbarco e mi sarei a quella parte condotto, per contribuirui l'assistenze più rigorose, e per prender sul fatto quelle rissoluzioni che ricercano congionture così moleste, senza mirar a qualunque sconcerto et incommodo mio priuato, che nel finir della carica, e con poca salute che m'ha costretto a pormi sono due giorni in una ben rigorosa purga, perchè questo niente considero e nell'unico debito di sempre seruir alla patria tutto totalmente trascuro; così ho subito espedito l'ordine al signor gouernator Michiel di ritornarsene qui immediate (fol. 3 r.), e quando egli giunga, e lo stesso signor gouernator Vendramin prima arriui, niente sarà di ritardo, o differirà la mia mossa.

In tanto per dar all'aflizione d'esso signore qualche contento a render quanto più sii possibile rincorate quelle milizie, e quegli abitanti, ho subito con la stessa fillucca fatto espedizione colà del sergente maggior in prouintia Lonigo, consignandoli pur mie lettere scritte tanto a Sua Signoria Illustrissima quanto a tutti quegli ordini con le quali ho loro apportato gli eccittamenti più uiui a dimostrar in incontro così peruerso gli atti più pieni di corragio, e d'intrepidezza, faticando con tutto feruore intorno i trauagli più bisognosi, e facendo con tutta la solecitudine i più propri ripari (fol. 3 v.) ben certi d'hauer in momenti qualunque assistenza e di douer io medesimo esser apprestarmi ogni aiuto. Oltre doi barche molto ben rinforzate, ho incanùnate pur anco in più siti a ricercarne le galeotte, con ordine espresso, che debban tutte portarsi a Cattaro, hauendo stessamente mandato per questi scogli a trouarui qualche uassillo per dar l'imbarco a milizie, che in ogni modo rissoluo prima, che gionga la sera indrizzarui. E perchè la mancanza total di dinaro accresce i tormenti e già coll'obligo di sodisuar i mercanti che m'hanno per il corso di quasi tre mesi con prontezza non ordinaria soccorso, ho per quest'occorenza fatto ch'anco il Califfi m'impresti due milla (fol. 4 r.) cecchini, con un obligazione priuata, senza la quale non m'è mai potuto riuscire d'indurlo, e tutti li porterò meco a quella parte per impiegarli doue i bisogni ben possono uedersi immensi; et io tra tanti disturbi essenzialissimo preueggo questo delle lacrime e dell'instanze di tanti miserabili et infelici che imploreranno soccorso e souegno. A questo supplico la publica carità di rifleter e mentre con i neccessarii prouedimenti non si degni d'assistermi, douran per dura neccessità restar non solo sospesi i terzi per tutto, ma ne anco a queste nuoui importanti iatture sarà posibil di ripararsi come conuiene; mille cecchini andando ogni dieci giorni ne soli terzi delle (fol. 4 v.) milizie e di legni armati, senza galee stipendiati e tant'altre mensuali distribuzioni che certamente non posso tralasciarsi, e sin al giorno presente con tutta prontezza da me si sono continuate. Mentre però in questo capo non dubito quelle deliberazioni, che si ricercano, e col mio esser di là risseruo una subita distintissima informazione del accaduto; non deuo tra tanto ommetter che potendo esser questo un inuito grandissimo a Turchi, per quello che forse mai hauerebbono ardito intraprender. Vuol ogni regola, e insegna ben la prudenza che ui s'applichi quanto conuiene, ne si perda momenti di ridur in la piazza, c'ha tanti ben noti contrarii per (fol. 5 r.) riceuer soccorsi, tutto quel più che ui occorri, e che potrà quando sempre cessi il pericolo esser di la leuato e subitamente doue si uoglia ispedito. Il zelo inferuoratissimo, che nel loro seruizio mantengo, chiama compatimento humanissimo, se ardisco anco in questo difondermi, e rappresentar humilmente, che prima di tutto stimerei molto utile il poterui, occorrendo ispedir immediate il reggimento pontificio, et che senz' ordine espresso di Roma, par ch'egli non possa mouersi, et andar a Cattaro, perchè così leuandosi dall'altre piazze delle milizie di Vostre Eccellenze un numero di cinquecento si farebbe un corpo buono di mille, col qual non crederei

che fosse tanto difficile renderla (fol. 5 v.) in poco tempo assai ben prouueduta, e per qualche mancanza doue non fossero sospetti conuenirebbe introdurui degli isolani, e de i uillici, prendendoui quei ripieghi che fossero dall'urgenza maggiormente suggeriti, fin che Vostre Eccellenze mandano quei rinforzi che stimeran necessarii.

Per prouision da uito, e da guerra, per hora stimerei necessario biscotto cinquecento migliara, formento stara almeno tremille, legname, cioè scorzi; e ferramenta nella quantità maggiore che sia possibile, – mentre si doueran far quartieri di tauole e render prouiste d'alloggi quelle milizie, et per quel di più ch'occorresse dal proprio luoco portero l'informazioni sul fatto regolandomi (fol. 6 r.) dall'esser in qual trouerò quella piazza con le notizie et auuisi che mi sortisce andar ricauando. In tanto con tutto il spirito rappresento la mancanza total di biscotto per tutto, qua non essendouene a pena per questo mese. A Sebenico sol sino ai 15 et a Spalato quasi l'istesso, ne, benche da me sempre supplicatesene la missione ne ueggo imaginabil comparsa: onde almeno un uassello per cadaun luoco si rende subito bisognosissimo. Il signor marchese degli Oddi a mottiuo di mie uiuissime instanze si dispone prender meco l'imbarco, e l'intelligenza uersata d'esso signor darà nel riueder quegli affarri (fol. 6 v.) al mio animo gran respiro, et al seruizio di Vostre Eccellenze considerabil uantaggio. Nel resto impiegata la mia galea, disposte neccessariamente a Cattaro le galeotte, può la prudenza di Vostre Eccellenze comprender quanto i corsari sian per rendersi infesti, e come resti a loro libero l'inoltrarsi nel Golfo, e portarsi senza timore a qual si sia tentatiuo. Questo accresce il mio crucio et il mio scontento, ma senza mezzi, e con obbedienza a quel ch'elle commandano, non è possibil farli contrasto. Grazie, ecc.

Zara il 12 april 1667

P. S. Capita in questo punto il canonico Drago nominato di sopra, e fatto rileuarsi il suo (fol. 7 r.) costituto, l'unisco pure esso ancora a queste riuerentissime righe, e supplico con tutto il spirito l'espedizione del Bolizza, che in quest'occorrenza non può esser ne più utile ne più neccessaria.

Caterino Cornaro Proueditor General

II.

Izjava kapetana Vinka Djimete, pokojnog Petra iz Kotora.

Kapetan Gimetta, koga je poslao sa svojim pismom providur Loredano, čim je prispio u Zadar, poslije putovanja od 7. do 11. travnja, pošao je odmah generalnom providuru, predao mu pismo Loredanovo, ispričao usmeno sve što je znao o potresu, a onda i dao izjavu, koju ovdje donosimo.

U svojoj izjavi on opisuje kada i kako je nastao potres, koji je – kako on kaže – trajao gotovo četvrt sata, porušio obje javne zgrade, gradski bedem u dobrom dijelu, oko polovice gradskih privatnih kuća, dvadeset i devet je vojnika poginulo, oko 200 građana i građanki, pala su dva zvonika katedrale, crkva Anđela, samostan koludrica, u kojem su sve koludrice poginule, osim njih dvije.

Stradali su Budva i Perast, a i Herceg-Novi. Mnogo je gore stradao Dubrovnik, što je doznao, kada je prispio u grušku luku. Tu su mu kazali da je u Dubrovniku poginulo sedam tisuća građana i građanki. Porušen je i dio gradskih bedema, grad je porušen, a i u Gružu popadalo je nekoliko kuća dubrovačkih plemića i polovica samostana.

C. Cornaro, 1667 – prilog No 210

(fol. 9 r.)

XI. aprile 1667 Zara a hore 24. Constituito Proc. Vicenzo Gimmetta q. Pietro da Cattaro capitato hor hora con felluca rifferi come segue:

Giouedì passato a mezzo giorno l'Illustrissimo Signor Proueditor estraordinario di Cattaro m'ispedì con lettere ad Eccellentissimo signor Proueditor general per portar l'auiso delle disgrazie occorse che sono queste:

Mercoredì santo alle hore quattordeci si sentì un spauentoso terremotto, che durò quasi un quarto d'hora, et fù così uiolente, c'ha gettato per terra ambidue i palazzi publici, la muraglia della città sopra la quale era appoggiato uno delli detti palazzi, alla parte dalla marina, parte e caduto et parte offesa, et apperta. E caduta anco una parte del fianco del belloardo della campanna parimente a marina per il spatio di dieci passa in circa, ma però se ben è caduta la muraglia il terrapieno e rimaso intiero, et l'artiglieria non s'è mossa. Di sopra nel monte poi sono caduti due pezzi di muraglia di quattrocinque passa l'uno a i posti chiamati del Soranzo et del Contarini alla parte della (fol. 9 v.) fiumara. Et nel castello è caduto un poco di muraglia dalla parte di dentro uerso la città, ne di sopra per grazia di Dio è successo altro male.

Nella città sono cadute le case per la metà in circa. E caduto anco un pezzo di muro del luoco delle munitioni posto sul monte a San Rocco, ou' è la poluere quale andera di male se non si prouvede presto. Nei palazzi publici non è rimasto d'intiero se non li sottoportici uerso la piazza et anco il luoco del biscotto, sebben in questo sono caduti dei coppi et altre materie, onde quei biscotti che erano in quel luoco restano al scoperto e qui posono essere ducento in trecento migliara di biscotto.

L'armamento pure tutto è uenuto abasso fra le altre ruuine et l'Illustrissimo Signor Proueditor con la sua famiglia è anco stato coperto dalle materie cadute; onde circa un'hora doppo solamente l'habbiamo cauato fuora, offeso in diuerse parti del corpo, se ben non di gran rileuo, et è rimasto morto il suo mastro di casa. Sono anco morti uinti noue soldati, che si trouauano nel corpo di guardia del medesimo palazzo a marina

et sin (fol. 10 r.) a quell'hora ch' io mi partii faceuano conto che fossero morte circa ducento persone, la maggior parte donne e putti, ma ancora n'anduano cauando di sotto uia delle ruine, ne poteua sapersi il uero numero. D'huomini e persone di conditione però non so che sii morto alcuno.

Li due campanili e la facciata della chiesa del duomo sono pure caduti. Parimente la chiesa degli Angeli, et il monasterio con morte di tutte le monacche eccetuate due.

Gli altri luochi delle publiche monitioni sono rimasti senza danno, solamente si sono mossi li coppi, e hauranno bisogno di restaurare per conseruatione delle medesime munitioni.

Nelle fortificazioni non so, che sii altro danno che quello ch'ho detto.

Di soldati credo che ne siano morti de gl'altri, ma non posso saper la quantita, perche son uenuto uia, et ancor s'andauano ritrorando dei cadaueri.

A Budua pure per quanto uno portò auiso è seguita la medesima disgratia, dicendosi che (fol. 10 v.) non sii rimasto in piedi altro che il solo castello nel quale erano l'Illustrissimo signor podestà et il signor gouernator della armi, ma non so altri più distinti particolari, ne quante persone siano morte.

A Perasto sono anco cadute alcune case, et al scoglietto di San Zorzi doue si trouauano diuerse persone pur di Perasto, andate per occasione di dar sepoltura ad un cadauere, sono rimasti soffocati sotto la chiesa uinti otto di loro; essendo rimasti grauemente offesi l'abbate il capitanio di Perasto, et si fa conto che in quel luoco fra tutti siano morti circa quaranta persone.

E caduto parimente al scoglietto della Madonna il conuento di frati.

In Castel Nouo si dice che non siano rimaste più di cinque sei case, ma non so che genti siano morte. La fortezza superiore però dal medesimo Castel Nouo, non ha risentito danno per quanto si uede, et ho inteso. Ma ben si uede esser caduto un pezzo di muraglia della città alla parte di sirocco.

(Fol. 11 r.) A Ragusa poi ho inteso che il male sii anco molto maggiore hauendo sentito in porto di Santa Croce da persone proprie di Ragusa, che si sono ritirate di fuori sotto baracche in campagna, che sono morte sette mille persone nella città. Et io nel passagio che feci uenerdi all'alba, osseruai due gran pezzi di muraglia caduta alla parte di garbino, et osseruai anco fuoco acceso di dentro, hauendo doppo inteso dalle genti che detto fuoco si fosse acceso nel monasterio dei fratti Zoccolanti.

Nel porto anco ho inteso esser caduto un pezzo di muraglia dalla quale siano rimasti sommersi due vascelli. Doppo che mi son partito di Santa Croce i miei marinari mi hanno detto d'hauer inteso da quelle genti, che li gentilhuomini in quel punto si ritrouassero nel loro conseglio, et che siano rimasti morti molti di loro, insieme col loro Rettore, ma questo par-

ticolare però io non l'ho inteso se non dai miei marinari. Ben dico che da tutte le parti della loro giurisditione (fol. 11 v.) concoreuano le genti alla città ad aiutare.

Nel loco di Santa Croce sono cadute diuerse case di gentilhuomini et la metà del conuento.

III.

Pismo izvanrednog providura Kotora Giacoma Loredana, upućeno generalnom providuru Dalmacije i Albanije Caterinu Cornaru.

Loredano piše Cornaru iz Kotora 7. travnja, kako mu je »jučer ujutro« uputio kanonika Draga sa ekspresnom lađom, da mu javi o »strahovitom potresu« koji je porušio razne dijelove gradskih bedema i gotovo sve kuće, palače i crkve, zajedno sa stolnom, da je poginulo dosta svijeta, građana i vojnika, kako je i sam stradao. Stradali su i Budva i Perast i Herceg-Novi. Moli za pomoć.

(Fol. 13 r.) Copia di lettera scritta all'Illustrissimo et Eccellentissimo Catterino Cornaro proueditor general in Dalmatia et Albania dall'Illustrissimo signor Giacomo Loredano, proueditor estraordinario di Cattaro.

Illustrissimo et Eccellentissimo signore Colendissimo

Hieri mattina con l'espedition d'un espressa fellucca col monsignor canonico Drago, ho reso raguagliata Vostra Eccellenza dell'infausto accidente accaduto a questa città da un horribile e spauentoso terremoto, c'ha disolato diuerse mura del recinto in diuerse parti, et gettato a terra quasi tutte le case, palazzi, e chiese col domo, rimanendo sotto a gueste ruine sepolto non pocco numero d'habitanti e militie, et io pure con la caduta del palazzo restato quasi nelle fauci della morte da cui sua diuina S. B. M^{ta} miracolosamente m'ha diuertiro, benchè mi trouo sensibilmente opresso nel corpo da diuerse persone. Nel stato che m'attrouo m'ho ridotto alla piazza della marina ed iui distribuendo gl'ordini che reputo neccessarii per la conseruatione della piazza trattenendo la gente, che u'e restata sopra le brecchie, et altri posti pericolosi, per tenir possibilmente lontani gl'incontri per quali potrebbero applicarsi li Turchi. In questa istessa giatura intendo habbia (fol. 13 v.) soggiacciuto la città di Budua e Perasto com'anco Castel Nouo. Tanto ho uoluto rappresentar espressamente a Vostra Eccellenza anco con le presenti, onde con la sua somma prudenza renda celeremente proueduta questa piazza del maggior numero di milizie et altro ch'occorre, sopra tutto riputando essenziabilissima l'assistenza qui dell'Eccellenza Vostra, mentre maggiormente la sua presenza renderà inuigorita ogni cosa che riguarda il buon possibile stabilimento di questa gelosa et importantissima piazza.

(fol. 14 r.) Cattaro, 7. aprile 1667.

Di Vostra Eccellenza a cui aggiungo, c'hauendomi conuenuto perder tutte poche sostanze, che meco haueua, et la militia che ui è restata douendo restar proueduta della solita souentione de terzi, suplico Vostra Eccellenza proueder celeremente a questo essentiale bisogno, essendo sodisfate sino li X^li^ solamente, et col fine osseq^mo^ le baccio le mani

Humilissimo
Obligatissimo seruitore
Giacomo Loredan, proueditor
estraordinario.

IV.

12. travnja 1667. prispio je u Zadar kanonik Tripun Drago, koji je pored usmene izjave dao i pismenu.

Kanonik Drago opisuje kako je na »čistu srijedu« prošle sedmice u četrnaest sati započeo u Kotoru potres, i trajao gotovo pola sata. Drago opisuje potanko što je doživio, vidio i čuo za ono kratko vrijeme, što ga je imao od potresa do ukrcavanja u lađu. Putem je sreo sina kapetana Perasta, koji ga je izvijestio da u Perastu nema mnogo štete, ali da je na otočiću Svetog Jurja, koji se nalazi u Boki Kotorskoj kraj Perasta, crkva srušena i da se pod ruševinama nalazi više od četrdeset osoba, ali da nisu svi poginuli, nego neki samo ranjeni. I Herceg-Novi je stradao, i koliko je on mogao vidjeti pomoću dalekozora, kada je lađa na kojoj se nalazio plovila mimo toga grada, ostalo je čitavih oko 12 kuća. Te večeri, ta lađa nije mogla izaći iz Boke, jer joj nije dao suprotan vjetar.

U četvrtak došao je do Dubrovnika, a zatim ušao u grušku luku. Grad je Dubrovnik bio pun dima i vatre, a u Gružu su mu kazali oni, koji su iz porušenog Dubrovnika pobjegli, da je grad srušen i da to pojačava vatra, koja je pri tome nastala. Tamo je vidio i neke dubrovačke plemićke porodice, gdje se ukrcavaju na lađe da krenu put Ankone.

C. Cornaro, 1667

(Fol. 15 r.) 12. aprile 1667 Zara

Constituito il signor canonico Triffon Drago uenuto da Cattaro in questo punto rifferì come segue.

Mercoredì santo della passata settimana alle quattordeci hore comminciò a Cattaro il terremoto, quale in principio non diede segni di gran mouimento, ma a poco a poco per il spatio di mez'hora in circa si fece così uehemente, che in un'attimo poi gettò a terra due parti delle fabriche della città, fra le quali è rimasta diroccata la muraglia sul monte, che chiude fra il posto Contarini, et il Pidocchio alla parte della fiumara, che è un tratto di un tiro di terzetta, se ben tutta la muraglia affatto non è caduta, ma in quattro, o cinque luochi sono rimase aperte larghe breccie.

Il palazzo dell'illustrissimo rettor ordinario è precipitato affatto. Quello dell'estraordinario per la metà essendo restato in piedi la (fol. 15 v.) parte più noua. Con questo dell'estraordinario è caduta anche la muraglia della città, sopra la qualle staua appoggiato il medesimo palazzo per il spazio di uinti passa in circa – ommissis – di luoghi principali sono caduti la torre dell'orologio. La chiesa del duomo nella (fol. 16 r.) facciata, li due campanili di essa chiesa – ommissis – facendosi conto che siano caduti due terzi delle fabriche. – Ommissis –

L'illustrissimo signor proueditor Loredan è stato anc'esso in pericolo di restar sotto le rouine del suo palazzo, et in quella confusione non essendosi ritrouato in stato di scriuere comandò a me che douessi subito imbarcarmi, per uenir a darne parte in uoce all'Eccellentissimo signor proueditor general riportandosi a quello che io hauessi riferito senza darmi lettere onde partito due hore dopo l'accidente, essendo prima andato osseruando quel che più ho potuto per la città, et hauendo uiaggiato con ogni sollecitudine, hoggi mi sono arriuato.

Et perchè la porta della marina, come ho detto era otturata dalle rouine dei palazzi, sono uscito calandomi à (fol. 16 v.) basso per la brecchia del fianco del torione Soranzo antedetto, onde arriuato la sera alle 22 hore alle Rose ditti di ordine dell'Illustrissimo signor proueditor al signor sopracomito della galera arbesana esistente a quel porto, che douesse portarsi sotto la città con la galera, il che essequì subito, conducendo seco anco le due galeotte del porto delle Pettane.

Delle informationi riceuute in quel poco tempo che io mi tratteni nella città dopo la disgrazia, non è molto il numero delle persone morte, et si diceau che il maggior danno fosse nella compagnia esistente di guardia alla porta della marina, qualle tutta è restata sotto le maserie dei pallazzi, ne sin alla mia partenza era stato recuperato che un solo soldato, et questo anco con le gambe rotte.

Per uiaggio incontrai nel canale il figliolo (fol. 17. r.) del capitano di Perasto, quale mi disse essendo cadute poche case di quel luoco, ma che essendosi ritrouate le genti a messa alla chiesa dell'isola di San Zorzi pur nel canale siano rimasi sotto le rouine della medesima chiesa più di quaranta di loro non tutti morti però, et che saranno di quelli che guariranno.

Parimente per il contado molte fabriche sono precipitate.

Castel nuouo è anco stato soggetto alla medesima disgratia, et per quanto in passaggio io ho fatto osseruatione coll'occhiale, non credo che siano rimase dodeci case intatte, essendo pur caduto un pezzo di muraglia della città alla parte di tramontana per il spatio di trenta passa in circa ma non si uede che il castello di sopra habbi patito.

Et nella medesima città la mattina seguente (fol. 17 v.) non hauendo io quella sera potuto uscir dalle Bocche per il tempo contrario, uidi molti padiglioni piantati, sotto i quali bisogna, che i Turchi habitanti si siino ricouerati.

Il giouedi arriuato in uicinanza di Ragusi, osseruai quella città tutta coperta da fumo, onde m'immaginai che fusse poluere cagionato dalla caduta dalle fabriche, come era seguito a Cattaro, ma approssimatomi più et uenendo l'oscuro della notte, uidi che fra il fumo si solleuauano le fiamme per tutta la città, et gionto in porto Santa Croce doue s'erano ritirate le genti, mi dissero, che quello, che il terramoto non haueua atterrato, il fuoco haueua consomato (?), quale s'era acceso con le materie cadute dalle case sopra i fuochi priuati delle case medesime, ne essendo state preste le genti ad'estinguerlo per il timore di soggiacere alle rouine (fol. 18 r.) del terramoto, haueua in poco tempo auampato per tutta la città, soggiungendomi, che erano morte circa mille persone. Et diuersi gentilhuomini dei principali, et dei più richi s'imbarcauano sopra uascelli a Santa Croce con tutte le robbe, e haueuano pottuto per ritirarsi in Ancona, hauendo io fin altri conosciuti li signori Gozi, e Sorghi, che sono dei principali, quattro essendo li vascelli, che ueniuano caricati.

Di Budua ne ho saputo alcuna cosa sin che non sono arriuato qua, et che ho discorso con quelli della fellucca, che fu ispedita il giorno posteriore a me, hauendo inteso dalla medesima fellucca che anco quella città sii caduta tutta, eccettuato il castello et così anco Antiuari e Dulcigno, ma però non sanno altri più distinti particolari.

V.

Generalni providur Cornaro javlja vladi 13. travnja, da će odmah krenuti na lađi governatora Vendramina put Kotora.

(fol. 19. r.)

Serenissimo Principe.

Rese con l'espedizione, c'ho fatto hier sera – ommissis – capita in questo punto l'Illustrissimo Vendramin coll'arsil, e dà respiro all'angustie, ne quali mi trouauo constituito, per priuazion di danaro, facendo con la consegna di quello già tanto tempo deliberato, anco quella delli dieci mille ducati, che si son degnate d' (fol. 19 v.) aggionger, e senza perder momento, non tornata per anco la mia galea, prendo sopra di questa l'imbarco, incaminandomi a Cattaro – ommissis – conduco meco quel maggior numero di muradori et marangoni, che sono stati possibili hauere – ommissis – ho anco spedito due vasselli per il carico di calcine con ordine che immediate debban seguirmi (fol. 20 r.) hauendo anco fatto passar in quella piazza duecento soldati – ommissis –

(fol. 20 v.) Zara li 13 april 1667

Catterin Cornaro
Proueditor general

Foris: Al Serenissimo principe di Venezia etc.
№ 211

VI.

Uveče 13. travnja prispjela je galija generalnog providura u Zadar i on se još iste večeri na nju ukrcao. 14. travnja u zoru piše Cornaro vladi u Veneciju da kreće put Kotora, a usput će se zaustaviti u gruškoj luci, da vidi i ispita što se to sve dogodilo u Dubrovniku, i koliko je to djelovalo na situaciju na granici i prema Dubrovniku i prema Kotoru.

No 212
(fol. 22. r.)

Serenissimo Prencipe

Fatta l'antecedente humilissima mia espedizione alla Serenità Vostra con la notizia della comparsa dell'Illustrissimo gouernator Vendramin col denaro, e con l'arsil de i soldati, e seguito pur anco con particolar mio contento l'arriuo uerso la notte del signor gouernator Michiel con la mia galera, ho preso subitamente sopra la stessa l'imbarco, e mentre con tutta sollecitudine m'incamino al uiaggio di Cattaro, come ho già a Vostre Eccellenze scritto, che ero in ponto d'effettuar espressa felucca speditami dell'attentissima uigilanza dell'Illustrissimo conte di Curzola Pasqualigo, mi porta (fol. 22 v.) l'occlusa sua lettera, che unisco in copia, e m'accompagna persona espedita da lui a Ragusi ad esplorar il stato di quella città doppo l'infelice successo del terremotto e l'incendio grandissimo, che doppo il medemo colì è seguito, e come, benchè, Sua Signoria Illustrissima non habbi colà rileuato il suo constituto ad ogni modo in sostanza, nella lettera medesima rappresenta tutto quello, che egli racconta, così niente aggiongendo di più, superfluo io stimo strasmetter altro – ommissis – . Supplico però (fol. 25 r.) biscotti immediate in la maggior quantità de quali è pur urgentissimo mandarne subitamente a Zara, Sebenico et a Spalato, almen quaranta o cinquanta migliara per luoco; militie, la poluere che ui fù leuata per mandar in Leuante benchè questa procuro introdurnela dall'altre piazze, ma che ne sij maggior quantità non è male et in somma disponerò quel più che si possi, perchè se mai cadesse nei Turchi imaginabile pensiero, il chiuder subitamente le bocche, sarebbe il più rileuante sconcerto. Grazie.

(fol. 25 r.). Di galera nel canal di Zara li 14 april nell'alba 1667

Caterino Cornaro, proueditor general

VII.

Pismo Paola Pasqualiga, korčulanskog kneza upućeno generalnom proviđuru Caterinu Cornaru.

Pasqualigo izvješćuje Cornara, kako je dao naoružati jednu gajetu i s njom poslao u Dubrovnik Francesca Mintinija da tamo razvidi što se

dogodilo i da ga izvijesti. Mintiniju nije uspjelo ući u sam grad Dubrovnik, ali je s nekih uzvisina ipak dosta toga mogao vidjeti. Pasqualigo šalje s tim pismom Mintinija generalnom providuru, pa će mu on sam sve kazati.

Priloženo kao I, II, III uz Nro 212.

(fol. 1)

Coppia di lettera scritta all'Illustrissimo et Eccellentissimo signor Caterin Cornaro proueditor general dall'Illustrissimo signor Paolo Pasqualigo conte di Curzola.

Illustrissimo et Eccellentissimo signor mio signor etc.
. . feci armar una gaetta e con la stessa incaminai uerso la città medesima di Ragusi Francesco Mintini latore delle presenti acciò occultamente osseruatone il stato della medesima mi fosse con sincerità rifferto. Ha in tutta dilligenza fatto il uiaggio e se bene non gli è stato permesso d'entrare in città, ha tuttauia hauuto l'ingegno di scoprir il suo stato d'alcune eminenze, intenderlo da particolari et scoprirlo dalle operazioni, che iui da quelli, che si sono saluati (fol. II)) dalle rouine e dalli Morlacchi circonuicini ueniuano fatti à oppressione maggiore del luoco stesso; adduce in somma, che così delli habitanti e nobiltà, come delle habitazioni, è restata totalmente desolata la città stessa, et che tuttauia è arsa dalle fiamme. Rifferisce molti et essentialissimi particolari, onde a fine possa Vostra Eccelenza con distinzione hauerli, ne per riceuer qui il suo constituto si ritardi la presente espressa mia espedizione lo faccio in persona auuanzar a codesta parte, considerando massime corremi concetto attenderli colà un bassà con qualche numero di Turchi, et esserui l'espressioni di Ragusei douersi sottoponer à chi fosse primo a giongerui con qualche forza a quella parte, per quanto esso Franceco ha à me rapportato – ommissis –

(fol. III) Curzola li 11 aprile 1667

Di Vostra Eccellenza umillissimo, etc
Paolo Pasqualigo, conte

VIII.

Izvještaj generalnog providura Cat. Cornara, datiran »Sa galije u luci Svetog Križa (Gruž, o. G. N.) 18. travnja 1667.«

Bio je već četvrti dan, otkako je Cornaro krenuo iz Zadra, a na moru nevrijeme, koje mu nije dalo da proslijedi u Kotor, a uvelike je sprečavalo put i drugim lađama, koje je on poslao u Kotor sa hranom, stručnim radnicima i vojnicima. On je uspio da večer prije, tj. 17. travnja uplovi u gruško luku, ali uslijed sve žešće bure nije uspio proslijediti dalje, mada je nekoliko puta to pokušao. Zbog toga on već iz gruške luke izvje-

štava mletačku vladu o potresu koji je porušio Dubrovnik, prilikom čega je poginulo, kako su njemu pripovijedali, oko 4000 stanovnika, tako da je ostala trećina onih, koji su se prije potresa u gradu nalazili. Neki kažu da je šteta mnogo veća i da ih je mnogo više poginulo. Već je bio trinaesti dan poslije potresa, a još se nije bio utrnuo požar, koji je uslijed potresa nastao. I državne i privatne kuće su porušene, ulice zatrpane, mjesto zgrada – sama brda kamenja. Gotovo u cijelosti ostali su sačuvani gradski bedemi. Cijele porodice su nestale, poginuo je i knez Republike. Crkve i samostani, leže porušeni. Neoštećeni su javni lazareti, koji se nalaze izvan grada. Bosanski je paša poslao dva poslanika da izraze svoje saučešće i da ponude pomoć, koju su oni sa poštovanjem odbili. Mnogo je njihovih seljaka došlo u grad da pomaže vaditi ispod ruševina zatrpane ljude, i ovima je čak poslije osam dana od potresa uspjelo izvući nekoliko njih, koji su još bili živi zakopani. U tvrđavu »Revelin«, koja se potpuno sačuvala, skupili su municiju, oružje, pušćani prah, (fol. 30 v.).

Kada je generalni providur prispjeo u Gruž, poslali su njemu dva svoja čovjeka, koji su ga izvijestili da su mu poslali u Zadar pismo, koje ga nije zateklo, pa su mu predali kopiju toga pisma, u kojem mole za pomoć. (fol. 31 r.) Oni su takvo pismo uputili i papi i napuljskom kralju, moleći pomoć u municiji i žitu. (fol. 31 v.). On je nastojao da nešto više od njih sazna, ali nije uspio. (fol. 32 r.) Stradao je i otok Lopud. U Gružu su porušene kuće i palače, a tako je i u Rijeci. I Herceg-Novi je u najgorem stanju. Hercegovački je paša odmah prispio tamo (fol. 32 r.). Međutim ne zna što namjeravaju Turci.

No 213

(fol. 26 r.)

Serenissimo Principe

Nel quarto giorno di mia partenza da Zara, con la contrarietà di tempi che regnano, e che con pasione dell'animo immensa mi contrastan l'auanzamento solicito a Cattaro, e difficultan pur maggiormente quello de gl'altri legni che con militie, e con altro benchè doi giorni prima espediti, restan per anco in dietro, ho ieri sera potuto riddurmi in questo porto di Santa Croce, e sempre più rinforzando il uento da borra, ne riuscendo possibile, non ostante tutti gl'esperimenti di mouermi, conosco debito humilissimo mio portar all'Eccellenze Vostre le notizie del stato e dell'infelicità inesplicabile à che per li passati successi (fol. 26 v.) del terremotto, al presente soggiace la città di Ragusa, con tutti quell'altri particolari, che m'è sortito d'andar raccogliendo, e che reputo tutto degno della loro notizia, senza differir la medesima al mio arriuo a Cattaro, da doue con la diligenza maggiore rappresentarò subito l'esser di quella piazza – ommissis – (fol. 27 r.) Seguì il giorno del Mercoredi Santo uerso le hore quatordici il terremotto già scritto, che in spazio d'un solo Pater diroccò le fabriche tutte di quella città, sepelendo fra le ruine, che quelle fecèro un numero immenso de suoi habitanti, che per quanto lor

cerchin e s'affatichin di minorarlo, non sanno in ogni modo riddurlo a meno di quattro, et più mille, esprimendo, che circa un terzo di tutti quelli erano prima, ui sii rimasto, benchè alcuni de religiosi e de' gl'altri, che più disinteressamente ne parlano faccion il danno maggiore, e raccontin che (fol. 27 v.) certo mille fra tutti non soprauiuino; Un fuoco grandissimo, che doppo il terremotto s'accese per tutto; e che son hoggi tredici giorni, che ancor continua, ha dato l'ultimo crollo, rendendo in più parti arso quel che restaua, ne, oltre il deposito publico delle biade, e la loro douana, alcun'altra fabrica resta salva, ma tutte le case si publiche, come priuate, il palazzo, le chiese, e i conuenti restan da un'horrendo flagello che Dio Signore ha uoluto mandarli, totalmente disfatti e distrutti. Chiuse dalle rouine tutte le strade, e con spettacolo horendo niun'altra sua antica uestigia più conoscendosi, monti di sassi e di pietre (fol. 28 r.) in uece d'edificii, e di case stan cinti al presente dalle mure della città che tocche sol qualche poco alla parte, che guarda il mare, si son con tutte fortificazioni migliori interamente presentate, e restano illese. La parte maggiore di nobili era in la piazza, uicino all'entrar nel consiglio, e in numero di circa ottanta fù in un'instante dalle ruine coperta; perito pur anco essendo nel proprio palazzo il loro rettore, distrutte intiere famiglie, senza che alcuno habbi potuto trouarui lo scampo, e fra un numero di monache, che in otto loro monasterii, diroccati immediate (fol. 28 v.) de' i fondamenti, stauan riddotte, solo sessantadue si son saluate, e subito in deficienza total di darli ricouero, da quell'illustrissimo arciuescouo, con assistenza di due de' loro nobili sono state imbarcate sopra un uasello, e condotte in Ancona. Soli publici lazaretti, posti al di fuori della città rimasero illesi ne in tanta suentura, han essi imaginabilmente patito, qualsiasi benchè picciol danno.

Il residente d'Olanda che giontoui di passaggio per andar a Costantinopoli, con la moglie et famiglia di circa trenta due persone, colà si trouaua, e anch'esso con la famiglia medesima soggiaciuto (fol. 29 r.) all'istessa disgrazia non saluatisi del suo seguito che soli noue; Confuso e atterito però quanto uoleua il successo, l'auuanzo de gl'altri nobili, et habitanti, che soprauiue, sparso immediate in più luochi della loro giurisdizione, haueua fermato vascelli, e fatta rissoluzione d'abbandonar il paese, ma prohibition rigorose del loro gouerno l'hanno fermato, e uanno così trattenendosi, hauendone io pur nel passaggio ueduti alcuni a Zuppana; altri son qui nel porto di Santa Croce, doue pure diuersi uasselli, con famiglie imbarcate, e religiosi c'han perso i conuenti ui si ritrouano. Il bassà della Bossina (fol. 29 v.) a gl'auisi di questo successo mandò con sue lettere due suoi Vlachi à dolersi della disgrazia, eshibir assistenza, confermarli nella diuozion loro alla Porta, et prender informazione del loro presente stato, che anco introdotti in città, potero molto ben'osseruarlo, con espressione per quanto essi dicono di non douer certamente portarli molestia, anzi dando intenzion, di soccorrerli con quella porzione di uiueri che gl'occoresse, hauendo li pur fatto offerir assistenza di genti, c'han ricusata.

Molti Morlacchi lor sudditi furon' chiamati immediate per assister alla diffesa, far le guardie non solo, ma per scoprir (fol. 30 r.) quanto più sii possibile le rouine e cauar fuor delle medesime tutto quello che s'hauesse potuto, e dar ai cadaueri, che son infiniti, la sepoltura, e con stupor, e con marauiglia gli è pur riuscito, doppo otto giorni rihauerui de gl'huomini e delle donne, che ancora così coperti si conseruauano uiui. In tanto riddotto in pochi il gouerno han eshibito all'ordine de cittadini l'aggregazion loro col obligo di non partirsi. Han riddotto nel reuellino, che è molto sicuro et che, come ho di sopra rappresentato con gl'altri castelli, e tutte le loro fortificazioni perfettamente si è conseruato, le monizioni (fol. 30 v.) la poluere, e tutto quel c'han potuto, assistendo pur dentro il medesimo il numero d'essi maggiore, di là dispensando gl'ordini e disponendo le prouisioni, con concetto, che ancora il contante che loro stessi confessan non poco ui sii ridotto. Mandarono al mio arriuo due lor soggeti, supplicando compatimento a tante suenture, et in auantaggio di quanto con lettere speditemi per uia di Stagno delle quali m'eshibirono la copia, che unita trasmetto, per non esser seruito il tempo, che hauessi prima della partenza da Zara potuto riceuer l'autentiche, implorando la publica prottezione al loro trauaglio; in che (fol. 31r.) espressomi com'ho creduto poter esser publica mente et intenzione non ho mancato accertarli del grado in che appresso Vostre Eccellenze loro si conseruano, dal scontento con quale intenderanno tanta loro disgrazia, e studiato di ricauar i loro pensieri, quali fossero i loro bisogni, e quali le premure di prottezione maggiore; in che pur anco s'espressero d'hauer con ispedizione fatta rappresentato a Sua Santità e Vostre Eccellenze et al signor Rè di Napoli questa loro suentura con istanze principalmente per monitioni e per grani; Ho anco applicato, per fondatamente accertarmi dell'esser loro presente, e tutto confronta (fol. 31 v.) con lo scritto di sopra; segni sempre anzi maggiori apparendo della presente loro calamità. Le loro risserue il star occulatamente osseruando gl'andamento e le mosse d'ognuno, e la gelosia grandissima con che uiuono, non hauendomi acconsentito di ricauar d'auantaggio, è uoce però che s'appropriino tutto quello possono, non permettendo l'ingresso fra le rouine in città, ne meno agl'interessati medesimi, e che fra thesori, che così lor stessi li chiaman, sepolti, accresceranno con gl'haueri di tanti infelici, notabilmente le loro richezze.

Anco l'isola loro detta di Mezzo[1] ha prouato simil (fol. 32 r.) disgrazia, cadute tutte le case, ne preseruatesi che sole quaranta donne, un huomo et un'putto. Quà pure tutto stà inuolto in compassioneuoli spettacoli, diroccati i pallazzi, che in molto numero circondano il porto; distrutti quei che sono nella fiumara, delicie e commodi di quei cittadini, tutti precipitati, ne'che possan rimetterli come si uan lusingando, se non con tempo longhissimo, ui è apparenza, o può così ben figurarsi.

Castel Nuouo e anch'esso fuor che la fortificazione di sopra, che si conserua, in pessimo stato, anzi il bassà de Herzegouina, s'è subitamente

[1] Isola di Mezzo, hrv. Lopud.

colà condotto; di mosse (fol. 32 v.) e d'andamenti nemichi non ho alcun'sentore, e sole essi m'hanno rifferto che per qualche pensiero del bassa di qui trasferirsi habbi uoluto il parere del suo mufti, dal quale li sii stato risposto che quando in effetto s'attrouino rimasti ancora trecento nella città, non debba applicarsi, et così hauesse sospeso, son però trauagliose le contingenze e chiamano tutti li sapientissimi loro riflessi. Grazie.

Di galea in porto di S. Croce, li 18. april 1667.

IX.

Pismo dubrovačke vlade generalnom providuru Caterinu Cornaru, pisano 15. travnja 1667.

(Fol. 33 r.)

Dubrovačka vlada saopćava generalnom providuru Caterinu Cornaru kako je Dubrovnik uništen od potresa i moli ga da bude prema Dubrovačkoj Republici obazriv i njoj naklon, i naloži svojim podređenim rektorima, koji upravljaju sa Dubrovniku susjednim komunama, da budu prema njima isto takvi.

(Fol. 33 r.)

Copia di lettera scritta all'illustrissimo et eccellentissimo signor Caterino Cornaro proueditor general in Dalmazia et Albania dalli illustrissimi rettor et consiglio di Ragusa.

Illustrissimo et eccellentissimo signore!

La disgrazia mai non immaginata successa a questa nostra città, la quale prima rouinata dal terremoto horibile, patì per tal esterminio del fuoco, che ne meno una casa sola è rimasta habitabile in tutta la città, le quali rouine hanno cagionato tal stragie della nostra nobilità, e popolo che buona parte è rimasta morta. Sapendo noi dunque la piissima inclinatione di Sua Serenità e di Vostra Eccellenza uerso questa nostra patria, la quale è stata sempre diuotissima della serenissima Republica, supplichiamo reuerentemente l'Eccellenza Vostra a non mostrarsi con noi scarsa delli effetti della sua riguardeuole benignità, dando ordini sufficienti alli illustrissimi signori rappresentanti di Sua Serenità nei luochi a noi più uicini, acciochè ci compatischino, e ci conseruino la solita prottetione, affine possiamo col diuin aiuto proccurare la (fol. 33 v.) restauratione di essa nostra città per mantenimento della fede Christiana e libertà nostra. Le gratie e li fauori che Vostra Eccellenza potrà compartirci come speriamo, in questi nostri bisogni, saranno per Lei un largo

campo di essercitar le sua generosità, et a noi saranno mottiuo d'eterne obligationi, con le quali non cesserano di pregar sua diuina maestà per ogni maggior esaltatione e felicità della Serenissima Republica, e di Vostra Eccellenza alla quale riuerentemente bacciamo la mano.

Ragusa li 15. aprile 1667

di Vostra Eccellenza aff^mo seruo
Rettor e Consiglio della Republica
di Ragusa

X.

Pismo Caterina Cornara generalnog providura Dalmacije i Albanije datirano »sa galije u luci Kotora« 21. travnja 1667.

Caterin Cornaro prispio je u kotorsku luku 20. travnja. Međutim, druge se lađe nisu uspjele probiti kroz nevrijeme. U svom pismu, koje je sutradan uputio svojoj vladi, opisuje štete na zidinama i utvrdama. Svega poginulo je u Kotoru četrdeset i osam vojnika i oko stotinu drugih stanovnika Kotora. Po prilici isto je toliko njih ranjeno ili osakaćeno. Srušena je fasada katedrale, i oba njena zvonika, isto tako i franjevačka crkva Svete Klare, dijelom je porušena, a dijelom u vrlo teškom stanju, porušena je dobrim dijelom crkva dominikanaca (Sveti Nikola), manje je oštećena crkva Svetoga Duha, ali hospicij, koji je uz nju, sasvim je srušen, srušena je u dobrom dijelu crkva Anđela, koja je pripadala koludricama, u vrlo su lošem stanju i crkve Gospe od Rijeke i Gospe od Karmina. Cornaro je odmah pristupio čišćenju ruševina.

Šteta ima i u okolici Kotora: Perast manje od onoga što se javljalo, Budva je uvelike stradala. Tu je poginulo što vojnika, što ostaloga svijeta, njih oko sedamdeset, od čega sedamnaest vojnika s jednim kapetanom. Herceg Novi je mnogo stradao, ponajviše su srušene privatne kuće, dok je gornji kaštel neoštećen, a isto su tako i bedemi sačuvani. Kaže se da je Bar u ruševinama, mnogo je stradao Ulcinj, a ima štete i u Skadru, ali ne mnogo.

No 214

Serenissimo Principe
– Ommissis –

– Ho coll'ajuto di Dio potuto in fine riddurmi con la sola propria galea in questo porto hieri sera, reso per la causa medesima imposibile a altri legni il capitarui. – (počeo odmah pregled i rad. Opisuje štete na zidinama i utvrdama). I soldati che eran di guardia, hanno con la prottetion del Signor Dio potuto fra balconi e ferrate trouarui lo scampo, non mortine che soli noue, ne in tanta disgrazia ne mancano di tutto il

presidio, che quarant'otto, perita pur anco essendo dell'altra gente un numero di circa cento, quai altrettanti essendo poi quelli che rimasero feriti o tocchi. Nel Domo è caduta la sua facciata e i campanili, la chiesa dei francescani di S. Chiara, parte caduta e parte in pessimo stato; quella di S. Nicolò di dominicani, non che il danno nel coro, o nella capella, rimasto in piedi il conuento con sole muraglia: quella dei rifformati detta S. Spirito ha manco danno, ma l'hospizio è caduto affatto; quella de gl'Angeli dou"eran' monache s'è pur aperta; caduto il colmo con parte del monasterio, e morte tre di esse, quella detta Madonna di fiume e quella del Carmine stanno anch'esse malissimo e molte chiesiole non officiate son senza danno. (Odmah dao očistiti ruševine, oslobodio »la porta del mare«). – Anco il contado ha i suoi danni; peraltro però meno assai di quel che s'è scritto. Ho subito spedito per riconoscerui Budua doue il male su le case è molto considerabile – morti fra soldati e paesani cira settanta, benchè di queli non più di dicisette con un capitanio. – Castelnuouo pur assai nelle sue habitationi dirrocato ma il castel superior e le mura non hanno danno. Antiuari uien detto che sia in conquasso; Dulcigno con del mal molto, e Scutari ha patito anch'esso benchè non tanto. –

Di galea sotto Cattaro 21 aprile 1667

Caterino Cornaro proveditor general

XI.

Generalni providur Caterin Cornaro piše svojoj vladi sa galije pod Kotorom 22. travnja 1667. kako je prispio inženjer Moretti i da je došao u Kotor veći dio majstora radnika.

No 215

Serenissimo Principe

Seguito coll'Illustrissimo Signor Vendramino l'arriuo hierisera al tardi dell'ingegnier Moretti è giunta pur anco la maggior parte delle maestranze, co' i proti, e ho fatto uenirui da Zara, e da Spalato uà col Benaglio riuedendo tutti i bisogni – oni se nadaju da će u mjesec dana popraviti utvrde.

Qualche picciolo terremoto ancora continua; doi uolte s'è hieri sentito e la sera principalmente con maggior forza, ma senza alcun danno.

Di galea sotto Cattaro, 22. april 1667.

Caterin Cornaro

XII.

Generalni providur Cornaro piše vladi 2. svibnja sa galije u kotorskoj luci, da je bio u Budvi, koja je uvelike stradala: porušene su sve kuće, a ostalo ih je svega pedeset, ali te su sve oštećene. Poginulo je sedamdeset i dvoje ljudi, od kojih samo trojica sposobna za oružje, i 18 vojnika.

No 216

Serenissimo Principe,

Pošao je u Budvu i kaže, che nelle mure cinque sono le breccie, che l' terremoto n'ha fatto. – Nel castello il recinto inferior non ha imaginabil danno, ma il superior che guarda il mar ha ofesa la mura – la torre, dou'è la campana caduta, in gran parte e la casa pure dell'illustrissimo Podesta (?), ne ue ne restano in tutte in piedi, che sole cinquanta delle più grandi; ma tutte offesse, e otto sole casette con la chiesa di S. Francesco, porzione del suo conuento; seguita la morte di persone 72, benchè tre sole d'armi e 18 soldati.

Galea in porto di Cattaro li 2. maggio 1667

Caterin Cornaro

XIII.

Pismo Caterina Cornara, generalnog providura Dalmacije i Albanije datirano »u luci Kotora« 2. svibnja 1667.

Generalni providur Caterin Cornaro javlja svojoj vladi kako se, uprkos ružnim vremenima, Kotor oporavlja i uređuje. Popravlja se i Dubrovnik, a Dubrovčani se sve više snalaze u novim prilikama. U samom gradu Dubrovniku zasada niko ne stanuje, nego su se svi sklonili ili u lazaretima ili po selima.

No 217.

Serenissimo Principe

In questo stato però auisi continui giongendo che il bassà della Bossina partito già molti giorni fuor del Seraglio si uadi auanzando benchè con seguito non tanto grande, e ridotte le cose di Ragusa ad un segno che se ben cessato per l'infortunio del fuoco doppo arso e distrutto il residuo delle case, e delle materie, pare che uadan quei cittadini rimasti prendendo maggior uigore, dando la più possibil regola a i loro sconcerti, con guardie assistendo e custodendo il castello et riuellino, stà in ogni modo la città tottalmente dishabitata, tutti habitando o ne i lazaretti, o sparsi per li luochi uicini della loro giurisditione.

Galea in porto di Cattaro, li 2. maggio 1667.

Caterin Cornaro
proueditor general di
Dalmazia ed Albania

XIV.

Izvještaj generalnog providura Caterin Cornara, datiran »Galija u luci Kotora« 9. svibnja.

Dubrovčani ne namjeravaju nikada, dokle god to mogu, napustiti onu slobodu, koju uživaju. Imaju znatnu količinu novca, koji su spasili i drže ga i čuvaju u rivelinu, od kršćanskih se vladara nadaju da će razumjeti njihovu nevolju, s Turcima su u dobrim odnosima, i nadaju se da će im u oporavljanju uvelike pomoći stovarište (scala). Kada oni ne bi bili u tako dobrim odnosima s Turcima, stradalo bi u prvom redu Konavlje, gdje Turci mogu kadgod hoće da poruše što žele i uzmu što žele. Dubrovčani dobivaju i iz napuljskog kraljevstva i iz Ankone žita i ustupaju ga Turcima, jer oni ne trebaju toliko žita koliko prije, jer ih je sada samo petina. Sva je njihova nada u trgovini s Turskom, i kada ona cvate, zarađuju toliko da mogu plaćati Turcima danak. To će učiniti i ove godine, ako to Turci zatraže i kada to Turci zatraže. U Beogradu imaju svoga čovjeka, dubrovačkog građanina, koji im javlja sve što tamo važna doznaje, a oni njemu, generalnom providuru. Kao nagradu za njegov trud obećali su mu da će ga primiti u plemstvo. Namjeravaju poslati jednu lađu po drva na Rijeku, a iz Ankone će dobiti stručnjake i radnike. U Rimu imaju novaca na bankama, i zatražili su da im dozvole da pridignu koliko im treba za tadašnje svoje potrebe.

No 218

Serenissimo Principe

– E come la relazioni di quanto lor (Dubrovčani) non pratticando per dar in ogni modo la regola più possibile à i proprij sconcerti, hauran alla prudenza di Vostre Eccellenze fatto comprender l'intenzione che tengono di non abbandonar finchè possino mai quella libertà, che benchè in stato ristretto lor godano, così in non hauer in parte alcuna toccha, che insensibilmente le loro principali fortificazioni; la quantità del contante considerabile ridotto nel riuillino immediate, doue quei nobili assiston continuamente; il compatimento che dai principi christiani lor sperano; la confidenza con Turchi, de quali niente par che temino, anzi confidano ricauarne molto uantaggio, e gli utili grandi, che riceuono da quela scala, son loro una gran speranza di poter anco in qualche modo rimettersi. Il genio poi non tant'inclinato: Il riflesso della perdita, in che soggiacerian immediate tutt' i lor beni, che occupati e distrutti sarian da Turchi nella parte ditta canali, che è un tratto longo, che ua a Castel Nouo, pieno d'habitazioni, e in quella pur anco maggiore che è uerso Stagno, detta Primorgie piccola. La summa de contanti importante, che dai lor cittadini nel paese si traffica, e che saria confiscata immediate, seruon di gran pretesto alla impossibilità di prender altra rissoluzione et a douer per il loro sostentamento tutto impiegarsi. Ne uale la considerazion al pericolo, in che in uista dei Turchi lor son esposti, perchè questa

non gli trauaglia, e tengon si ben con quei barbari, aggiustate tutte le cose, che da ogni altro, più che da essi riceuon le gelosie, e le apprenssioni, e chi nella comparsa c'ha fatto il bassà della Bossina con tanta solicitudine, e con suo incommodo a Castel Nouo, che nel conduruisi, è entrato per i confini del loro stato, e che doppo fermatosi la sola settimana passata, si ua anco ben lentamente restituendo al Seraglio, uolesse speculando andarsi internando forse non andarebbe fuor d'ogni dubbio che le sue relazioni non l'auessero procurato. Ma che poi osseruando il ritorno, che con questo pretesto io haueuo fatto da Curzola con essi esprimendomi dei giusti sospetti, che occulti dissegni nodrisse il suo animo, e che per questo m'ero a quella parte condotto, con pensiero d'accrescer le forze, e far tutto per diuertir qualunque disordine; nel modo stesso, che ne procurorno la uenuta, non hauessero anco fatto tutto per il ritorno; Con le dichiarazioni: però deuozione et ossequio al publico nome; e come m'han sempre detto portar con sue lettere et col mezzo de loro nobili costà commoranti, uiuissima instanza per assistenze e soccorsi; così quand'io gli ho più uolte inuitato perchè dichiarino la qualità che desideran de medesimi pronto, e disposto a darli senza dilazione immediata; questi solo ridauano a quel che riguarda al commodo, et alla facilità della loro ristaurazione, sempre aggiongendo senza dar causa di gelosia o d'apprensione a Turchi loro confinanti. In tanto han scritto a tutti li principi, come già mottiuai, e n'attendon la risposta, capitando e dal Regno e d'Ancona uasselli con formenti e con biade, da quelli però ne teneuano pur anco nella città quantità, e può seruir tutto questo più tosto a commodo di Turchi che prouan carestia immensa per tutto; anzi con forma efficace e uiua, mi son ueduto in necessità prottestar loro, che se ne astengono, e m'han affermato, che a una richiesta che n'haueua fatto il bassà si fosser affatto escusati con espressa ispedizione a lui fatta, rappresentando la priuazion total, che ne tengono, a che come non so in effetto, se se gli possi dar credito, così è certissimo, che ridotto quegli habitanti nel quinto al presente di quel che erano prima della disgrazia, non han per il loro sostentamento bisogno di tante biade, quante gli capitano. In poche giornate attendon dalla porta notizie di quanto li sortiua incontrar per habilità nel pagar il tributo, che però per quest'anno uoglion in ogni modo fra pochi giorni, quest'essendo il tempo ordinario di mandarglielo, e per il stabilimento di quella scala, ch'è il punto più principal di tutto, mentre non u' è alcun dubio, che quando questa restasse in qualsisia modo lor diuertita, li mancheria certamente il poter più sussister, e continuar in un obligo di pagar annualmente cinquantacinque mille reali, che tutti abbondantemente ricauano dalle mercanzie, che in quei lazaretti peruengono, e all'hor pensariano qualche altra rissoluzione, in che dourebbe la necessità sola condurli, anzi pienamente si dichiariscono, che senza questi due mezzi, ne la rimmessa, ne la sussistenza sij mai possibile, e in tutti i casi, come si uedrebbono in necessità di prender partito, e alla Serenita Vostra ne farebbero sempre i primi riccorsi, così è pur neccessario, tanto nel stato presente, quanto in ogn'altro accidente hauer anco

l'occhio, et a gl'interessi, et alle molestie, che possin da qualche altra parte causarsi, in che l'intendimento sublime di Vostre Eccellenze maturamente tutto uede e riflette. E in tanto finchè dette risposte li giongono, han pur mostrato premura che io da essi non sij molto lontano per tutto immediate communicarmi con la rissolution a che douriano all'hora appigliarsi. Han però ferma intenzione di spuntar tutto et ad uno dei lor cittadini, che sta a Belgrado, e che fa confidenza e credito, al qual han date le communicationi, han eshibito per inanimirlo l'aggregation al loro Consiglio, e la nobiltà della qual, per l'informazioni che n'ho pur preso al n° di 22 sono le famiglie, che dall'accaduto accidente son auanzate settanta essendo in tutto li nobili che possono entrar nel consiglio, sei, ouer otto di quali, benchè soprauiuino, son però dalle cadute rouine posti in molto disconcio, e a cento e uinti compresi li giouini si riduce intieramente quel corpo. A Fiume pensan mandar uassello, per trasportarli legname, e d'Ancona ha quel gouernator eshibito maistranze; operarij e tutto quel più, che fino che capitino ordini positiui da Roma, li sij concesso doue tenendo pur sopra i molti summe di denaro considerabili, uorrian hauerne da Sua Santità permissione, et poter per le presente occorenze ualersene. Gratie.

Galea porto di Cattaro, li 9. maggio 1667.

Caterino Cornaro
proueditor general

XV.

Pismo generalnog providura Dalmacije i Albanije Caterin Cornara, datirano u Splitu 22. svibnja 1667.

Prije nego je krenuo iz Kotora, pokupio je i sredio Cornaro materijal, tj. razna pisma i izvještaje, koje je sabrao o prilikama na turskoj granici, a napose o odnosima Dubrovnika prema Turcima. Na putu za sjever, svratio je Cornaro u grušku luku, gdje je stupio u razgovore s Dubrovčanima, nastojeći ih pridobiti da priznadu gospodstvo Venecije, a da će im ona garantirati sve što žele. Međutim, Dubrovčani nisu nikako u tome popuštali i sve nastojanje generalnog providura Cornara propalo je. Oni su izjavljivali svoju odanost i poštovanje Veneciji, ali su isticali i sve prednosti koje im donosi prijateljstvo s Turcima. Oni se nikako ne žele zamjeriti Turcima i ako što učine za Mlečane, budno paze da to ne bi Turci primjetili. Inače, oni ne kriju da dostavljaju Turcima hranu i svakojaku robu, i kada im je Cornaro spočitnuo da oni prevoze Turcima i oružje i čeličnu robu, oni su mu odgovorili da je to točno i istinito. Ipak su dostavljali i Mlečanima poneku obavijest o Turcima i stanju u njihovoj državi. Jedan od njihovih doušničkih centara bio je Beograd, gdje su imali svoga čovjeka koji se tim bavio. I ovoj je relaciji priložio Cornaro nekoliko pisama iz kojih se očito vidi da su to Dubrovčani činili.

Kako su takva pisma bila upućena dubrovačkoj vladi, ona je vrlo vješto znala što će dostaviti mletačkim vlastima, a što ne. Inače, očekuju inženjere iz Ankone, koji će im pomoći u obnovi grada.

No 221

Serenissimo Prencipe,

Prima di discostarmi da Cattaro uolsi raccoglier dalle persone c'haueuo a quest'effetto espedito a Ragusi, e da gli altri colà essistenti, co'quali m'era riuscito far qualche pratica i sentimenti e i concetti di quel gouerno che sempre più mi leuauano la speranza di poter ne con eshibizioni, ne con negozio indurli già per qual si sia caso alla publica diuozione. Fermatomi più in ogni modo con uarii pretesti impassando nel porto di S. Croce con occasion di riceuer gli ambasciatori da loro spediti non tralasciai parte alcuna che ualesse a farli comprender l'affetto distinto di Vostre Eccellenze, il compatimento ben grande a loro infortunii, et il desiderio di dargliene sempre testimonii i più pieni e più sinceri. Considerai quanto grandi deuono esser le preauertenze perchè congiontura così infelice, non suegliasse nel Turco la cognizion di poter con tutta franchezza prender senza fatica un porto in questa prouincia tant'importante; che sarebbe per i suoi fini principalissimo e alla christianità, ua a Vostre Eccellenze poi maggiormente a quali tanto premeua il tenerlo da quella; quanto da qual si sia loro piazza lontano d'un danno infinito: mostrai che quanto più m'interuano in quegli interessi, tanto maggiormente m'assicurano, che il loro rimmettersi portaua difficoltà immense, che gli anni, e gli anni non gli darebbono si facilmente il modo di farlo; e in questi esposti a tanti accidenti e a tanti pericoli, trauagliose sarian per sempre le lor contingenze. Gli inganni e le insidie de Turchi esser sempre con tutti praticate ad un modo, ma con la diuersità di tempi, d'occasioni e d'isperimenti: – Fecci nouamente loro però tutte l'eshibizioni commessemi eccitandoli a dichiarirsi di che tenessero maggior bisogno, e m'espressi, c'haueuo gl'incarichi e gli ordini di dar ogni cosa.

Che credeua il loro gouerno benchè ristretto, in ogni modo prudente; e in caso così importante, le considerazioni neccessarie, la uigilanza douuta; e la troppo lor confidenza in uno, che benche amico, e però diuerso di religione, e priuo affatto di fede, non è ne laudabile ne aggiustato. Furono le risposte concetti di diuozione; proffessarsi alla Serenità Vostra, tutta l'obligazion sperar assistenze, e suplicar quei soccorsi, che seruin al loro commodo, e niente uaglian a dar a suoi uicini mottiuo d'apprensione ò di gelosia; e qua tornando a gli stessi concetti dai pericoli, in che sarebbe il lor territorio, la perdita dei capitani, che nel paese turchesco lor tengono il trafico che intieramente uerebbe a mancarli; cose tutte che già nelle mie passate humilissime letere ho mottiuato, e che non stimo momentaneamente ripeter. Mostrarno a ogni uoce tanta certezza di non riceuer da Turchi imaginabil insulto; sempre gli esaltano, e più d'ogni altro, che di lor dubitano. Tengon per fermo di potersi rimetter; già dis-

ponendo d'accommodarsi, e restringersi come che possino, non senza credenza, che il Turco, o gli minori, o gli dii habilità nel tributo. Di Vostra Serenità fanno quel capitale, che il solo interesse li obliga, e niente più. Molto confidan nel trafico e quella scala gli da utilità più grandi della credenza; e come io posso accertar Vostre Eccellenze di non hauer pretermesso qualsisia prattica per diuertirgliela, così che un bassà della Bossina l'acconsentì, mentre i loro ufficii alla Porta posson poner la sua testa in gran contingenza, non è cosi superabile, quando il bassà stesso non uolesse farsi ministro di questa negoziazione, come quello che fu l'inuerno passato disposto, mi s'era eshibito di far et haueua spedito un espresso al primo visir per trattarla; Turchi stessi al segno maggiore cosi desiderano, e con tutto il contento e quà, e in ogni luoco correriano prontissimi. Chi col caimacan potesse in Adrianopoli farne proggetto che col mezzo degli Hebrei colà dimoranti non saria difficile, pareria ottimo. – A questo passo io mi trouo tenuto pur. anco di riferir che nell'indolenze di sopra espresse, c'ho loro portate per l'assistenza continua, che à Turchi lor somministrano di uiueri e d'ogni cosa; hauendo lor mottiuato che anco l'armi e gli azzali uengon pur per colà trasportati, m'han francamente confessato, esser questo uerissimo. – Sono le summe del contante minori a quello si decantaua, ma è ben uerissimo che quei pochi più uecchi e più d'ogni altro auttoreuoli s'hanno accomodato assai meglio; ne dalla Porta, ne da alcuno de prencipi tengono per anco immaginabil risposta, ma tutto in poche giornate stan attendendo. In Ancona hanno scritto per ingegnieri che colà si conducon, per riportar la città e dar la norma di quello dourà farsi, e solo il nettar le strade e leuar le rouine porterà spesa e tempo infinito.

Spalato li 22 maggio 1667

Catterino Cornaro
provveditor general
di Dalmazia ed Albania

(Slijede pisma dubrovačke vlade o kretanju Turaka.)

XVI.

Pismo generalnog providura Dalmacije i Albanije Caterina Cornara vladi u Veneciji, datirano u Kotoru 24. lipnja 1667.

Generalni providur izvještava svoju vladu, kako je sve poduzimao da odvrati tursku trgovinu od Dubrovnika i uputi je u neku mletačku luku. Međutim, uspjeha nije bilo. Osvrće se na prijedloge dragomana Fortija, koji predlaže kao takva mjesta Gabelu ili Neretvu. Bilo gdje bilo, glavno je da se odvrati turska trgovina od Dubrovnika. To treba svakako nastojati, ma koliko je borba s Dubrovnikom vrlo teška.

No 230

Serenissimo Prencipe,

Nell'attentissime mie applicazioni per farmi qualche adito, con che potesse con Turchi aprirsi il negotio, diuertir da Ragusi il corso alle mercanzie ch'a quella scala peruengono; e portar la medesima nelli stati di Vostre Eccellenze con beneficio e uantaggio di cotesta città, e dei mercanti rileuantissimo, mi uiene in ducali della Serenità Vostra la scrittura del dragoman Forti, che fra moltissime considerazioni dell'importanza di quest'affare tutte dal zelo, e dalla molta diuotion sua suggerite. Versa principalmente nell'inclinazioni de negozianti, per redimersi, oltre il commodo del uiaggio, che di molte giornate si renderebbe loro più breue, dall'imposizioni e da i dacij, a quali con gran rigor a quella parte soggiaciono. Discorre dei danni ben grandi, che l'arti della pannina e della seta per questa causa riceuono; scarso di quella l'esito di molti anni e maggiormente questa pregiudicazion del trasporto continuo, che d'Ancona doue il negozio sempre più cresce, uien fatto a Ragusi, de rasi, di cindali e di quel tutto che in Toscana si fabrica: Riflette ai contrarij di Spalato, Macarsca e Salona; e finalmente propone quel di Gabella, o Narenta; facendo molte considerazioni del beneficio e dell'utile ch'una scala in quel sito introdotta oltre il leuarla a Ragusi, darebbe alla Serenità Vostra et ai sudditi. Cose che tutte in effetto sono uerissime, ma il punto consiste, non nel scieglier più l'uno che l'altro luoco; mentre pur che si perda quel di Ragusi, ogn'altro che Turchi l'allegano per capitarui con le lor merci, sarà sempre di profitto alla piazza. Ma tutto stà, che tolto da gli euenti di guerra il commercio, sospesa la floridissima scala di Spalato e uscita per questa causa da i stati di Vostre Eccellenze, ha preso per quel di Ragusi il suo corso, doue con grossi esborsi e con quelle machinazioni, e artificij, che di continuo di quel gouerno si praticano molto ben stabilito, et assicurato, fà che per distornarlo riesca difficilissimo qual si sii tentatiuo, et essendo quest'unico il loro sostentamento, con tutt'attenzione inuigilano, penetrano qualunque trattato, e tutto sempre contribuiscono per romperlo, e sconcertarlo. Il che tanto poi maggiormente a essi si rende facile quanto che niente potendo in questa parte prommouersi che col bassa della Bossina con l'indolenze, che col mezzo da lor ministri fanno alla Porta lo propalano, e rappresentano. Onde non può che con rischio grande e senza speranza di frutto, daruisi di quà orecchio. La simulazion e la turbolenza non potendo in quest'interesse per qual si sij aletamento da lui praticarsi dou' è sicuro che la loro attenzione, darebbe alla sola immaginazion prima ch'attenderne alcun effetto accuse le più gagliarde et alla sua sussistenza et alla sua uita le più pregiudiciali e le più moleste. È uero che il passato bassà con speranza d'utile e di prouenti non mostraua il suo animo alieno dal sentirne i discorsi, ma in ogni modo francamente si dichiariua, che da se solo poteua in questa materia niente operarsi, e tutto alla disposition, et a gli ordini del vizir restar sottoposto, col quale gli ufficii, e l'insinuazioni da lui si sarian impiegate; e

quando la sua deposizione non fosse seguita non inutile forse si saria reso il suo impiego. Hora l'esser delle cose caugiate, non lasciauan si facile a far col presente bassà apertura di communicazione o di confidenza, benchè tutt' i ripieghi da me si tentino, per introdurla; ben comprendendo, che senza d'essi principalmente non può operarsi; e le passate disgrazie de' Ragusei, ch'a prima uista fan credere la congiontura a i tentatiui più facile, sono anzi difficoltà e opposizioni le più gagliarde a quest'interesse, al qual anco immediatamente si sono applicati, più premendo alla Porta per il stabilimento e conseruazion di questa scala, che per qualunque rilasso, o habilità del tributo, e come per questo niente pare ui si acconsenta, così per quella l'intenzioni sono più fauoreuoli e più inclinate; mentre l'utilità che anco dai Turchi se ne cauan, sono considerabili; hanno la libertà dei uiaggi e sicuro il loro trasporto in cotesta città doue possono liberamente far esito dei loro effetti e prouedersi di tutto quello le piace.

Cattaro li 24 giugno 1667

Caterino Cornaro

XVII.

Relacija izvanrednog providura Kotora Giacoma Loredana g. 1669.

Giacomo Loredan, izvanredni providur Kotora podnosi 16. travnja 1669. mletačkoj vladi relaciju o svom službovanju, za koje ga je vrijeme zatekao potres 6. travnja 1667. godine.

Potres u Kotoru 6. travnja 1667. prouzročio je goleme nevolje gradu Kotoru i njega lično ne samo materijalno oštetio budući da mu je sve što je u kući imao uništeno, nego je i tjelesno stradao, i jedva ostao živ.

On je prema dogovoru i naredbi bivšeg generalnog providura Caterina Cornara obnovio kaštel i druge popravke načinio na gradskim bedemima.

U kaštelu i na velikoj pjaci dao je obnoviti dvije cisterne, koje su bile od potresa uvelike rasklimane.

Na strani riječine dao je popraviti popucale ulice, gdje se nalaze beluardi Bembo i Pedochio, ali to treba nastaviti. Riva na obali pala je u more za vrijeme potresa, uslijed čega nije se moglo prolaziti između vrata. On je pomoću besplatnog rada okolnog stanovništva dao to urediti.

Povrh vrata Gurdića i na kuli Soranzo, i na polubaluardu Pedochio je učinio različne znatne popravke.

Dao je napraviti različne barake za stanovanje mletačkih upravljača i zapovjednika utvrde.

U brdu je bila srušena kula Pelegrina, on ju je dao iznova sagraditi.

Loredan nabraja, dalje, u tom duhu sve ono što je učinio za obnovu porušenih gradskih utvrđenja, a toga je mnogo bilo.

Lazareti izvan grada na obali bili su od potresa uvelike razoreni, on ih je dao dobro restaurirati, i služit će dobro i za stanovanje onih koji dolaze u Kotor iz Turske, kao i u slučaju potrebe za 200 vojnika.

U Kotoru se nalazi posada od šest stotina i četrdeset vojnika, što je vrlo malo.

Potrebno je grad opskrbiti sa municijom i živežnim namirnicama, a u prvom redu sa žitom.

Nedostaje soli, a ona je važna za državne prihode. U Kotoru se krše carinski propisi, i svatko prijavljuje cariniku što hoće i koliko hoće. Potrebno je to urediti.

Potrebno je urediti i izvoznu carinu na robu koja se iz Venecije šalje u Kotor, a iz njega u Tursku.

Pleme Cuzzi i oni sa Brda, koji broje deset tisuća boraca, žive u dobrim odnosima s Venecijom. On je nastojao da ih u tome potiče. Plemena Crne Gore žive u dobrom prijateljstvu sa mletačkim podanicima.

Crnogorski kršćani, koji daju pet tisuća ratnika, u pitanjima rata su neutralni. Ali, kad bi se radilo o Herceg-Novome, tada bi se oni stavili na stranu Venecije.

Sada u Herceg-Novome nema više od pet stotina naoružanih ljudi, od kojih je sto i pedeset vojnika plaćenika. Potres je i taj grad uvelike prodrmao, i na mnogo mjesta bedemi su takvi da bi i na najmanji topovski hitac popadali.

Ova se relacija nalazi u Archivio di Stato u Veneciji – Senato Secreta V. f. 66.

(fol. 1 r.)
1669, 16 aprile

Serenissimo Prencipe

Doppo lungo indeffesso, seruitio prestato alla Serenità Vostra da mi *Giacomo Loredan* humillissimo suo seruo con quella suisceratezza e douotione c' è propria d'ogni buon cittadino della patria in cariche diuise in armata et in Leuante e soggiaciute a graui incomodi e dissaggi uantandone due cospicui – – di sangue sparso, e pouertà estrema, nella quale sono restato costituito, ritornato in patria parue all'alto intendimento dell'Eccellentissimo senato d'ingiongermi il peso di proueditor straordinario di Cattaro: carica quant'importante e riguardante altretanto laboriosa, ed io c'ho sempre tenuto uniforme il proprio uolere a publici riueritissimi commandi, intrapresi con tutta prontezza l'accennato impiego, in cui ho fermato il mio sogiorno per corso di due eccedenti anni, e contribuito le parti possibili della mia debolezza in seruitio di Vostre Eccellenze e nell'acidente memorabile del spirato terremoto che costituì quella piazza in un tragico compasioneuole spetacolo e mi stesso in graui giatture coll'ofesa della propria uita, la quale tuttauia ne riproua sensibil dolore e colla perdita totale di mie pouere sostanze, essercitai pure quel di più che m'è stato concesso dal potere in quei horribili anfati com'è di già noto all'Eccellenze Vostre. Preseruat' in uita per opera della diuina misericordia, forse per sagrificar il restante de miei giorni nel loro riuerito servitio, e graziato finalmente del regresso alla (fol. 1 v.) patria, conosco mio debito onestissimo humiliare alla publica sapienza quanto m'è occorso racogliere, e conosciuto douuto all notizia di Vostra Eccellenza.

In primo caso oltre il restauro del castello, et altre opere stabilite dall'Eccellentissimo signor Caterin Cornaro fu proueditor general in prouintia colla sua dimora in quella piazza, m'applicai con tutto il feruore alla ristauratione d'altre indigenze della medema, secondo m'è stato concesso dal possibile e dalle publiche ristrettezze de genti e danari, come saranno l'Eccellenze Vostre per udire dal seguente distinto humilissimo raguaglio.

In castello et alla piazza magna ho fatto rinouar in aggiustata forma le due cisterne rissentitesi notabilmente nel passato terremoto colla crepatura de uasi: opera molto neccessaria a quella parte per il commodo dell'acqua.

Si sono prosseguiti con tutto uigore dalla parte della fiumara nelle fortificationi esteriori i spalti delle strade coperte del riuelino delle due cortine beloardo Bembo e Pedochio -- e per definire quell'importante opera riesse bisognosa la loro continuatione. La riua della marina crolata in mare un passo in circa dal passato terremoto e nel crescimento dell'acqua battendo il flusso del mare fino le mura ch'impediua il transito entro le porte, e l'accostamento di nauiglii con non lieue incomodo, l'ho fatto alzare a segno (fol. 2 r.) proportionato col rouinazzo della città, serrata sopra l'acqua col suo muretto e coll'appertura di diuersi canaleti per l'esito dell'acque piouane della città, in quest'essential e lunga opera non hauendo il publico riceuuto alcun incomodo di spesa, hauendo impiegato le genti del contado e la fascinata della città.

Sopra la porta del Gordichio al torrion Soranzo et al mezzo beloardo Pedochio ho fatto ristaurare quelle cannoniere et alla mezza luna nouamente fatta l'incamisatura di lotte sendo state quest'opere sensibilmente danneggiate nel passato terremoto.

Ho fatto costruire diuerse barache per habitatione di quell'Illustrissimi rappresentanti, e gouernatore della piazza et aggiustare altri luochi proprii per ricouero di quelle militie e conseruatione delle publiche monitioni, e eseguir anco il rifacimento de ponti e rastelli delli corpi di guarda di quella parte.

Per la caduta della torre Pelegrina in montagna l'ho fatto nouamente costruire col serro di due brechie contigue da una e l'altra parte della sodetta torre con muro in calzina stabilendoli doppia diffesa alta e bassa che basteuolmente puo quardare quelle mura, e le uenute e calate tutte che può far il nemico a quella parte.

Poco discosto dall'accennata torre uerso la città, ho stessamente (fol. 2 v.) fatto serrar con buona muraglia altra brechia e per l'ageuolezza del sito s'è formata una piazza col suo circuito di muro capace di tre pezzi di cannone per trauagliar da qualche uoglia parte il nemico, e difendere tutto il canale erigendoui anco un castello commodo per una piciol squadra de soldati.

S'è pur serrata altra brechia alquanto lunga al posto Contarini con facitura di muraglia ganciata per quant' ha potuto permettere la strauaganza del solo luogo.

Sopra il ualone del Gordichio ho pure fatto serrar la brechia del Precipitio, stabilendo quel posto in miglior difesa di quello era prima.

Sula metà della montagna s'è costruito un quartiero di legname, commodo d'alloggio d'una compagnia per guardar quell'importante posto.

Si è pure terminata, e ridotta a total perfettione la brecchia grande in montagna di altezza e grossezza sproportionata nel rifflesso all'importanza di quel sito.

Stessamente s'è definito il serro di tutte l'altre brechie in montagna dal posto Priuli fino la torre Loredana, e da questa fino la torretta Contarina stabilendoui il commodo delle salite per tutto il recinto di quella parte, molto neccessario alli difensori per occorrer da uno, all'altro posto senza dificoltà di passo.

(fol. 3 r.) Per il notabile deterioramento dal terremoto della torre Soranzo in montagna s'è dato principio alla sua ristauratione colla costrutione fatta fino la mia partenza, d'un grosso fianco di muro, e douerà con ogni sollecitudine continuarsi quell'importante opera per stabilire in total difesa la montagna.

In queste opere tutte s'è fatta la spesa di L 8804.17 di quella moneta che fanno cechinì 293? come del tutto respicano (?) le note in questa publica camera.

Ho pure fatto seguire buona condotta di terra per parapetti e terra rossa per le muraglie, perchè in caso di bisogno sia pronto così neccessario materiale.

Terminata che sia la costrutione dell'accennata toretta Soranzo riesce d'importanza che si dia mano alla ristauratione delle due brechie alla marina sopra il porto serrate di presente con muro a secco, con buona muraglia fondamentata con palificate nel sito proprio che deue esser fabricata. Le altre mure poi, che continuano sopra il sodetto porto in maggior parte sono sfasciate con minaciante pericolo di caduta. È però fatte le sodette opere riesce d'urgenza che siano riparate in buona forma, onde quella parte tutta resti ben stabilita nella difesa. Questi lauorieri conosco per mio humilissimo sentimento di maggior premura che deuono esser intrapresi senza perdita di tempo come del tutto si haurà anco fin hora hauuto le notitie e relationi la publica sapienza dall'Eccellentissimo (fol. 3 v.) signor proueditor general Priuli quale colla sua non breue dimora a quella parte, ha osseruato e conosciuto con suo gran zelo ogni cosa diffettosa della piazza, ed io humiliandomi a quel di più, che dalla sua singolar prudenza sarà stato portato all'Eccellenze Vostre conosco superfluo ogn'altro mottiuo in quest'affare.

Fatta già seguire la totale consegnia delle monitioni da uito e da guerra, e essistono in quelli reparti di publicha raggione del uecchio al nouo monte, in atto della medema mi sono accertato col proprio occhio di quanto effettiuamente n'essiste, et aggiuntiui altri ricapiti posteriormente capitati fino la mia partenza, ne contrasegno alla publica sapienza congiunte alle presenti, distinte note, per lume e notizia della Eccellenza Vostra.

Per la caduta dal terremoto de publici depositi in quella piazza doppo hauer ricuperato tutti i capitali da sotto le rouine della città ho fatto ristaurare et aggiustare luochi proprii per il loro ricouero e conseruatione et ho sempre hauuto particolar mira alla loro preseruatione e risparmio possibile.

I lazzaretti fuori alla marina deteriorati nell'horore del terremoto gli ho fatti ristaurire in buona maniera e seruiranno non solo da ricouero alli Caiduzzi et altri che capitano in contumatia dal paese inimico che proua per mancanza d'alloggio andauano uagando per la giurisditione con pericolo di graui coseguenze alli riguardi della salute, ma anco in caso di bisogno puono seruire per alloggiare (fol. 4 r.) più di ducento soldati.

Restan di presente in quella piazza di presidio sei cento trentaquattro soldati, numero molto debole, che non può supplire n'anco alle ordinarie fontioni, onde restarà alla publica prouidenza di compensare il bisogno con opportuni ricapiti.

Oltre la rimessa, che deue farsi delle monitioni da guerra leuate l'anno passato da quei depositi per l'occorrenze di Candia, particolarmente di bombe e granate de quali affatto sono sprouisti, bisognoso riesse l'accrescimento d'altra più abbondante prouiggione d'esse monitioni com'anco de formenti e biade, quelli per li quarti di paghe a gli offitiali et queste per le compagnie de Pastrouichi, Zuppani et altri prouiggionati a quali mensualmente se li corrispondono inuece del biscotto con che uenghi il pane medemo a riseruarsi ne maggiori bisogni.

Per mancanza de sali che diuersi mesi si prouò in quella piazza riffletei a non piciol uantaggio, che il publico potesse ritrahere colla uendita de medemi nella sola publica gabella; che però portatili da me i proprii mottiui all'Eccellentissimo signor general, ne fece seguir l'inuio in qualche summa. Fui che tutto si smaltischi in gabella accrescendoui il prezzo dalle noue lire, che prima si uendeua in non lieue parte auantaggiato il publico interesse, rimanerà alla profondissima sapienza dell'Eccellenze Vostre di commettere celere et abbondante (fol. 4 v.) ricapito de stessi sali in quella piazza, col ritratto de quali, ne presenti publice angustie potra supplira alli bisogni di quelle fortificationi, douendo pero hauersi particolar mira, che ad alcun priuato non sia permessa uendita de sali, uia dalla publica gabella c'in altro modo uerrebbe asouertiato (?) quest'ordine e uantaggio al publico.

Ho pure auuertito a graue disordine et abuso che cola si pratica nella comprada che fanno quei sudditi degl'effetti mercantili, che capitano dal monte, mentre senza alcun riguardo al publico interresse per quello concerne il datio, uengono portati nelle proprie case e caricati in loro barche, acusando al datiaro o esatore quella quantità che li piace. Da che rileuando notabile pregiuditio Vostra Serenità anco nell'offerte de datij, compirebbe sommamente, che a quella parte sia instituita una douana, oue siano portate e riceuute tutte le mercanzie che uengono dal monte, e di la caricate dirretiuamente sopra barche o altri nauiglii con preuia

notizia et assistenza di persona ch'hauesse incombenza della riscorsione del datio per cautela maggiore del quale e per che in ogni tempo spichi precisa la quantità degl'effetti che di uolta in uolta capitassero, douerà anco instituirsi persona perita e fedele nella sodetta doana in qualità di scriuano quale a parte habbi da tenere ne libri apartati note distinte degl'accennati effetti, che così uerrebbero non solo a rimouersi le fraudi e li discapiti al publico interresse (fol. 5 r.) ma li datii ancora accrescersi di gran rileuo, perchè di presente riescono molto tenue l'affittanle e ben spesso sogliono restar in si... restando l'esatione all'esatore nell'arbitrio del quale sta a far quegl'esborsi che li piace.

Non lieue esito pure colà s'incontra de panni che da questa città uengono estratti da mercanti per Cattaro potendosene smaltire all'anno più di mille pezze. Pagano per l'entrata solamente di datio sole due lire di quella moneta d'ogni pezza e conseguiranno di utile cento uenti in uenti cinque reali per una, onde rifflettendo al uantaggio, c'anco in questa parte potrebbe riportare il publico intresse, stimarei per mio riuerentissimo senso che sia stabilito il pagamento del datio per l'uscida degl'accennati panni in raggion (?) d'un ducato la pezza, così che uerebbe ad'esser auantaggiata quella publica cassa con mille ducati in circa all'anno; e per rimouere ogni fraude c'in questa parte potrebbe esser praticata douranno passare per doana tutti li panni et altre robbe che si estrahessero da Cattaro per il paese turchesco che fossero sottoposte al pagamento del datio, stabilendo per la buona osseruanza di tale institutione quegl'ordini, che fossero reputati più conferenti.

Humilio pure alla publica sapienza il foglio della descrittione degl'huomini d'armi et altre persone inutili de quali è habitata la città di Cattaro, sua giurisditione, Budua e Pastrouichi.

(fol. 5 v.) Non resta quella parte di godere tuttauia preciosa uicinanza delli popoli Cuzzi, et altri monti di Barda, numerosi di dieci milla combattenti, mentre continuano nella già rassegnata deuotione uerso la Serenissima republica, ed io per il corso della mia dimora à Cattaro non ho mancato sempre di coltiuarli, e tenirli in ufficiosità affetuosa da loro continuamente appresa per continuo atto della publica ....ntissima (?) uolontà, e predilettione. E sè bene nelle correnti consequenze di fiera guerra habbi soggiaciuto, e tuttauia socombe tutto il paese ottomano à incomodi dispendii, e contributioni di genti in aiuto, e socorso dell'essercito contro Candia, ad ogni modo gl'accennati popoli, non ostante moltiplici uiui eccitamenti hauuti dalla Porta, mai hanno uoluto adherire à qualsiuoglia contributione, ma sempre rimostratisi alieni dal partito ottomano, si per la propria natural intrepidezza, come per esser già atratti alla publica adherenza coll'assignamento, che godono diferenti paghe, de quali andando creditori di rileuante summa, sono restati in parte consolati all'arriuo dell'Eccellentissimo signor proueditor general Priuli colla somministratione fattagli di diuersi panni. Complisce (?) singolarmente a publici riguardi la conseruatione d'essi popoli al puplico partito si per l'auuersione che dimostrano di non adherire al dominio

ottomano, come per l'impiego loro di cui l'Eccellenze Vostre potrebbero preualersi nelle loro occorrenze, e massime a quella parte (fol. 6 r.) oue in ogn'incontro, ed ad ogni mottiuo s'incontrarebbe in loro totale prontezza; e per nodrirli in questa buona dispositione, sarebbe propria la sodisfattione di quanto uanno creditori dal publico in tanti panni.

Sono poi i più uicini a Cattaro i popoli di Monte nero, quali perseuerano nella buona amitizia e corrispondenza di negozio con quei sudditi. Continuano nella condotta di mercanzie et altre uittouaglie a quella piazza senz'alcun alteratione del già stabilito componimento tra di loro. Via di questo riguardo in qualche publica militar'occorrenza dificile s'incontrarebbe in essi alcuna buona dispositione, essendo tramischiati con Turchi et ubligati all'obbedienza de loro commandanti, quali ben spesso li fanno socombere a grossi taglioni, et altre grauezze.

Gli christiani di Harzegouina numerosi di cinque milla huomini d'arme, negli affarri della guerra conseruano neutralità. Continuano a buona inteligenza con Cattaro, e quand'anco la publica prudenza deuenisse al conquisto di Castel Nouo, s'esibiscono in questo sol caso d'unirsi coll'armi publiche, ed impiegarsi con pieno feruore, e diuotione di che diuerse uolte quei capi, coll'occasione che capitauano à Cattaro me n'hanno fatto alte dichiarationi e ferme promesse.

La stessa piazza di Castel Nouo di presente non tiene più di cinquecento huomini d'arme, compresi cento cinquanta soldati pagati. Questo (fol. 6 v.) anno proua estrema penuria de grani, e se tal'uolta non uenisse soccorsa da Ragusi restarebbero quegl'habitanti anichilati da fame.

Anco quella città nell'horrore del passato terremoto ha rissentito notabilissimi danni nel suo recinto, quale ben che sia stato in parte rissarcito in molti luochi resta diffettoso e sottoposto alla caduta col più minimo tiro di cannone, ne si uede a quella parte che Turchi applichino pensiero à rimedii per hora, uia di quanto insesibilmente operarono l'anno passato.

Restano in fine supplicate l'Eccellenze Vostre di riceuere nel loro humanissimo agradimento quant'ho potuto concedermi il proprio potere à contribuire nel loro riuerito seruitio e di benigno compatimento à ciò che non ha potuto arriuare la mia debolezza, c'io ancorchè destituito dal uigore della primiera salute, e degl'haueri, haurò sempre sommo honore d'abbraciare ogn'altro peso, et incomodo per seruire la patria con fiducia che benignamente rimirando la Serenità Vostra à miei lunghi impieghi, et al stato depresso, in cui m'attrouo non sarà la publica munificenza per lasciarmi priuo di quella grazia, colla quale benignamente assiste a suoi cittadini. Grazie.

VASO BOGDANOV

DALMATINSKO PITANJE U POLITICI BANSKE HRVATSKE GODINE 1861.

I

Sjedinjenje Dalmacije s ostalom Hrvatskom javlja se kao centralno pitanje hrvatske politike još u feudalno doba, u vrijeme kada je otpočela borba plemićkih sabora za obranu starog feudalnog ustava i državopravne samostalnosti Hrvatske protiv nasrtaja Madžarske, s jedne, i Austrije, s druge strane. Zalaganje hrvatskih feudalnih sabora za uspostavu državne cjelokupnosti i za sjedinjenje svih hrvatskih zemalja (a prije svega Vojne Krajine i Dalmacije s banskom Hrvatskom) pod jedinstvenom vlašću bana – proizlazilo je otuda, što je reformno madžarsko plemstvo u prvoj polovici 19. stoljeća, nastojeći da skrši državnu samostalnost Hrvatske, ponajviše iznosilo argumenat, kako o nekim posebnim državnim (municipalnim) pravima Hrvatske ne može biti govora, jer da ona kao država više i ne postoji, budući da je svedena na cigle tri županije: varaždinsku, zagrebačku i križevačku. Da bi suzbili takva centralistička madžarska nastojanja i obranili posebna feudalna državna prava Hrvatske, naši su plemići tražili vraćanje onih teritorija, koji su joj u toku historije protivustavno bili oduzeti ili osporavani. Ustajanje hrvatskog plemstva u obranu teritorijalne cjelokupnosti bilo je izazvano još i time, što je i kod madžarskog i kod hrvatskog konzervativnog plemstva postojalo čvrsto osvjedočenje, da se stara »konštitucija«, da se plemićki ustav (na kome je bio zasnovan feudalni poredak) može održati samo tako, ako se budu očuvale sve njegove odredbe, ako se bude branila *svaka* povlastica, *svako* pravo, garantirano tim ustavom. Hrvatski feudalci nisu se htjeli odreći ni jednog historijskog prava Hrvatske, pa ni njene, feudalnim ustavom zagarantirane teritorijalne cjelokupnosti, jer su bili uvjereni, da sva ta prava čine jedan jedinstveni, cjeloviti sistem hrvatskog feudalizma, koji bi sav propao kada bi mu se poništio bilo koji njegov sastavni dio. To opće shvaćanje o povezanosti svih hrvatskih prava u jednu cjelovitost točno je izrazio

Rakovac u svome *Katekizmu,* ističući kako Hrvati i Slavonci »... ne će da *odustanu od svojih municipalnih pravah, znadući dobro da bi Madžari, ako bi Hervati samo od jednog municipalnog prava odstupili, gledali već sva druga malo po malo narušiti i napokon sasvim utamaniti*«.[1] Da bi sačuvali nepovredivost svog klasnog, feudalnog ustava, hrvatski plemićki sabori morali su da brane i neprikosnovenost historijskog prava Hrvatske na Rijeku s Primorjem, na Dalmaciju i Krajinu, i na Slavoniju – te su na taj način pružali otpor nasrtajima madžarske ekspanzivnosti.

Hrvatsko plemstvo je u obrani svojih feudalnih državnih prava znalo ustajati i protiv centralističkih nastojanja Austrije, zalažući se za očuvanje ili za povraćaj teritorijalne cjelokupnosti. U otporu protiv Beča zalagao se je često i zajednički ugarsko-hrvatski sabor, postavljajući kralju zahtjev za sjedinjenje Dalmacije i Vojne Krajine.

Borba za sjedinjenje s Dalmacijom došla je do svog punog izražaja u Ilirskom pokretu. Nacionalna politika ilira imala je dva osnovna cilja: 1. izvojevati teritorijalnu cjelokupnost i samostalnost Hrvatske; 2. ujediniti Južne Slavene u jednu slobodnu nezavisnu nacionalnu državu.

Postavljanje prvog cilja bilo je uvjetovano stvarnim stanjem Hrvatske, koja je u to vrijeme bila teritorijalno-politički rascjepkana. S malenom krnjom Hrvatskom, od koje su bile odcijepljene i Dalmacija i Vojna Granica, i koja je bila svedena na nekoliko županija, – nije se moglo ništa početi protiv velikih i jakih ugnjetačkih država, kakve su bile Austrija i Madžarska. Prvi uvjet uspješne borbe za obezbjeđenje hrvatskog naroda bilo je ujedinjenje svih hrvatskih teritorija. Trebalo se je dakle prije svega boriti za teritorijalnu cjelokupnost hrvatsku.

S druge strane, da bi se Hrvatska mogla stvarno ujediniti s ostalim južnoslavenskim zemljama, trebalo ju je prethodno ili paralelno vlastitim snagama sjediniti i osloboditi njene podjarmljenosti Madžarskoj i Austriji. Sjedinjena i samostalna Hrvatska značila je dakle neminovni preduvjet za ostvarenje općeg južnoslavenskog oslobođenja i ujedinjenja, jer je samo takva Hrvatska mogla biti ona neophodno potrebna podloga, sa koje je ilirska stranka mogla razvijati borbu za šire, južnoslavenske ciljeve.

Ilirska nacionalna politika bila je četrdesetih godina prošlog stoljeća osvojila jednu za drugom sve županije u užoj Hrvatskoj, a ilirski utjecaj je bio premoćan već u saboru iz godine 1845, koji je, pod tim utjecajem donio zaključak o prisajedinjenju Dalmacije i Vojne Granice Hrvatskoj.[2]

Ujedinjenje s Dalmacijom i ostvarenje pune teritorijalne cjelokupnosti nalazi se u prvom planu ilirske radikalno-demokratske politike i u doba narodnoga pokreta god. 1848/49. Sjedinjenje Dalmacije zatraženo je u prvom nacionalno-političkom istupanju godine 1848, u *Zahtijevanjima naroda,* donesenim na zagrebačkoj skupštini 25. III. U trećoj

[1] Rakovac, *Mali katekizam za velike ljude,* Zagreb 1842, str. 12.

[2] Isporedi V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj,* Zagreb 1958, – poglavlja o Ilirskoj i o Narodnoj stranci do god. 1848.

tački tih Zahtijevanja traži se »Krepko i novo sjedinjenje u svakom smislu naše po zakonu i dogodovštini k nam pripadajuće kraljevine Dalmacije s kraljevinom hrvatskom i slavonskom . . .«[3]

Uz to su i ona druga, pučka *Narodna zahtijevanja,* upućivana u proljeće 1848-e saboru iz brojnih sela i civilne i vojničke Hrvatske, odlučno tražila ujedinjenje provincijalne, banske Hrvatske s Vojnom Krajinom, Dalmacijom, dalmatinskim otocima, Istrom i Vojvodinom.[4]

Borba za ostvarenje hrvatske teritorijalne cjelokupnosti vodi se i u hrvatskom saboru iz godine 1848 (vidi, na primjer, saborske govore Kukuljevića, Kušlana i dr.). S obzirom na Dalmaciju od osobite važnosti je ovaj Čepulićev govor, održan na drugoj saborskoj sjednici: »Ja se slažem u načelu sa onim govornikom, koji je iskao, da cijeloga naroda poslanici nazočni budu, da se tako ništa ne bi učinilo, što bi pojedine pokrajine nepovoljno primile. Ja sam za to, da se i Dalmacija u bratinsko kolo pozove; ali treba prije da budemo sami slobodni, da ne bi posestrima Dalmacija rekla, da hoćemo i njoj da narinemo ono ropstvo, koje nas tlači. A slobodni bit ćemo tad samo, kad si sami slobodu pribavimo, ako budemo imali garanciju naše slobode, a ta garancija u tome sastoji, da se našemu svijetlom banu kr. namjesništvo, da se nami kao svakome drugome Europe slobodnomu narodu podijeli naše popečiteljstvo, koje će odgovoriti narodu za svoje čine i koje će narod moći svrći, ako mu vjerno ne bude«.[5] Na svojoj sedmoj sjednici od 11. VI 1848. sabor je podnio *Reprezentaciju radi banske vlasti i utjelovljenja Dalmacije.*

Borba za oslobođenje i ujedinjenje svih hrvatskih zemalja došla je do svog punog izražaja i u radikalno-demokratskoj četrdesetosmaškoj štampi. Dovoljno je ovdje podsjetiti samo na neke članke iz *Saborskih Novina* i *Slavenskoga Juga,* ili na neke dijelove iz čuvene brošure *Opomena i poziv Graničarima.* ». . . Ispovijedamo, da su Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Vojvodina Srpska, zemlje posestrime i nerazdružive; nerazdruživost ova da je na božanskim zakonima prirode osnovana . . . Ispovijedamo, da je trojedna kraljevina duhom vijeka i potrebom političnom na sjedinjenje s ostalim granama naroda jugoslavenskoga gonjena . . .« *(Saborske Novine, br. 1., od 6. lipnja 1848).* Protestirajući protiv »srednjeg puta« kojim je udario sabor tražeći poluzavisno *Državno vijeće* na mjesto nezavisne hrvatske vlade, – *Saborske Novine* u broju 8. od 23. VI donose: ». . . Ne ću da napominjem, kakav će ovo vijeće odziv naći u izobraženom svijetu – dosti je ako kažem, da ustanovljenje državnog vijeća ne će nit Srbljima nit ostalim Jugoslavenima zadovoljiti. – Šta će dobiti Dalmacija, šta sadašnja Ilirija, ako se s nami združi? . . . A da je namjesto toga vijeća posebni, potpuni ministerijum zahtijevat, i ustrojen, ugledali bi bili u njemu svi Južni Slaveni garanciju budućnosti svoje, složili bi se rado i združili u jedno tijelo, koje će napokon i morati biti, jer drukčije ni oni ni mi budućnosti ne imamo«.

[3] Isporedi V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49.* Zagreb, 1949. Str. 156.

[4] Isporedi na istome mjestu, str. 107–110 i 120–128.

[5] Isporedi na istome mjestu, str. 214.

U čuvenoj graničarskoj brošuri, štampanoj kolovoza 1848-e, stvar oslobođenja i ujedinjenja svih hrvatskih i južnoslovenskih zemalja postavlja se ovako »... To je neosporima istina, da pokraj Dunava, Save, Drave, Tise, Drine, Bosne, Morave, naš srpski i hrvatski narod od mnogih vjekova živi i obitava. On se prostire preko Srbije, Bosne, Hrvatske, Slavonije, Srema, Banata, Bačke, Baranje, Hercegovine, Crnegore, Dalmacije, Gornje Albanije i Ilirije, i zauzima prostor od 6.000 četvorougoljnih milja... Zato bi mi sami protiv sebe griješili, isto tako i bogu bi sagriješili, i samu narav ili prirodu bi vrijeđali, a našim potomcima bi najveću nepravdu učinili, kad bismo ovo veliko i prekrasno cijelo, ovo od boga stvoreno ustrojno tijelo (organismus) sami bezdušno dijelili, cijepali i raskomadali, i tako kvariti pomagali...« – »Prirodna prava svakog naroda: 1. da on bude i ostane slobodan, samostalan i neraskomadan narod; 2. da on svoju narodnost čuva, brani i razvija... 5. Ima dakle pravo narod, sve zle naredbe, zakone, škodljivo i naravi naroda kvareće pravljenje ukinuti, i na mjesto ovih bolje, duhu narodnom i duhu vremena shodnije uvesti... 8. Još ima narod pravo svakog ugnjetatelja i tiranina, koji nikakvu dobrodjetelj ne uvažava, i nikakav zakon, i nikakvo pravo, osim svoje neograničene samovolje ne počituje, ma se on car, kralj ili knez zvao, svrgnuti i protjerati; a protiv tiranstva svakog roda kao jedan junak podići se i opolčiti; i još ne trpiti, da se drugi ma koji narod u njegove unutrašnje poslove miješa i plete...« *(Opomena i poziv srbskog i hrvatskog naroda k svojim sinovima Graničarima, svim uobšte, a naročito k onima, koji u Italiji vojuju, od nekoi ljubitelja slobode. Augusta mjeseca 1848.)*

»I udaljena naša braća u Korčuli, sjetili su se svojih suplemenika. Osjećajući pogibelj, u kojoj se naprama samosilju madjarskom nalazimo, nisu se ni oni ustegli na poziv naš u pomoć čime priteći. Sakupiše eto 51 for., koje su uz pismo najvatreniju ljubav izražujuće amo poslali. Da općinstvo vidi, kakovi duh u Korčuli vlada, priopćujemo evo zaglavak rečenog pisma:

»Sada, braćo, dragovoljno primite ovi mali znak velike ljubavi pram vami puka Korčulanskoga, kojemu puno na srcu stoji korist svoje mile braće u Hrvatskoj, Slavoniji, i Vojvodini Srpskoj. I čestitajući vam svaku sreću i slavodobiće nad općenim našim neprijateljem, zaključujemo: 'živila trojedna kraljevina i Vojvodina Srpska'...« Iz Korčule 7. rujna 1848. (Slijede potpisi poglavarstva).« *(Slavenski Jug, br. 21., od 22. rujna 1848).*

»Dalmacija. (B. N.) – Talijanska strana iz sviju sila protivi se razvitku slavenskog duha i narodnosti u Dalmaciji. Ovi otpadnici i nevjerni sinovi majke slave bune ljude protiv bana Jelačića, govoreći im, da će ih Jelačić sve pod militariju i pod štap ljeskov staviti, kao što je Granica... Potalijančeni činovnici i varošani ne mogu da trpe, da i bijedni prost narod očima progleda, jer bi oni rado njega i dalje ugnjetavali, i kao marvu za svoju korist upotrebljavali, kao i dosad. – ... Mi se nadamo,

da će praviteljstvo (?) i svijetli ban ovim spletkama konac učiniti i da će već jedanput i kod nas sloboda i ravnopravnost istina postati . . .« (*Slavenski Jug,* broj 18. od 10. II. 1848).

U vezi s izvještajem *Smotritelja dalmatinskog* iz Zadra od 30. III 1849., gdje se javlja o tome, kako je ban Jelačić odlučio »ustanoviti jednu četu šerežana dalmatinskih, koja će biti upotrebljena pod upravništvom njeg. preuz. gosp. topčiskog generala barona Veldena na čuvanje carskog dvora . . .« – uredništvo Slavenskog Juga donosi ovaj komentar: »A bi li braća Dalmatinci nama u pomoć došla, koju na skoro po svoj prilici i trebovat ćemo? Oni hoće u Beč, a bogme ni nas ni njih tamo dobro ne gledaju . . . Bolje bi bilo, da ta naša braća dodju u pomoć nama . . . Sve nam se čini, da je najbolje sebe i svoje potpomoći, pa drugom ako se uzmože! . . . – Ured Slav. Juga.« (Broj 42. od 7. IV 1849).

». . . Mi imamo F. Z. M. barona Jelačića za našega bana. Dalmatinci i Primorci za svog upravitelja; ali smo opet po ministerijalnom ustavu podijeljeni na toliko dijelova. U Dalmaciji vidimo da se po staroj sistemi radi, vidimo da se ne postupa kao što duh vremena, duh razvitka iziskuje . . . Dakle nastojati i svojski se brinuti treba da bi se narodni sabor što prije držao . . .« (*Slavenski Jug,* br. 46., od 19. travnja 1849. Uvodnik.).

»Iz Dalmacije – . . . Onaj članak osobito, u kojemu ste kazali da li može ministarstvo navoditi bana da proglasi oktroirku u trojednoj kraljevini, kada se je ovaj bogom živim zakleo, da će održati i protiv svakoga braniti stare hrvatske pravice, najvećma nas je ožalostivio.

Jer kad je svijetli ban putovao kroz Hrvatsku i Slavoniju u svakom javnom sastanku kazivao je puku, da će zaključci zagrebačkoga sabora odobreni biti; a sada ga ministri natjerivaju da on sam zapovijedi proglašenje oktroirke, akoprem će ga omraziti time sa njegovim narodom. Po boga! to je mnogo.

. . . i ko god nije za federativnost, taj ili je kratkouman, ili opsjenjen, ili prodan . . .« (*Slavenski Jug,* br. 132, od 5. rujna 1849. Uvodnik.)

»Iz Hrelingrada, 7. prosinca. – . . . Austrija uskraćuje narodima ono, o čemu jedino njeno preporođenje zavisi, i bez čega će ju duh vremena netom preporođenu u tmasti grob strmoglaviti . . .« (*Slavenski Jug,* br. 217., od 17. prosinca 1849. Uvodnik).

II

Pobjedom kontrarevolucije u austrijskom carstvu godine 1849. i desetgodišnjom apsolutističko-centralističkom Bachovom vladavinom bila su onemogućena sva nastojanja hrvatskoga naroda oko ostvarenja nacionalne slobode, državne samostalnosti i teritorijalne cjelokupnosti.

Nakon Bachova pada, pitanje ujedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom postavljeno je već kod priprema, koje su ujesen god. 1860. poduzete u cilju povratka takozvanog ustavnog života u Habsburškoj monarhiji. U

povećanom državnom vijeću, što ga je car i kralj Franjo Josip sazvao u Beču radi savjetovanja o preuređenju carstva, predstavnici Hrvatske, biskup Strossmayer i vitez Vranycanyi, postavili su zahtjev za združenjem Dalmacije. U svom govoru, održanom u tome vijeću 26. IX 1860., Strossmayer je u vezi s Dalmacijom rekao između ostalog: »Dozvolite mi, da nješto primjetnem kao za ispravak onoga, što je ovdje rečeno o Dalmaciji. Veli se, da je Dalmacija uvijek i u svakom obziru bila neodvisna, pa se razumijeva neodvisnost krune. A ja tvrdim protivno, što i povjestnica potvrđuje. Dalmacija je uvijek bila sjedinjena s krunom hrvatskom i slavonskom ... valja znati, da srce hrvatsko bije za sve pod tim imenom združene narode, i da će prvi top, ispaljen na koji mu drago dalmatinski grad, pogoditi srca hrvatska, i svako neprijateljstvo proti Dalmaciji potaknuti će rodoljubivi i junački narod hrvatski na otpor ... Ako tko tvrdi, da u Dalmaciji nitko nije za združenje s Hrvatskom, to ja ovo tvrđenje niječem. Malen je dakako broj stanovnika Dalmacije, koji hoće, da se združe; a što nisu svi za združenje, tomu se ja ne čudim, jer ondašnji Talijani, premda ih je manje, imadu ipak inteligenciju na svoju ruku. Tko dakle da bude za združenje s Hrvati i Slavonci. Zar da ova ista inteligencija, življu slavenskomu sasvim protivna?

Ne slaže se niti s mojim značajem niti časti da sumnjičim, nu moram ipak spomenuti, da simpatije talijanskih živalja sasvim drugamo smjeraju, pa da su upravo zato proti združenju s Hrvatskom. A tko hoće da vidi pravu simpatiju za Hrvate i Slavonce, taj neka ide medju 400.000 Slavena dalmatinskih, koji govore jedan isti jezik s nami, koji su toliko godina bili s nami u savezu, pa neka upita svakoga, kojega bude s tih 400.000 sastati: »Što si ti, kojim jezikom govoriš?« pa će mu odgovoriti: »Ja sam Hrvat, hrvatski govorim!«

Ovako živi historijska istina u duhu naroda, te on zna, kuda spada ...

Ja sam uvjeren, da će se prvi sabor, koji bude u Hrvatskoj obdržavan, za ovu stvar živo zauzeti.

Ja znam, da u izvedenju toga imade mnogo teškoća. Ja znam, da se ovaj posao silom ne može obaviti, nu znam i to, da je upravo tim združenjem ujamčeno blagostanje Dalmacije, isto tako kao i Hrvatske ... Ako grof Borelli misli, da će dalmatinski sabor dosta inteligencije u svojoj zemlji za sebe naći, to stranom posve pravo govori. Dakako, da će inteligencije naći u gradovima, nu kakov će biti taj živalj, to možemo unaprijed reći, ako samo na um uzmemo, da se cijeli sabor imade sabrati iz 10–15.000 duša, koje su sasvim protivne življu slavenskomu. Po tom možemo suditi, kako će biti ondje zastupani interesi naroda slavenskoga.«[6]

1. X 1860. pojavio se u Zagrebu prvi broj Vrbančićeva *Pozora*. Od tog vremena pa sve do kraja 1861. *Pozor* će se uporno i dosljedno zalagati za sjedinjenje Dalmacije, objavljujući čitav niz uvodnika, članaka i dopisa o tom ponajvažnijem pitanju hrvatske narodne politike. Već

[6] Strossmayerov govor objavljen je u cijelosti u *Pozoru*, broj 7 od 8. listopada 1860.

u svom 3. broju od 3. X 1860. *Pozor* donosi ovaj uvodnik pod naslovom »Obrana Dalmacije«, koji je karakterističan za općenito stanovište toga lista o dalmatinskom pitanju:

»Ne ima tomu dugo, što se u njekim listovima njemačkim pretresalo pitanje, kako bi Dalmaciju braniti valjalo, ako bi Talijani na nju zbilja navalili. U tu svrhu predlagahu se samo vojnička sredstva, kao: pomnoženje vojnog pomorstva, utvrdjenje obala morskih itd. Ne ima doduše sumnje, da je silu samo silom odbiti moguće, nu zadnji dogadjaji u Italiji pokazuju, da oružje samo nije baš dovoljno za svaku obranu; mora dakle još nješto drugo vojnoj sili na ruku biti, da uspješno djeluje, a to je po mnijenju našem privrženost naroda one zemlje, koja se braniti ima; nu na to se ili nehotice, ili možda i navlaš zaboravlja! ... Tko potanje ne pozna okolnosti dalmatinske, taj se zaista čuditi mora, od kud na jedanput sada tolika bojazan za Dalmaciju? Talijani po svom programu, što su ga po svijetu rasturili, teže samo za sjedinjenjem naroda talijanskoga: bilo bi dakle ružno oskvrnjenje njihova vlastita načela, kad bi oni zbilja htjeli posvojiti Dalmaciju, koja je skroz hrvatska zemlja. Takovu nepravednu nakanu, koja bi očito povrijedila sveto pravo narodno, osudila bi sva Europa kao nepošteno i hrđavo djelo naroda talijanskoga, koji se tobože sam za jedinstvo narodno bori ... Ne čudimo se što je Mljetačka, za doba svoga gospodstva, nastojala Dalmaciju potalijančiti; Mljetačka bo bijaše vlada talijanska, ali ne znamo, niti pojmiti možemo, kakovu korist mogla je vlada austrijanska očekivati, podupiruć živalj talijanski u Dalmaciji na uštrb narodnosti hrvatske? Posljedice bar pokazuju, da je ta politika štetna i opasna bila za vladu austrijansku, jer onakom politikom nije stekla ljubavi i privrženosti Talijana, a Hrvate je samo razdražila i uvrijedila, potkapajući im jezik i narodnost.

Rodoljubi dalmatinski znadu dobro, pa žale od svega srca, što je njihovoj hrvatskoj narodnosti za vladanja austrijanskoga veća šteta nanesena, nego za vrijeme gospodstva mljetačkoga. Što Mlječići nisu mogli kroz vjekove satrti, to su činovnici austrijanski uništili rek bi za njekoliko godina.

Ne ima skoro primjera da se igdje tako naopako glede jezika i narodnosti radilo, kao što u Dalmaciji. Ova zemlja broji okolo 410.000 žitelja, od kojih je jedva 8000 pridošlica talijanskih, pa ovim valjda za ljubav, vlada jezik talijanski u svim poslovima upravnim, i u svim skoro učionicama; može li se jednom narodu učiniti veća krivica od one, gdje radi 8000 Talijana 402.000 Hrvata, moraju jezik talijanski učiti, i š njim se mučiti na uštrb svog prelijepoga i bogatoga jezika hrvatskoga, koji se talijanskomu u svačem usporediti može.

Ovakvim postupanjem isključen je narod hrvatski u Dalmaciji od svakoga napretka duševnoga, a po tom i od materijalnoga, jer svatko znade, kako je mučno naobraziti se, gdje se prije tudji jezik učiti mora, pa tek na njem znanosti, zato i jesu u Dalmaciji skoro sve službe u rukama tudjinaca, od kojih mnogi jezika hrvatskoga kao zemaljskoga ni

ne znadu, dočim bez znanja talijanskoga, narodu posve tudjega i nepoznatoga jezika, nitko niti čuvarom obale morske postati ne može, kamo li što višeg.

Doba je doista, da se toj golemoj nepravdi, koja se narodu hrvatskomu uopće, a Dalmaciji napose nanosi, već jedanput konac učini, radi koje do pol milijuna ljudi duševno i tvarno zaostaje na štetu državi i narodnom blagostanju. Za valjano doskočiti tomu zlu, jest po našem mnijenju najshodniji, a i za državu najprobitačniji način, da se Dalmacija s otoci – buduć cjeloviti dijel Kraljevine Hrvatske, kojega se historičkoga prava narod hrvatski i onako nikad odreći ne će – sa Hrvatskom bez ikojeg pridržaja opet sjedini, i sa ostalim zemljama hrvatskim jednaku upravu dobije, te da se narodni jezik hrvatski, kao isključivi i jedini učevni i poslovni, u sve upravne struke s mjesta uvede; tim samo načinom zadovoljilo bi se pravednoj želji ne samo Dalmacije, nego i željama cijeloga naroda hrvatskoga . . .«.

26. XI 1860. sastala se u Zagrebu *Banska konferencija* sa zadatkom da se odrede *forma i sastav hrvatskoga sabora, koji bi se imao čim prije sastati.* Ta je konferencija već na prvoj svojoj sjednici prihvaćajući prijedlog Julija Gr. Jankovića »da se utjelovi Hrvatskoj i Slavoniji posestrima Dalmacija, te da se želje ove putem deputacije, koja bi imala smjesta poći u Beč Nj. apoštolskom veličanstvu, predlože« – donijela ovaj zaključak: »Da se, kako starodavna prava trojedne ove kraljevine, priznana jasno patentom od 7. travnja 1850, sa sobom donose, opet *sa svojom posestrimom zemljom hrvatsko-slavonskom nerazlučno spoji i na prvom budućem saboru ove kraljevine zakonito zastupa nezgodom vremena otrgnuta Dalmacija* s otoci Krkom, Čresom, Osorom i Lošinjem, i s kotari sada istrijanskima, a od starine hrvatskim: novogradskim, volovskim i labinskim«.[7]

Na predstavku Banske konferencije odgovorio je u pitanju Dalmacije Franjo Josip svojim ručnim pismom od 5. XII 1860. ovo: »Glede sjedinjenja mojih kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije pripravan sam predloženim mi željama zadovoljiti, te ujedno potrebita naređujem, da se radi potpunoga ispitanja i svestrano zadovoljujućega rješenja ovog pitanja pozovu poslanici iz moje kraljevine Dalmatinske u bansku konferenciju«.[8]

To ručno pismo, koje je 10. XII pročitano na trećoj sjednici banske konferencije, pobudilo je čak i kod tako iskusnih političara, kakav je bio Ivan Kukuljević, pretjerano i, kao što će se daljim razvojem događaja pokazati, sasvim neopravdano optimističko osvjedočenje, da je pitanje sjedinjenja Dalmacije, bar što se kraljeve odluke tiče, definitivno riješeno. Kukuljević je na pomenutoj sjednici konferencije između ostaloga rekao: »Nu što nijedan sabor do sada, ni naš, ni ugarski, ni jedna depu-

[7] *Spisi saborski sabora Kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1861.* Uredili i izdali Bar. Dragojlo Kušlan i dr. Mirko Suhaj. Zagreb 1862. Svezak I, str. XI i XII.

[8] Isto, str. XVIII.

tacija, ni komisija, ni molba zadobiti ne mogaše, to isposlova evo ova slavna skupština, na brzu ruku sazvana i sabrana, čim je uprav na njezinu molbu ovoj zemlji našoj in tesi barem pridružena ona mati zemlja, za kojom ovostrani narod naš kroz stoljeća zabadava lebdijaše . . .«. (*Pozor,* br. 60 od 11. XII 1860).

S mnogo manje povjerenja reagirao je na kraljevo ručno pismo *Ljudevit Vukotinović,* koji je na istoj sjednici konferencije zahtijevao da se poduzmu stvarne mjere, neophodno potrebne za realizaciju kraljeve odluke: »Što se tiče Dalmacije, tu bi želio, da bude milostiva nakana našega vladara potpuno ispunjena, da se tamo prekine upliv talijanskih tuđih činovnika, i da se svjetlomu banu vlastni upliv podijeli, da svojim nastojanjem onamo djeluje, da se u Dalmaciji izaberu za zastupnike narodnih želja onakovi muževi, koji su poznati kao iskreni domoroci, da se opet ne pokvari ono, što i mi želimo i što je višnji vladar već in principio odredio«.[9]

Najodlučnije je reagirao na kraljevo ručno pismo izražavajući otvoreno nezadovoljstvo protiv njegove odluke o Dalmaciji *Pozor,* koji je tada (godine 1860 i 1861) pod uredništvom *Slavoljuba Vrbančića* i *Ivana Perkovca* bio vjeran i dosljedan organ slobodarske, demokratske narodne politike. U uvodniku broja 62. od 13. XII 1860. zauzima u pitanju Dalmacije ovo stanovište: »Do sada su svi naši državnici mislili, a čini nam se, da nisu krivo mislili, da je Dalmacija sa kvarnerskim otocima nerazlučivi dio hrvatske kraljevine; pa da joj se ono, što je do sada od nje otkinuto bilo, mora povratiti bez pitanja. Kad mi ne bi imali nikakvog drugog dokaza za naše pravo na Dalmaciju, nego kraljevsko rješenje saborske tegobe od godine 1830., kojim je naročito izrečeno, da se Dalmacija ima pridružiti Hrvatskoj, to bi i ovo bilo dovoljno za to, da se nikada više ne zametne pitanje o tom, može li se il ne može ovo pridruženje izvesti. Mi priznajemo sa svom smjernošću spremnost, kojom nam je obećano ispunjenje želja naših glede Dalmacije očitovanih; nu ako hoćemo da mislimo, kako se misliti mora, to nam valja reći, da rješenjem IV. točke predstavke od 26. studenoga nismo ništa više dobili, nego što smo do sada imali; dapače, da će malo nedvojbeno biti, što je prije sasvim jasno bilo, ako se bude nanovo pretresivalo pitanje već riješeno. Ovome zlu može banska konferencija odoljeti, ako se dogovarajuć sa poslanicima dalmatinskima bude strogo držala zakonitoga temelja, pa ako bude samo to pretresivala, što se pretresivati ima, kojim naime načinom da se Dalmacija što prije Hrvatskoj pridruži«. (*Pozor,* br. 62 od 13. prosinca 1860).

Na petoj sjednici Banske konferencije od 17. XII 1860. prilikom rasprave o »osnovi ili naputku za uređenje municipija u Hrvatskoj i Slavoniji« Ivan Mažuranić je predložio ovaj uvodni »§. 1. Za posebne municipije u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji imadu se smatrati: a) županije; b) sl. i kr. gradovi . . .« – »Zaključeno bude da se u (navedeni) uvod naputka primi i Dalmacija s tim dodatkom, da će se ova ustavno urediti onda, kada utjelovljena bude Hrvatskoj i Slavoniji«.[10]

[9] Kukuljevićev i Vukotinovićev govor vidi u *Pozoru,* broj 60 od 11. XII 1860.
[10] *Spisi saborski od god. 1861.,* Svezak I, str. XXV.

U nastavku rasprave o municipijama na šestoj sjednici od 18. XII »zaključeno bude po predlogu (Kukuljevića), da se u §. 15. naputka naročito *Dalmatin kao urodjenik uvrsti*« i da se »proglas izda na Dalmatince, koji će sastaviti g. Ivan Kukuljević«.

Kukuljević je odmah sutradan (19. XII) sastavio svoj proglas Dalmatincima, ali u zapisnicima kasnijih sjednica nema podataka o tome, da bi taj proglas bio u Banskoj konferenciji pročitan i prihvaćen. Proglas, koji je objavljen u *Pozoru* od 2. I 1861, sadrži ova znatnija mjesta:

»Braćo Dalmatinci! ... Daleko budi od nas, u obziru novog sjedinjenja, svaka sebična korist. Mi u vaše slobode i običaje i samouprave (autonomije) dirati ne želimo. Svakomu je svoje drago, pa u to ne smije ni brat dirati, ako želi sačuvati bratinsku ljubav.

Daleko budi od nas misao, narinuti vam naše običaje, naše zakone, ili naše ljude, kao činovnike i gospodare. Nit nam je ikada na um palo, staviti vas pod vojenu upravu, pod kojom se nalazi njeka strana naroda našega ispod Velebita.

Mi želimo jedino, da i Dalmacija dobije natrag stari svoj ustav i stare svoje slobode, jednake našima. Da unaprijed zajednički vijećamo o zajedničkim potrebštinama našim. Da budemo zajedno jači u zahtijevanjima našim, i u svim onim poduzećima, koja vašoj i našoj zemlji jednako koriste. Jednom riječju, mi želimo, da složnim duhom i umom ojačamo narod naš, za moći postići općenite koristi i veće uspjehe u svakom blagostanju.

Ali i vi braćo i susjedi talijanskog porijekla, što zovete Dalmaciju domovinom svojom! ne gledajte u nas Hrvatima neprijatelje vaše. Nije ni s daleka želja naša dirati u jezik vaš, u običaje vaše, u prava vaša, u ustanove vaše. Nam su sveta slobodna prava naša, sveta nam moraju biti i vaša ...

Pristupite dakle, Dalmatinci braćo! kojega god porijekla, kojegod vjere bili, u bližnji savez s nami, te nemojte se protiviti onim, koji su na želju našu pozvani, da s nami, kao slobodni ljudi sa slobodnim narodom, koju riječ za općenitu korist vašu i našu prozbore; već pomislite, da je sloga, ljubav i slobodna riječ često puta narode i carstva spasila, dočim je razdor i mržnja sve i svagda upropašćivala.

U Zagrebu dne 19. prosinca 1860.«[11]

Na sedmoj sjednici od 15. I 1861. zaključeno je »*glede Dalmacije*, da se zamoli nj. veličanstvo, naš premilostivi kralj, budući da pouzdanici iz Dalmacije radi njekojih neporazumljenja nisu došli u Zagreb, da u dogovor stupe s ovom konferencijom o pitanju sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, da bi nj, veličanstvo blagoizvoljelo uzeti u obzir svoje pravo, koje mu kao kralju apoštolskomu na Dalmaciju pripada, koje bude zakoni od godine 1803. i 1830. snova potvrđeno, te odrediti, da se Dalmacija uistinu odmah sjedini s Hrvatskom i Slavonijom, te da se na prvi budući hrvatsko-slavonski sabor kao na sabor dalmatinsko-

[11] Vidi i navedene *Spise saborske* ... I, str. XXXIII–XXXIV.

hrvatsko- slavonski pozovu i zastupnici iz Dalmacije, koji će sporazumno sa zastupnicima hrvatsko-slavonskima ujedno uz odobrenje kraljevsko ustanoviti način, kako se imadu ustavne uredbe hrvatsko-slavonske protegnuti i na Dalmaciju bez bitnog uštrba domaćih institucija u Dalmaciji ukoliko ove nisu protivne jedinstvu državno-pravnome Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«.[12]

Na zaključnoj, devetoj sjednici Banske konferencije, 17. I 1861. pročitana je i prihvaćena *Predstavka na Nj. veličanstvo glede prvog budućeg sabora hrvatsko-slavonskog i pozvanja Dalmacije na isti,* koja sadrži ove stavke u vezi s dalmatinskim pitanjem:

»Vaše Veličanstvo blagoizvoljelo je preponiznu želju i molbu u predstavci ove Banske konferencije od 26. studen. 1860. izraženu glede sjedinjenja Dalmacije s trojednom kraljevinom na toliko premilostivo uslišati, nakoliko je Vaše veličanstvo previšnjim ručnim pismom od 5. prosinca 1860. izdanim na bana ove kraljevine izvoljelo izjaviti, da je Vaše veličanstvo sklono odgovoriti dotičnoj želji, ter da je naredilo, da u tu svrhu dođu uzdanici iz Dalmacije u Zagreb, pa da u dogovor o tom stupe s prepokornom ovom banskom konferencijom.

Kao što je ova premilostiva odluka Vašega veličanstva probudila u ovoj preponiznoj banskoj konferenciji ćut neizmjerne radosti i iskrene zahvalnosti prema Vašemu apostolskomu veličanstvu, isto tako rastužila je sad srca naša ta nenadana vijest: da ova banska konferencija neće ugledati u sredini svojoj željno očekivanih uzdanika dalmatinskih. Banska konferencija ne može dosta nažaliti, što ovi *uzdanici s njenih neporazumljenjah nisu došli* u sredinu njezinu, ter što je tako ovoj konferenciji ustegnuta prilika: zametnuti svezu bratinskoga dogovaranja i porazumljivanja s onom zemljom, koja bi se imala spojiti s ovom kraljevinom.

U ovim okolnostima ne ostaje prepokornoj banskoj konferenciji ino, nego smjerno ponoviti preponiznu molbu u tom obziru Vašem apostolskom veličanstvu već podnešenu: da bi Vaše veličanstvo blagoizvolilo uzeti u obzir pravo svoje krune kao kralj apostolski u pogledu Dalmacije, ter premilostivo odrediti, da se Dalmacija odmah u istinu sjedini s trojednom kraljevinom kao njezin dio cjelokupni, ter da se na prvi dojdući sabor ove kraljevine kao na sabor Dalmatinsko-hrvatsko-slavonski pozovu i zastupnici iz Dalmacije, koji bi sa zastupnicima ostale trojedne kraljevine podjedno imali uz odobrenje Vašega veličanstva ustanoviti način, kako da se naš ustav protegne i na Dalmaciju bez bitnoga uštrba tamošnjih inštitucija domaćih, ukoliko ove nisu protivne jedinstvu, državnopravnome čestih cjelokupnih trojedne kraljevine.«[13]

Nakon prihvaćene predstavke Banska konferencija je istoga dana (17. I 1861) raspuštena.

Do otvorenja Hrvatskoga sabora iz godine 1861. (do 15. IV 1861) zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije postavljen je i na županijskim skupštinama, među kojima su naročito značajne *Predstavke županije riječke,*

[12] Isto, str. XXXVI.
[13] Isto, str. XLI.

koje je sastavljao *Ante Starčević,* tadašnji veliki bilježnik te županije. U tim predstavkama, donesenim u veljači i ožujku 1861, govori se u vezi s Dalmacijom između ostalog ovo:

»... ljudi po službenicih samo od vašega veličanstva odvisećih, narodu po Dalmaciji i po vojničkoj Krajini silom narinjeni, ondešnje pučanstvo proti njegovoj vlastitoj utrobi razjaruju, buduć ga proti sjedinjenju sa samim sobom, bez razbora sredstva i načina uzbijaju, a otačbenike, muže koji nastoje sreću naroda s veličanstvom prestolja sljubiti, ocernjuju i progone...« –

»... Nu buduć ne možemo silu silom uzbiti, oslanjamo se na naše sveto pravo, te prosvedujemo u ime Boga i našega naroda proti udenju naše domovine, proti lišenju ustavne slobode bilo koje strane naše kraljevine, proti dugljem opstojanju bezakonja u vojničkoj Krajini, proti bilo kakovim i bilo čijim zaključkom za narod Hervatski, učinjenim bez slobodne volje ovoga naroda, proti otrgnutju i osamljenju Dalmacije od ostale naše domovine, proti valjanosti svakoga sabora, u kom nije sva kraljevina Hervatska u Austriji, na temelju prava i opstojateljstva zakonitih godine 1526., zastupana; mi odbijamo svu odgovornost za posljedice, koje moraju slediti iz onoga protuzakonita postupanja naprama našemu narodu, na početnike njihove, te u tvrdoj vjeri u Boga i u naše pravo, s pouzdanjem čekamo na odlučenje dogadjaja.«[14]

I zagrebačka županija je na svojoj prvoj skupštini, održanoj 14. II 1861, »s jednodušnim ushićenjem i usklikom« prihvatila prijedlog svog velikog bilježnika *Dragojla Kušlana,* među kojima se nalazio i zahtjev »da se kraljevini Hrvatskoj historični teritorium povrati, te da joj se pridruži Dalmacija s kvarnerskim otocima, Istrija...«[15]

I Predstavka na nj. c. kr. apoštolsko veličanstvo iz skupštine županije zagrebačke od 14. i slijedećih dana veljače 1861. traži sjedinjenje Dalmacije.[16]

I predstavka virovitičke županije, donesena na skupštini u Osijeku 11. II 1861. tražeći uspostavu teritorijalne cjelokupnosti Hrvatske, na prvo mjesto stavlja zahtjev: »Da se kruni hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj povrate što prije Dalmacija s Kvarnerskim otocima...«[17]

Slične zaključke o sjedinjenju svih hrvatskih zemalja, i, naročito, o utjelovljenju Dalmacije donosile su i skupštine drugih županija i gradova u Hrvatskoj, tako da je narodni zastupnik Mirko Horvat u svom saborskom govoru od 21. VI 1861. s pravom mogao konstatirati, da »smo s velikim zadovoljstvom čitali, kako su svi municipiji (županijske i druge skupštine – napom. V. B.) *tražili prije svega samostalnost i cjelokupnost našu«.*[18]

[14] Vidi *Djela dra Ante Starčevića.* Izdaje odbor kluba stranke prava. Knjiga II: Predstavke. Zagreb 1894. Str. 5 i 18.

[15] Izvještaj o skupštini vidi u *Pozoru,* broj 38. od 15. II 1861.

[16] Vidi *Pozor,* broj 44. od 22. II 1861.

[17] Vidi *Pozor,* broj 50. od 1. III 1861.

[18] *Dnevnik Sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držanog u glavnom gradu Zagrebu godine 1861.*

A kad se saznalo, da će Hrvatski sabor iz godine 1861. otpočeti svoje zasjedanje bez zastupnika Dalmacije, skupštine pojedinih hrvatskih županija odlučno su protestirale.[19]

III

U doba otvaranja Hrvatskog sabora iz godine 1861. tri osnovna postulata hrvatske politike: ustavna sloboda, državna samostalnost i teritorijalna cjelokupnost – još uvijek nisu bila riješena, pošto je borba za njihovo ostvarenje u prvoj polovici 19. stoljeća i zalaganja hrvatskih političara u državnom vijeću, na Banskoj konferenciji i na županijskim i drugim skupštinama ostala bez stvarnog uspjeha. Otuda se nastojanje oko realizacije tih najbitnijih zahtjeva samo sobom nametalo saboru kao glavni i najpreči njegov zadatak. Pritom su iskreni pobornici slobode i samostalnosti među članovima sabora bili na čistu s time, da je od primarne važnosti izvojevanje teritorijalne cjelokupnosti, sjedinjenje Dalmacije i ostalih hrvatskih zemalja u jedinstvenu hrvatsku državu. Boriti se za ustavnu slobodu i državnu samostalnost ne bi imalo smisla bez prethodnog osiguranja teritorijalne cjelokupnosti kao jedine stvarne podloge, na kojoj se može izgraditi i ustavnost i samostalnost Hrvatske.

U Saboru je pokrenuto pitanje o sjedinjenju Dalmacije na 9. sjednici od 29. IV 1861. Povodom izvještaja verifikacionalnoga odbora o tome koje hrvatske zemlje nisu zastupane u saboru, razvila se ova rasprava:

Ivan Kukuljević: ... Prelazim sad na drugi dio trojedne kraljevine naše o kojem je zapisnik verifikacionalnoga odbora izvijestio, da ovdje zastupan nije, a to je ona strana zemlje i kraljevine Hrvatske, što je sada s Dubrovnikom i Kotorom pod geografičkim imenom Dalmacije poznata.

Velim *strana Hrvatske,* jer tko ne zna ako je i malo u prošlost našu zavirio, da uprav tamo leže stare županije naše: ninska, kninska, bribirska, sidraška, cetinska, primorska, imotska itd. koje od njegda cjelokupni dio političke i geografičke Hrvatske, poznate pod imenom kraljevine Hrvatske bijahu, te u kojim sad još čisti narod hrvatski stanuje i dočim sva ostala sadašnja Dalmacija zajedno sa otocima kvarnerskim, po pravu historičkom kruni našoj pripada, s kojom i slobodan Dubrovnik kao i Kotor u vječnom prijateljskom savezu bijahu.

Tko može protusloviti tomu, da austrijski carevi, ako su ikada temeljito nosili naslov kralja hrvat.-slav.-dalmatinskoga, takovog samo po pravu krune hrvatske, podane im slobodnom odlukom saborskom g. 1527. nositi mogahu. Tko ne zna od nas, da su oci naši i g. 1712. sankciju pragmatičku primili kao zastupnici ukupne trojedne kraljevine Dalmatinske,

[19] Vidi, na primjer, *Brzojavnu vijest Pozorovu iz Osijeka 11. ožujka,* objavljenu u broju 59. od 12. III 1861., gdje se, između ostalog, donosi: »Danas je u velikoj skupštini županije zaključeno, da se izjavi nezadovoljstvo i da se protestira proti tomu, što Vojnička krajina i Dalmacija nije na hrvatski sabor pozvana; zato neka naš dikasterij učini potrebitu predstavku nj. veličanstvu i neka nastoji svakako postići povoljan uspjeh«.

Hrvatske i Slavonije, i da su svi kraljevi prije i poslije Ferdinanda I. i Karola III. kao kraljevi ukupne trojedne kraljevine svetačno prisizali, da će prava i cjelokupnost iste uzdržavati i promicati. Tko ne pozna napokon svečana pisma našeg pravednoga vladara, kojima je već prije svoga krunjenja obreko, da je njegova želja i volja pridružiti nam Dalmaciju, i kojima je zapovjedio, da dalmatinski zastupnici na ovom saboru zastupani biti imadu.

Mi istinabog ne vidimo zastupnike ove među nami, jer njemački i potalijančeni birokrati znali su po svojoj staroj navadi potkapati težnje naroda hrvatskog i osujetiti želju dapače i zapovijed svoga cara i kralja. Ali ako pravo krunah i carska riječ jošte stoji, da ne rečemo ništa o pravu naroda i o zakonu; onda moramo uvjereni biti, da će Dalmacija u smislu carske riječi već na ovom saboru zastupana biti, usprkos svim onim neprijeteljem narodnim, koji naše prijatelje vežu, i proganjaju i zatvaraju.

Iz tih dakle razloga predlažem ja glede zastupništva Krajine vojničke i Dalmacije, da se od strane sabora ovoga krijepka predstavka milostivnomu našemu kralju svim razlozima poduprta podnese, i da istu predstavku svečana deputacija sastojeća iz članova saborskih što prije u Beč kralju našemu odnese, jer što ovomu važnomu saboru za ruku poći ne će, za ono će uzalud i potomstvo naše moliti.

Robert Zlatarović: . . . Pošto je po g. vel. županu već sve iscrpljeno, ne ima ništa primetnuti, nego bi samo predložio, da svi ustanemo, i da jednodušno kažemo, to je volja naroda.

(Na ovo pristane sav sabor dignuv se uz gromovito živio.)

Franjo Žužel: Što se tiče ovog pitanja glede utjelovljenja vojničke Krajine i Dalmacije, to imam njekoliko opazaka.

Veliki župan zagrebački predložio je, da bi se od strane sabora odbor imenovao, koji bi Nj. Veličanstvu molbu predložio glede toga.

Što se tiče vojničke Krajine, mnijem, da je to dovoljno; nu što se tiče Dalmacije, to sam ja mnijenja, da nije dovoljno, da čast i poštenje naroda hrvatskoga u Dalmaciji više zahtijeva nego samo to.

Ja bi jako želio mirno i kratko govoriti, nu kad su predmeti ovaki, da bi se mogla ista hladna vrba, koja iz hladna potoka raste, ugrijati, nemojte dakle gospodo, čuditi se ako se i ja ugrijem.

Što smo čitali o Dalmaciji, to je protivno svakomu redu civilizirane države. To je nješta što se nigdje drugdje u Evropi ne nadje, osim medju čopori divljaka turskih.

Pismo Nj. Veličanstva prepisuje, da se zastupnici za naš sabor izaberu. Što čini ondje birokracija, što čine organi cara?

Ta birokracija hvata ljude najodličnije, pa tako s njima postupa, veže ih, prebija ih na oči naroda, baca ih u tamnicu, usudjuje se to činiti s istim namjesnikom pres. biskupa križevačkoga, pa to s toga razloga, što su pripoznali zakon božji te su se izjavili, da su Hrvati, kano što ih je Bog stvorio; s toga što su se pouzdali u pismo Nj. Veličanstva, da se s

nami u sporazum stave radi utjelovljenja, te u tom smislu radili i govorili . . . u Dalmaciji zlostavljaju se oni, koji u smislu careve riječi i careva potpisa rade; to je primjer, koji stoji izoliran u cijelom svijetu.

S toga sam ja gospodo! toga mnenja, da mi to nipošto pustiti ne možemo, da oni tako postupaju, da svaki božji i čovječi zakon vrijedjati smiju, da oni čovjeku uzmu čovječju i tjelesnu slobodu.

Zato imamo mi tu dužnost, da molimo Nj. Veličanstvo, da se stroga istraga proti onim činovnikom povede, koji su bacili pismo kralja pod noge, i da se Nj. Veličanstvo zamoli, da se njekoje osobe ovoga sabora pridruže onoj komisiji, koja ide u Dalmaciju, da glede ove nepravde istražuje i da one koji se krivi pronadju, javno strogo kaštiguje.

Ako se to ne učini, onda moramo pomisliti, da su oni druge potajne naputke imali, a druge javne da su u svijet rasturene; onda je careva riječ pogažena pred cijelim svijetom, onda ne znam, koj potpis valja i koj ne valja? . . . Ja dakle opetujem to, da onaj odbor, koji ide u Beč, zamoli Nj. Veličanstvo, da Nj. Veličanstvo imenuje komisiju i da se od strane našeg sabora 2–3 osobe pridruže, koje imadu istragu povesti i nastojati da se krivci strogo kazne.

Franjo Šagovac: Ja radi prvoga predmeta glede zastupništva Krajine slažem se sa predlogom verifikacionalnog odbora.

Glede drugog predloga slažem se sa g. predgovornikom i podupiram ga svom snagom osvjedočenja svoga radi pravednosti rečenog predloga.

Tomo Milanković: . . . Što se vojničke krajine tiče, pristajem na predlog gospodina velikog župana; što se pako Dalmacije tiče, moram ispovijediti, da se nikakovomu uspjehu ne nadam, niti od tuda, ako bi se od ovud iz sredine naše deputacija izaslala, koja bi kod novog izbora zastupništva posredovati imala, niti pako, da se taj novi izbor tamošnjemu jednomu odboru povjeri, dotle, dokle neprijateljska, našoj koristi i našoj narodnosti elementa u Dalmaciji protiva tomu postupati moć imala budu; i zato mislim, da bi se uspjehu samo onda nadati mogli, ako bi Njegovo kr. Veličanstvo na prošnju našu ustav naš i na Dalmaciju proteg-nuti blagoizvolilo, kako bi se tim slobodna municipija, naime slobodne općine, slobodni gradovi i slobodne županije tamo uvesti mogle onakove, kakove sada i ovdje opstoje, dočim bi jedinim tim načinom preko svojih ustavnih organa narod dalmatinski i istinito narodnje zastupništvo odabrati, i svoju želju i namjere sjedinjenja s nami u duhu narodnome očitovati u stanju bio.

Slavoljub Vrbančić: Pravednost našega zahtjevanja radi vojničke krajine i Dalmacije tako je jasna, da je suvišno o tom što više progovoriti. Da se tomu pravednomu zahtjevu dosada od strane bečke vlade zadovoljilo nije, tomu se ja ne čudim. Ja pristajem na predlog odbora, jer je većina jur uza nj prionula. Ali se ne nadam nikakvomu povoljnomu uspjehu, dotle dok se bude austrijanska vlada nalazila u onim rukama u kojim je danas.

Mi smo gotovo priviknuli onoj perfidiji, koja se s nami tjera, a tjeraće se s nami tako dugo, dok ne budemo dali od sebe znak, da smo se osvjestili i otvorili oči, i da se više slijepiti ne damo.

Dočim je već kao što rekoh o tom zaključak učinjen, ne ću dalje o toj stvari da govorim; već ću jedino primjetiti i radi Dalmacije, koju smo mi na onda vladajuća sada političko-narodna gibanja potaknuli, gdje dakle prijatelji narodnosti naše i svoje s njeke strane kao krivnjom našom stradaju, da treba, da se za nju svojski zauzmemo.

Živa je istina, što je g. Žužel maloprije naveo. Ja se ne zadovoljavam s golom reprezentacijom; ja predlažem, da mi telegrafičkim putem zamolimo, da se svi oni Dalmatinci, koji su radi razmirice narodnoga pitanja u Dalmaciji uapšeni osvadjeni, ili pod istragu stavljeni, odmah na slobodu puste, i da se svako dalje postupanje proti njima s mjesta dokine. A u predstavci pismenoj našoj na Nj. Veličanstvo kralja da zaištemo, da se ministar Schmerling po Nj. Veličanstvo kralju radi njegovih intriga u Dalmaciji proti naročitoj i jasno izraženoj volji kraljevoj u pitanju združenja Dalmacije s Hrvatskom na odgovor pozove. Nj. Veličanstvo kralj je očito kazao, da će biti njegova skrb, da se Dalmacija pridruži Hrvatskoj i Slavoniji a Schmerling je svojim podčinjenim ondje organom dao baš protivne naloge.

Ja interpelliram gosp. Pučića, neka nam on kaže, što mu je Nj. Veličanstvo kazalo glede združenja Dalmacije. Obzirom na ono, što sam sada naveo, predlažem ujedno, da mi protestiramo proti svakomu uticanju ministra Schmerlinga.

Grof Janković: ... Što se Dalmacije tiče, to se slažem sa g. Vrbančićem, kao slobodan čovjek, koji je muževno govorio. Ja ne ću staviti Schmerlinga na odgovornost, jerbo nije odgovoran ministar i nije naš ministar, ali se slažem, da naša braća, ako se obistini, da se za narod, za ustav, za slobodu bore, da se telegrafičkim putem Nj. Veličanstvo zamoli, da se na slobodu puste, ako nije drugi uzrok nego spletke.

Ja od moje strane protest stavljam ne samo proti tudjemu uplivu nego i onomu naše vlade, i protest proti tomu zaključku dalmatinskog sabora, da je poslao poslanike na Reichsrath. (Živio).

To je dio naše zemlje, ona ne može tako raditi bez nas, želio bih, da deputacija, koja u Beč ide, ovaj protest podnese.

Grof Nikola Pučić: G. Vrbančić me je interpellirao; ja ne imam čast biti ovdje kao dalmatinski deputirac nego kao hrvatski, ništa manje pako kao Dalmatinac i Dubrovčanin zahvaljujem onoj gospodi, koja su s oduševljenjem predlog primila.

Nj. Veličanstvo izdalo je naredbu, da se deputacija dalmatinska s hrvatskom dogovori. Deputacija dalmatinska je u Beču, medju njenim članovima naći će se ljudi, koji su za našu stvar i oni očekuju s velikom radostju i neustrpljivostju deputaciju hrvatsku.

Ja mislim, da kad se deputacija jedna i druga sastane, da će biti uspjeha.

Biskup Soić: Glede Dalmacije svi smo jednog mnijenja, samo imam to primetnuti, da stoji u interesu dinastije, da se Dalmacija s Hrvatskom združi, jer se je bojati, da ćemo ju izgubiti.

Kad se o Dalmaciji govori, razumijevaju se i otoci naši ...

Robert Zlatarović: Ovdje se nalaze dva Dalmatinca, koji su za našu stvar najviše stradali: to su g. grof M. Pučić i g. Ivičević; ja predlažem, da im se dozvoli čast sjedenja u našoj sredini.

(Sa »živio« primljen predlog).

Biskup Strossmayer: Osobito g. Ivičević je radi naše stvari kao mučenik iz Dalmacije isturan.

(Došavša gg. sa »živili« pozdravljena).

Makso Prica (bilježnik sabora) čita: Zaključeno je ... da se u predstavki zbog Dalmacije zamoli, da se Djuro Vragolov na slobodu pusti.

Slavoljub Vrbančić: Ne samo Vragolov, već da se svi uapšeni Dalmatinci, koji su nastojali o združenju s Hrvatskom te povodom ove razmirice postradali, na slobodu puste.[20]

Na 10. saborskoj sjednici od 1. V »predloži veliki župan riječki g. Bartol Zmaić pozivajući se na zaključak u sjednici od 29. travnja 1861. učinjen, da se i g. Vinku Miliću rodoljubu iz Dalmacije ustupi mjesto medju zastupnici naroda u ovoj sabornici, isto onako, kao što je onim zaključkom drugim dvim dalmatinskim rodoljubom, naime g.g. grofu Medi Puciću i Stjepanu Ivićeviću u znak bratske ljubavi ustupljeno.

Ovaj predlog bi primit jednodušno.«[21]

Na 12. saborskoj sjednici od 16. V »Na prijedlog zastupnika gosp. Antuna Stojanovića jeste nazočnomu u Zagrebu članu sabora Dalmatinskoga g. župniku Mihovilu Pavlinoviću časti radi mjesto u sabornici jednoglasno dozvoljeno, koje je isti odmah i zauzeo«.

Istoga dana je u saboru *Kvaternik* protestirao, što sabor još uvijek nije dobio nikakav odgovor na svoje telegrafsko traženje od 29. IV da se »pod zatvor stavljeni Dalmatinci«, koji su radili na sjedinjenju Dalmacije »na slobodu puste«, – i što »žalibože deputacija, koja je u Beč išla, nije ništa izvjestila, je da li je što zaključeno u tom pogledu«. *Kvaternik* je svoj govor završio ovim riječima: » ... narod naš (je) s najvećim negodovanjem primio glasove polag kojih sudbina tamošnjih domoljuba svejednako je gorka, ko da bi isti prosti kakovi zločinci bili«.

Povodom Kvaternikova protesta razvila se ova diskusija, u kojoj je već donekle došla do izražaja razlika između dvije struje u saboru: jedne radikalno protivaustrijske (Kvaternik, Vrbančić, Janković), i druge umjerene i kompromisne (Strossmayer).

Biskup Strossmayer: Koliko se ja sjećam, deputacija, koja je u Beč išla, nije imala nalog, kao što je g. Kvaternik kazao, da što učini. Ja mogu visoku kuću osvjedočiti, da je deputacija krepke korake učinila kod Nj. Veličanstva, i mogu uvjeriti, što se moje malenkosti tiče, da sam se ja krepko zauzeo za braću Dalmatince. Ja sam kazao Nj. Veličanstvu to, ako je u ovom važnom pitanju kojem od ovih ljudi može biti koja nepovoljna riječ iz usti istekla, da sam ja uvjeren, da onim ljudem koji teže na to, da se Dalmacija s nami združi, kao što je to cijelog naroda našega u Dalmaciji želja, ako im i je koja nepovoljna riječ iz ustih istekla, vjer-

[20] *Dnevnik Sabora 1861*, str. 66–71.

[21] Vidi Zapisnik desete sjednice, na istome mjestu, str. 84.

nost prema Nj. Veličanstvu je nepokolebiva. Opazio sam i to, da se ne krive ovi ljudi, koji su se oslanjali na riječ kraljevsku, i na to, što smo mi u tom obziru učinili, da ako je krivnja kakova, neka krivi Nj. Veličanstvo nas, i upravo moju malenkost, jer sam ja bio prvi od onih, koji je to pitanje potaknuo. Gospodin grof Pučić, koji je s deputacijom u Beču bio, dao mi je molbenicu, od više Dalmatinaca potpisanu, da se Vragolov i drugi na slobodu puste i da se od svake krivnje i napastovanja oslobode, i to sam ja pismo pred deputacijom Nj. Veličanstvu izručio. Nj. Veličanstvo je tako milostivo bilo, i kazalo, da će učiniti sve moguće, da se na slobodu puste.

To je šta imam visokoj kući u toj stvari kazati i opetujem, da nismo imali nalog od strane visoke kuće, nego od strane našega srca i ljubavi, koju gojimo prema braći Dalmatinskoj.«

Mirko Horvat: Meni se čini, da sadašnja bečka vlada tako postupati hoće s nami, kao prije 1848. godine, da misli na naše tegobe i predstavke odgovarati za dvadeset godina . . .

Franjo Žužel: . . . Slavna ova visoka kuća zaključila je umoliti Nj. Veličanstvo, da se puste na slobodu; ja mislim, da smo zaslužili odgovor, bio kakav takav. Buduć to učinjeno nije, a dostojanstvo naše kao zastupnika naroda zahtijeva, da znamo, kakav je zaključak učinjen na našu molbu, mislim, da se obratimo brzojavnim putem na Nj. Veličanstvo da saznamo jesu li ovi ljudi ispušćeni iz zatvora ili ne. Ako jesu, onda prestaje pitanje, ako nisu, ja si riječ pridržavam.

Grof Janković: . . . slažem se, da se telegrafira, i da se upita, što je učinjeno, i predlažem, da se predstavka, koju je lakše drugim nego telegrafičkim putem opširnije sastaviti Nj. Veličanstvu podnese, u kojoj molimo, da se u osam dana svi oni, koji su radi svog političkog mnijenja zatvoreni, na slobodu puste, jer sada nisu vremena, da se ljudi radi mnijenja zatvaraju.

Preuzv. g. *ban:* Primate li predlog g. Jankovića?

(Svi: primamo.)

Slavoljub Vrbančić: Za razjašnjenje ovog pitanja držim si za dužnost kao jedan od onih odbornih članova, koj sam držao, da povodom tim naša želja glede Dalmacije nije uslišana, da ne predstavimo Nj. Veličanstvu kralju, nu morao sam se većini pokoriti, i išao sam sa deputacijom pred lice Nj. Veličanstva kralja. Ja sam se potanje trudio raspitati, zašto su ovi ljudi zatvoreni, al nisam mogao saznati drugo, već zato, što su se kao narodni ljudi učinili krivci političkih prestupaka. Telegrafičkim putem ne ćemo postići svrhu jer je ministar Šmerling našemu dikasteriju kazao, da mu on samo iz delikatese odgovara, da Dalmacija ne spada na nas, i da se naš sabor u poslove dalmatinske ni malo miješati ne ima.

Ja pristajem na predlog g. grofa Jankovića s dodatkom, da mi krijepkom reprezentacijom opću amnestiju za sve političke pregrešnike u Dalmaciji od Nj. Veličanstva zamolimo.

Antun Stojanović: Gospodin grof Janković je predlog načinio, da se telegrafira, a nije rekao, na koga da se telegrafira.

Grof Janković: Na Nj. Veličanstvo neka se telegrafira.

Miroslav Kraljević: Ja sam tako shvatio g. grofa Jankovića, da je on za telegrafičku depešu i za reprezentaciju. Ja nisam za to, da odustanemo od telegrafičke depeše, jer lahko je nam ovdje vijećati, ali teško onim čekati, koji čame u zatvoru; u tom pogledu sasvim se slažem sa g. Žuželom, da se telegrafira, dočim smo mi Nj. Veličanstvo već umolili, a dosad odgovora dobili nismo, i da se opet na novo reprezentacija podnese, da se ovi ljudi na slobodu puste.

(Njekoji: to je primljeno).

Biskup Strossmayer: Kako je g. grof. Janković zahtijevao, komu da se telegrafira, ja moram iskreno kazati, da nisam zato, da se telegrafira Nj. Veličanstvu, jerbo velim, da dogovaranje sa Nj. Veličanstvom ovim putem nije pristojno. Ako će se telegrafirati, mi imamo pravo obratiti se na naš dikasterij, koji je dužan odgovarati. A posve sam zato, da se pošalje reprezentacija na Nj. Veličanstvo, u kojoj ima se kazati, da su ti ljudi nedužni, te jih je sama birokracija optužila i vlada pod uplivom birokracije sad tuži i sudi. Ja sam dakle toga mnijenja, da se čim prije predstavka podnese, a nisam zato, da se dogovaramo putem telegrafičkim sa Nj. Veličanstvom, nego putem dikasterija.

Grof Janković: Ja sam zato, da se telegrafira na Nj. Veličanstvo, jer smo 1) već telegrafirali, a još ništa čuli, 2) periculum je in mora, jer ovi ljudi još čame u tamnici; 3) kao suvereni narod, to imamo pravo upravo sa Nj. Veličanstvom kraljem se dogovarati.

Biskup Strossmayer: Ako je itko uvjeren, da smo suvereni narod, to sam sigurno ja, te akoprem imamo dužnosti, to imamo i prava koja se oskvrnjivat ne smiju, velim i opetujem, da nije konvencija, da u velevažnih stvarih kakova je ova glede Dalmatinaca telegrafičkim putem sa Nj. Veličanstvom dogovaramo se, nego putem reprezentacije u kojoj bi se umolilo Nj. Veličanstvo da izvoli ove nevine ljude pustiti na slobodu. Od ljudi, koj okružavaju Nj. Veličanstvo ne imamo se čemu nadati, jer oni kažu, da su ti ljudi zatvoreni radi veleizdaje. Stvar je tako važna, da se sve to upravo putem adrese kazati može, a pitati dvorski dikasterium kakove posljedice imala bude naša predstavka.

Ja dakle ostajem kod toga i kažem, da dostojanstvo ne dopušta, da se telegrafičkim putem sa Nj. Veličanstvom dogovaramo, nego putem adrese, a na dikasterium telegrafičkim putem.

Preuzv. g. *ban:* Primate li?

(Svi: Primamo.)

Na narednoj, 13. saborskoj sjednici pročitan je ovaj njemački telegram Dvorskog dikasterija, upućen banu Šokčeviću iz Beča 17. V: »Ministarstvo pravde obaviještava, da je puštanje na slobodu Vragolova i drugova za sad još neizvodljivo, jer ih iskazi zaprisegnutih i nepristranih svjedoka terete teškim zločinstvom. Uostalom je naređeno najbrže provođenje istrage i rješenja u ovom slučaju putem potpuno nepristranih sudaca. Pobliže o tome narednom poštom«.

Antun Stojanović: U sjednici, gdje sam ja zapisnik vodio, bilo je zaključeno, svijetlog bana umoliti, da pita dikasterium, glede oslobodjenja zatvorenih Dalmatinaca, a osim toga da se posebnom predstavkom umoli od Nj. Veličanstva njihovo oslobodjenje. Iz telegrafičke depeše, sada pročitane vidimo, da se ovi ljudi pod sudbenom istragom nalaze. Sada je pitanje, da li je shodno, da mi možemo političkim putem predstavke podnašati.

Josip Vuščić: Obzirom na telegram istina je, da molbi sabora nije zadovoljeno, već se kaže, da će prvom poštom dalje obaviješće slijediti, zato mislim, da počekamo.

Slavoljub Vrbančić: Budući da se ovdje ne radi o nikakvom prostom zločinstvu, nego najviše o zločinu političkom, molim ja visoku kuću, da od svoga zaključka ne odustane.

Teleki bio je in effigie obješen, pak ipak gotovo cijeli madjarski narod se nije ustručavao za njegovo oslobodjenje moliti; zato mislim, da ne imamo razloga odustati od prijašnjega zaključka, kad znamo, da Vragolov nije okrivljen prostoga zločina, već da su ga kao čovjeka narodnoga ljudi plačenici i neprijatelji svega što je naše, što je hrvatsko i opće Slavensko u Dalmaciji radi njekoliko riječi izuštenih u domoljubnoj zanešenosti potvorili veleizdajničkim izjavama.

Ja sam zato i nadalje za predstavku.

Antun Stojanović: Nije tu bio govor, da odustanemo.

Ladislav Balog: Ja se slažem sa g. Vrbančićem, tim više, jer stoji za proste zločine kriminal, s toga je on samo politički prestupnik.

Mato Mrazović: Ja mislim, da počekamo odgovor, temeljitija bit će predstavka.

Vinko Pacel: Ja se ne mogu slagati sa mnijenjem g. Mrazovića, jer što će biti u otpisu Justiz Ministera, bit će osnovano na lažih.

Preuzv. g. *ban:* Molim gospodine! to je preveč.

Vinko Pacel: Molim preuzv. g. bane, ne velim ja to o preuzv. gosp. ministru, nego velim da nije sam ovu stvar istražio i osvjedočio se, nego oni ljudi, njegvi birokrati njemačko-talijanski su g. ministra krivo i lažno obavijestili; zato mislim, da se ne uzme obzir na obećani dopis.

Grof Janković: Ja od moje strane ne ću naprvo suditi, što će visoki dikasterij o odgovaranju sa Justiz Ministrom saboru prijaviti, ja mislim, da visoka kuća može ostati kod onoga, što je rečeno; rečeno je, da se predstavka podnese.

Josip Briglević: Kad se telegram pošalje, to je cilj, da znamo, u kakvom stališu se dugovanje nahodi; a predstavka ima drugu svrhu. Ja sam takodjer mnijenja g. Vrbančića, da se predstavka pošalje.

Jovan Živković: Mi iz ovog telegrama nismo na čistom, mi uzimamo za sigurno, što još ne znamo. U telegramu stoji, »schweres Verbrechen«; ali ima dva »Verbrechen«: gemeines und politisches. Mi ne mislimo, da je ovaj gospodin prosto zločinstvo učinio, ali mogućnost nije isključeno. U tom slučaju niti je ikoji sud punomočan, na predlog sabora odustati. Zato mislim, da se nanovo telegrafira i pita, kakvo je zločinstvo, političko ili prosto, pa onda ako je političko, da se predstavka podnese.

Makso Prica: Ako čekamo, dok obaviješće stigne, ne ćemo odustati od zaključka. Mi smo po telegrafičkoj depeši doznali, da su ovi ljudi zbilja, il temeljito il ne, okrivljeni. Mi kao zakonotvorno tijelo ne možemo prekinuti tečaja suda, mi ne možemo kazati, ovi ljudi su nevini ili krivi; zato je potrebno, da njekoliko dana pričekamo, da znamo, što ćemo u predstavki moliti. Ako vijest glasi tako, da jim se upisuje kakvo drugo zločinstvo a ne političko, i ako vidimo, da je krivnja temeljita, onda ćemo mučati, jer se ne slaže sa dostojanstvom ove kuće, da se za zločine zauzimamo; mi ne možemo zahtijevati, da se zločinci na slobodu puste; ako pako vidimo, da su zbilja samo politički zločini, onda možemo moliti milost, amnestiju, dalje ne. Dakle kad još ne znamo, kakvo zločinstvo se ovim ljudem upisuje, svakako je potrebno, da počekamo potanju vijest, da znamo, što ćemo moliti.

Ljudevit Salopek: Ja bi potpuno podupirao predlog g. Vrbančića, kad bi uvjeren bio, da je Vragolov samo politički pregrešnik, ali za takvoga ne možemo ga još uzeti, zato ne mogu na to pristati, da ga za nevinog držimo; nego moramo čekati, kako je g. Mrazović kazao, jer će od dikasteriuma dalje razlaganje ovog predmeta doći; iz ovog ćemo se uvjeriti, da li je samo politički, ili takav pregrešnik, da ga braniti ne možemo.

Franjo Lovrić: Meni se za čudo vidi, neka mi gg. predgovornici oproste, da ni jedan nije shvatio, zašto smo telegrafirali, i zašto da predstavku podnesemo. Mi smo zaključili, da zato u Beč telegrafiramo, da znamo, da li su još ova gospoda zatvorena, ili ne, drugo ništa. Ako vijest dođe, da nisu, onda je predstavka prestala. Mi smo na predlog g. grofa Jankovića kazali, da ćemo učiniti predstavku za sve političke prestupnike u Dalmaciji, a ne napose prositi za Vragolova. Zato možemo odmah moliti Nj. Veličanstvo i nije potrebno da čekamo. Iz onog pisma, što će poštom doći ćemo vidjeti, kakve pregreške su učinili, i onda ćemo sve u miru pustiti; ako su samo politički pregrešnici, onda će ako Nj. Veličanstvo dozvoli, svi na slobodu pušteni biti. Ja mislim, da se u tom svi složiti možemo.

Makso Prica: Nije u tom smislu zaključak učinjen.

Mato Mrazović: Imam g. Lovriću odgovoriti, da se vara, ako misli, da smo mi samo uopće radi Dalmatinaca molili, nego napose za Vragolova, to kaže i odgovor ministra.

Slavoljub Vrbančić: Ja sam učinio predlog, molim, da mi se dopusti, da za razjašnjenje jošte nješto napomenem.

Zaključeno je bilo, prvo: da za sve Dalmatince, koji su kao politički okrivljenici pod istragom ili u zatvoru, zamolimo od Nj. Veličanstva amnestiju putem brzojavnim, a poslije je za Vragolova, i to u sjednici bilo kazano, da se moli, neka bi se na slobodu pustio.

Ja uvjeravam visoku kuću, da sam se osvjedočio u Beču, i pozivljem se u tom na preuzv. g. biškupa Strossmayera, da je Vragolov samo kao politički okrivljenik u zatvoru, i to radi nekih izraza što ih je izustio. Dostojanstvo kuće ne dopušta, da potanje njegovu krivnju označim.

U ostalom, ako se visoka kuća ne zadovoljava ovom mojom izjavom nisam proti predlogu g. Živkovića, da se odmah telegrafira na naš dikasterij, neka nas obavijesti, da li se kod Vragolova radi o prostom ili samo o političkom zločinstvu.

Lacko Kukuljević: Ja sam uvjeren, ako bi bila ova gospoda kakovo drugo zločinstvo nego političko učinila, to bi bilo sigurno u telegrafičkoj depeši.

Teško je njim čekati, koji su već dva mjeseca u zatvoru.

S toga sam ja zato, da se odmah predstavka učini, da se na slobodu puste.

Mirko Šuhaj: Ja moram iskreno kazati, da sam i ja zaključak tako shvatio, da se predstavka pošalje za sve političke zločine, a napose za Vragolova. Ja dijelim i sada ovo mnijenje, niti najmanje ne dvojim, da se tu samo o političkom zločinstvu radi. Ako je išta to moje uvjerenje utvrditi moglo, a to je ista telegrafička vijest; kaže se bo tu, da su Vragolov i sudruzi radi zločinstva pokrivljeni, i da je za istragu nepristrani sud određen. Ne imademo li, gospodo! baš iz ove izjave temeljito zaključiti, da se u upitnom slučaju samo o političkom zločinu radi, jer, duše mi! za proste navadne zločine nepristrani sud odrediti ne bi trebalo bilo, budući u takovih kao n. p. ubojstvu, kradji, prevari etc. već i opstojeći uredni sudovi nepristrano suditi imadu. Temeljitost predpologe naše potvrđuje dakle isti telegram, jer mi je uvjerenje, da u takovim slučajevima obzirom na okrivljenike bezodvlačno, a s obzirom na čast našu muževnom dosljednošću postupati, te strogo na udarenoj stazi ostati valja, s toga mnijem, da se s mjesta krepku predstavku višj. mjestu otpraviti ima.

Aurel Kušević: Po svim spisima i zakonima navadja se, da Dalmacija spada na cjelokupnost našu; to i naš vladar pripozna, i Nj. Veličanstvo želi, da se ovo združenje Dalmacije čim prije počini; to je starinski gravamen ugarskog sabora. Strasti svakojake su raspaljene, i sigurno je, da i tamo strasti vladaju, tim se podupiru, da se birokratizmom oni proganjaju, koji za združenje glasuju.

Zato sam ja toga mnijenja, da se na slobodu puste, i da im se prilika pruža, ustavnim načinom se braniti.

Preuzv. g. *ban:* Ovdje su 2 mnijenja; koji su za reprezentaciju odmah? (Svi.)

Makso Prica: Što ćemo dakle moliti? ja ne znam kako bi formulirao predstavku.

Petar Očić: ... Ja mislim ... da se molba na Nj. Veličanstvo upravi, toga sadržaja, da se svi, koji u broj političkih zločina spadaju, odmah na slobodu puste. Razlog dovoljan je taj, što je ovaj vis. sabor uvjeren, da kada se čovjek za svetu stvar bori, od zločinstva govor biti ne može. Da i ovaj napose imenovani gospodin spada u vrstu onih, dosta je ovaj moment, da je sam ministar priznao, da je potrebno, da iznimice nepristrano sudište odredi; ovo logično daje zaključiti, da u vrstu prostih materijalnih zločina ne spada, nego se ovdje o političkoj pregreški radi.

Ivan Perkovac: Ova stvar je svršena; sada je samo još pitanje o jednom. Zaključena je predstavka. Kad gg. bilježnici kažu, da ne mogu sastaviti predstavku, to se jim daklje formulacija niti povjeriti ne može, jer teško onom siromaku, za kojega bi oni moliti imali. Ja predlažem. neka formulira g. Vrbančić i ja se nadam, da će njegova formulacija sasvim odgovarati željam i težnjam ovog sabora, koj je pristao uz njegov predlog.

(Primljeno.)[22]

S obzirom na Dalmaciju 13. sjednica je značajna još i zbog dolaska nekih Dalmatinaca u sabor.

Mato Mrazović (bilježnik sabora): »Imam čast javiti, da su došli gg. Dalmatinci Klaić i Tripković, kojim je sabor mjesto odlučio. (Pozdravljeni sa *živili*)«. Zapisnik o toj sjednici glasi: »Nakon toga je saborski bilježnik g. M. Mrazović izvijestio vis. sabor, da su na temelju već izrečenog načela, kojim je ustupljeno mjesto rodoljubom Dalmatinskim u ovoj sabornici, u sredini saborskih članova zauzela mjesto dva rodoljuba Dalmatinska, zajedno članovi sabora Dalmatinskoga najme gg. Klaić i Tripković; visoki sabor primi ovo izvješće sa zadovoljstvom i pozdravi rodoljubnu braću Dalmatince sa „živili".«[23]

Na početku 14. saborske sjednice pročitan je ovaj otpis kraljevskog privremenog hrvatsko-slavonskog dvorskog dikasteriuma banu od 19. V 1861.: »U Savezu sa ovdašnjom brzojavnom vijesti od 17. t. m. imadem čast Vašoj preuzvišenosti u prigibu dostaviti prepis onoga dopisa, koji je na ovdašnje posredovanje, pod 17. svibnja br. 374 et 376 od c. k. ministarstva pravosudja u obziru karne istrage proti Jurju Vragolovu i drugovih ovamo stigao.

U tih okolnostih ne preostaje ništa drugo, nego uspjeh ove istrage čekati, pošto ni od strane Nj. Veličanstva dosele ništa drugo odredjeno nije«.

Pomenuti njemački dopis bečkog ministarstva pravde u prijevodu glasi: »Kao što je već pomenuto u ovdašnjoj noti od 28. aprila 1861 Z. 317, zatražen je od dalmatinskih sudskih vlasti iscrpan izvještaj o istrazi protiv Jurja Vragolova i drugova.

Kako carsko-kraljevsko državno tužioštvo, tako i car. kralj provincijalni sud u Zadru pozivajući se na brojne iskaze svjedoka prikazali su stanje stvari suglasno. Iz toga slijedi da okrivljenici nisu samo govorima bunili uzrujanu gomilu da se ostvari jedna velika slavenska država pod slavenskim knezom, i pritom izvikali uvredljive izraze protiv Njegova Veličanstva cara, nego su uz to nastojali provođenje izbora opetovano prekinuti, pri čemu su pozivali ljude »da ne plaćaju poreze, da najure kraljevske činovnike i gradsko predstavništvo, pošto austrijski car i njegovi zakoni više ne postoje«. Uslijed toga došlo je do tako velike uzrujanosti i do takvoga vrenja, da je jedan od gradskih vijećnika gotovo

[22] *Dnevnik Sabora 1861,* str. 96, 97, 99, 100, 106, 107.

[23] Isto, str. 103 i 110.

pao žrtvom te bune, tako da je s mukom i zahvaljujući taktičnom držanju pretora i suradnji trezvenijeg dijela stanovništva uspjelo otkloniti krvave scene, koje su lako mogle na najžalosniji način da se prošire.

Pri takvom stanju stvari nemoguće je miješati se u sudski kazneni postupak. Ministarstvo pravde se u vezi s time na osnovi najvišega naloga u svom najponiznijem podnesku izjasnilo za to, da se primjeni zakona pusti slobodan tok, što je putem previšnje odluke od 16 maja 1861 i odobreno sa strane Njegova carsko-kraljevskoga apoštolskoga veličanstva.

Preostaje još samo da se naredi najveće ubrzanje istrage i da se upozori na savjesnu nepristranost, u kom smislu se ujedno šalju potrebne upute.

Mišljenja smo da je time Vaš cijenjeni dopis od 27. aprila 1861 Z. 375 riješen.«[24]

Pošto su pročitana ta dva dopisa, otvorena je diskusija, koja je dobrim dijelom bila ispunjena pravničkim nadmudrivanjem, da li da se predstavkom kralju traži amnestija ili pomilovanje, ili obustava istrage, ili da se poapšenim Dalmatincima omogući da se sa slobode brane. U diskusiji bio je najvredniji ovaj *Kukuljevićev* govor:

»Na koliko sam razabrao pismo ovo njemačko, koje smo sada čuli, najveća je krivnja, koja se daje osobito g. Vragolovu, za kojega se naš sabor, a poslje naša deputacija u Beču zauzela, što je oduševljen za narodnu stvar, protivio se dalmatinskoj birokraciji i dušom i tijelom, i svima silama nastojao, da se naša ideja ondje realizira.

Najglavnija krivnja opet je ta, kako njemački dopis kaže, da on sa svojim privrženicima želi njekakovo slavjansko carstvo i vladu utemeljiti.

Gospodo! mi koji smo živili sada prošasto vrijeme u našoj domovini, i koji poznamo carstvo austrijansko, znamo, da se je ova krivnja i potvora svakom zgodom, svakom prilikom dà u svakoj zemlji, gde Slavjani tu nesreću imadu stanovati, upotrijebila i opetovala i još sada na svakojake svrhe upotrebljuje.

Mi znamo, da je u vrijeme njemačke vlade prošastih 12 godina kod nas svaki, koj se je ćutio poštenim Hrvatom koj je u sebi nosio ćut za narodnost, napredak i za čitavo slavjanstvo, budući da mi jesmo Slavjani, ako nam i cijeli svijet to tajio bude, da je svaki bio takozvani panslavista. Upravo ova ideja je, koja se ovdje i Vragolovu i njegovim drugovima spočituje i za zlo prima.

Mi vidimo, da je taj isti manöver tako dobro i u Ugarskoj izveden kod onih siromašnih Slovaka, koji i nadalje Slovaci ostati žele, kao i kod Srba, koji žele Srbi ostati; to isto se spočituje našoj braći Čehom, koji žele Česi ostati, to isto biva kod Poljaka i Slovenaca, koji žele Slovenci biti, a ne Nijemci postati.

[24] Njemački tekst ovog dopisa objavljen je u *Spisima saborskim za god. 1861*, svezak II, str. 80–81.

Mi vidimo, da njemačka birokracija austrijanska uvijek jednim putem ide, i jednim sredstvom se služi, a najbolje joj je to sredstvo, kad kaže, da žele ovi njim protivni ljudi slavjansko carstvo i panslavizam rasprostirati.

Koliko je u tom istine, to znamo iz iskustva našega, ja mislim, da ne ima nikoga u našoj domovini, koj je radio za svoj jezik, za narodnost, za procvjetanje slavjanske ideje u Austriji, da ne ima nikoga, koji bi pri tom o kakvim pogrešnim idejama snivao, kakove se ovdje ovoj gospodi prebacuju.

Naša je dakle dužnost ne gledeč na sve dopise, ne gledeč na sve do sada učinjene korake, da se opet i opet za ovu gospodu zauzmemo, koja su toliko okrivljena, i da si dosljedni ostanemo s toga mislim da ovu predstavku u kojoj se Vragolov napose napominje s opaskom g. Price svakako podnesemo moleći da se istraga na pristranosti osnovana sasvim dokine, te da se u istoj predstavki i ono pridrži, što je g. Žužel predložio, jer sam uvjeren da se time ne bi ništa postiglo, kad bi se onamo povjerenik poslao, jer bi iz Beča opet mogli doći takovi povjerenici, koji su istim duhom opojeni, kojim i oni koji optuženike okrivljuju. Stvar će se samo onda dobro riješiti kad se ta istraga simpliciter dokine i odstrani«.

Nakon svršene rasprave sabor je jednoglasno prihvatio ovu predstavku, koju je sastavio *Slavoljub Vrbančić:*

»Iza kako je previšnjom diplomom od 20. listopada obećan narodu hrvatsko-slavonskom povratak njegovih historično-ustavnih prava, bila mu je prva briga nastojati o tom, da se trojednoj kraljevini pridruži Dalmacija kao starodavno njezino udo.

Vaše Veličanstvo je ovu želju Hrvata i Slavonaca izvolilo priznati za pravednu, te milostivo i to opetovano izjaviti, da združenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom želi, i da će biti skrb Vašega Veličanstva, da se ovo združenje u djelo privede.

Na ovom prekretu dalmatinskih državopravnih odnošaja porodile su se ondje dvije stranke: jedna potaknuta blagostivimi rječmi Vašega Veličanstva i našim povladjivanjem nastojala je o tom da se združenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom uspješi – a druga, imajuć u svojim rukama sudbenu i upravnu vlast zemlje, trudila se je ovo združenje osujetiti i narodu u Dalmaciji omraziti.

Naravna posljedica sukoba ovakovih stranaka bilo je razigranje strasti, a ovo je povod dalo političkim grijehom, u koje su s nesmotrenosti pali pojedini zanešenici.

Vaše Veličanstvo! Narod hrvatsko-slavonski potaknut težnjom ovom na združenje, povod je dao, ako i posredno samo, što su se stranke ove u Dalmaciji porodile, te mu se sada na žao daje, što njekoji Dalmatinci stradaju zato, što su može biti posrnuli u prevelikoj revnosti za cilj plemeniti i uzvišeni: zato se sabor trojedne kraljevine utiče sa sinovljim pouzdanjem pred prijestol Vašega Veličanstva s poniznom molbom: da Vaše Veličanstvo u izobilju svoga veledušja i svoje milosti izvoli sve one, koji su u Dalmaciji usljed političke razmirice zametnute pospješivanjem

združenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, politički okrivljeni, a pojimence Djuru Vragolova iz Cavtata i drugove, amnestirati i premilostivo odrediti, da se svaka daljna istraga proti njima dokine.

Sabor ovaj tim većim pouzdanjem stupa s ovom svojom molbom pred uzvišeni prijestol svoga apoštolskoga kralja, što se je Vaše Veličanstvo spodobne okrivljenike, dapače i teške zločince bez ičije molbe i u doba političke tišine toliko puta već pomilovati udostojalo. U Zagrebu 22. svibnja 1861. Vašega posvećenoga Veličanstva prepokorni i vazda vjerni podanici. Sabor trojedne kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske.«[25]

Slobodarskim članovima sabora i, naročito, Slavoljubu Vrbančiću služi na čast, što su imali građanske kuraže da se usprkos takvim optužbama i takvom stanovištu austrijskog ministarstva pravde, koje stanovište je odobrio i car, – zdušno založe za progonjene Dalmatince, za uapšenog Jurja Vragolova i drugove.[26]

[25] *Spisi sabora iz god. 1861,* sv. II, str. 74.

[26] U vezi sa Vragolovim i drugovima od osobite važnosti je radnja *Grge Novaka,* pisana na osnovi izvorne građe u bečkim arhivima: »Veleizdajnički proces u Dubrovniku godine 1861–62« *(Anali Historijskog instituta u Dubrovniku,* god. III., Dubrovnik 1954, str. 75–83). Novak iznosi ove veoma zanimljive podatke o sadržaju optužbi, podignutih protiv Vragolova i drugova na osnovi iskaza svjedoka u toku istrage. 21. aprila 1861 dalmatinski namjesnik barun Mamula izvješćuje bečkog ministra unutrašnjih djela: »Juraj Vragolov i župnik Cavtata Don Antun Ramadan okrivljeni su zbog uvrede Veličanstva i smetanja javnog mira, a sam Vragolov opet na osnovu iskaza dvojice zaprisegnutih svjedoka i za veleizdaju. On bi prema tim svjedocima bio kazao: »ako dođe Garibaldi i Francuzi ili Crnogorci, nemojte se ništa bojati, vi okrenite oružje! Zar vi ne vidite, da je car sa sviju strana izgubljen? Svakako će biti bolje, kad prestane da nam vlada car. Što mi imamo dobro pod njegovom vladom? Odsada dalje ne će se više plaćati porezi, nema više suverena...« itd. Na to da bi skupljeni narod glasno klicao, da više ne će nikakva suverena... itd.« (Str. 77.) – Istoga dana namjesnik Mamula iznosi u svom izvještaju bečkom ministru policije između ostalog i ovo: »Tvrdi se, da je on podržavao veze i da se dopisivao s *Hrvatima, Crnogorcima i Talijanima* i da je za te svrhe primao novčane pomoći iz inostranstva. – Svjedok Pavao Šapro zakleo se, da zna da je oko sedam puta prije i poslije izbora od 18. marta Vragolov izjavio: »Ako dođu Crnogorci, javite mi, ja ću u dva sata odjahati do Mrcina. Ako dođe Garibaldi i Francuzi, ne bojte se, ja ću s njima misliti za vas; ako dođu Crnogorci, okrenite oružje k zemlji, ne trebaju vam fišeci. Ne vidite li, da je car sa sviju strana izgubljen. Neka on slobodno prestane da bude, a svakako će biti bolje, ako prestane. U stvari kakvo vam je dobro pod njegovom vladom!« – Drugi jedan svjedok je između ostalog izjavio: »da je 18. marta vidio, da su Juraj Vragolov, župnik Cavtata, Miho Klaić i župnik Stravče nešto šaptali narodu, samo ne zna što, ali narod je vikao, da ne će da priznaje više vladara, da će razderati zastavu, da ne će više da priznaje činovnike. Vragolov je tada kazao narodu: »Nema više vladara, učinite to!«« (str. 78.) – U svom izvještaju od 4. V 1861. Mamula iznosi da su »„Tuženi Juraj Vragolov, župnik Ramadan i župni administrator u Stravcima Gavranić prema iskazu mnogobrojnih svjedoka zločinački grdili Previšnju Osobu Njegova Carsko-kraljevskog apoštolskog Veličanstva, glasno psovali općinske i državne činovnike i narod protiv njih huškali, stavljali u izgled stvaranje jedne slavenske države, ukinuće poreza, ukinuće činovnika i postojećih zakona i slično. Oni su pozivali narod da pocjepa austrijsku zastavu, da je nogama gazi itd.“ Iskazom svjedoka pokazalo se, da su oni među ostalim govorili: „... bit će bolje, kad ne bude nikakva cara; što smo dobro imali pod njime, koji nam je i kosti prožderao? Crnagora će dati znak, i ona će započeti; Bosna, Hercegovina i Dalmacija sačinjavat će jednu slavensku državu“.« – 23. V Mamula javlja: »da je Nikola Vragolov iz Cavtata pobjegao u Hercegovinu, gdje se u Zupcima našao s vođom hercegovačkih ustanika Lukom Vukalovićem. I Ni-

Nakon toga pročitan je ovaj prijedlog središnjeg odbora u vezi s Dalmacijom: »združenje Dalmacije pako s Kotorom i Dubrovnikom kao i kvarnerskim otocima stari je dug, kojeg namirenje se gotovo u svakoj krunisovnoj povelji obriče, bez da se je do danas namirio, nalazio je centralni odbor za shodno, da se Nj. Veličanstvo umoli:

Neka rješenjem povoljnim vjerni si narod hrvatsko-slavonski čim prije usrećiti izvoli.

Ovakovo rješenje da leži isključivo u ozbiljnoj carsko-kraljevskoj volji, koju spletke njemačke vlade sa poprimljena ustavna pravca svesti ne bi imale, s česa mnije odbor:

da se u pogledu Dalmacije zapreke onamo vladajuće s puta uklone i narodu hrvatskom prilika pruži volju i želju braće Dalmatinaca saznati te s njima se dogovoriti o načinu združenja kraljevine Dalmacije s kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom«.[27]

O tom prijedlogu povela se diskusija na 14. saborskoj sjednica od 22. V.

Jovan Živković: ... Mi znamo, da ima Dalmacija svoja municipalna prava, i zato je potrebno, da se ovom prilikom u predstavki napomene, da nemaju straha od nas za svoja posebna prava, koja smo mi pripravni uvažiti i osigurati. Ja ovu točku ovako formuliram, »koje su gotove sva municipalna prava iste kraljevine glede njezine domaće samouprave dostojno uvažiti, i medjusobno ustavnim putem osigurati«.

Mirko Horvat: ... Što se Dalmacije napose tiče, to nije sabor naš nego i narod i Nj. Veličanstvo pripoznalo, da je Dalmacija cjeloviti dio trojedne kraljevine. Nadalje priznalo je Nj. Veličanstvo da državnopravna pitanja, koja naš sabor ima riješiti, i koja se cijelog teritoriuma trojedne kraljevine tiču, samo onda valjano i pravilno budu se mogla riješiti, ako bude zastupan sav narod, dakle i Dalmacija.

Mi znamo, da narod u Dalmaciji želi združenje s Hrvatskom, i da se zločesto mnijenje, koje si je sabor dalmatinski osvojio, ima pripisati samo spletkama inostranaca.

Nadalje naš sabor je protest zaključio proti tomu, što je sabor dalmatinski bez svakog porazumljenja s našim saborom poslao zastupnike na carsko vijeće.

Ja mislim, da u odgovoru, koji želimo Nj. Veličanstvu kralju našemu dati, sledeći predlog učinimo: »umoliti Nj. Veličanstvo da zastupanje Dalmacije sa Kotorom, Dubrovnikom i kvarnerskim otocima na ovom još

kola Baule pobjegao je u Hercegovinu, a pobjegao je i župnik Ramadan. Sve to, a i neprestano pisanje zagrebačkih novina, da se istraga obustavi pokazivalo je po mišljenju Mamule, da su ti optuženi bili u vezi s ustanicima u Hercegovini, a i sa Crnom Gorom.« (Str. 80.) – Značajno je, da i Strossmayer u svom telegramu od 26. IV 1861., kojim intervenira kod hrv.-slav. dvorskog dikasterija za progonjene Dalmatince, tvrdi: »Vragolov je utamničen u Cavtatu pod izlikom, da je *sudjelovao na osnivanju Jugoslavenske države*...« (Str. 79.) – Juraj Vragolov i drugovi ostali su u istražnom zatvoru sve do 12. jula 1862, kada je okružni sud u Dubrovniku izdao odluku kojom se optuženi »oslobađaju optužbe zbog nedostatka dokaza«. (Str. 82).

[27] *Dnevnik Sabora 1861,* str. 107–108.

saboru trojedne kraljevine odredi, počem se u dosljednom izradjenju načela u najvišjem kr. otpisu od 9. svibnja 1861. izrečenoga, kao bez vojničke krajine, tako ni bez Dalmacije ka cjelovitosti trojedne kraljevine spadajuće, državopravna pitanja ovih kraljevina pravovaljano riješiti ne mogu, dočim si ovaj sabor pravo pridržava, državopravna pitanja i prije zastupanja Dalmacije po svojoj volji poleg potrebe sam riješiti«.

Eugen Kvaternik: ... imam opaziti g. Živkoviću, koji kaže, a) da Dalmatinci ne znaju, kako ćemo mi sami stajati, b) da Dalmacija ima svoja municipalna prava. Što se prvog tiče: znamo da je bio ovih dana privatni sastanak u Beču s Dalmatincima, u kom se pitanje stavilo: bi li se tada hotjeli Dalmatinci s nami složiti, ako mi stupimo u savez sa Ugarskom, a oni su odgovorili, da ne će – daklem ni tu nismo mi Hrvati ni malo krivi.

Što se druge opaske g. Živkovića tiče, da Dalmacija ima svoja posebna municipalna prava, to ne stoji, jer Dalmacija stenje pod šibom apsolutizma, kao i druga koja god austrijska provincija; ali on je hotio reći, da ima državno pravo historično. Ja bi mu odgovorio, da se državno pravo Dalmacije osniva na temeljnim zakonima naroda hrvatskoga, ovi temeljni zakoni, tičući se kuće habsburške jesu ovi od god. 1527. i 1712. Jedan i drugi ovih zakona dokazuje, da Dalmacija sama po sebi historičnog državnog prava ne ima, no skupno s ostalim hrvatskim narodom ima ... pristajem uz predlog g. Horvata s primjedbom, da se državna prava Dalmacije osnivaju na temelju općih temeljnodržavnih krune i kraljevine hrvatske zakona, i to, što se tiče habsburške dinastije na onom od god. 1527. i 1712. Jedan i drugi taj zakon daje Dalmaciji prava državna, kojih nju nitko, ni isti vladar lišiti ne smije, mogo bo bi s time ista svoja vladarska prava napram inostranstvu proigrati, jer u dotičnom ugovornom diplomatičnom aktu od 16. svibnja 1712. naročito se kaže, da će prejasne obitelji habsburške i ženski spol »in regime Dictorum Regnorum (Dalmacije, Hrvatske i Slavonije)« prestolje naslijediti.

Ljudevit Salopek: Ja se slažem sa mnijenjem gosp. Živkovića ... Ja bi podupirao i predlog g. Horvata, ali u koliko on navede, da dočim Dalmacija nije utjelovljena, da mi takodjer glede Dalmacije ne bi mogli vijećati o našim državopravnim odnošajima, ne bi rad, da se pretresivanje naših državopravnih odnošenja na ono vrijeme odgodi, dokle Dalmacija ovdje zastupljena bude.

Ivan Kukuljević: Priznati moramo, da u ispunjivanju pravednih narodnih želja naš narod na nikakov način doći ne može u ravnovjesje; jer kad imamo jednu želju ispunjenu, onda je s druge strane sigurno, da nam koja druga želja iz njekih razloga od vlade ne će ispunjena biti. To se je dogodilo i u najnovije vrijeme glede naše želje, što se tiče združenja i zastupništva Dalmacije i vojne Krajine.

Dok nam je bilo obećavano, da će na našem saboru Dalmacija zastupana biti i s nami zajedno vijećati o združenju, u isto vrijeme su nam odlučno odrekli da vojnička Krajina na našem saboru ne može zastupana biti.

Sada, kad nam je za rukom pošlo isploslovati dozvolu, da Krajina ipak zastupana bude, otimlje nam se ufanje, da će se Dalmacija s nama združiti i da će ovdje zastupana biti; buduć je kazano, da je to pitanje odgodjeno, i da će tek poslije biti riješeno.

Ovo postupanje i ova šaljiva, ali za nas žalosna igra diplomatičkih mudrolija, mogla bi druge narode teško uvrijediti, i svako pouzdanje uništiti; ali naš narod naučen i priviknut od vjekova svakojakim nezgodam, mora uvrede strpljivo podnašati, ali samo jedno čvrsto sačuvati ima, a to je muževna postojanost i dosljednost, koja nam treba osobito sada kada se svetih prava, dobra i koristi svega naroda tiče, kad se napose o najsvetijem državnom pravu, o združenju Dalmacije, radi; postojani biti moramo tim većma, buduć da imademo u zalogu veliku i dragocjenu stvar, nad kojom u čitavom carstvu ne ima vrednije, a to je sveta, pismom potvrdjena kraljevska riječ ... Iz tog razloga pristajem sa svime uz onu gospodu, koja su zato, da se nova predstavka s novim razlozima podkrijepljena po prilici, kako ih je g. Horvat razložio, opet pošalje, u kojoj se zajedno i mnijenje g. Živkovića uvrstiti bi moglo, i da se napomene kako mi rado svako municipalno pravo pojedinih dalmatinskih gradova, nakoliko se sa ustavom slaže, sačuvati želimo. Nu nikako ne bi mogli na to pristati, da Dalmacija kao država ima posebna municipalna prava. Dalmacija, kad je i združena bila s nama, imala je ista ona prava, koja i mi, a do toga dok ne bude združena ostane u tužnom stanju, u kojem se nalazi. Dalmacija ne ima ustava i ne će ga moći imati bez nas, jer su tamo i oni štatuti, koje druge austrijske pokrajine uživaju, obustavljeni.

Dalmacija kao i Krajina u isto vrijeme, ne uživa nikakvi ustav, zato držeći se svete zadaće naše, promicati svagda slobodu narodnu, dužnost je naša, da se mi za Dalmaciju i za narod, koj je jedne krvi, jedne prošlosti i jednog jezika s nami, i koj istu budućnost s nami imati mora, krijepko zauzmemo, i da nanovo molbu milostivomu kralju pošaljemo u smislu, kako je g. Horvat manje više takodjer predložio. Jedino onda, ako bi se onaj predlog g. Horvata razumijevati imao, da se državnopravna pitanja tek onda riješiti imadu, kad Dalmacija bude zastupana, ne bi pristao uz njega i mislim, da se ta primjedba izostavi ...

Josip Vranicani: Nakanio sam odgovoriti g. Živkoviću, da se ja ne slažem, da se u predstavki upuštamo u pojedinosti uvjeta, koje mi želimo paktirati s Dalmatincima, jer to nije nužno ni glede forme, ni glede samog čina. Glede forme zato, jer se ovdje radi o predstavci Nj. Veličanstvu, a u takovoj zbilja jest suvišno, dapače neumjesno stavljati njeke pojedine uvjete, koje sa braćom Dalmatincima ugovoriti želimo. U predstavci govorimo sa kraljem, ne pako sa braćom Dalmatincima. Radi čina nije nužno, jerbo nigdje nismo vidili ni čuli, da je ona stranka u Dalmaciji, koja se s nami združiti želi, i koja se zove minoritet, ali u bitnosti je majoritet pokazala ikada strah, da ćemo mi nju podjarmiti, i da unaprijed zajamčiti moramo njeka municipalna prava, autonomiju i neodvisnost. Ona stranka nije to od nas nigdje zahtjevala, jer se nas ona ne boji; ona dobro zna, što nam treba, i što njoj treba, ona zna, da mi Dal-

maciju podjarmiti ne želimo, i da ne tražimo nikakova gospodstva nad Dalmacijom, već da ona prava, koja mi imamo na Dalmaciju, imadu i oni na nas, i ukoliko su oni naši, utoliko smo i mi njihovi.

Onu drugu stranku pako, koja se zove majoritet, a jest u istini minoritet zalud se mi trsili umiriti, jer ju sa najboljom voljom umiriti ne možemo. Deputacija naša u Beču pitala je onu gospodu od takozvanog majoriteta: hoćete li s nami, ako mi budemo onako il onako, i uvijek je bio odgovor »ne ćemo, te ne ćemo« . . . Što se tiče predloga g. Horvata, ja ne bi bio proti njemu samo da se kako drukčije štilizira i onako udesi, kako se ne bi krozanj rješenje naših državopravnih pitanja odgoditi, i u tom pogledu kakva pogibelj za naš državni život izvoditi mogla.

Slavoljub Vrbančić: Da je Dalmacija bila dio Hrvatske zemlje, i da spada po starodavnom pravu k trojednoj kraljevini, to je jasno kao sunce, i bilo bi suvišno opširnije o tom govoriti.

Njegovo Veličanstvo priznalo je naše zahtjeve, i izjasnilo je želju, da se Dalmacija združi s trojednom kraljevinom. Kada se je sabor Dalmatinski raspisao, bilo je kazano i naloženo, da poslanike na ovaj sabor pošalje. Kad je tomu tako, to pitanje prestaje.

Dočim je Nj. Veličanstvo deputaciji, koja je pred Njegovo lice stupila, izjavilo, da vojnička Krajina ima biti zastupana na ovom saboru zato, što je cjeloviti dio ove kraljevine, i što će na ovom saboru riješena biti državopravna pitanja trojedne kraljevine, akoprem ne dijeli isti ustav, to mislim, da i Dalmacija kao cjeloviti dio trojedne kraljevine imala bi biti zastupana tim više, čim je kralj izjavio, da je pitanje o združenju Dalmacije odgodjeno, dok se ne budu rješavala državopravna odnošenja Hrvatske. Ako pako Dalmacija ima pravo uticati pri rješenju državnopravnih odnošenja, onda ja pitam, da li je pravo, da mi to Dalmaciji bez nje učinimo.

Ja nisam zato, da mi o njoj bez nje odlučujemo i riješimo ovo pitanje, prem nas vrijeme tišti; ali mislim, da čast i dostojanstvo zahtijeva, da njima priliku pružimo, da mogu udioništvovati.

Ja sam tog mnijenja, da mi Nj. Veličanstvo molimo, da se izbori raspišu, i ovamo pošlju zastupnici iz Dalmacije, onda će imati priliku uzajamno s nami vijećati o državopravnim pitanjima.

Ja nisam shvatio g. Horvata tako, da se ne bi moglo riješiti državnopravno pitanje, dokle Dalmacija ne bude zastupana. Ja to smatram za motivaciju da Nj. Veličanstvo odredi, da bude zastupana Dalmacija. Za motivaciju navodi g. Horvat, da je združenje Dalmacije u načelu riješeno, budući je cjeloviti dio trojedne kraljevine kao i vojnička Krajina. Pošto je to riješeno, mislim, da dalje ne vjećamo, nego da cjela kuća na to pristane.

Grof Janković: . . . Mi znamo, da je dalmatinski sabor već jedno najvažnije državnopravno pitanje riješio, koje naš ustav upravo potkapa, onaj ustav, o kojem želimo, da našoj braći Dalmatincem u dio pane, a to je pitanje o našem odnošenju naprama centralnoj vladi, te je isti sabor dalmatinski već izaslao svoje poslanike na carsko vijeće (Reichsrath) koji su pristali tamo uz one ljude, koji su za centralizaciju.

Ja ne mogu nikako pustiti iz očiju vijećanje o ovom predmetu; ako-prem bi želio, da Dalmatinci kao cjelokupnost naše zemlje kod pretresivanja naših državnopravnih pitanja budu uticali, ipak bi želio, da Dalmatinci suspendiraju taj zaključak koj je na njihovom saboru stvoren; jerbo ovaj zaključak, koji je samo od jedne strane naše zemlje učinjen, jest neustavan ... neka se u predstavku uvrsti da imadu njihove poslanike na ovaj sabor poslati, tako je Nj. Veličanstvo naročito naložiti blagoizvolilo; ali ujedno da molimo, da se suspendira zaključak sabora dalmatinskog glede poslanstva na carsko vijeće, i da oni, koji sada sjede u Reichsrathu, odstupe, dok sav narod u tom obziru svoje mnijenje ne bude izrazio ...

Koloman Bedeković: Što se tiče naših prava prama Dalmaciji, to bi bilo suvišno dokazivati, tako su poznato po cijelom svijetu. Da mi ova prava naša postignuti ne možemo, uzrok je nesretna politika, koja je uvjek proti nam vladala i dokle god ona vladala bude, ne ćemo ništa postići. Vidimo, da su dopustili incorporiranje, ali ipak nije incorporirana. Sada gdje bi se incorporiranje moralo ustrojiti i riječ carska istina postati, sada se isti ljudi protive, i oni ljudi, koji su se zaufali u riječ carsku, su zatvoreni i pod istragom ...

Mato Mesić: ... želim svakako, da u pogledu Dalmacije odsele barem svagda tako postupamo, kako da u dalmatinskoj braći pobudimo čim veće povjerenje i pouzdanje; zato predlažem, da u prošnji, koju ćemo na Nj. Veličanstvo otpraviti, molimo, da bude Dalmacija već na ovom saboru zastupana, kako da š njom zajedno uzmognemo odrediti način, kako da se ustav naš na nju protegne i kako da se odnošaji medju nami urede.

Franjo Pogledić: ... Mi moramo oprezni biti, da ne dokučimo ono, što ne zahtijevamo, da ne bi Dalmatinci u onom položaju k nam došli, kako su došli u reichsrath. To bi se lahko dogoditi moglo; jer vidimo, da smo i za Krajinu molili, da se ustav ugarsko-hrvatski na nju protegne, pak što smo dobili? Toliko da smije ovdje zastupana biti, i da vijeća s nami o državopravnim odnošenjima. Ako mi budemo onako osnovali našu reprezentaciju, kao što g. Horvat, to ćemo onaku odluku dobiti, kao što glede Krajine, da oni, koji su zastupnici naroda dalmatinskog, da nas odvedu u reichsrath bez naše volje. Zato ja za predlog g. Horvata nisam, nego da se naš petit ovako formulira: »neka Nj. Veličanstvo izvoli odrediti, da se ustav hrv.-slav.-ugarski na Dalmaciju protegne, da se Dalmacija združi, i da se naši odnošaji medjusobnim dogovorom urede«.

Stjepan Hervoić: Najpre se izražujem, da se slažem sa predlogom g. Mirka Horvata, samo bi još želio, da se doda opaska g. Kvaternika ...

Petar Očić: Slažem se supredlogom g. Mirka Horvata, samo bi želio, da se obzir uzme i uvaži jedan moment, okolo kojega se svi drugi vrte. Njekoji kažu, da je to uzrok, zašto je neprijazno ispala stvar o Dalmaciji, što je izborni red bio pogrešan i da je osnovan na načelima, koja se sa ustavnošću ne slažu. Ne može se kazati, da zaprijeke, koje se združenju na put stave, jedino u izbornom redu leže. Po mojem mnenju bitne zaprjeke ne leže u elementu Italijanskom, ne u spletkama, nego u samom formuliranju točke, o kojoj se je imalo vijećati. Ako jest izvjesno, o čem

nitko dvoumiti ne smije, da cjelokupnost trojedne kraljevine i Dalmacija sačinjava, to se ne smije formulirati točka o Dalmaciji ovako: hoće il ne će li se Dalmacija združiti sa Hrvatskom i Slavonijom, već samo o tom valjalo bi zametnuti pitanje, kako se ima izvesti združenje Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom.

Iz državno pravnog gledišta ne podleži nikakovoj prepirci pitanje o tom, da li se ima i Dalmacija smatrati kao cjelokupnost trojedne kraljevine, s toga slijedi, da je krivo formulirana točka, o kojoj bijaše preduzeto glasovanje... Scijenim, da je od nužde, exekutivnu vlast zamoliti, da dokine zaprijeke, koje združenju Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom na putu stoje, te da odredi, da ima Dalmacija na sabor trojedne kraljevine poslanike odaslati, da se o modalitetu združenja posavjetovati uzmognu.

Biskup Strossmayer: Ja sam za predlog g. Mirka Horvata zato, da se nanovo Nj. Veličanstvu stvar naša onim načinom, kojim je predložio g. Horvat opet predstavi... Braniti nam valja ustavnost i državnu nezavisnost našu, bez koje ne ima narodnomu razvitku nigdje dovoljnog jemstva... Naravno je pako, da čim smo jači i snažniji, tim nam se prije povrate otudjena uda, tim ćemo i sposobniji biti za uščuvati ustav i neodvisnost našu, zato komu je jedno na srcu, i drugo mu na srcu vazda ležati mora... Narod naš u Dalmaciji, dušom i srcem s nami spojen, zna dobro, da mu sreću i naprijedak želimo, zna to ona manjina, sa kojom naš narod stoji, zna i većina; al' ne će da zna, da mi združenje zato želimo, da Dalmaciju oslobodimo od onog jarma, pod kojim dan danas stenje; zna Dalmacija, da mi želimo i o tom nastojimo, da joj se starodavnimi ugovori ujamčen ustav povrati.

Što se municipalizma tiče, ja ne vidim, da Dalmacija, otkad se je od nas odružila, niti u gradovima ima slobodan municipalni život, koji se osniva na ustavu, jer bez ustavnog temelja ne može nikakvog municipalnog života imati.

Ako Dalmacija hoće pravi municipalni život postignuti, mora najpre, da si ustav priskrbi, onaj ustav, koj joj pripada; iz njega će se razviti kao iz krasnog sjemena ono, što Dalmacija želi. To je što se tiče manjine u Dalmaciji. Što se tiče većine, sva ona gospoda, koja su u Beču bila, znaju, da bi mi, spasiv državnu cjelovitost i ustavnost sve želje Dalmacije rado ispunili; ali ona ne će, te ne će unije, ma mi što činili.

Ja scijenim, da bi se u predlogu g. Mirka Horvata još to dodalo što su predgovornici kazali: da je Dalmacija s nami jur u pravnom smislu spojena.

Ako naš narod još danas smatra, da se naše bitje osniva na ugovoru na g. 1527; ako je naš narod uvjeren, da se naša prava osnivaju na pragmatičkoj sankciji od g. 1712. budući da je istim temeljnim zakonom nam ustavna sloboda ujamčena i onda Dalmacija prava ima iskati, da se naš ustav na nju protegne. Ustav, koj bi bio oktroiran, od bečke vlade, na daleko ne odgovara našemu. Mi dakle, kad želimo, da se Dalmatinci s nami združe, imamo dužnost zahtijevati, da se naš ustav bar u bitnosti tamo uvede, i onda ćemo viditi gdje je većina.

Mi moramo iskati u predstavki, da se ako ne drugačije, barem u bitnosti naš izborni red u Dalmaciji proglasi, tada ćemo viditi, da li je narod za sadašnjom većinom ili za manjinom.

Ja mislim, da mi to pravo i dužnost imamo, i da ćemo time volji naroda našega zadovoljiti ... Ne pristajem na to, da se pozovu ova gospoda, koja su u reichstrathu, i nije se nadati, da će ona amo doći.

Kad mi kažemo, kad mi načelo izrečemo, da bi se imo naš ustav u bitnosti na Dalmaciju protegnuti, da bi se na temelju tog ustava i kraljevske riječi Dalmacija imala prije svega s nami združiti, i da se prije neg što se to udjelotvori ništa u državopravnih odnošajih Dalmacije naprama trećemu pravovaljano odlučiti ne može, tad smo izbjegli opasnost, koja bi za nas iz tog slijedit mogla, što već sad reichsrathi većine dalmatinske u Beču sjede ... Mi smo dopustili u znak bratinske sloge i ljubavi prama Dalmaciji, da gg. Dalmatinci u našoj sredini mogu vijećati.

Ja mislim, da ona sloga i ljubav, koja nas veže u sličnim pitanjima, koja se Dalmacije tiču, zahtijeva, da mi braći Dalmatincem podijelimo votum informativum, da, ako bi tko od njih htio progovoriti, da nam svojim savjetom bratinskim u pomoć priteče, da mu to prosto stoji.

Dimitrije Lončarević: ... Ja se bojim, da naša krasna Dalmacija na vulkanu stoji. Ja mislim, da bi se u ovoj predstavki dodalo, da u interesu naše monarkije leži, da se Dalmacija s nami združi, i da to Nj. Veličanstvo, ako drugač ne, a to kroz Machtspruch izreče, jer kako bi moguće bilo, da 17.000 Talijana preko 400.000 Hrvata vlada.

Pavlinović: Preuzv. g. bane, slavni zastupnici naroda! Milo mi je, da imam priliku kao zastupnik od 25.000 Hrvata, pozdraviti vas poslije žalosnog rastanka više vjekova u ime svoje braće Dalmatinske. Milo mi je, da ste mi onom velikodušnošću, kojom ste nam vrata sabora otvorili, dali priliku, da vam se mogu zahvaliti na vašoj gostoljubivosti.

Slavni zastupnici naroda! prinukan sam po vašoj povlastici, da rječem koju riječ o tučnih Hrvatah, koji žive u Dalmaciji; ali ne mogu ipak tajiti, da je moj položaj mučan, budući da ja pripadam manjini sabora dalmatinskoga, i budući da članovi većine nisu ovdje prisutni, da im u brk kazati mogu, kakvim su se oni sredstvima služili za isposlovati svoje naimenovanje, i za podaprijeti svoje izrečenje proti našemu združenju, i budući napokon da ja živim u Dalmaciji, u kojoj sloboda još nije svog lica pomolila, niti je riječ zastupnika obezbijedjena; zato ne ću se upuštati u razglabanje svih onih razlogah, zbog kojih se snašla hvaljena većina u dalmatinskom saboru, koja se grozi od kakva mu god združenja sa Hrvati preko Velebita, koje ne pripoznaje za braću, nego ja ću vas gospodo! opazne učiniti na jedan sami čin, koj će vam zasvjedočiti, otkle ističe ta većina, narav kakva njoj je, i čemu je izviše bila namjenjena. Taj faktum jest izborni red za kraljevinu Dalmaciju.

Po izbornom redu sabor dalmatinski sastoji iz 43 člana. 2 člana imadu zastupništvo kao po dostojanstvu svoga zvanja, ostaje 41 zastupnik za izbore. Vi znate dobro, da u Dalmaciji živi preko 410.000 Hrvata, a ima okolo 15.000 Italijana ili Poitalijančenika. Ovo 15.000 Talijanaca u pri-

morskim gradovima, većinom su obrtnici i trgovci, u rukama su njihovima one slavne novoizmišljene komore trgovačke, i kod njih je (ako ga u Dalmaciji ima) veliko posjedovanje. A što će sada izborni red? Što gradovima primorskim, što komorama trgovačkim, što velikim posjednicima daje pravo na 21 zastupnika. A narodu hrvatskome što ostaje? 20 zastupnika.

Sada pomislite na sve napore i susilja jedne cijele vojske birokratičke, koja sad zapovijeda tomu narodu, i ima pravo glasovati š njime protiva njemu, pomislite na sve prevare jedne cijele kaste talijanske-trgovačke, koja kupuje i duži narod, opazit ćete lasno gospodo, kako se ti glasovi nabrajaju, kako se ti izbori obavljaju, i koga nam zastupa većina dalmatinskog sabora, koga li manjina.

Ne mogu pako, da ne primetnem opasku na riječi gospode predgovornika, jedan od kojih govoraše, da se Dalmatinci, koji su uapšeni, nisu borili radi narodnosti, nego radi slobode; drugi, da bi Dalmatinci privolili na združenje, kada bi njim se ujamčila samouprava i municipalna prava, a treći, da bi se imalo pokušati združenje s općenim glasovanjem. Ja mogu uvjeriti slavni sabor, da se ne misli ovako kod Hrvata dalmatinskih, jerbo je puk dalmatinski osvjedočen, da bez svoje narodnosti biće kao i dosad tudja podgonica, niti će mu ikad sunce slobode na pragu sinuti, doklem svoj ne bude u kućici svojoj. Što nepokvareni puk po srcu čuje, to danas svi mudraci jednoglasno dokazuju, da je sloboda neplodno bilje, ako nije iz narodnosti nikla.

Ja sam Hrvat, koji se je u Dalmaciji rodio, i tad svoj vileni zavičaj ne bi ma s koje kakvim zamijenio; ali se moram sjetno osmjehnuti, kad mi se spominju autonomija i municipalna prava dalmatinska.

Uz hrvatski ustav još o kojekakvimi pravim spominjati, meni je isto, kao da mi se teše povjesnica onih oduljenih vjekova, preko kojih je mletački lav moju domovinu razdirao, i onih 60 crnih godina, u kojima smo od Zadra do Kotara samim zapovijedima disali, i svaki dan za nove dužnosti slušali.

Što se pako tiče predloga općenog glasovanja, ne upuštajući se u pobijanje toga načela, pogibeljna osobito za temelj, na kojemu opstaju prava trojedne kraljevine, načela ipak sasvim neprimljena u javno pravo Europejsko, uvidjam, da po sadanjih dalmatinskih okolnostih taj put ne bi nas obistinio o pravoj volji naroda, niti bi najlakši bio.

Ja mislim, predlog preuzv. g. biskupa Strossmayera mogao bi tomu zadovoljiti, koj se izjavio, da ustav, kojega uživa Hrvatska, podijeli se i Dalmaciji.

Taj način pogodio bi višekrat izrečenu želju kraljevu, ugodio bi želji hrvatskog naroda, jere bi mu usta otvorio, a s druge strane ne bi uvrijedio, jedno istu stranku Talijanaca, jere bi njoj ruke oprostio. Tad bi se jasno vidilo, koj narod i danas u Dalmaciji žive ili hrvatski starosjedilac, ili novostvoreni Tale-Dalmatinac, i volili taj junački i izvorni narod zapadnimi tmušami, joli istočnimi vedrinam.

Barun Kušlan: Kao izvjestitelj centralnog odbora imam dužnost razjasniti učinjeni prijedlog, da je osrednji odbor stoga gledišta postupao, da svi naši koraci i ova nova molba ne će imati uspjeha, ako se zaprijeke ne uklone.

Centralni odbor uzeo je za temelj faktično stvar, jer je to već g. Pavlinović dobro razložio.

Zato mislim, da je najshodnije, da se Nj. Veličanstvu predstavka podnese u onom smislu, kako je preuzv. g. biskup Strossmayer predložio da se ustav hrvatski protegne na Dalmaciju.

A što se pitanja združenja tiče, imam opaziti, zašto nisu imale uspjeha naše molbe, što je većina sabora dalmatinskog prividna, te se je na višjem mjestu uzeo izraz ote većine za glas puka dalmatinskog.

Zato sam ja toga mnijenja, da se med ona sredstva, kojima bi se zaprijeke ukinuti dale, i to navede, da se izborni red, koji je kod nas u krijeposti odmah u Dalmaciji uvede i na temelju toga isposluje, da se novi izbori preduzmu, i da budu pritom 4 člana iz sabora našega, a 4 iz sabora Dalmatinskoga respective manjine prisutni, i da kao mješovita komisija izbor zastupnika nadgledaju.

U ostalom predlog g. Horvata bi podupirao samo toliko, da se pretresivanje naših državopravnih pitanja odgodi donle, dok Dalmatinci ovamo ne dojdu; te bi nedosljedno bilo, kad bi ono pobili, što smo jedared zaključili.

Antun Vakanović: . . . Što se mene tiče, to se ja slažem u načelu sa centralnim odborom, a napose sa mnijenjem g. baruna Kušlana, da se zakon o izbornom redu u Dalmaciji preinači, kako je to g. Pavlinović zastupnik dalmatinski razložio.

Po sadanjem izbornom redu u Dalmaciji moglo se je na prvi mah izreći, da će tamo talijanski element imati prevagu, ali tomu se nije čuditi, jer znamo, da su gradovi primorski element, izbirali svaki po 2 i 3 zastupnika, a gradovi zagorski, u kojim žive Hrvati da su po dva, tri od njih izbirali samo po jednog zastupnika. Zato, dok taj zakon opstoji, ne će biti nikada Hrvati u većini.

Ja mislim, da se ima nov zakon o izbornom redu od strane manjine sastaviti, i kralju potvrdjenja radi podnijeti.[28]

Na narednoj, 15. saborskoj sjednici od 23. V diskusija o zaključku središnjeg odbora u vezi s Dalmacijom nije nastavljena, nego je prihvaćen prijedlog odborskog izvjestitelja Dragojla Kušlana: »da se zaključak osrednjeg odbora radi Dalmacije u načelu primi, i da se izbere odbor ad hoc (koji će izraditi predstavku o Dalmaciji, napom. V. B.) te da se u predstavki upotrebi ono kao glavno sredstvo za ukinuti zaprijeke sjedinjenja, što se je po preuzv. g. biskupu Strossmayeru i g. Horvatu naprvo donijelo. Tako će se pretres brže dovršiti, i mi ćemo k ožudjenom cilju doći.

Preuzv. g. *ban:* primate li gospodo?

(Svi: primamo.)

[28] Isto, str. 114–121.

(Odbor ad hoc bude sastavljen iz gg. biskupa Strossmayera, M. Horvata, Baruna Kušlana i Živkovića.)«[29]

Na 16. saborskoj sjednici od 28. V *Franjo Žužel* je, protestirajući što sjedinjenje Dalmacije još uvijek nije ostvareno, u vezi s dalmatinskim pitanjem rekao:

»... Rekoh, da je samo jedna čest naših molba uslišana od Nj. Vel., jer mi molismo, da se Dalmacija s kvarnerskim otocima na sabor naš pozove, da se junačka Krajina pozove i na ustavno uredi, pa dobismo samo, da naša braća Krajišnici sudjeluju na našem saboru, i to samo za sada i omedjašenom vlašću.

Rekoh nadalje, da nas je i to borbe stajalo, ali da nas baš to ima potaknuti na dalnje napore. Mi smo gg. to tim većma dužni, jer su naše molbe i želje takove, da, ako se ne ispune, mora prije ili kasnije slijediti smrt našega naroda, mi bi se dakle činili krivcima ubojstva naroda, ubojstva nas samih, ako bi odustali i nadalje boriti se zato, da se ispune naše želje.

Hoću da ove riječi malo razjasnim. Kad bi politika naroda bila kršćanska, te se držala načela: »što ne ćeš, da tebi čini drugi, ne čini ni ti drugomu«, tad bi možebiti mali raskomadani narodjići mogli bez pogibelji živiti medju inimi velikimi; nu gg. politika je dan danas tako poganinska, kao što bješe za vremena Augusta; i dan danas medju narodi valja pravo prirodno Spinoze, t. j. koje i medju ribami, naime: da se veće hrane manjima, što nam dokazuje politika Pruske u bijednom Poznanju, gdje se tobož na zakonitom putu sve većma istrebljuju Poljaci, te njihovo mjesto zauzimlju Nijemci. Usred ove poganinske politike moraju da izumru narodi slabi, kojih slaboća pobudjuje drzovitost susjednih naroda i koji nisu mogući radi svoje slaboće odoljeti bezobraznomu nasrtavanju kršćanskih tobože i izobraženih naroda. S toga gg. kako god nije moći od pojedinca čovjeka zahtijevati, da se on sam, ma komu za volju ubije, istom tako malo možemo ili smijemo mi ikomu za volju odustati od naše težnje, da se raskomadana uda našega naroda opet sastane u jedno živo tijelo; jer bi to bila smrt našega naroda. A na to pristati zabranjuje nam zakon Boga, koji nam je kao narodu dao življenje, zabranjuje dužnost, koju imamo prema narodu, kao njegovi zastupnici, zabranjuje poštenje naše... Čini se u prvi mah, da je nepotrebno, da ludo dokazivati, da je združenje našega naroda nam na korist; jer su dan današnji svi narodi u Evropi uvidjeli, da im se valja združiti, i da će združeni tim većma napredovati i braniti se od neprijateljskog napadaja; nu žalibože dogadjaji u Dalmaciji i po drugud uvjerili su nas, da imade kod nas ljudi, koji, kad misle o utemeljenju sreće našega naroda, svraćaju očima na sve strane, samo ne na svoj narod, koji spas naroda očekuju od inud...«[30]

Predstavku, upućenu kralju o rješenju dalmatinskog pitanja, pročitao je Kušlan na 17. saborskoj sjednici od 29. V. Predstavka u cijelosti glasi:

[29] Isto, str. 124.
[30] Isto, str. 134.

»Sabor hrvatsko-slavonski podnese iz svoje dne 1. svibnja t. g. držane sjednice Vašem Veličanstvu pokornu predstavku, u kojoj med ostalim uzmoli, da se grad Senj od vojničke oblasti neodvlačno odcijepi i kao slob. grad na ustavnu ustroji, te da se polag zadate riječi kraljevina Dalmacija s Dubrovnikom i Kotorom, a i kvarnerskim otocima s kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom združe.

Vaše Veličanstvo nije uslišalo ove pravedne želje hrvatsko-slavonskoga sabora, već si je samo prosto pridržalo rješenje ovoga pitanja, te time narod hrvatsko-slavonski veoma ucvililo, koji žalosnim srcem osjeća, kako mu se nezgodom i nepravdom otkinuta uda državnoga njegovoga tijela pokraj tolikih obećanja i zakletva ni do danas povratila nisu.

Vaše Veličanstvo! Prečasnici Vašega Veličanstva Ferdinando I, i Karlo III., kada su s našim ocima ugovore sklopili, po kojima sebi i svojim muškim i ženskim naslednicima stekoše pravo na trojednu kraljevinu, svečano jim se zavjeriše, da će njihova prava »čitava i neozledjena čuvati i uzdržati«. Glavno pako pravo svakog naroda je ono na cjelovitost i to ne samo političku nego i državnu.

Pravo naroda hrvatsko-slavonskoga na više navedene pokrajine, koje sačinjavaju cjeloviti i nerazdruživi dio nekadašnje hrvatske države, a potom i sadašnje trojedne kraljevine, jasno je i neoborivo, te ga i Vaše Veličanstvo slijedeći razgovjetna očitovanja svojih predčasnika Franje II. i Ferdinanda V. u novije doba najvišim svojim ručnim pismima i kraljevskim reskriptom upravljenim na bana baruna Josipa Šokčevića i na naš hrv.-slav. sabor od 5. prosinca 1860. i 21. i 26. veljače 1861. opetovano priznade; pa će istim ovim pravom, kojim Vaše Veličanstvo jest kraljem Hrvatske i Slavonije, je takodjer kraljem Dalmacije.

Sveto ovo pravo, koje jest jedina čvrsta podloga zakonitomu prestolju i Vašeg Veličanstva narodu našemu zadatu carsku riječ ne bi smjele pobiti protivne umjetno i spletkama u Dalmaciji najpače izvedene izjave, kojih bi jamačno odmah nestalo, čim bi se na temelju pravednoga i slobodnoga izbora narodu u Dalmaciji prilika pružila, da očituje svoje prave želje.

Osim toga što za naše pravo u tom poslu pred Vašim Veličanstvom govori, ima jošte Vašeg Veličanstva najviše carsko pismo od 26. veljače 1861. gdje se do rješenja državopravnog odnošenja kraljevine Dalmacije prama kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji izdata za Dalmaciju zemaljska uredba jednim dijelom obustavlja, i najviši kraljevski otpis od 9. svibnja t. g. br. 407/pr. na više napomenutu pokornu predstavku hrv.-slav. sabora, glede zastupstva vojničke Krajine već na ovom saboru, gdje je Vaše Veličanstvo izvolilo izreći načelo, da se državopravna pitanja, koja saboru ovomu nadleže i koja se jednako tiču cijeloga teritorija kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, ne mogu pravovaljano riješiti bez sudjelovanja svih na cjelovitost kraljevina ovih spadajućih zemalja. Ako načelo ovo ima biti pravcem, kog je Vaše Veličanstvo u pitanju sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom nakanilo slijediti, to ni dvojiti ne možemo, da će Vaše Veličanstvo dosljedno prenapomenutom kraljevskom svom načelu dopustiti, da se bez sudjelovanja takodjer Dalmacije, Du-

brovnika, Kotora i kvarnerskih otoka, kao na cjelokupnost trojedne kraljevine nedvojbeno spadajućih česti, nadležeća saboru hrv.-slavonskom državopravna pitanja uopće, napose pako ono našeg odnošenja k centralnoj vladi, ne bi mogla pravovaljano riješiti; ako je nadalje istina, da ugovori izmedju vladara i naroda utanačeni i otud proistekuće dužnosti jednu i drugu stranu jednako vežu; ako se zatim ne da tajiti, da je i narod hrvatski svoje dužnosti naprama prejasnomu habsburško-lorenskomu domu vazda vijerno ispunio; ako napokon riječ kraljevska ima biti narodom najsvetije jemstvo: onda i ovaj hrv.-slav. sabor nad ispunjenjem svoje vruće želje ne će da zdvaja, već se za stalno nada, da će Vaše Veličanstvo napokon saslušati njegovu molbu, koju iz svoje dne 23. svib. t. g. držane 15. saborske sjednice tim podnaša Vašem kraljevskom prestolju, da Vaše Veličanstvo premilostivo izvoli odrediti: da se grad Senj neodvlačno odcijepi od vojničke oblasti i poput inih ustavnih gradova trojedne kraljevine ustroji, a Dalmacija sa Dubrovnikom i Kotorom, te kvarnerski otoci kao cjelovita čest trojedne kraljevine, da na temelju izdatog za kraljevinu Hrvatsku i Slavonsku naputka, za Dalmaciju primjerno broju pučanstva i inim okolnostima prilagodit se imajućeg izbornog reda od 21. veljače 1861., slobodnim izborom svoje poslanike na ovaj sabor pošalje i sa svojim sestrama Hrvatskom i Slavonijom o uzajamnom odnošaju i o sudbini svoga naroda slobodno vijeća, te tako činom dionicom postane naše na nju odmah protegnut se imajuće ustavne slobode.

Vaše Veličanstvo! Dočim sve se naokolo ruši, ima nješto što još nepomično stoji, a to je ono, što se osniva na neoborivom temelju svete pravde: s česa sabor ovaj trojedne kraljevine uzdajući se u vječnu pravdu svete svoje stvari, te u pravdoljublje Vašeg Veličanstva, tvrdo se nada, da će mu njegova gore navedena molba usprkos sviju umjetno u Dalmaciji proizvedenih zaprijeka u ovaj mah ipak saslušana biti.«[31]

Podnoseći svoj izvještaj o Kraljevskim otpisima saboru na 20. sjednici od 15. VI središnji odbor stavio je u vezi s dalmatinskim pitanjem ovaj predlog: »glede Dalmacije pako i š njom združene države dubrovačke i Kotora da sabor svečani prosvjed stavi, što se nije pripustilo saboru trojedne kraljevine o njenom udesu isključivo odlučiti«.

Tom prijedlogu suprotstavio se *Strossmayer:*

»Ja ne bi nipošto bio za redakciju osrednjeg odbora, budući bi se po njoj mogo dati povod mnijenju: da bi mi hteli o Dalmaciji štogod ustanoviti bez Dalmacije. O Dalmaciji treba nam osvjedočenje izraziti, da je statut oktroiran za dalmatinski sabor, da je nelojalni upliv birokracije dalmatinske očevidna uvreda naših i dalmatinskih temeljnih prava osnovanih na državnom ugovoru od godine 1527. i 1712. Po ovim ugovorima ima Dalmacija sveto pravo na onaj isti ustav, koj i mi uživamo, ili bi barem uživati morali.

[31] *Spisi sabora od god. 1861,* sv. II, str. 97–98.

Naše izjasnjenje tamo smjerat ima: da se Dalmaciji u bitnosti naš ustav dade, te po tom ustavu da se Dalmaciji prilika pruži, mnijenje svoje o združenju sa Hrvatskom i Slavonijom izreći. Tada će se videti, što Dalmacija uistini želi, što li ne želi?

Ovako pako sve što je učinjeno, učinjeno je po volji i želji vlade i birokracije, koja temeljna naša prava vrijedja, a poleg tog i riječ kraljevsku, koja bi sveta biti imala, osuječuje. Izraz naš ima bit prosvjed proti onom svemu, što je spletkarenjem vlade i birokracije učinjeno, da prava volja i želja Dalmacije o združenju prosto i slobodno se izraziti nije mogla.«

Diskusija je dalje tekla ovako:

»*Tomislav Cuculić* (izvjestitelj sr. odbora): Kad je osrednji odbor to predložio, imao je pred očima, da je Dalmacija cjeloviti dio trojedne kraljevine, sljedovateljno, da bi odmah bili morali u Dalmaciji izabrani biti poslanici za sabor trojedne kraljevine, da ovdje o svom udesu neposredno s nami odluče, i s nami skupa uzajemnu buduću narodnu sreću utemelje, – što to pako dopušćeno nije, upravo to je uzrok, zašto nije Dalmacija uz Hrvatsku i Slavoniju prionula, nego su imali već prije svoj dalmatinski sabor držati, i da su imali na tom saboru izabrati poslanike za ovaj sabor, jeste protivno cjelovitosti i zajedinstvu trojedne kraljevine, da se spletke razdora tim lasnije izvedu.

To je bio razlog, koj je osrednji odbor vodio, da ovaj predlog učini, da se naime u tomu svečani prosvjed stavi, što saboru trojedne kraljevine, gdje bi poslanici iz Dalmacije poput Hrvatske i Slavonije reprezentirani biti morali, dopušćeno ne bi, da on samcat o svom udesu odluči.

Biskup Strossmayer: Ovaj predlog slaže se sa mojim.

Neka se svaka sumnja odstrani, zato je potrebno, da se ova misao izreče, i namjera cijelog sabora jest čista kao zrcalo, da se desno i ljevo ne može ništa prigovoriti.

Mirko Horvat: Ja se ne slažem sa predlogom g. biskupa, glede one točke, što nije ispunjena riječ kralja.

Ja mislim, da usljed naših prava imamo pravo na Dalmaciju.

Biskup Strossmayer: Ova u bitnosti nije druga smisao.

Mi se provociramo na dva ugovora; gdje se narod na ugovore poziva, poziva se na prava, ali mi moramo ono kazati, što je kralj naš kazao.

Ja mislim, da se može i kazati, da carska riječ nije imala uspjeha, da se je na ovu carsku riječ blato bacilo i pljuvalo.«[32]

Poslije završene diskusije sabor je donio ovaj zaključak: »Što se pako tiče Dalmacije zajedno s Dubrovnikom i Kotorom, svečani uložiti prosvjed proti tomu, što nije u smislu svečanih ugovora od god. 1527. i 1712. protegnut naš skupni ustav takodjer na Dalmaciju, i što Dalmacija uslijed njekih nezakonitih praviteljstvenih zaprijeka u smislu prava narodnoga i svečanoga obećanja Nj. Veličanstva već u ovom našem saboru putem svojih zastupnika učestvovala nije«.[33]

[32] *Dnevnik Sabora 1861,* str. 167.
[33] Isto, str. 169.

17. VI na 21. saborskoj sjednici otpočela je rasprava o odnosu Hrvatske prema Ugarskoj. Rasprava je trajala sve do 23. VII, kada je, na 47. sjednici, definitivno prihvaćen zaključak sabora o hrvatsko-ugarskim odnosima.

U toj dugoj raspravi pripadnici unionističke (madžaronske) stranke, zalažući se za stupanje Hrvatske u realnu uniju s Ugarskom – upotrebljavali su nerješeno dalmatinsko pitanje kao jedan od svojih argumenata i dokazivali, da će Dalmacija biti sjedinjena s Hrvatskom samo onda, ako se ova prethodno združi s moćnom Ugarskom, koja će jedina biti u stanju da ostvari utjelovljenje Dalmacije.[34]

Protivnici uspostavljanja bezuvjetne realne unije s Ugarskom, biskup Strossmayer i njegove pristaše, odlučno su pobijali tu unionističku tezu. Tako je Strossmayer u svom velikom saborskom govoru od 5. VII između ostalog rekao:

»... Onu pako gospodu, koja mniju, da kako mi savez s Ungarskom sklopimo, da će odmah Dalmacija i Kvarnerski otoci kano zrela voćka saboru našem u krilo pasti i ustav se na Krajinu protegnuti, opaznu činim, da mi to, s Ungri združeni već odavno, ali žali Bože zabadava išćemo; opaznu činim na članak 5. od god. 1830. po kralju potvrdjen. Od tridesete do god. 1847. dosta bi vremena bilo, da se Dalmacija s nama združi, kad bi u združenju tom (Hrvatske s Ugarskom, napom. V. B.) toliko čarobne sile ležalo, koliko se pretpostavlja ...«[35]

Prilikom diskusije o krunidbi i kraljevoj inauguralnoj zavjernici *Franjo Rački* je (na 47. sjed. od 23. VII) predložio, da se u zavjernice unese i garancija o teritorijalnoj cjelokupnosti Hrvatske i, naročito, o utjelovljenju Dalmacije. Račkog su podržali Strossmayer, Balog i Cuculić:

»*Biskup Strossmayer:* Ja mislim, da kad se ovdje navadja teritorium onaj, koji za dobiti u granica mogućnosti stoji, ne uvidjam razloga, zašto se ne bi prigodom krunjenja kralja spomenuti mogla i naša zemljišna cjelovitost; a da je Nj. Veličanstvo moguće pridružiti našoj kruni Dalmaciju i Kvarnerske otoke, to ne će nitko nijekati. Zato po mom mnijenju, držim, ako se govori o starodavnom našem ustavu i cjelokupnosti našoj, da mi pod tim svakako razumijevamo Dalmaciju i Kvarnerske otoke.

Ladislav Balog: Ja takodjer glasujem, da se to umetne.

Tomislav Cuculić: Ja bi riječim preuzv. gosp. biskupa djakovačkog još pridao, da je u inauguralnoj zavjernici, ako pogledamo u zakonik hrvatsko-ugarski, i zadnji put, kad bi krunjen naš kralj Ferdinando, napomenjeno, da će sve otudjene strane zemlje naše, kad se zadobe njojzi i kruni našoj povrnuti imati, a tu da se naročito Dalmacija razumijeva, pak ako Dalmacija još i nije spojena, to ne isključuje pravo naše na nju,

[34] Vidi, na primjer, govor unioniste Kolomana Bedekovića na 28. sab. sjednici od 27. VI – u *Dnevniku Sabora 1861*, str. 594.

[35] Isto, str. 369. – Vidi i govore Franje Račkoga, Matije Mrazovića i drugih Strossmayerovih pristaša u toku rasprave o Ugarskoj.

i da se ona u zavjernicu ne uvrsti. Ja sam dakle za predlog g. zastupnika Račkog, da se cjelokupnost naše domovine u budućoj inauguralnoj zavjernici potanko naznači.

Preuzv. g. *ban:* primate li gospodo, da se to metne?

(Većina: Primamo.)«[36]

Na kraju 47. sab. sjednice dalmatinsko pitanje je ponovo pokrenuo zastupnik *Žužel:*

»Mi zaključismo ovdje, da se uspjeh druge predstavke glede Dalmacije počeka. Buduć pako vidimo, da toga skoro dočekati ne možemo, ne preostaje nam ništa drugo, nego prije što odgovor dodje, nješto drugo učiniti.

Kad motrim dogadjaje u Dalmaciji, ne znam da li me većma žalost ili groza hvata.... Ja bi imao još jedan drugi predlog; ima Dalmatinaca, koji su proti združenju, koji ne znadu našega ustava; oni poznaju možebiti samo njekoje zloporabe, a ne ono dobro, koje iz njega izvire; zato mislim, da bi dobro bilo, ako bi proglas dali na Dalmaciju, u kojem bi rekli, da mi njih nismo nakanili kao gospodari ugnjetavati, da mi smo nakanili njim ne naš narinuti, nego da smo i pripravni izbrisati koješta iz našega ustava, i ako kod njih šta boljega nalazimo, to od njih poprimiti i u život privesti; to je moj predlog. (Živio.)

Slavoljub Urbančić: Ja mislim, da su to razlozi, koji bi se kao gradivo u adresi dali upotrebiti.

Preuzv. g. *ban:* Primate, da to dodje u adresu?

(Većina: Primamo.)«[37]

Poslije donesenog zaključka o uređenju hrvatsko-ugarskih odnosa, sabor je otpočeo raspravu o državnopravnom položaju Hrvatske prema Austriji (o tome, da li hrvatski sabor na kraljev poziv pošalje svoje zastupnike u bečki Reichsrath, i da li postoje između Hrvatske i Austrije zajednički interesi). U toj raspravi, koja je trajala od 48. do 56. saborske sjednice (od 24. VII do 5. VIII), neki članovi sabora, zalažući se za priznanje zajedničkih interesa s Austrijom i za viječanje o uredjenju tih interesa, – upotrebljavali su kao argument Dalmaciju, tvrdeći, da će do njenog ujedinjenja doći samo tako, ako se Hrvatska preko svoga sabora bude opredijelila za te zajedničke interese. U tome pogledu veoma je karakterističan govor Franje Žužela, održan na 53. saborskoj sjednici od 1. VIII. *Žužel* je tom prilikom između ostalog rekao:

»... Nu svatko će morati reći, da to pitanje, hoće li Krajina i Dalmacija k nam pristupiti, mnogo od bečke vlade zavisi, da ona ima gotovo prvi glas u tom; mi se možemo samo na naša prava i naše članke pozvati, ali ako oni kažu, da ne dadu, mora stvar tako ostati. Ako je tomu tako, onda držim, da ujamčenje naše slobode, da naša budućnost zahtijeva, da mi ovaj naš akt onako uredimo, da vidi bečka vlada, da nismo

[36] *Dnevnik Sabora 1861,* str. 517.

[37] Isto, str. 517–518.

neprijatelji opstanka Austrije, da nismo za raspadnuće iste, da se izrazimo, da vidimo zajedničke interese i da smo pripravni ugovarati glede organa, koji će zajedničke interese raspravljati . . .«[38]

Ali kao što madžaronski zastupnici nisu uspjeli u svom zalaganju za realnu uniju s Ugarskom, tako su i sva nastojanja austrofilskih članova sabora oko zajedničkih interesa s Austrijom ostala bez uspjeha. Sabor je na svojoj 55. sjednici od 3. VIII odbio kraljev poziv i *jednoglasno* odlučio da se hrvatski zastupnici ne šalju u Reichsrath, a na 56. sjednici od 5. VIII golemom većinom zaključio, da između Hrvatske i Austrije ne postoje nikakvi zajednički interesi.

U toku daljeg saborskog zasjedanja o dalmatinskom pitanju se raspravljalo u vezi s debatom o sadržaju adrese koju je sabor imao uputiti kralju. U toj adresi, koja je prihvaćena nakon duge i oštre rasprave, o ujedinjenju Dalmacije govore ove stavke:

»Po primjeru mnogih predčasnika svojih obratio je i ovaj sabor od početka svoga djelovanja glavnu pozornost na cjelovitost trojedne kraljevine, al ni u ovom pravednom nastojanju nije nimalo uspjeo. – Dalmacija je već od 17. listopada 1797, otkada je čl. VI. mira u Campo-Formio spala pod žezlo prejasnoga doma Vašega Veličanstva, neprestanim predmetom degoba svih sabora trojedne kraljevine, kano i skupnih sabora hrvatsko-ugarskih, koji starodavna svoja prava na nju dokazujuć zahtijevahu, da se pridruži kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Tako je sabor trojedne kraljevine, držan u Zagrebu mjeseca travnja 1802., naložio u naputku svojim poklisarom na zajednički ugarski sabor: »quoniam sub glorioso suae Maiestatis regimine Dalmatia per Rempublicam prius Venetam possessa, revindicata foret, et nunc ad s. Regni Hungariae coronam pro tenore iuramenti inaugurationalis a sua Maiestate ss. nuncupati redire deberet: domini ablegati omni conatu adhibito agent, ut integrans haec Regnorum pars iisdem iure postliminio sub legali ab authoritate banali dependentia reapplicetur.« Ovu državopravnu svezu priznao je neumrle uspomene kralj Franjo I., te previšnjim svojim otpisom od 17. listopada 1802 samo oživotvorenje njezino odgodio na mirnije doba. – Slijedeći takodjer sabori trojedne kraljevine, imenito od g. 1807. čl. 5., g. 1840. čl. 15; g. 1845. čl. 9 i g. 1848. čl. 5. zahtijevahu, da se Dalmacija združi sa Hrvatskom i Slavonijom.

Zahtjeve sabora trojedne kraljevine podupirahu skupni sabori ugarski. Tako sabor g. 1802. uvrsti utjelovljenje Dalmacije medj svoja »gravamina« na treće mjesto. Sabor od god. 1825. – 1827. stavi ga medj 14. »praeferentialia gravamina« na prvo mjesto. Ovo isto ponoviše stališi i redovi na saboru od g. 1830. predstavkom od 17. listopada, na koju dodje ovo previšnje rješenje: »kao što je Njegovo Veličanstvo posvjedočilo svoju spremnost, da 3. točku inauguralne diplome ispuni, pridruživši ili utjelovivši prekosavske predjele; isto tako danas s obzirom na predstavku od 17. listopada o. g. dostojalo je to utjelovljenje (Dalmacije) tvrdo obećati tako, da će to utjelovljenje u svoje vrijeme slije-

[38] Isto, str. 568.

diti« ... Vaše Veličanstvo priznavajući po primjeru svojih nezaboravnih predčasnika državopravnu svezu kraljevine Dalmacije, Dubrovnika i Kotora s kvarnerskimi otoci, izvolilo je i ovom saboru u svom previšnjem predlogu od 26. veljače t. g. prijaviti, da je dalmatinsko zastupništvo upućeno, da izabere poklisare u sabor trojedne kraljevine, gdje bi se imalo vijećati o načinu često pomenutoga združenja. Ali ono se zastupništvo oživotvori na temelju takova, i za hrvatski narod u Dalmaciji toli nepravedna izbornika, da se je već unapred slutilo, što se zbilja i dogodilo, da će u njem stranka protivna sjedinjenju nadvladati stranku narodnu, zastupajuću želje i korist od 400.000 čisto slovjenskih stanovnika, ne spominjuć ni toga, da je protivnička stranka bila poduprta svemogućom birokracijom.

Od ovo doba, premda smo ponovili posebnom predstavkom od 1. svibnja t. g. pravedne svoje želje uzalud očekujemo, da se i u tom pogledu zadovolji starodavnom pravu i tvrdim nadama trojedne kraljevine, kao i tolikim prisegama i zavjernicama kraljevskim ... Mi zastupnici u ime njegovo (u ime naroda trojedne kraljevine) i svomkolikom njegovom snagom pred Bogom i svijetom zahtijevamo i zahtijevati prestati ne ćemo, da se trojednoj kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji hiljadugodišnji ustav i cjelokupnost zemljištna već jedared prizna i odnosno povrati.

To je želja, to je glas svega kolikoga naroda, to su najprešniji zahtjevi njegovi, od kojih odustati niti ne će, niti ne može, doklegod mu bude vjernih sinova ... Buduć pako, da bi se krunisanje Vašeg Veličanstva moglo samo uz izdanu tu krunitbenu zavjernicu preduzeti, a ovo tek poslije povratka pripadajućega trojednoj kraljevini ustava i cjelokupnosti zemljišne izdati, to mi Vaše Veličanstvo najpokornije opeta molimo, da trojednoj kraljevini i potpunu ustavnost i cjelokupnost zemljištnu povratiti, i tim zapreke odstraniti blagoizvoli, koje toli željno krunisanje Vašega Veličanstva sve do sada nemogućnim čine ...«[39]

Osim navedenih saborskih rasprava i predstavki, sabor je svoje stanovište prema Dalmaciji fiksirao i u *saborskim člancima;* njihova stilizacija je često puta bila kompromisni rezultat borbe između radikalnih i oportunističkih članova sabora.

Od saborskih članaka, koji se odnose na Dalmaciju, značajni su ovi:

Članak X, u kome se između ostalog govori i »o uživotvorenju združenja Dalmacije«. Paragrafi 2. i 3. toga članka glase:

»§ 2. Da združenje državopravno Dalmacije s Dubrovnikom, Kotorom i Kvarnerski otoci pako, u ispunak tolikih previšnjih svojih odluka jednom oživotvoriti blagoizvoli.

§ 3. Da se samostalno odašiljanje poslanika sa strane sabora dalmatinskoga na carstveno vijeće smatra kao nezakonito i proti tomu da se sabor ovaj svečano ogradjuje«.[40]

[39] *Spisi saborski od god. 1861,* sv. III, str. 196, 197, 198, 201 i 202.
[40] Isto, sv. I, str. 15.

Članak XVIII o Djuri Vragolovu i progonjenim Dalmatincima: »Sabor trojedne kraljevine, razumjev sa tugom i žalošću progonstva i uapšenja Djure Vragolova iz Cavtata i ostalih, koji su povodom po Nj. kralj. apostolskom Veličanstvu u načelu izrečenoga sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, radi rodoljubivih koraka učinjenih na tom temelju i u najboljem pouzdanju u kraljevsku riječ, budi već pozatvorani, budi uopće pod istragu stavljeni, te su s toga već dosada kao politički okrivljenici stradali a i dan danas stradaju, zaključio je što slijedi:

§ 1. Da se Nj. Veličanstvo umoli predbježno brzojavom, a zatim i obrazloženom i cijeli predmet taj potanko razjašnjujućom predstavkom neka zapovijediti blagoizvoli, da se Djuro Vragolov i ostali kao politički okrivljenici uapšeni Dalmatinci na slobodu puste; – pak ako se to, s razloga po kralj. privremenom dvorskom dikasteriju najpre brzojavom a poslije i dopisom od 17. svibnja t. g. ovom saboru prijavljenog, učiniti ne bi moglo,

§ 2. Da se odredjena proti spomenutom Djuri Vragolovu i ostalim političkim okrivljenikom dalmatinskim, ili budi proti komu god drugomu istraga, koja se je povodom njihova djelovanja u pitanju združenja Dalmacije s Hrvatskom povela, obustavi i njima potpuno pomilovanje podijeli.«[41]

Članak XIX o podjeljivanju mjesta i informativnog glasa u saboru dalmatinskim rodoljubima: »U znak hrvatske ljubavi, koju sabor ovaj protiv svojoj braći s one strane Velebita goji, zaključio je:

§ 1. Da se nazočnim medju slušateljstvom saborskim Dalmatincem i Dubrovčanom grofu Medi Puciću, Stjepanu Ivičeviću, Vinku Miliću, kao i prispjelim u Zagreb članom sabora dalmatinskoga Mihovilu Pavlinoviću, Klaiću i Tripkoviću, u samoj sabornici kod stola velikaša časti i odlikovanja radi pristojno mjesto sa ubavijestnim (informativnim) glasom podijeli; što oni, zauzev odmah svoja mjesta, sa zahvalnošću saboru izjavljenom primiše.«[42]

Članak XXVIII u kome se ulaže protest »što je u pomenutom kraljevskom pismu (upućenom saboru 21. II 1861) u naslovu trojedne kraljevine, kraljevina Dalmacija posve izostala«; § 3 toga članka glasi: »Da se ubilježi u zakonih ovih kraljevina svečani prosvjed proti tome što nije u smislu izmedju kraljeva hrvatskih Ferdinanda I. i Karla III. i naroda hrvatskog utanačenih ugovora od g. 1527 i 1712. protegnut naš ukupni ustav takodjer na Dalmaciju, i što Dalmacija uslijed njekih nezakonitih praviteljstvenih zaprijeka u smislu prava narodnoga i svečanoga obećanja Njegova Veličanstva već u ovom saboru putem svojih zastupnika učestvovala nije«.[43]

[41] Isto, str. 23.
[42] Isto, str. 24.
[43] Isto, str. 32–33.

Članak XLII o odnošenju trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije prema kruni i kraljevini Ugarskoj, – kojim se ponovno uspostavljenje uže državopravne sveze izmedju Hrvatske i Ugarske uvjetuje prethodnim pravovaljanim priznanjem neodvisnosti, samostalnosti i realnog i virtualnog, teritorijalnog opsega trojedne kraljevine sa strane Ugarske.[44]

Članak XLIII kojim se krunisanje kralja uvjetuje prethodnim povratkom »potpunog starodavnog ustava« i zahtijeva od kralja da »trojednoj kraljevini dalm.-hrv.-slavonskoj povrati cjelokupnost zemljišnu.«[45]

Članak LX o zločinu izdaje domovine: »Obzirom na žalosne i u posledicama svojim zlokobne pojave, koji su se u trojednoj kraljevini u pogledu njezine samostalnosti i cjelokupnosti od njegda zbivali, a stranom se i sada jošte zbivaju, bi ustanovljeno:

§ 1. Krivac je zločina izdaje domovine, te ima se kazniti teškom tamnicom od 1–5 godina i gubitkom svih svojih gradjanskih prava:

a) koji budi činom, budi savjetom ili nagovorom, ili kojim god drugim načinom o tom nastoji, da se kojigod cjeloviti dijel kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od ovih kraljevina odcijepi ili razdruži,

b) koji suprot javnom pravu ovih kraljevina, bez odluke njihova sabora, bude dionikom sabora koje ine pokrajine, zemlje ili grada . . .«[46]

Članak CXIII o kraljevskom otpisu kojim se odgovara na saborsku adresu i sabor raspušta – gdje kralj odbijanje saborskog zahtjeva o sjedinjenju Dalmacije obrazlaže time »što sabor kraljevine Dalmacije ne htjede pristati na to, da u rečenu svrhu na sabor hrvatsko-slavonski pošalje svoje poslanike« i daje obećanje da će se dalmatinsko pitanje riješiti u budućnosti.[47]

IV

U zalaganju Hrvatskoga sabora iz godine 1861. za sjedinjenje Dalmacije i u držanju saborskih članova prema tome pitanju došla su do izražaja ova tri glavna stanovišta: 1. historijsko-državopravno; 2. demokratsko; i 3. radikalno.

1. Zastupnici historičnog ili državopravnog stanovišta nastojali su da postignu sjedinjenje s Dalmacijom pozivajući se na »starodavni« hrvatski i zajednički ugarsko-hrvatski ustav, na stara historijska državna prava Hrvatske, na zakletve brojnih vladara, na pragmatičku sankciju i t. sl. Pristaše toga stanovišta bili su veoma brojni u saboru 1861: profesori, pravnici, historičari i, naročito, stariji političari, članovi bivših feudalnih sabora u kojima se gotovo sva politička aktivnost zasnivala na

[44] Isto, str. 40.
[45] Isto, str. 41.
[46] Isto, str. 58–59.
[47] Isto, str. 159. – Cijeli tekst pomenutog kraljevskog pisma od 8. XI 1861. vidi u *Spisima saborskim od god. 1861*, sv. III, str. 287–294.

historičnom, državnom pravu. Što se nacionalno-političkih shvaćanja tiče, ovaj dio saborskih zastupnika bio je veoma raznorodan. Njima su pripadali gotovo svi konzervativni elementi i iz narodne Strossmayerove, i iz madžaronske stranke. Najodlučniji pobornici državopravne politike bili su svi velikaši madžaroni (grofovi, baruni, plemići), koji su se zalagali za povratak starog ustava nadajući se da će time najsigurnije postići uspostavu realne unije s Ugarskom, ali za teritorijalnu cjelokupnost, za sjedinjenje svih hrvatskih zemalja i prije svega Dalmacije i Krajine na bazi historijskog prava, – borili su se i najnapredniji, radikalni članovi sabora, kakvi su, na primjer, bili Starčević i Kvaternik, koji su se iskreno zalagali za samostalnost Hrvatske i prema Beču i prema Pešti, – dok je austrofilska struja u saboru upotrebljavala staro državno pravo u cilju da spriječi realnu uniju s Madžarskom, a madžaronska da onemogući stupanje Hrvatske u bilo kakvu tješnju vezu s Austrijom.

Strahujući od progona, iza državnog prava i starog ustava zaklanjali su se i svi oportunistički, činovnički, zavisni elementi u saboru, koji su svoju političku aktivnost nastojali svim silama da zadrže u okvirima stroge zakonitosti, kako se ne bi zamjerili »onima gore«.

U nastojanju saborskih zastupnika, da se Dalmacija sjedini s Hrvatskom na bazi historijskog, državnog prava, klasičan primjer predstavlja govor *Franje Račkoga* od 22. VI:

»Govoreć ovdje o zemljišnoj cjelovitosti trojedne kraljevine budi mi dozvoljeno dodati još njeke crtice o državopravnom odnošaju Dalmacije naprama Hrvatskoj i Slavoniji s jedne, a naprama Ugarskoj i Austriji s druge strane. Ove primjedbe nisu toliko ovoj kući namjenjene, koliko Zadru, Beču i Pešti, gdje se pitanje Dalmatinsko s pravnoga gledišta navadno zlo shvaća.

Da je Dalmacija od VII. vijeka čest države Hrvatske, da samo njeki primorski gradovi i njeki otoci t. j. Dalmacija rimska, bijahu donekle pod upravom carigradskom, da Dalmacija s Hrvatskom svoju sreću svojevoljno povjeri ugarskim kraljem, od kojih njeki ondje bješe krunjeni – sve to jesu takove povjesne istine, da bi bilo suviše o njih ovdje prozboriti. Od pamtivjeka Mlečani boriše se za Dalmaciju, jer bez nje ne bi bili nikada postali gospodari Jadranskog mora. Ova dugotrajna borba imaše razni uspjeh, dok ugovorom dne 18. veljače u Zadru a 25. i. m. 1358 u Mletcih zapriseženim i utanačenim med kraljem Ljudevitem I. i republikom mletačkom, ova ne bude prisiljena odreći se na sva posjedovanja osvojena od Istra do medje Dračke, a dužd mletački ne bude prinuždden položiti naslov »vojvode dalmatinsko-hrvatskoga«. Iza nanovo nastavših razmirica ovaj ugovor bude potvrdjen u Turinu dne 8. kolovoza 1381.

God. 1403. bijaše krunjen u Zadru Ladislav napuljski, supernik kralja Sigismunda. Nu ne mogavši se u Dalmaciji održati prodade za 100.000 dukata Mletčanom preostavši mu Zadar s obližnjimi otoci, Vranu s kotarom i sva svoja vladarska prava na Dalmaciju (9. lipnja 1409). Da ova trgovina s gledišta hrvatsko-ugarskoga državnoga prava, učinjena

bez privolenja sabora nije pravovaljana, valjda nitko ne će dvojiti. Nu ovu prodaju nije priznavao ni dvor kraljevski, a niti mletačko vijeće nije je držalo za valjano uslovje posjeda. S toga pošto bi bila badava nastojala oko Sigismunda, da se s njim za Dalmaciju sporazumije, upotrebivši zamršeno stanje u Ugarskoj i Hrvatskoj, god. 1420. faktično posjede gradove Dalmatinske ostavljajući Zagorje Hrvatskoi.

Ovoga samosilnoga čina niti Sigismundo ne prizna, niti njegovi nasljednici. S toga on god. 1402 rat pripravljaše »contra aemulos nostros Venetos, eorumque colligatos, iura et terras coronae regni nostri Hungariae indebite tenentes et usurpantes« – koli kralj Vladislav II. spremao se je god. 1509, da osvoji »dalmatiam – kako piše banom hrvatskim – ad ius nostrum et s. coronae nostro Hungario pertinentem«.

Medjutim dodje veći dio Dalmacije u vlast tursku; nu dom habsburški svjedjer smatraše ju kano cjeloviti dio trojedne kraljevine. Zato kralj Leopold I. dogovarajući se s republikom Mletačkom o savezu proti Turčinu u dotičnom ugovoru utanačenom u Linzu dne 5. ožujka 1684. naročito pridrža si pravo na Dalmaciju, podje li saveznikom za rukom oslobodit ju od turskog gospodstva. Republika tom clausulom nezadovoljna moljaše cara putem svoga poslanika Contarinia dopisom od 11. i. m. da bi joj sve, što osvoji u Dalmaciji, odstupio. Ali kralj odgovori, da toga ne može učiniti »bez privolenja stališa i redova kraljevine Ugarske i pridruženih kraljevina, od kojih Dalmacija zavisi«. U primjedbi od 20. ožujka k Linačkom ugovoru isti kralj Dalmaciju broji »inter provincias ad regnam et coronam Hungariae iure avito spectantes«.

Ovo pravo ne uništi mir karlovački (1699) i požarevački, tim manje, što ugovor mira Turska vlada ne stanači sa saveznici ukupno, već pojednimi vlastmi; zato ne može se uzeti, da kralj Leopoldo privolji, što Mletačka dodje u miran posjed Dalmacije, a mnogo manje, da se prava na nju odreče.

Koncem XVIII vijeka Dalmacija dodje u vlast habsburškomu domu. Početkom srpnja 1797 naš general Rukavina posjede Dalmaciju našom vojskom, a Franjo I., steče ju dne 17. listopada 1797, čl. 6. mira u Campo–Formio. Dalmatinski rodoljubi obradovaše se, što će opet dionici postati stare slobode, s toga već istoga mjeseca dodjoše odborom u Beč, moleći kralja, da i u Dalmaciju uvede ugarsko-hrvatski ustav.

Stališi i redovi Hrvatske i Slavonije nisu ni najmanje dvojili da Franjo I. ne može pravovaljano Dalmaciju posjedovati nego kano kralj dalmatinsko-hrvatsko-slavonski i ugarski; s toga da povjeri zadatoj riječi dne 5. lipnja 1792. u krunidbenoj diplomi dužan je Dalmaciju pridružiti Hrvatskoj i Slavoniji. Toga radi naš sabor držan u Zagrebu mjeseca travnja 1802. dao je svojim poklisarom u sabor ugarski glede na Dalmaciju sledeći naputak: »quoniam sub glorioso Suae Majestatis regimine Dalmatia, per rempublicam prius Venetam possessa, revindicata foret, et nunc ad S. regni Hungariae coronam pro tenore iuramenti inaugurationalis, a Sua Majestate SS. nuncupati redire deberet: Domini Ablegati omni conatu adhibito agent, ut integrans haec regnorum pars iisdem iure postliminio sub legali ab authoritate Banali dependentia reapplice-

tur«. Na saboru ugarskom stališi i redovi podupirahu taj zahtjev trojedne kraljevine, s toga uvrstiše ga med svoja »gravamina« pro 3. A kralj Franjo I. prizna pravo ovo na Dalmaciju, jedino odgodi njezino utjelovljenje k Hrvatskoj i Slavoniji, kao što se vidi iz previšnjega kr. otpisa od 17. listopada 1802. S toga banski dogovor držan u Zagrebu g. 1807 dne 16. i 17. ožujka dade opet svojim poslanikom taj naputak: »spes adhuc affulgere videtur, ut ipsa pacis consilia relate ad Dalmatiam iure postliminio recuperandam felici successu coronentur – in hoc casu dd. Nuncii Suam Majestatem SS. ex Comitiis exorandam proponent, ut socium hoc regnum a Banali auctoritate avulsum eidem nursus subjiciatur, hocque vinculo s. Coronae reuniatur«.

U bečkom kongresu visoke vlasti dosudiše Franji I. Dalmaciju doista na temelju zakonitosti. Iza toga vremena naši i ugarski sabori svedjer zahtjevahu utjelovljenje Dalmacije, tako u saboru ugarskom 1825. osebitim nastojanjem prabilježnika trojedne kraljevine Josipa Kuševića. Nu ona ista nada, koju začesmo po čl. V. ugarskoga sabora 1830., po nastojanju našega sabora od g. 1848., po tolikih obećanjih godine 1860–61. sve do danas vara nas. Sve što više približujemo se k sestri Dalmaciji i ona k nama, sve to više od nas odaljiva ju kratkovida politika na uštrb zakonitosti, na kojoj osniva se prestol habsburškoga doma.

Gospodo zastupnici naroda! ove primjedbe – kako rekoh – nijesu ovoj visokoj kući namjenene; ja bih volio, da nadju uvaženje u Beču, koj proti i na uštrb legitimnoga prava okleva s utjelovljenjem Dalmacije pače za takodje novi općinski zakon kroji; da se čuju u Pešti, gdje prvi madžarski povijesnik u dolnjoj sabornici ugarskoj sasvim krivo protumači odnošaj Dalmacije naprama kruni sv. Stjepana; da se uvaže u Zadru, gdje se izbjegavaju posljedice historičnoga prava, jer im nisu po volji. . .«[48]

S pomoću državnopravnog metoda nije se godine 1861. moglo pozitivno riješiti pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, kao što takva politika hrvatske gradjanske klase ni u kasnijim decenijima, sve do propasti Austro-Ugarske 1918, nije dala nikakve rezultate u pogledu ostvarenja hrvatske teritorijalne cjelokupnosti.

2. Pobornici demokratskog rješenja nacionalnog pitanja godine 1861 zahtijevali su da pitanje sjedinjenja Dalmacije s ostalom Hrvatskom ne treba da zavisi ni od dinastije, ni od vlade ni od zadarskoga sabora, – nego da o tom životnom narodnom pitanju ima da odluči *samo i neposredno puk dalmatinski.*

Prijedlog zastupnika takvog demokratskog rješenja, da se pitanje Dalmacije riješi *plebiscitom,* predstavlja jedan od najvrednijih i najnaprednijih zahtjeva koji su postavljeni u saboru iz godine 1861. Zbog toga je rasprava, koja je o tome prijedlogu vodjena na 14. saborskoj sjednici 22. V od najveće važnosti.

[48] *Dnevnik Sabora 1861,* str. 245–246.

Stjepan Pavleković: ... Što se Dalmacije tiče da ima ova hrvatsko-slavonska kraljevina neposredno pravo tražiti, da se sjedinjenje opet povrati ... za ovo sjedinje opet uživotvoriti obična i zakonita sredstva Nj. Veličanstvo upotrijebilo je, kada sabor dalmatinski u tu svrhu skupljen, da se o sjedinjenju Dalmacije sa Hrvatskom pospomene i shodnu odluku najvišjemu potvrdjuju predloži, ali zaludu, jerbo sabor dalmatinski ov predlog kraljevski po svem odbaciv jest većinom glasova najme 29 prama 13 poslanika.

Buduć ovdje nazočna gospoda Dalmatinci očitovali bi, da napomenuta u saboru dalmatinskom većina po uplivu birokracije, apsolutne vlade i potalijančene Dalmacije skupljena jesu koja sjedinjenju suprotivi se, nije istinska većina već je manjina glede čitavoga puka dalmatinskoga, koji s nami misli, i za sjedinjenje nagnjen jest, jerbo i jednaki jezik govori i hrvatskim narodom imenuje se.

Iz ovoga razloga gdje sva do sada upotrebljena redovita sredstva bez uspjeha su – jedino izvanredno sredstvo za istinu većine doznati, upotrebiti po moje misli bi se moglo što jur u njekojih europejskih kabinetih odobreno nalazi se, javno glasovanje pojedinih Dalmatina, kaj ti pako ovaj novi predlog začinava, dakle neka ta gospoda zastupnici naroda vrhu toga izjave, da se ta predstavka u tom smislu na Nj. Veličanstvo otpravi.

Grof Janković: ... Na predlog g. Pavlekovića da se u Dalmaciji odredi opće glasovanje, da li su za hrvatsko-slavonski ustav ili ne, ja od moje strane ne pristajem, i akoprem u načelu nisam proti tomu, da se u važnim pitanjima, gdje se o životu naroda radi, odredi opće glasovanje, i jer je to u Evropi modern postalo, ali ipak mislim, da nije došlo vrijeme, da se to u Dalmaciji uvede.

Koloman Bedeković: ... ne mogu se pako složiti sa predlogom g. Pavlekovića jerbo vrlo dobro znam, da će sad one ljude, koji su za združenje, istragi podvrći. Mi moramo pitanja pretresivati, o kojim se imamo uspjehu nadati.

Mato Mesić: Što je gosp. Pavleković predložio, da se u Dalmaciji uvede »suffrage universelle« u to ime da se puk izjavi, hoće li ne će li s nami se združiti, to ja mislim, da ne može biti ozbiljna volja sabora, da se upušta u pretres predloga g. Pavlekovića, te zato ne ću ni ja da napinjem svoje sile ozbiljno ga pobijajuć.

Ja ne ću ni kazati, kako je nedostojno, da se od jednog zastupnika takav predlog učini da se narod u Dalmaciji istim putem općega glasovanja izjavi: da li hoće uz nas pristati ili ne.

Ja ću ovdje samo napose spomenuti, da bi to bila najveća grehota, koju bi mogli učiniti na pogrdu otaca naših, jer mi znamo da su oni uvijek smatrali Dalmaciju jednom stranom i udom našega državnoga tijela ...

Miroslav Kraljević: Može biti, da u ovom saboru, kao što sam od predgovornika čuo, nikoga ne će biti, koj bi predlog g. Pavlekovića podupirao, a ja ga podupirati moram.

Naši su djedovi i pradjedovi u svim saborima ove trojedne kraljevine, a znamo, da su i sabori ugarski molili, moljakali, iskali, plakali, da Dalmaciju dobijemo, ali uvijek nam bijaše obećavano, da ju dobijemo, nu je ipak dobili nismo. Mi smo to i g. 1848 učinili, poslije g. 1848 dobili smo ovaj ustav koj i siromašna Dalmacija već 300 godina imade, i kad smo otresli onaj apsolutistički ustav, prva riječ je bila, kad je ban došao u konferenciju, da moli za združenje Dalmacije; šta je došlo za odgovor? da će Dalmacija biti združena, samo da se prije s njom sporazumjeti moramo. Isto tako je na naš sabor prispio kr. dopis, da se Dalmacija ima s nami sporazumjeti, i da imamo s njom odlučiti naš položaj. A šta se dogodilo u Dalmaciji? da zakonita većina ne samo da je proti nami, nego da je isti ovaj zakoniti majoritet ono pitanje, o kojem bi se upravo s nami imao sporazumjeti, unaprijedak riješio.

Što će nam vlada kazati, kad joj budemo predstavku podnesli, dočim je već sve iscrpljeno, što se je moglo dokazati, da je to starodavno pravo naše, da je isti narod, da su kraljevi obećali, da je isti naš sadanji kralj to obećao, tako će nam kazati vladar: šta mogu ja učiniti, kad oni ne će? – ja ih ne mogu prisiliti, osnivajući se naravno na onu većinu.

Zato sam toga mnijenja, da se nova representacija Nj. Veličanstvu podnese, da bi, dočim iz onih inštrukcija, koje su učinjene, ne može se saznati pravi majoritet, da Nj. Veličanstvo dopustiti blagoizvoli, da se ondje glasuje glede združenja s našom kraljevinom. To je moje mnijenje, jer je to ultimatum, a drugoga ne imamo.

Stjepan Hrvoić: ... Nikako se pako ne slažem sa mnijenjem i izrazom g. Mesića, gdje on kaže, da je žalostno, da je jedan zastupnik ovdje, koji je predložio, da bi se u Dalmaciji o pitanju združenja s Hrvatskom pučko glasovanje kroz takozvani suffrage universelle preduzelo, te veli da je g. Pavleković nješta neuputnog naveo, dočim i g. Mesić nije ništa uputnijeg dokazao.

Ja sam dušom i tijelom za pučko glasovanje, jer je naš vladar odredio, kako da se o tom vijeća na dalmatinskom saboru da se Dalmacija s nami združi. Tamo su baš neuputnim načinom birokracija i italianissimi isposlovali, kao što je znano, da je naša narodna stranka u manjini ostala ... stoga se sasvim slažem s predlogom g. Pavlekovića, najme, da se u Dalmaciji pitanje o združenju s Hrvatskom i Slavonijom putem pučkoga glasovanja preduzme i riješi.

Mato Mesić: Imadem g. Hrvoiću ukratko odgovoriti te mislim, da će biti zadovoljan, ako mu rečem, da sam i ja zato, da se narod dalmatinski izjavi, kako će uz nas pristati; no drugo je suffrage universelle, a drugo je način zakoniti, po kojem bi imali poslati zastupnici naroda dalmatinskoga na naš sabor, da se tu opredijeli, kako će se naše združenje izvesti. Ja mislim, da će tom razlikom biti zadovoljan.

Stjepan Pavleković: Hoće da govori, ali ne da mu se po drugi put: Ja sam interpeliran, moram odgovoriti.

Dragojlo Kušlan: Interpelacija je samo to, ako se u čast komu dirne, to je dakle krivo mnijenje ako tko misli, da je interpeliran, kad tko njegovo mnijenje refutira.

Stjepan Pavleković: Gosp. Mesić je po drugi put govorio, i ja imam dakle pravo govoriti; jer mi je povod dao izraz, kojega je proti meni kazao, da je jako nedostojno bilo i ovoj skupštini, što sam predložio, da se u Dalmaciji odredi opće glasovanje. Ja sam u mnogim skupštinama bio, i nikad mi se nije prebacilo, da bi bio šta nedostojnoga na takovom mjestu govorio. Ja ne bi bio to naprvo postavio, da ne bi bili dobili negativni dekret, da se na dalmatinskom saboru ovo pitanje pretresalo, i da je većina izrazila proti združenju ... Mi hoćemo opet na našu vladu predstavku učiniti u tom poslu. Ako se bude tako postupalo, onda imamo napred odluku, da ne bude ništa, jer to bi znamenovalo, da oni moraju se siliti kad ne će, to s jedne strane a s druge strane to, da su već poslali poslanike na reichsrat.

Ja velim, mi se moramo prije osvjedočiti, ako smo izgubili u prvoj inštanciji naše pravo, da idemo dalje, i da se osvjedočimo, da li je to pravedna većina. Ovdje sam dosta čuo, da nije pravedna većina, nego ona što je manjina; zato nije moći tomu drugčije doskočiti, nego da se opće glasovanje preduzme, i u to ime bi se morao moj govor uzeti, jerbo se ufam, da bi to izišlo tako, da narod, koj je s nami jednog jezika, ima više simpatije za naš narod, nego za druge, koji drugi jezik govore. Ja sam zato morao govoriti, da se ograničim proti tomu, kano da sam što nedostojnog predstavio.[49]

U saboru, koji je dobrim dijelom bio sastavljen od konzervativnih i činovničko-oportunističkih elemenata, Pavlekovićev prijedlog o plebiscitu, naravno, nije mogao dobiti većine, usprkos tome što je perfidna politika austrijskih vlastodržaca upravo nametala takvo rješenje kao jedino logično i uspješno. S jedne strane Franjo Josip se izjašnjavao za sjedinjenje Dalmacije, a s druge strane njegova bečka vlada je s pomoću zadarske birokracije, protunarodnog izbornog reda i zloupotrebe vlasti onemogućavala to sjedinjenje, stvaranjem umjetne protuhrvatske većine u dalmatinskome saboru. Združenje Dalmacije nije, dakle, bilo moguće bez odluke puka, koji je sačinjavao golemu većinu dalmatinskog stanovništva (oko 400.000) i bio za sjedinjenje,[50] jer se neznatnoj manjini građanskog talijanaškog elementa (oko 20.000) pružala i dalje nesmetana mogućnost da s pomoću postojećih službenih foruma (administracije, sabora itd.) nametne svoju autonomašku politiku prema Hrvatskoj.

Značajno je, međutim, da se i poslije Pavlekovićeva neuspjeha, zahtjev za demokratskim, pučkim rješenjem pitanja teritorijalne cjelokupnosti ponovo postavljao u saboru, i da su se od vremena do vremena za konzultiranje dalmatinskoga puka izjašnjavali i takvi izričiti predstavnici

[49] Isto, str. 117–120.
[50] Vidi Grga Novak, nav. djelo, str. 75.

državopravnog stanovišta, kakav je bio Strossmayer.[51] Na 25. saborskoj sjednici od 22. VI *Gustav Knežević* je zahtijevao da se, poput dalmatinskog, i pitanje odnosa prema Ugarskoj riješi prema volji puka u Hrvatskoj. Tom prilikom on je rekao: »Mi smo se glede Dalmacije u pitanju združenja iste sa Hrvatskom i Slavonijom pozvali na mnijenje tamošnjega ovo združenje želećega hrvatskoga naroda, tvrdeći, da iza manjine sabora dalmatinskoga većina naroda stoji, i da većina saborska ispravnije manjina jeste, valjda pod većinom naroda dalmatinskog nismo mi sami inteligenciju, najmanje pako talijansku ili potalijančenu, nego i prosti narod razumjeli jesmo; ako se dakle u pitanju dalmatinskomu na prosti narod pozivljemo, to se možemo i u pitanju združenja našeg s Ugarskom na naš prosti narod zdravog razuma pozvati«.[52]

I svi pučki zastupnici Vojne Krajine argumentirali su svoje dosljedno zalaganje za slobodu, samostalnost i jedinstvo Hrvatske prije svega pozivajući se na volju hrvatskoga i srpskoga puka u Krajini.

Od osobite važnosti je činjenica, da su i najradikalniji pobornici ujedinjenja u samoj Dalmaciji, Đuro Vragolov i drugovi, nastojali da ostvare svoje ideale oslanjajući se gotovo isključivo na puk dalmatinski. Glavna optužba austrijskih vlasti protiv poapšenih Dalmatinaca sastojala se između ostalog i u činjenici, da su oni radili na podizanju proste »neobrazovane narodne mase« u Dalmaciji.[53]

I Luka Botić je svoju nacionalno-političku aktivnost u Dalmaciji zasnivao na borbenosti, požrtvovnosti i volji puka.[54]

3. Radikalno rješenje nacionalnog pitanja i, naročito, sjedinjenje Dalmacije i Krajine putem otvorene narodne borbe pa i oružanog ustanka – predlagali su u saboru neki najborbeniji zastupnici krajiškog puka. Zalažući se za Kvaternikov prijedlog o punoj nacionalnoj slobodi i samostalnosti, *Urdoljak* je ovako pobijao one članove sabora, koji su smatrali Kvaternikove zahtjeve neostvarivim: »vele bo mnogi, daj mi 100.000 bajoneta, pa ću ja prvi taj prijedlog potpisati . . . *Pa ako bi za otu svrhu i ustrebalo ovih 100.000 bajoneta, zar ih mi ne imamo?* . . . Kad su se dakle naše bajonete tuda i tamo od nemila do nedraga turale, kad je naš svijet tuda i tamo potokom svoju krv za tudje interese lijevao: *zar da dvojimo onda za vlastite interese, za vlastiti dom i rod – naše, Evropi poznate vitezove upotrebiti?* . . .«[55] Istu misao je s manje otvorenosti izrazio i drugi krajiški zastupnik, *Nikola Begović:* »narodu je teško, narod je nezadovoljan, a narod je oboružan«.[56] A krajišnik *Dimitrije Knežević* je, pozivajući se na junačku prošlost Graničara, u toku svog saborskog govora izjavio: »naša djeca, naša braća . . . pripravni su za slobodu našu krv prolijevati«.[57]

[51] Vidi govore Strossmayera u *Dnevniku Sabora 1861. god.*
[52] *Dnevnik Sabora 1861,* str. 250.
[53] Isporedi Grga Novak, nav. djelo, str. 80.
[54] Vidi, na primjer, njegov članak u *Pozoru,* broj 130 za god. 1861.
[55] *Dnevnik Sabora 1861,* str. 405–406.
[56] Isto, str. 396.
[57] Isto, str. 363.

I saborski govori drugih zastupnika krajiškoga puka od osobite su važnosti s obzirom na radikalnost ne samo prema dalmatinskom problemu nego i prema ostvarenju opće nacionalne slobode i samostalnosti. Najznačajnija su u tom pogledu shvaćanja Krajišnika:

Ilija Guteša: ... No da me ne bi tkogod potvorio isključivostju moga gledišta krajiškoga, ja ću i na one česti trojedne kraljevine preći, koje su doduše diplomom od 20. listopada 1860. ondje izrečena javna prava stekle, i stranom u uživanje istih postavljene, ali kojim je uskraćen onaj način ustavnosti, koji ih pravno ide. Te česti trojedne kraljevine, koje su kao i Krajina u upravi od iste kraljevine odcjepljene, a glede zakonodarstva u Reichsrath otpravljene, a u ovaj sabor spadaju, jesu: Dalmacija, Kvarnerski otoci i neki kotari Štajera i Kranjske. Ove zemlje spadaju k cjelovitosti zemljišta trojedne kraljevine, bez njih smo mi pravno ozlijedjeni, i nekim načinom kljasti. Budući pako Nj. Veličanstvo naš kralj Franjo Josip te sve zemlje posjeduje, i takovim načinom u pravnom se stanju nahodi, da doista svoju trojednu kraljevinu kao zamet budućeg Jugoslavenstva iscijeli, to bi ovaj sabor imao prije vijećanja po pitanju ugarskom i ovo iscjeljenje tražiti.

No budući da se sa svom temeljitosti možemo nadati, da će se naš odnošaj naprama provincijalu trojedne kraljevine tako riješiti, da ćemo isti i jednaki ustav uživati, to nam je stoga do toga stalo, da se ota državopravna pitanja bez nas ne riješe. A to će se ovako moći jedino postići, ako se najprije naš državopravni odnošaj u buduće naprama provincijalu valjati imajući, u ovom saboru ustanovi i riješi.

Zato usudjujem se ovdje predložiti ovaj prijedlog:

Neka se kraljevski predlog o ustanovi odnošaja prema Ugarskoj tek onda uzme u pretresivanje, kada Nj. Veličanstvo kralj Franjo Josip kao posjedatelj austrijske carevine našu teritorijalnu cjelokupnost nama povrati, i kad se ustav naš starovječni na sve Krajine naše, Dalmaciju, Istriju, Kvarnerske otoke, Krajinu i slovenske kotare Štajera i Kranjske protegne, i kad sabor bude po poslanicima iz ove cjelokupne trojedne kraljevine sastavljen, zato neka se odluči, da se odmah imadu shodne uredbe učiniti, da se u Krajini, Dalmaciji, Istriji i Kvarnerskim otocima starohrvatski ustav uvede i udjelotvori.

Ljudevit Slamnik: ... Kad promislim kako Beč spletkari, te mi se ne da te ne da s milom braćom u Dalmaciji, po Kvarnerskim otocima, po Istriji i draganoj Slovenskoj složiti ... o, tad mi ni jedna pravedna duša zamjeriti ne može, da se ježim i okamenim kad na nj pomislim.

Ivan Ključec: ... Otvorito da kažem, ja bi se najvolio predloga gospodina Kvaternika prihvatiti, i ja ne bi ništa drugo zahtijevao, van jedino, da se granica u civil pretvori, a Dalmacija faktično pridruži, ter onda nami ne bi trebalo ni centralizacije, niti unije sa Madjari ...

Nikola Begović: ... Ta šta nam treba još snivati, kad vidimo, da smo razdrobljeni, samo da lakše i brže budemo smrvljeni, gdje nam je naša Dalmacija, Rijeka, Medjumurje i ostala? A tko može reći da Krajina na

kantaru ovog pokrenutoga vremena interese svoje odmjera? Veli njetko: dobit ćete Dalmaciju, ako se s Madjari ne složite. Eh! – »prazno obećanje, luda radost«. – Nam' se ne držaše još nikad zadana obećanja izim kolca i konopca, globe i štibre . . .

Vaso Maravić: . . . Krajina, kao član trojedne kraljevine – želi potpunu cjelokupnost njezinu, nipošto pako ne želi niti hoće da s njom zapovijeda u Pešti madjarski niti u Beču njemački narod, nego još želi, da naša trojedne kraljevine potpuno samostalna i neodvisna bude, i da ima potpunu neograničenu vlast, koja bi jedino samo od osobe milost. cara kao našega kralja zavisiti imala . . .

Andrija Brlić (bilježnik sabora) čita daljnju točku izvješća osrednjeg odbora: »Glede sjedinjenja kraljevine Dalmacije sa kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom, buduć da dalmatinski izaslanici na naš sabor došli nisu, a sabor je i onako već glede sjedinjenja Dalmacije drugu predstavku prestolju Nj. posvećenog Veličanstva najsmjernije podnio, to mnije odbor, da se uspjeh napomenute druge predstavke glede Dalmacije počeka, i dalje o tom pretresivanje na ono doba odgodi«.

Antun Jakić: Glede Dalmacije mislim, da se ne bi čekalo na uspjeh ove predstavke, jer bi možebiti do sudnog dana čekati mogli, nego o tom pitanju moglo bi se sada vijećanje preduzeti.[58]

Solidarnost graničarskih narodnih zastupnika s Dalmacijom i radikalnost njihova stava može se objasniti s jedne strane time, što se godine 1861. Krajina nalazila u istom nacionalno-političkom položaju, pod neposrednom vlašću Beča, u kome je bila i Dalmacija, a s druge strane činjenicom, da je vojna Granica izabrala za svoje saborske zastupnike u golemoj većini prave predstavnike puka.[59]

Radikalno je bilo prema rješenju nacionalnog pitanja i držanje Starčevića i Kvaternika u saboru, koji su otvoreno izjavljivali da će Austrija, ukoliko bude i dalje sprečavala ostvarenje narodnih težnja za slobodom, samostalnošću i jedinstvom Hrvatske – morati da propadne i da Hrvati, u tome slučaju, treba da očekuju svoje oslobođenje od razvoja međunarodnih događaja, od prve evropske konflagracije.

Izvan sabora za radikalno, pa i revolucionarno rješenje teritorijalnog jedinstva Hrvatske bili su, sudeći po navedenim iskazima svjedoka i optužnom materijalu, i progonjeni dalmatinski političari oko Đure Vragolova.

[58] Govore pomenutih krajiških zastupnika, održane na 28, 35, 36. i 47. sab. sjednici vidi u *Dnevniku Sabora 1861*, str. 298, 386, 396 i 398. i 517. – Isto tako je zahtijevao radikalno rješenje dalmatinskog pitanja i krajiški zastupnik A. Brlić u svom saborskom govoru od 6. VII (Isto, str. 381).

[59] Od ukupno 55 krajiških zastupnika bilo je svega 3 oficira i 2 činovnika, a svi ostali su bili ljudi iz naroda. – Isporedi V. Bogdanov, *Uloga Vojne Krajine i njenih zastupnika u Hrvatskom saboru iz godine 1861.* Zbornik Historijskog instituta JA za god. 1960. Zagreb 1961.

V

Dalmatinsko pitanje izvršilo je u dva pravca presudan utjecaj na dalji razvoj i hrvatske i južnoslavenske nacionalne politike: 1. s jedne strane ono je znatno pridonijelo jačanju i produbljivanju protivaustrijskog raspoloženja i u saboru i u narodu Hrvatske; 2. s druge strane je, zahvaljujući držanju dalmatinskih Srba, u velikoj mjeri učvrstilo politiku hrvatsko-srpske sloge i jedinstva.

1. Uporno, a često puta i bahato pa i ciničko protivljenje Austrije općoj želji i životnoj potrebi hrvatskoga naroda za sjedinjenjem svog i po historijskom i po prirodnom pravu neosporivog teritorija; bezobzirni progoni dalmatinskih rodoljuba; perfidna politika bečke vlade koja na jednoj strani obećava Dalmaciju Hrvatskoj, ako ova ne stupi u protivaustrijski savez s Ugarskom, a na drugoj strani nudi ponovno podvrgavanje Hrvatske Madžarskoj, uz uvjet da peštanski sabor napusti svoje protubečko stanovište; podmuklo držanje dinastije, koja na riječima, u carskim ručnim pismima tobože odobrava sjedinjenje Dalmacije, a na djelu preko vladinog aparata poduzima sve, da to sjedinjenje spriječi, – sve je to iz dana u dan povećavalo neprijateljstvo, mržnju i prezir hrvatskoga naroda prema Austriji. To se otvoreno manifestiralo u brojnim govorima saborskih zastupnika,[60] a svoju kulminaciju dostizalo u oštrim protubečkim i antidinastičkim istupima Ante Starčevića.

»... zašto ona Austrija – rekao je Starčević u svom saborskom govoru od 26. VI 1861. – ne kaže kad i kako postade Hrvatska prikrpom Ungarije? Zato, jer bi ona tim dokazom pred cijelim čovječanstvom na sav glas ispovijedila, da je prejasna obitelj Habsburga na našu domovinu svako pravo izgubila, a to jer ju je ona od naroda našega slobodnu i neodvisnu primila, pa ju je ona proti ugovoru i prisegi učinila podložnicom tudje zemlje. Austrija zna da vladar, koj narod ali zemlju bez krivnje naroda izda ili zasužnji, prestaje biti vladarom, te postaje krvolokom... nije li narod hrvatski više poradi tlačenja Austrijanaca nego li poradi Turaka morao begati u svoje toliko puta krvlju otkupljene domovine... već onda stenja Hrvat pod strašnijim jarmom u Austriji nego li u Turskoj... naša braća graničari pogibaju pod krvničkim štapom slepe krvlju naroda pobesnile samovolje austrijanske... Austrija kaže, da je ona ne samo našu domovinu rastrgala, proneverila, nego da je ona i ostavši komad Hrvatske bezbožno pogaziv sva sveta prava naroda hrvatskoga, tudjincem podložila, zasužnjila, pa na mesto da prizna i popravi nepravdu i bezbožje svoje naprama narodu hrvatskomu, Austrija nam se evo podrugiva i kaže da je njezina tvrda namera Hrvate i prava Hrvata i nadalje tlačiti... Ali ja se nadam da su se Hrvati osvestili, i da oni niti će već vojevati za svoje sužanjstvo ni za despociju Austrije... mi ni jedno zlo, dolazilo ono prividno od kuda mu drago, dok smo

[60] Vidi, na primjer, saborske govore Šuhaja, Stojanovića, Kvaternika, Vardijana, Marinovića, Vinka Pacela, Petra Horvata i dr. u *Dnevniku Sabora iz god. 1861.*

s Austrijom, ne smimo nikomu nego samoj Austriji pripisivati, ali da sasvim jasno kažem, mi, ako nas razlog vodi, moramo kazati da nam je sve one nepravde, koje pretrpismo i koje trpimo i od Madjara, sama i glavom Austrija počinila. Gospodo, nije Madjar našu domovinu izudio, nije Madjar narod hrvatski pobarbario, potudjinčio i zasužnjio, ne truje nas danas Madjar u Sremu, u vojničkoj Krajini, u Dalmaciji, na Reki, rečju po svoj našoj domovini: – nikakovo zlo nije nami Madjar s ovu stranu trista i trideset i četiri godine učinio, on ga ne čini ni danas, nego sva naša nesreća dolazi od same Austrije. Time ja ne velim, da nam je Madjar ikada prijatelj bio, nu ja kažem da dok je Madjar pod Austrijom kako i mi, dotle on od nas ne može ništa oteti, dotle nam on ne može nikakvo zlo učiniti, ako ga verolomna Austrija ne pomogne... kao što su se nekoja prestolja zaklela proti slobodi i sreći naroda, tako treba da se i svi narodi bez svakoga obzira na imena i na bilo koje izvanjske kakvoće... slože za dohrvati navalama svojih neprijatelja... I ja uvidjam da se je Austrija preživila; da je ona, kakova je danas, ne samo suvišna i beskorisna, nego upravo škodljiva za Evropu... nastala su vremena u kojima je narodima do prestolja samo toliko stalo, koliko prestolja pokažuju da im stoji do prava naroda... mi već ne imamo ništa što bi nam Austrija mogla oteti, a da li ni Austrija ne ima ništa za izgubiti, na to neka pazi Austrija...«[61]

Opća ogorčenost protiv postupanja Austrije prema Dalmaciji poprimila je i u saboru takve omjere, da je obuzela čak i Strossmayera, koji je već i zbog svog delikatnog položaja u to doba nastojao da izbjegne svaki otvoreniji sukob s dinastijom. »... iskreno ispovijedam – rekao je on između ostalog u svom saborskom govoru od 5. VII – da se ja onomu, što od njekoga vremena u Dalmaciji biva, dosta načuditi ne mogu. Ona ista ruka, koja bi se imala prije sjajnoga gvožđa prihvatiti nego svečani ugovor od 1527. ozlijediti; ona ista ruka, koja bi imala sveto pravo legitimiteta, pravo krune kraljevske braniti, ona ga ista ruka ruši, za dvostranoga ugovora dužnosti malo haje, ter tako povjerenje izmedju vjernoga naroda i krune slabi...«[62]

Izvan sabora je protivaustrijsko, anticarsko raspoloženje došlo do izražaja u pokretu dalmatinskoga puka pod vodstvom Đure Vragolova i drugova, u držanju graničarskog puka, u antiaustrijskim demonstracijama u Zagrebu...

Austrofilsko, talijanaški-autonomaško protuhrvatsko držanje višeg klera, i, naročito, zadarskoga nadbiskupa (niže katoličko svećenstvo držalo je i tada sa narodom i bilo progonjeno), dalo je, uz to, povoda, da se u narodnoj štampi, a prije svega u *Pozoru* povede odlučna antiklerikalna politika. Uz brojne članke i dopise sa terena, uperene protiv zadarskoga nadbiskupa, koji je zloupotrebljavajući svoj položaj i ne birajući sred-

[61] Cijeli Starčevićev govor vidi u *Dnevniku Sabora 1861*, str. 276–283.

[62] Vidi na istome mjestu, str. 368.

stva svima silama radio na sprečavanju ujedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom,[63] veoma je karakterističan i ovaj kratki »nekrolog«, objavljen u 208. broju *Pozora* od 11. XI 1861: *»Iz Zadra* javljaju od 4. rujna, da je umro nadbiskup zadarski Josip Godeass koji je, kako znamo, Slavenstvu u Dalmaciji mnogo na put stajao«.

2. Za razvoj hrvatsko-srpskih odnosa od osobite važnosti bila je činjenica da su se godine 1861. Srbi u Dalmaciji jednodušno opredijelili i otvoreno zalagali za sjedinjenje s Hrvatskom.

U brojnim adresama, predstavkama i molbama upućivanim početkom 1861. hrvatskome dikasteriju i caru[64] zajedno sa svojom hrvatskom braćom traže ujedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom i dalmatinski Srbi. Značajno je, da se među potpisnicima tih prohrvatskih »adresa« nalaze u razmjerno velikom broju i imena nižeg pravoslavnog svećenstva. Tako su skupnu *Dalmatinsku adresu na dikasterij,* u kojoj se očituje »svečano da puk hrvatski u Dalmaciji pri svijesti narodnosti svoje želi što prije sjedinjenje sa braćom u Hrvatskoj i Dalmaciji« potpisali i »Teodor Knežević, parok krisanski pravoslavno-istočni u ime moje parokije od 500 dušah; pop Grigorij Vulinović, parok kanjarski i baljački, od 1700 dušah; pop Simo Papić, župnik biočićki od 1000 hrabrih Slave majke sinovah; pop Stojan Mirkonić, paroh u Tepljuvu od 500 dušah . . .«[65]

S druge strane, na osnovi vjerodostojnih izvještaja iz Dalmacije može se zaključiti da dalmatinski Srbi nisu sudjelovali u akciji protuhrvatske, austrofilsko-talijanaške stranke, koja je u isto vrijeme sakupljala potpise i slala deputacije caru protiv sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Tako se u *Dopisu Benkovca (u Dalmaciji)* 20. veljače, objavljenom u 48. broju *Pozora* od 27. veljače 1861., konstatira ova veoma značajna činjenica: *»u nijednom mjestu Dalmacije nije se našao Srbin, da u vijeću općinskome potpiše u ime braće svoje molbenice na cara i na ministra protivu sjedinjenju Dalmacije sa Hrvatskom! –«*[66]

Otuda je izjava pravoslavnoga dalmatinskog vladike Stevana Kneževića, koju je dao prilikom pregovora članova Hrvatskog sabora (na čelu sa Strossmayerom) sa Dalmatinskim zastupnicima u Beču – odgovarala stvarnom činjeničnom stanju. U izvještajima o tim pregovorima *Pozor* saopćava: »G. biskup Knežević rekao je, *da on može jamčiti, da 80 hiljada Dalmatinaca, koji pripadaju istočnoj vjeri, da svi uopće žele i čeznu za sjedinjenjem* (Dalmacije sa Hrvatskom)«.[67]

Zbog takvog svog prohrvatskog stanovišta i otvorenog i odlučnog zalaganja za sjedinjenje Knežević je uživao opće povjerenje i simpatije naroda u Dalmaciji bez obzira na vjerske razlike. Tako *Pozor* u broju 129. od 7. VI 1861. donosi među Domaćim vijestima: »U Zadru hotjelo

[63] Vidi, na primjer, broj 201. i 202. *Pozora* od 3. i 4. rujna 1861.
[64] Isporedi o tome Mažuranićev izvještaj caru od 6. IV 1861. – u navedenom djelu Grge Novaka, str. 75.
[65] Adresa je objavljena u *Pozoru,* br. 33. od 9. veljače 1861.
[66] *Pozor,* br. 48. od 27. veljače 1861.
[67] *Pozor,* br. 119. od 25. svibnja 1861.

je pučanstvo proslaviti vladiku Kneževića i dra. Klaića, nu poglavarstvo nije toga dopustilo, tobože zato, što ova dva gospodina spadaju k manjini saborskoj. Zato je ipak velika deputacija seoskoga naroda došla k ovoj gospodi i g. dru. Puliću, pa ih je lijepo pozdravila. Mi ćemo sutra priopćiti zahvalnicu, koju su rodoljubivi Skradinjani poslali vladici Kneževiću. Nek se napinje birokracija dalmatinska, koliko joj drago, to joj ne će nikako za rukom poći, da narod ikad više odvrati od pravih rodoljuba, koji samo o njegovoj koristi rade«.

O tim simpatijama svjedoče i brojne *Zahvalnice,* ili samom Kneževiću, ili zajednički njemu i njegovim hrvatskim istomišljenicima. Te Zahvalnice upućivane su iz različitih krajeva Dalmacije: iz *Skradinskog* 28. svibnja 1861. (samo Kneževiću);[68] Zahvalnica *Obrovačkoga kotara,* upućena »vladici Kneževiću, dru Puliću i dru Klaiću«;[69] iz *Novigrada* 16. lipnja 1861. (istoj trojici);[70] iz *Dubrovnika* 28. lipnja 1861. (upućena Stjepanu Kneževiću, Marinu Đorđiću, Đuri Puliću i Mirku Klaiću).[71] O Kneževićevoj popularnosti kod srpskog stanovništva Dalmacije govori između ostalog i ova *Pozorova* vijest, objavljena u broju 124. od 1. lipnja 1861.: *»U Zadru 26. svibnja.* S jutrošnjim redovnim Lloydovim parobrodom povratio se je iz Beča preko Trsta preosvećeni g. vladika Stjepan vitez Knežević, kojega je svekoliko svećenstvo i sve gradjanstvo njegove vjere na moru dočekalo i do dvora sprovelo«.

Za bezodvlačno i bezuvjetno sjedinjenje sa Hrvatskom zalagao se godine 1861. i član opozicione, prohrvatske manjine dalmatinskoga sabora i njegov predstavnik u bečkom carevinskom vijeću, *Stjepan Ljubiša.* Kao zastupnik Dubrovnika, on je, ozlojeđen protuhrvatskom djelatnošću talijanaške birokracije i saborske većine, tražeći sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, te godine postavljao čak i zahtjev za posebnim združenjem Dubrovnika i Boke sa Hrvatskom, bez Dalmacije pa i protiv nje. Takav zahtjev nije, naravno, mogao biti u skladu s općom narodnom politikom, koja je išla za sjedinjenjem svih hrvatskih zemalja.

Ljubišin govor, održan 11. XI 1861. u bečkom Carevinskom vijeću u prilog sjedinjenja sa Hrvatskom, pobudio je veliki interes. *Pozor* ga je donio u dvije verzije: u jednoj nepotpunoj, prevedenoj iz izvještaja njemačkih bečkih novina,[72] i u drugoj, originalnoj.[73] *Ljubiša* je tom prilikom između ostalog rekao: »... što veli gospodin Lapenna, da većina dalmatinskoga naroda mrzi sjedinjenje, to istina nije. Naprotiv toga cijela je istina, za koju podjemčiti mogu, da ta većina očekiva sjedinjenje kao ozebao sunce. A da bi mi tko primjetio, kako je moguće, da većina sabora ne želi sjedinjenje, a većina naroda da ga želi (što je doduše smješno), ja bi odgovorio, da to samo zavisi od nakaznoga i artificialnoga izbornoga zakona. (Ogromno odobrenje s desne). Na primjer ja

[68] *Pozor,* br. 130. od 8. lipnja 1861.
[69] *Pozor,* br. 151. od 4. srpnja 1861.
[70] *Pozor,* br. 163. od 18. srpnja 1861.
[71] *Pozor,* br. 170. od 26. srpnja 1861.
[72] *Pozor,* br. 211. od 14. rujna 1861.
[73] *Pozor,* br. 216. od 20. rujna 1861.

ovdje zastupam šezdeset hiljada duša seoskih općina Dubrovnika i Kotora, a moj bajagi sudrug degli Alberti bio je izabran samo od šest članova trgovačke spljetske komore! Može li se moja gospodo zvati ta prava reprezentativna sistema, u pitanju, koje se tiče bića (eksistencije) jednog naroda? (Bravo s desne) ... Partaja birokratično-klerikalna, koja je svakad nastojala, pa i sad nastoji da Dalmaciju i nas uz nju potalijani, njenim svemogućim uplivom, izlegla je većinu dalmatinskog sabora; ona je drži u svoje šake, ona njom vlada i okreće. Ta većina sastoji iz zakletih neprijatelja imena slavenskog ... Evo razlozi moja gospodo za koje su Dubrovčani i Bokezi od viteške nevolje primorani sebi lijeka tražiti u sjedinjenju sa svojom braćom preko Velebita. Ne nadajući se nikakvomu dobru ni napretku od većine dalmatinskog sabora, u samom sjedinjenju vide spasa njihove ugušene narodnosti, autonomije i bića. (Bravo s desne) ... Ja sam jednom već rekao, pa mi treba opet pogovoriti, da ako se u Dalmaciji ne izmijeni sistema ona, po kojoj se uči, sudi i upravlja talijanskim jezikom: Dalmacija će prije po vijeka izgubiti svoju narodnost. Tu sistemu ne može, niti će nikad izmijeniti većina dalmatinskog sabora, jer je ona interesirana da ju uzdrži, zato jedini lijek i spas naš jest sjedinjenje s trojednom kraljevinom ...«[74]

Povodom Ljubišina govora razvila se u saboru ova veoma zanimljiva diskusija:

Mihajlo Polit: ... Istim govorom razložio je taj vrsni sin naše domovine, kako je jedina želja svih Dalmatinaca, da se s jednokrvnom braćom svojom Hrvati i Slavonici združe; u istom govoru razložio je Ljubiša sve intrige, što su se činile, da se Dalmacija sa Hrvatskom i Slavonijom ne sajuzi ... Gospodo, taj vrijedni sin naše domovine g. Ljubiša govorio je u Reichsrathu na našem jeziku: to je veliki utisak učinilo, da se na austrijanskom parlamentu slavjanski govoriti može. Svakog Hrvata i Srbina mora ta beseda g. Ljubiše duboko dirnuti, jer je izreko želju svih nas, da se Dalmacija ima sa Hrvatskom i Slavonijom spojiti. Time baš morala je dirnuti ta besjeda svakoga, što je imao Ljubiša podnijeti sve strijele svoga kolege Talijanca Lapenne. Isti je naš narod pogrdio i izjavio, da Hrvatska ne ima prava na Dalmaciju; da se Dalmacija ne želi spojiti sa Hrvatskom ... Imajući dakle obzir na vrsni govor Ljubiše rodom Dalmatinca, gdje je naše želje branio pobudjen čuvstvom onim, koje svakog Hrvata i Srbina pobudjuje, predlažem: da se zastupniku dalmatinskom na carstvenom vijeću g. Ljubiši u zapisniku ovoga sabora izrazi počitovanje i da se on prepisom zapisnika o tom obavijesti.

Pavao Mačvanski: Ja vrlo hvalim tako vrsnog domoroca, kao što je g. Ljubiša, ali držim, da djelo, što je učinio, da je svoju domovinu i narod branio, da je ispunio dužnosti, koje sin domovine učiniti mora. Ono dakle, što koji iz dužnosti spram domovine čini, držim, da se ne može uzeti, da je to iz osobnog nagona učinio.

Ja nadalje držim, da pošto nikakovo odnošenje izmedju ovoga sabora i državnog vijeća ne opstoji, da se mi u nikakovu adressu ili blagodare-

[74] Vidi na istome mjestu.

nje ne upuštamo, kao što to čine pojedine županije Ugarske, koje su svojim govornikom šiljale adressu, ili kao što bi to činio gdjekoji municipij, da ga njegov zastupnik u carskom vijeću dobro zastupa. Dakle ne mogu se složiti s predlogom g. Polita, počem ono, što je g. Ljubiša na carskom vijeću učinio, učinio je to kao vrstan sin domovine; zato glasujem proti predlogu.

Slavoljub Vrbančić: Čast, poštenje i slava g. Ljubiši, koji je imao smjelost u državnom vijeću prozboriti maternjim jezikom i zauzeti se za svoju domovinu; nego moram iskreno ispovijediti, da, kao što me s jedne strane njegova odvažnost veseli, da bih se više radovao, da nisam čuo ni jednog Dalmatinca na državnom vijeću, da nisam vidio, da Dalmatinci učestvuju u državnom vijeću, kamo oni ni ne spadaju: državno vijeće je tijelo, koje na nas kao na sabor trojedne kraljevine ne spada, i mislim, da ne imamo nikakva interessa kontrolirati ono, što tamo biva. Dalmatinci imaju mjesto ovdje, u saboru trojedne kraljevine, zato valja da mi na ono, što se tamo protuzakonito govorilo, bilo to na korist ili ne, nikakvi obzir ne uzimamo, nego da onim putem idemo, kojim je odmah u početku naš sabor udario, da se Dalmacija s nama spoji, kud po zakonu spada, te da se njeni zastupnici ovamo šalju, i na našem saboru njene interesse zastupaju. S toga se slažem s predlogom g. Mačvanskoga.

Predsjednik: Predlog g. Polita stoji u tom, da se g. Ljubiši priznanje u zapisnik stavi: koji su za taj predlog?

(Ne ustade nitko.)[75]

Takvo odbijanje prijedloga o odavanju priznanja Ljubiši bilo je dosljedno nastavljanje protivaustrijske politike sabora i njegova načelnoga beskompromisnog stava prema Reichsrathu uopće, pa i prema onim njegovim članovima koji su se ondje zalagali za sjedinjenje.

Izvan sabora je u vezi s hrvatsko-srpskim odnosima od najveće važnosti protivaustrijska i protucarska aktivnost Đure Vragolova i drugova. Prema izjavi zaprisegnutih svjedoka Vragolov je 20 dana prije dalmatinskih izbora agitirajući za oslobođenje i ujedinjenje Dalmacije svojim pristašama »od riječi do riječi« govorio: »Nemojte da budete u neprijateljstvu s pravoslavnima, ne će više biti vlade (austrijske, napom. V. B.), bit ćemo pod Hrvatima, a Hrvati će se združiti »s Vlasima« (sa Srbima)«.[76]

Odlučno i dosljedno prohrvatsko držanje Srba u Dalmaciji i u vojnoj Krajini u borbi za nacionalnu slobodu i jedinstvo stvorilo je godine 1861. onu atmosferu, u kojoj je sabor mogao voditi jednu široku, sveobuhvatnu nacionalnu politiku, donijeti jednoglasni zaključak o priznanju ravnopravnosti srpskog naroda sa hrvatskim i izraziti svoju jednodušnu želju: *»da Srbi i Hrvati kao najbliža i jednorodna braća jedan drugoga ime i pleme kao narodnje svetinje ljubi i počituje i kao dosad, tako i u napredak u bratskoj slogi ostanu«.*[77]

[75] *Dnevnik Sabora 1861,* str. 819–820.
[76] Isporedi Grga Novak, nav. djelo, str. 78.
[77] *Dnevnik Sabora 1861,* str. 170.

Na podlozi te zajedničke borbe hrvatskoga i srpskoga puka za slobodu i samostalnost Hrvatske mogao je sabor donijeti svoje znamenite zaključke o osnivanju *Jugoslavenske* Akademije, *Jugoslavenskog* Sveučilišta, jugoslavenskog jezika kao službenoga u Hrvatskoj i čitav niz drugih odluka u cilju učvršćenja jedinstva južnoslavenskih naroda.

U takvoj atmosferi svi pokušaji separatistički, klerikalno-šovinistički nastrojenih pojedinaca da razdvoje Srbe od Hrvata[78] – morali su godine 1861. ostati bez uspjeha.

Ostaje nam da se na kraju osvrnemo na rad Dalmatinaca u Hrvatskom saboru. Od onih, kojima je na Strossmayerov prijedlog dodijeljeno počasno mjesto u saboru i pravo informativnog govora, uzeo je učešća u saborskim raspravama samo Mihovil Pavlinović, i to jedan jedini put. Ostali su razvijali pretežno publicističku aktivnost, surađujući u *Pozoru*. Osim njih, dvojica Dalmatinaca bila su izabrana za narodne zastupnike u banskoj Hrvatskoj: jedan, knez Nikola Pucić, u Križevcima, a drugi, Luka Botić, u Đakovu. Pucić nije govorio u saboru, a 2. VIII 1861. nezadovoljan razvojem događaja odrekao se svog saborskog mandata. Botić je na 30. sjednici 1. VII održao jedan od najumnijih saborskih govora, u kome je nacionalno pitanje postavljeno na najpravilniji način, a njegova naprednost i demokratičnost došla je do svog punog izražaja.[79] I ostala Botićeva saborska aktivnost odlikovala se njegovim beskompromisnim protivaustrijskim, pa i antihabsburškim stanovištem.[80] Uz to je surađivao i u *Pozoru* u radikalno-opozicionom antirežimskom duhu.[81] Ali Botićev nacionalno-politički rad u godini 1861. od tolike je važnosti, da zahtijeva posebnu studiju.

[78] Vidi raspravu povodom patrijarhova pisma, upućenog Saboru, na 20. i na 21. sjednici (od 15. i 17. lipnja) u *Dnevniku Sabora*, str. 156–170, – i polemiku o hrvatsko-srpskim odnosima u *Pozoru, Srbskom dnevniku* i u *Srbobranu* za god. 1861.

[79] Vidi *Dnevnik Sabora 1861*, str. 316–318.

[80] Vidi na istome mjestu, str. 515.

[81] Vidi *Pozor*, broj 130. za god. 1861.

VLADIMIR MATULA

MLADI ŠULEK I SLOVAČKA

Sedamdesetogodišnjica smrti (30. XI 1965) i sto pedesetogodišnjica rođenja (20. IV 1966) Bogoslava Šuleka bili su povod da na osnovi novih, u stručnoj literaturi dosad neiskorištenih materijala objasnimo dosad malo poznati početni period Šulekove djelatnosti i njegov odnos prema slovačkom nacionalnom pokretu krajem tridesetih i u prvoj polovici četrdesetih godina 19. vijeka. Nemamo namjeru, dakle, da samo upotpunimo portret ove istaknute ličnosti ilirskog nacionolnooslobodilačkog i nacionalnoujedinjavajućeg pokreta i cijelog hrvatskog kulturnog i političkog života prošloga stoljeća već bismo htjeli i upozoriti na jedno od najsvjetlijih poglavlja slovačko-jugoslavenskih odnosa i suradnje, koje Bogoslav Šulek upravo simbolizira svojim životom i djelom.

U dosadašnjoj literaturi o Bogoslavu Šuleku[1] nema, osim osnovnih biografskih podataka o njegovu školovanju na Bratislavskom evangeličkom liceju, gotovo ništa što bi bliže osvjetljavalo njegove studentske godine, njegovo sudjelovanje u slovačkom studentskom i nacionalnom pokretu, a isto tako ni njegov gotovo jednogodišnji boravak u Slavonskom Brodu (novembar 1838 – august 1839). Nepotpuni su također podaci o Šulekovim prvim godinama u Zagrebu, naročito o početcima njegova učešća u ilirskom pokretu, kao i o njegovim vezama i suradnji sa slovačkim nacionalnim pokretom u tom razdoblju.[2] Zbog toga ćemo pokušati do-

[1] Imamo u vidu prije svega stručnu jugoslavensku literaturu, jer u slovačkoj literaturi osim sitnih priloga J. Škultetyja (Slovenské pohľady VII, 1887, s. 282–3; XXX, 1910, s. 700–2) i I. Zocha (Slovenské pohľady XVI, 1896, s. 47–52; XXXI, 1911, s. 479–82) nema za sada obimnijeg rada o B. Šuleku.

[2] Takav je slučaj i u obimnijoj studiji o životu i djelu B. Šuleka, koju je povodom prve godišnjice njegove smrti objavio tadašnji predsjednik Jugoslavenske akademije Josip Torbar (Ljetopis JAZU za godinu 1896, XI, s. 101–193) i u novijoj izvrsnoj uvodnoj studiji R. Maixnera ka Šulekovim izabranim publicističkim člancima (Bogoslav Šulek, Izabrani članci, Zagreb 1952, s. 7–33).

puniti ove praznine na osnovi rezultata našega izučavanja, prije svega na osnovi Šulekovih pisama i članaka koje ujedno objavljujemo in extenso i u originalu s najnužnijim objašnjenjem i primjedbama.

*

Dragutin Bogoslav Šulek (Carolus Bohuslaus Schulek) rodio se je 20. aprila 1816. u Sobotištu u Nitranskoj županiji (u zapadnoj Slovačkoj) u mnogobrojnoj porodici evangeličkog svećenika i pisca Jana Šuleka, bivšeg učitelja Jana Kollara, u selu Mošovcu. Osnovnu školu završio je u rodnom selu i na jesen 1828. godine kao dvanaestogodišnji dječak upisao se na evangelički licej u Bratislavi. Dvije godine (1828–29. i 1829–30) pohađao je tu tzv. sintaksu, naredne dvije godine proveo je u tzv. sekundi (1830–31. i 1831–32), a od školske godine 1832–33. do školske godine 1834–35. posvetio se filozofsko-pravnom studiju, te je na kraju, u školskoj godini 1835–36. i 1836–37. apsolvirao dvogodišnje teološke studije, čime je završio potpuni program licejalnog studija. Matice i druge službene knjige bratislavskog liceja[3] pružaju nam uvid u opću sliku Šulekovih studija, u sadržaj obrazovanja, koje je stekao na liceju i u njegove sklonosti, koje su se odrazile u ocjenama iz pojedinih predmeta. U prva dva razreda imao je odlične i vrlo dobre ocjene iz sintakse, stilističkih vježbi, latinske prozodije, mađarske i grčke gramatike, isticao se je u geografiji, u općoj historiji i fizici. Drugi semestar druge godine završio je samim odličnim ocjenama. U tzv. humanističkim razredima (razred sekunda) izučavao je, osim vjeronauka, ove predmete: poetiku, stilističke vježbe iz latinskog jezika, tumačenje rimskih pjesnika, povijest staroga vijeka, matematiku, grčki jezik, mađarski jezik i prirodopis; u drugom godištu: tumačenje rimskih klasika – proznih pisaca, stilističke vježbe, retoriku, grčku i rimsku filološku enciklopediju, grčki jezik, mađarski jezik i zemljopis. Za vrijeme trogodišnjeg filozofsko-pravnog studija učenici su izučavali u prvoj godini (nazivali su se logičari) logiku, matematiku, empirijsku psihologiju, povijest Ugarske i praktičku teologiju; u drugom semestru umjesto logike etiku i umjesto empirijske psihologije estetiku. U drugoj godini (nazivali su se fizičari) – fiziku, rimske klasičare, empirijsku psihologiju, povijest Ugarske i teološke predmete; u drugom semestru umjesto empirijske psihologije estetiku. Studenti treće godine (tzv. juristi) – studirali su prirodno pravo, empirijsku psihologiju, povijest Ugarske i teološke predmete; u drugom semestru uz to još i javno pravo, međunarodno i crkveno pravo, metafiziku i estetiku. Osim toga za vrijeme studija obveznim predmetom bile su stilističke vježbe u klasičnim jezicima. Na kraju, za dvogodišnjeg teološkog studija

[3] Usporedi Classificatio Syntaxistarum in Lyceo Aug. Conf. Addictorum Posoniensi; Classificatio secundanorum . . . : Tabulae censoriae Philosophiae et Theologiae studiosorum Lycei evang. Posoniensis ab a. 1830/31 usque ad a. 1839/40. Plan studija zabilježen je u knjizi Diarium ab anno 1801. Lyceálna knižnica (Biblioteka liceja) Bratislava.

izučavali su uglavnom dogmatsku i praktičku teologiju, egzegezu, rimske i grčke klasike, a obvezno su pohađali i stilističke vježbe iz latinskog i grčkog jezika. Šulekov uspjeh već nije bio tako izvrstan kao u sintaksi. Pored odličnih ocjena nalazimo i ocjene trećeg, štaviše i četvrtog stupnja (bilo je šest stupnjeva ocjena) iz grčkog, mađarskog jezika, stilističkih vježbi. To je vjerojatno prouzrokovalo Šulekovo slabo zdravstveno stanje i česti izostanci. (Na primjer u školskoj godini 1832–33, u drugom semestru imao je 72 izostanka zbog bolesti i jedan dio ispita je polagao privatno.) Odlične ocjene imao je stalno iz prirodnih predmeta, koje je u to vrijeme na bratislavskom liceju predavao istaknuti stručnjak profesor Jan Kovač Martiny. Od ostalih Šulekovih profesora potrebno je spomenuti učitelja humanističkih predmeta Gottfrieda Tobiasa Schroera, koji je poslije Mateja Bela bio najistaknutija ličnost nastavničkog savjeta bratislavskog liceja uopće. Schroer je bio ne samo odličan učitelj nego i značajan pisac, autor mnogobrojnih pedagoških, književnih i publicističkih djela. Bio je svjestan Nijemac, ali njegovi liberalni pogledi i plemenit karakter načinili su od njega principijelnog protivnika mađarskog šovinizma i prijatelja slovačkog studentskog pokreta, koji je svestrano pomagao. Bio je izvanredno naklonjen i Ljudevitu Šturu, na koga je imao veliki utjecaj. S nacionalnog gledišta slovačka studentska omladina visoko je cijenila i profesora Mateja Ševrlaya, koji je bio najsvjesniji Slovak i u svojim predavanjima često je govorio o velikoj budućnosti Slavena. Na jesen 1834. godine primio je i funkciju predsjednika Slovačkog studentskog društva, koju je vršio sve do njegove zabrane 1837. godine.

B. Šulek je za vrijeme studija na bratislavskom liceju došao u bliske dodire s mnogim nacionalno svjesnim mladim Slovacima. Sa Lj. Šturom, vodećom ličnošću ove generacije, išao je zajedno u školu. Unatoč tome aktivnu djelatnost u Češkoslovačkom društvu (Spoločnosť československá) otpočeo je relativno kasno,[4] a ni poslije toga nije bio u redovima njenih najaktivnijih članova. U 1836. godini nalazi se među pretplatnicima časopisa Plody,[5] ali sam nije napisao ni jedan članak u taj prvi književni almanah mlade slovačke generacije. Nije u većoj mjeri sudjelovao ni u pripremama drugog važnog književnog pothvata bratislavskog društva – pripremane, ali neizdate zbirke oda najistaknutijim predstavnicima slavenstva »Osjećaji zahvalnosti« (City vděčnosti), na kojoj se intenzivno radilo cijelu godinu dana, od jeseni 1836. do jeseni 1837. godine.[6] Međutim to ne znači da mladi Šulek nije prihvaćao ideje Lj. Štura i ostalih pripadnika njegove generacije o potrebi rada za socijalno i kulturno uzdizanje naroda i da nije bio odlučan posvetiti tom plemenitom

[4] Sam Šulek u svom autobiografskom pismu Lj. Gaju od 16. V 1839, piše da je bio član Udruženja tri godine, tj. u šk. godini 1834/5–1836/37. (Upor. Šulekovi listovi Gaju. Građa za povijest književnosti hrvatske, knjiga 2, s. 275).

[5] Plody zboru učenců Řeči československé prešporského. U Prešporku 1836.

[6] Šulek je sudjelovao u ovom radu samo kao recenzent dviju pjesama Hurbana na J. Kollara. Upor. našu studiju u knjizi City vděčnosti mladých synů Slovenska. Bratislava 1959, s. 89–90.

cilju sve svoje snage. Najbolji dokaz za to dao je po svom odlasku iz Bratislave, kada je u svom rodnom selu počeo vrlo konkretno raditi u duhu ideala svoje generacije, i to znatno aktivnije nego mnogi njegovi drugovi koji su za studija bili entuzijasti, ali kada su zašli u vrtlog života sa svakidašnjim velikim i malim brigama, brzo su se ohladnjeli i nisu uradili gotovo ništa od onoga, čime su se nekad oduševljavali i čemu su obećavali posvetiti sve svoje snage i sposobnosti.

Kada je završio teologiju na bratislavskom liceju u školskoj godini 1836–37, B. Šulek, isto tako kao njegovi suučenici, pomišljao je na studije na Sveučilištu u Jeni. Ali ovu svoju zamisao nije ostvario, i to zbog nedostatka financijskih sredstava kao i zbog obiteljskih razloga. I tako umjesto na sveučilište odlazi kući u Sobotište da bi pomagao bolesnom ocu u njegovim učiteljskim i svećeničkim dužnostima. Razmišljajući o kulturnom uzdizanju svojih sugrađana, odlučio je osnovati u Sobotištu slovačko čitalačko društvo i biblioteku. Za svoj plan pridobio je i tamošnjeg učitelja i rodoljuba Samuela Jurkoviča. U međuvremenu umrla je Šulekova majka, i ovaj težak udarac onemogućio je realizaciju njegova plana. Nakon očeve smrti mladi Šulek je morao da riješi problem svoje buduće egzistencije. Bio je svjestan, da će mu gluhoća onemogućiti da vrši svećenički i učiteljski poziv pa je odlučio da otputuje starijem bratu Michalu, koji je bio službeni liječnik u Slavonskom Brodu. Pokušao je, dakle, naći posao na Slavenskom jugu, među bratskim hrvatskim narodom. Onamo ga je vukla želja da postane književni radnik i uvjerenje da će se baš tamo, u Hrvatskoj Kraljevini – koja je preživljavala period bujanja ilirskog nacionalnooslobodilačkog i nacionalnoujedinjavajućeg pokreta, o kojemu su vijesti češće dolazile i u Slovačku – njegova želja ostvariti u punoj mjeri. Pred odlazak iz Slovačke B. Šulek je zajedno sa svojim bratom Bohumirom, vojnim liječnikom, i učiteljem Samuelom Jurkovičem prikupljao priloge za Bratislavski slavenski institut (Slovanský ústav). Priloge je dalo oko četrdeset stanovnika iz Sobotišta i okolnih gradova i sela. Pored predstavnika slovačke inteligencije priloge su dali mnogobrojni obrtnici, zemljoradnici i slovačke žene i djevojke.[7] Dvadesetpet zlatnika u srebru, koliko su prikupili, poslali su organizatori prikupljanja u Bratislavu s molbom da bi njihov poklon postao osnova članskog udjela (to je bila točno polovina potrebne svote) za članstvo Slavenskog instituta u Matici češkoj. B. Šulek, koji je lično pisao pismo članovima Bratislavskog instituta, šalje još kao poklon za njihovu biblioteku Hajkov Herbarij (koji je poklonio P. Štefanik evangelički svećenik u Krajnom), te Prešpurske novine (Prešpurské Noviny), koje je poklonio njegov otac, a od svoga brata Michala njegovu inauguracionu disertaciju, u kojoj je prvi dokazivao potrebu slavenskog jezika za liječ-

[7] Popis darovalaca objavljen je u izvještaju – Zpráva o Slovanském ústavu v Prešporku na rok 1837/8, s. 51–2. Upor. i pismo Lj. Štura Ct. Zochu od 24. II. 1838 (Listy Ľudovíta Štúra I, Bratislava 1954, s. 143).

nika na terenu.[8] Osim oficijalnog pisma članovima Slavenskog instituta, koje su pored njega potpisali i Bohumir Anton Šulek i Samuel Jurkovič, B. Šulek je napisao i privatno pismo Lj. Šturu. Original toga pisma nije se sačuvao. Njegov sadržaj poznajemo međutim iz zabilješke u češkom časopisu Květy[9] (Cvjetovi), gdje je njen pisac Luboslav Považsky, tj. Lj. Štur,[10] štampao cijelo Šulekovo pismo ne samo radi informacije o pripremanom čitalačkom društvu u Sobotištu, čije je ostvarivanje onemogućila smrt marljivog rodoljuba Jana Šuleka, već i kao dokaz razvitka nacionalnog duha u Slovačkoj, koji je pobudio vrlo uspjelo prikupljanje priloga za Bratislavski slavenski institut – u to doba najvažniji centar slovačkog nacionalnog pokreta. Materijal, kojim raspolažemo, zanimljivo osvjetljuje dosada vrlo slabo poznato razdoblje Šulekova života u Slavonskom Brodu od novembra 1838. do polovine augusta 1839. godine. To su dva neobično opsežna i podrobna Šulekova pisma istaknutom organizatoru slovačkog nacionalnog pokreta druge polovine tridesetih godina 19. vijeka Aleksandru Boleslavinu V r c h o v s k o m u Peštu. Šulek je poznavao Vrchovskog još iz Bratislave kao usmjeravača cjelokupne djelatnosti i rada mlade generacije slovačke inteligencije, inicijatora mnogobrojnih pothvata, koji su imali za cilj stvoriti od Bratislavskog studentskog društva, a poslije njegove zabrane iz tamošnjeg Slavenskog instituta, centar slovačkog nacionalnog pokreta. Bilo je dakle sasvim prirodno da se na putu za Slavonski Brod zadržao kod Vrchovskog u Pešti. Tako isto bilo je prirodno i to da je Vrchovsky pridobio mladog Šuleka za dalju suradnju i obavezao ga (slično kao i mnoge ostale svoje prijatelje i poznanike) na uzajamno dopisivanje, koje je u to vrijeme predstavljalo važan izvor uzajamnih informacija, koje je Vrchovky izvanredno široko iskorišćivao, kao i oblik uzajamne suradnje, te veliku moralnu podršku u preporodilačkom radu. Obadva Šulekova pisma izvanredno su zanimljiv izvor ne samo za proučavanje njegove sudbine, njegova života u Slavonskom Brodu i njegovih budućih planova nego i za poznavanje njegovih društveno-političkih stavova i najintimnijih »osjećaja srca«.

[8] Original pisma nalazi se u materijalima Spoločnosti československej u Arhivu Slovačkog nacionalnog muzeja u Martinu (od 1960. god. ovaj se arhiv kao cjelina čuva u Literarnom arhivu Matice slovačke u Martinu). Naziv disertacije Michala Šuleka glasi: Tractatus de MERCURIO auctore Joanne Michaele Schulek, Medicinae et Chirurgiae Doctore, Artis Ophthalmiatricae et Obstetricae Magistro, Medico castrensi superiore. Vindobonae 1836. O koristi poznavanja slavenskog jezika za austrijskog terenskog liječnika govori se u 10. tezi Šulekove disertacije. (Upor. Theses defendae – 10. Medicus castrensis austriacus, linguam slavicam loquatur. N. d., s. 36)

[9] Květy – Příloha (dodatak) br. VIII, od 19. IV 1838, s. 31–2, u rubrici Ze Slovenska (iz Slovačke).

[10] Da se pod pseudonimom Luboslav Považsky stvarno krio Lj. Štur dokazuje sam Šulek u svom spomenutom pismu Gaju od 16. V 1839 (Građa 2, s. 277). U slovačkoj stručnoj literaturi ovaj pseudonim dosad nisu pripisivali Lj. Šturu i navedeni članak ne smatra za Šturov ni J. V. Ormis u svojoj inače vrlo točnoj i pouzdanoj Bibliografi Ljudovita Štura, Bratislava 1958.

Prvo Šulekovo pismo datirano je u Slavonskom Brodu 6. maja 1839.[11] i bitan dio sačinjava opis grada, njegove okolice, načina života, naravi i običaja njegovih stanovnika. B. Šulek namjerno piše o tim problemima jer je uvjeren da su potrebne uzajamne informacije o svima Slavenima, naročito što se tiče njihove nacionalnosti i nacionalne djelatnosti. U pismu je mnogo zanimljivih zapažanja; na primjer o poznatoj lijenosti tamošnjih muškaraca (osobit vojnički način života graničara i utjecaj stranaca), o marljivosti žena, o patrijarhalnom načinu života u »općinama« s pozitivnim i negativnim stranama, što se ispoljava naročito u težnji domaćina za obogaćivanjem na račun ostalih članova »općine«, ili zapažanja iz oblasti nacionalnog života, čiji je razvoj još uvijek, općenito uzevši, na niskom nivou i koči ga u prvom redu utjecaj stranog obrazovanja, forsiranje njemačkog jezika (»mađaromanija« ne predstavlja za sada ni izdaleka takvu opasnost), što se odražava naročito u administraciji i u školstvu. Pozitivan izuzetak predstavlja samo gimnazija u Požegi, gdje se gaji nacionalni jezik. Ona je odgojila već nekoliko nacionalno svjesnih pripadnika inteligencije. Među njima se ističe Ignjat B r l i ć, s kojim Šulek održava prijateljske veze (bez njega i bez brata Michala bio bi Brod za njega »grobom«), iskorišćavajući naročito njegovu biblioteku. Ali glavna nada za razvitak nacionalnog života leži u narodu, u njegovoj bogatoj narodnoj kulturi, pjesmama, običajima, igrama i plesovima (Šuleku se naročito sviđa prije svega kolo, koje ga podsjeća na starogrčke gracije). Mladi Šulek ondje istupa ne kao nezainteresirani promatrač bez duha već kao životno angažiran sudionik velikog procesa slavenskog preporoda. I zbog toga je svjestan nesavršenosti i eventualne jednostranosti svojih zaključaka, naročito što se tiče negativnih pojava. Razgovori sa Stefanom H e r k a l o v i ć e m, direktorom Srpske vojne akademije u Požarevcu, pružili su Šuleku povod i građu za razmišljanje i informacije o Srbiji (izvanredno zanimljiva je kritika Miloša Obrenovića), o Bosni i Crnoj Gori. Za Vrchovskog i ostale pripadnike mlade slovačke inteligencije, koja je tražila podršku za svoj nacionalnooslobodilački program u savezništvu i u suradnji s ostalim Slavenima, Šulekove informacije bile su od izvanredne vrijednosti. Iz pisma izlazi još jedan interesantan fakat: Šuleka je razljutio članak »Sprachenstreit« u njemačkom časopisu *Adler*.[12] Napisao je odgovor, koji šalje Vrchovskom uz svoje pismo i moli ga da ga prema vlastitom nahođenju pošalje praškom časopisu *Ost und West*. Na žalost, ovaj Šulekov članak nije se sačuvao ni uz pismo ni u ostavštini Vrchovskog. Ništa slično nismo našli ni u časopisu Ost und West. Interesantno je da se Šulek na ovo pitanje u svom idućem pismu više ne vraća. Iako nam podrobnije nije poznat sadržaj ovoga članka (iz Šulekovog pisma znamo samo to da je u njemu namjerno poistovetio pojmove »sveslavenstvo«

[11] Original ovog i slijedećeg pisma B. Šuleka A. B. Vrchovskom u Peštu nalazi se u Literarnom arhivu Matice slovačke u Martinu.

[12] Bliže podatke o ovome članku nismo uspjeli saznati.

(všeslávia) i »uzajamnost«, koje inače razlikuje, zato što on na ovu razliku nije htio skrenuti pažnju vlade!). Značajna je već sama činjenica Šulekova autorstva ove obrane.

Drugo pismo A. B. Vrchovskom poslao je B. Šulek iz Slavonskog Broda 13. augusta 1839, baš pred svoj odlazak u Zagreb.[13] To je odgovor na nepoznato pismo Vrchovskog, koje ga je mnogo obradovalo. Na izričitu molbu Vrchovskog Šulek u ovom pismu daje opširne informacije o Bosni. One se opet interesantno prepleću s razmišljanjem o uzrocima ekonomske i kulturne zaostalosti ove slavenske oblasti: teško ugnjetavanje i samovlast turskih paša, izolacija od ostalih kulturnih nacija, u prvom redu od Ilira i nade u bolju budućnost njenog stanovništva, koje se oslanja na svoje dobre osobine i zdrave narodne snage. Zanimljivi su podaci o Šulekovim prijateljskim odnosima s J. Tordincem i M. Topalovićem, starim prijateljem A. B. Vrchovskog (još sa studija u Beču) i sa bratislavskim Slovacima. Zanimljive su dalje Šulekove informacije o rezultatima prikupljanja pomoći u Slavonskom Brodu za Bratislavski slavenski institut, kao i njegovi savjeti i primjedbe o ovoj akciji. I u ovom pismu Šulek je priložio nekakvo pismo, koje je Vrchovsky prema vlastitom nahođenju i bez označenja Šulekova imena trebao poslati negdje u Nitransku županiju ili u Bratislavu. Ni ono se nije očuvalo i ništa bliže ne znamo ni o njegovu sadržaju, ni o njegovoj sudbini.

Slijedeći značajni dokumenti kojima želimo upotpuniti ličnost mladog Bogoslava Šuleka jesu njegove zanimljive informacije o ilirskom pokretu, poslane prijateljima u Bratislavu. Prvo je pismo redakciji slovačkog časopisa *Tatranka*, koji je u Bratislavi izdavao profesor J. Palkovič uz aktivnu pomoć i suradnju Lj. Štura. To je ono isto pismo koje spominje dr R. Maixner u svojoj uvodnoj studiji Izabranim člancima Bogoslava Šuleka (Zagreb 1952), djelomičan koncept kojeg se sačuvao *u Šulekovoj ostavštini.*[14] Pismo, datirano u Zagrebu 27. juna 1841 bilo je namijenjeno za štampu. Redakcija Tatranke, tačnije Lj. Štur,[15] štampala ga je u 2. svesku II godišta (1842) pod naslovom »Slovak u ilirskoj nacionalnosti« – članak poslat iz Zagreba od Bohuslava Šuleka.[16] U uvodu članka Šulek iskreno pozdravlja nastavak izlaženja Tatranke, jer vjeruje da će Slovacima biti od naročite koristi, a nacionalnostima, koje ponekad gube nadu, može dati poticaj na nov život, lično kao Gajeve

[13] Šulekov odlazak u Zagreb ubrzale su dvije okolnosti: prije svega nisu se ispunile njegove nade da će u Slavoniji naći zaposlenje, i drugo, unapređenje i premještaj njegova brata Michala u Zavalje, »na samom kraju Hrvatske ležećeg i od cělog světa takoreći odvojenog sela«.

[14] Upor. Bogoslav Šulek, Izabrani članci. Noviji pisci hrvatski, knjiga 8, Zagreb 1952, s. 9.

[15] Lj. Štur se u to vrijeme dopisivao sa B. Šulekom. U pismu od 19. jula 1841 (na žalost, jedinom sačuvanom Šturovom pismu iz ovog razdoblja) piše Šuleku da mu šalje 10 primjeraka Tatranke (g. II, sv. 1) da bi ih rasprodao i javlja mu da će u drugoj svesci štampati njegov »lijep članak o Ilirima«. (Listy Lj. Štúra I, s. 258).

[16] Tatranka. Spis pokračujícý zvláště pro Slováky, Čechy a Moravany. Druhý běh (Tatranka, drugo godište, sv. 2, s. 36–48).

Ilirske narodne novine i *Danica*. Ali ako Tatranka želi postati oruđem slovačke nacionalnosti, treba da joj pri tome pomaže svaki rodoljub Slovak, i to materijalno, ili perom, ili objema načinima. Povod za ovo pismo bila je u Šuleka »ljubav prema drugim zemljacima« i nada da će iskorjenjivanjem nekih pogrešnih informacija o Ilirima uspjeti da ih opravda, a time ljubav naprama pobratimima umnožiti, i tako barem skroman prilog pridonijeti na oltar uzajamnosti. B. Šulek ondje istupa ne samo kao svjestan pristalica ilirizma i njegov branilac (glavni sadržaj članka jeste iskorjenjivanje dvaju lažnih argumenata protivnika ilirizma: da su Iliri neprijatelji prosvjete i neprijatelji vjerske tolerancije), nego i kao zanosan propagator slovačko-ilirske suradnje i slavenske uzajamnosti uopće. Šulekovu obranu ilirizma i propagaciju slovačko-ilirske suradnje dopunjuju mnogobrojne informacije i vijesti o razvoju i uspjesima ilirskog pokreta, štampane u toj istoj knjizi Tatranke.[16] Njihov autor bio je vjerojatno Lj. Štur, koji je u to vrijeme energično i s određenim ciljem radio na produbljavanju i jačanju slovačko-hrvatskih odnosa i suradnje.

Idejom uže slovačko-ilirske suradnje u zajedničkoj borbi protiv mađarizatorske politike mađarskih vladajućih klasa prožeta je i druga Šulekova vijest iz Zagreba, koju je poslao vjerojatno isto tako Lj. Šturu u Bratislavu. To pismo[17] sadržava podroban izvještaj o prvom otvorenom sukobu među Nacionalnom ilirskom stranskom i tzv. Mađaronskom strankom na izborima Zagrebačke županije 30–31. maja 1842. Smisao i zaključak Šulekove vijesti jest jednoznačan: potrebno je da se Slovaci ugledaju na Ilire, na njihovu smjelost i slogu i da oštro istupe proti mađarizacije na obranu svojih nacionalnih prava i zahtjeva, koji se, prema Šuleku, mogu postići konstitucijom »pod štitom ugarske konstitucije«, bez potrebnog pouzdavanja u političke simpatije i pomoć izvana. Na žalost, u ovom posljednjem Šulek je znatno pogriješio. To su potvrdili već idući tjedni i mjeseci u Ugarskoj, gdje su mađarski šovinisti na čelu s Košutom započeli žestoku kampanju protiv slovačkih rodoljuba zbog njihove peticije predate vladaru u prvim danima juna one iste godine,[18] kao i u Hrvatskoj, gdje je prvo otvoreno istupanje ilira dovelo najzad do službene zabrane samog imena Ilir, ilirski.[19] Zagrebački događaji 30–31. maja 1842. i Šulekova brza i podrobna obavijest o njima bili su unatoč tome od velikog direktnog značenja za aktivizaciju slovačkog nacionalnog pokreta. Lj. Štur, koji je akciju zagrebačkih Ilira smatrao početkom odlučne borbe ugnjetavanih slavenskih nacija Ugarske protiv mađarizacije, informira o njoj već 17. juna 1842. K. B. Štorcha, P. J. Šafarika i V. Staňeka u Pragu, kao i svoje slovačke prijatelje (A.

[17] Obnovení stoličné vrchnosti v Záhřebě (Izbor nove županijske vlasti u Zagrebu) Original u Literarnom arhivu Matice slovačke u Martinu.

[18] Upor. D. Rapant, Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842, 1–2. Liptovský Sv. Mikuláš 1843.

[19] Na osnovi kraljevske naredbe od 17. I 1843.

H. Škultetyja i druge),[20] svakako na osnovi Šulekove privatne informacije, jer su prvu službenu vijest o zagrebačkim događajima objavile Gajeve *Ilirske narodne novine* tek u broju od 18. juna.[21] Bogoslav Šulek je i poslije toga sigurno održavao pismene veze s Bratislavom i Lj. Šturom, kako o tome svjedoče i neki podaci iz Šturove korespondencije.[22] O tome svjedoči i sačuvano Šturovo pismo Šuleku od 19. decembra 1845, koje, doduše, nije opširno, ali je zanimljivo s jasno izraženom željom Lj. Štura da se sastane s Bogoslavom Šulekom i da porazgovaraju o svemu što mu leži na duši.[23]

Osim veza sa Peštom (Vrchovsky, Kollar) i Bratislavom (Štur) Šulek je održavao i veze i s drugim centrom slovačkog nacionalnog pokreta – s Levočom, gdje je na tamošnjem evangeličkom liceju djelovalo od 1932. godine Slovačko studentsko udruženje, koje je polovinom četrdesetih godina prošlog stoljeća razvilo izvanrednu aktivnost. Studenti iz Levoče početkom aprila 1844. godine poslali su pismo Ljudevitu Gaju;[24] izrazili su svoju odlučnost da rade na proširenju i jačanju slavenske uzajamnosti i mole ga da im pošalje knjige potrebne za studij ilirskog jezika. Dana 18. juna 1844. na ovo je pismo odgovorio B. Šulek dugim i vrlo srdačnim pismom,[25] u kome odobrava njihovu odlučnost i javlja da je prikupio knjige za njihovu biblioteku od svojih prijatelja u Zagrebu, a i da im ih šalje preko J. Kollara u Pešti. Šulekovo pismo sadržava mnogo radosnih vijesti o razvoju nacionalne svijesti u Hrvatskoj, o uspjesima ilirskog pokreta u borbi protiv mađarizacije. U njemu ima mnogo ohrabrujućih riječi namijenjenih svojim zemljacima. Pismo B. Šulek završava pozivom mladim Slovacima da čvrsto ustraju na putu svjesnog rada za narod i slavenstvo i da s njega ne skrenu niti pod prijetnjama niti zbog kakvih obećanja. Tu svoju misao ističe i citatom iz tada popularne, revolucionarne Ode mladosti Adama Mickiewicza. Šulekov poklon i njegovo pismo imali su velik utjecaj na slovačku omladinu u Levoči i njeno nacionalno i slavensko oduševljenje.

[20] U pismu K. B. Štorchu u Prag od 17. VI 1842. Štur je pisao: »Iliri su ovih dana u Zagrebu za posljednjih županijskih izbora madjarizatore omastili krvlju, jer su bili bezobrazni, a Iliri su hrabar narod! Alea iacta est«. (Listy L. Štúra I, s. 312). A. H. Škultetyju piše Štur o zagrebačkim događajima u svome pismu od 25. VI 1842, Stanku Vrazu 25. VI 1842. Uporedi na istom mjestu, s. 314, 316.

[21] Da je Štur pisao o zagrebačkim izborima na osnovi nekog privatnog pisma, pretpostavlja već i J. Ambruš u komentaru svojoj ediciji Šturove korespondencije. (Upor. Listy Ľ. Štúra I, s. 574).

[22] Tako je nekada u ljeto 1842. Šulek u pismu Šturu pisao o tome da u Zagrebu kruže vijesti da se Štur posvađao sa I. I. Sreznjevskim zbog Gaja. Štur ove vijesti demantira u svome pismu S. Vrazu od 13. IX 1842. i spominje to isto i u pismu I. I. Sreznjevskom od 8. V 1843 (Listy Ľ. Štúra I, s. 322 a 358).

[23] »Kada ću moći da se s Vama do volje porazgovaram: ah, imao bih mnogo, mnogo! Da li više nikada nećete doći k nama?« – pisao je Ľ. Štur Šuleku u ovom pismu. (Upor. Listy Ľ. Štúra I, s. 46).

[24] Ovo pismo, datirano u Levoči 3. IV 1844, štampao je K. Paul u knjizi Dopisy československých spisovatelů Stanku Vrazovi a Ljudevitu Gajovi, Praha 1923, s. 97–8.

[25] Original Šulekovog pisma je u Literarnom arhivu Matice slovačke u Martinu. (Objavljen je u časopisu Slovenské pohľady, g. 29, 1909, s. 694–5).

Svi navedeni dokumenti koji u više pravaca dopunjuju portret Bogoslava Šuleka svjedoče o tome da ni poslije svog odlaska iz Slovačke, niti kasnije kada je došao na čelo kulturnog i političkog hrvatskog života, nije prekinuo veze sa slovačkim nacionalnim pokretom koji se tada razvijao, već je aktivno u njemu sudjelovao i radio je na produbljivanju slovačko-hrvatske suradnje, koju je smatrao garancijom uspjeha zajedničke nacionalnooslobodilačke borbe naših bratskih naroda.

Ka pojedinim pismima i dokumentima

I

Pismo Drahotína Bohuslava Šuleka (pismo je potpisao i Bohumír Anton Šulek, vojni liječnik i Samuel Jurkovič, učitelj u Sobotištu) članovima Slavenskog instituta u Bratislavi. Javlja da su uspjesi slovačke književnosti bili poticajem za prikupljanje priloga za institut da bi se tako mogao učlaniti u Maticu češku. Prikupili su 25 zlatnika i 4 krajcera u srebru, koje im šalju. U priloženim intimnijim recima Drahotín Šulek piše svojim prijateljima da im šalje i nekoliko knjiga, među njima disertaciju svoga brata Michala, u kojoj ovaj opravdava korisnost poznavanja slavenskog jezika za terenskog liječnika u Austriji. Apelira na njih da izdrže i da ne slušaju Mađare. Za razliku od Mađara, koji u svojim kulturno-nacionalnim akcijama imaju podršku u višim staležima, Slovaci se uzdaju u narodne slojeve, a u tome je garancija njihova uspjeha.

II

Glavni dio vijesti Lj. Štura poslate češkom časopisu Květy o smrti evangeličkog svećenika u Sobotištu Jana Šuleka, u kojoj je objavio cijelo pismo, koje je primio od B. Šuleka. B. Šulek u ovom pismu piše o planovima za osnivanje slavenske čitaonice s bibliotekom u Sobotištu, koju je uz pomoć tamošnjeg učitelja Samuela Jurkoviča započeo uspješno realizirati, ali majčina i onda očeva smrt onemogućili su ovaj njegov pothvat. Pred svoj odlazak iz Slovačke prikupio je zajedno sa bratom Bohumírom i učiteljem Jurkovičem priloge za Bratislavski slavenski institut da bi bar tako pomogao slavenskoj stvari. Štur visoko cijeni ovu Šulekovu akciju kao prvi primjer narodne dobrotvornosti u Slovačkoj i ističe da su zajedno sa predstavnicima crkvene i svjetske inteligencije svoje priloge dali slovački obrtnici, zemljoradnici i »sestre Slovakinje«. Predstavnici viših slojeva trebalo bi da se ugledaju na njih i da se isto tako brinu o obrazovanju vlastitog naroda.

III

Šulekovo pismo Aleksandru Boleslavínu Vrchovskom u Peštu o svome putovanju i prvim utiscima iz Slavonskog Broda. Glavni dio pisma sačinjava opis grada, njegove okolice, načina života, naravi i običaja sta-

novnika. Piše o svome poznanstvu s Ignjatom Brlićem i o sastanku i razgovorima sa Stefanom Herkalovićem, koji ih je obavijestio o situaciji u Srpskoj Kraljevini i oštro kritizirao Mihaila Obrenovića. Šuleka je uvrijedio protuslavenski ton članka u njemačkom časopisu Adler. Napisao je odgovor na taj članak, koji dostavlja u prilogu i moli Vrchovskog da ga pošalje – ako se s njime slaže – praškom časopisu Ost und West.

IV

Drugo Šulekovo pismo Vrchovskom iz Slavonskog Broda. Po molbi Vrchovskog Šulek daje podrobne informacije o Bosni, koje se prepleću s njegovim sudovima o razlozima ekonomske i kulturne zaostalosti ove slavenske oblasti i s nadama u bolju budućnost. Sastaje se sa J. Tordincem i M. Topalovićem, koji su obećali svoju podršku i pomoć u prikupljanju priloga za Bratislavski slavenski institut. Šulek stavlja svoje primjedbe na ovu akciju.

V

Šulek je poslao raspravu o ilirskoj nacionalnosti i ilirskom nacionalnom pokretu, kao pismo iz Zagreba (27. juna 1841) redakciji slovačkog časopisa Tatranka. Šulek ističe kako ga je na pisanje ovoga članka potakla ljubav prema svojim zemljacima i nada da će uspjeti iskorijeniti neke neispravne poglede o Ilirima, koje šire njihovi neprijatelji (konkretno: da su Iliri neprijatelji prosvjete i da su vjerski netolerantni) i tako pojačati ljubav Slovaka prema svojim pobratimima i uopće pridonijeti jačanju slavenske uzajamnosti.

VI

Šulekovo pismo njegovim bratislavskim prijateljima sadržava podrobne vijesti o prvom otvorenom sukobu između Ilirske nacionalne stranke i tzv. Mađaronske stranke za vrijeme izbora u Zagrebačku županiju 30–31. maja 1842. Šulek ističe odlučnost Ilira i poziva Slovake da se u njih ugledaju i smjelo istupe protiv mađarizacije, na obranu svojih nacionalnih prava.

VII

Pismo B. Šuleka slovačkim studentima u Levoči, kojim odgovara na njihovo pismo poslano Lj. Gaju. Odobrava njihovu odlučnost raditi na proširenju i jačanju slavenske uzajamnosti i učiti ilirski jezik. Javlja im da je za njihovu biblioteku među svojim prijateljima u Hrvatskoj prikupio knjige koje im šalje preko J. Kolara u Pešti. Pismo sadržava mnogo radosnih vijesti o uspjesima ilirskog pokreta, ideje o slavenskoj uzajamnosti i potiče mlade zemljake da ustraju na započetom putu svjesnog rada za narod i slavenstvo.

I

Drazí Bratří[1]

Krásná dennice, jenž na obloze naší podtatranské literatury vzchází, povzbudila i nás k tomu, bychom jí dle možnosti cestu klestili. Rozjímajícím ale, jakbychom nejlépe naše chatrné síly vynaložili: zdálo se, že se to přiměřeněji nestane, než jestli Spolek Váš[2] i s Knihovnou Vaší, onno palladium Slovenské, napomáhati, podpírati, budeme, a to by se dle našeho usudku nejjistěji stalo, kdyby se Knihovna Vaše mezi Údy České Matice zapsati dala. Nebo jistina kdekoli jinde založená zahynouti může: jen tuto dotud, dokud Matice kvetnouti bude (což bohda! dlouho trvati má!) její ztraty není se co obávati. K tomuto cíli učinili sme mezi nami sbírku, jejížto výsledek naše očekávání převýšil. – Sebralo se totižto v samém takořka Sobotišti 25 zl. 4 kr. v stříbře, kteréž se tu připojují. Naše žádost jest: by ste peníze tyto hned do Prahy poslali, a ku zaslání druhé polovici sami sobě lhůtu určili. Ačkoli pak od cíle sobě vyměřeného daleko ještě vzdáleni jsme: přijmětež nicméně i tento základ Vám námi věnovaný, pamětliví toho: že z malého semenka nebetýčná lípa vyrostá. My zajisté neopomineme Vám i jinde dobrodinců sbírati, a za to máme, že i mezi Vámi drazí Bratří! nejedno šlechetné srdce se nalezá, jenž úmyslu našemu napomáhati bude. Jestliby ste ale s určením našeho daru spokojni nebyli, aneb jestli-by vůle naše k vyplnění nebyla: žádáme Vás byste nám peníze tyto nazpět odeslali. – Kdyby ale dar tento Vám vhod přišel, a Knihovna Vaše by se skrze sbírky od jiných učiněné Údem Matice stala: Prosíme Vás, byste výsledek těch sbírek s námi sděliti sobě nestěžovali.

Mějte se již co nejlépe to jest vřelá žádost

Vaších
Drahotín Bohuslav Šulek, v. r.
Čekatel Bohosloví

úpřimných přátelů
Bohumíra Antona Šulek, v. r.
Vojenského Lékaře.
Somuele Jurkoviče[3]
školního učitele v Sobotišti.

Rozmilí Bratří!

Připojujem Vám ještě jeden drahocenný dar, Vám na mé prosby od Dv. p. Pavla Štefaníka Krajňanského Sl. B. K. darovaný: Herbáře totižto od Hajka. Jestit to kniha, jak pro svou vnitřní i zevnitřní cenu, tak i pro svou starožitnost, vší pozornosti hodná. Můj zesnulý p. Otec obětoval Vám na své smrtelné posteli Prešpurské Noviny,[4] nám Slovakům co

[1] Original pisma u materijalima Spoločnosti československej u Arhivu Slovačkog nacionalnog muzeja u Martinu, danas u Matici slovačkoj.

[2] Tj. Slavenski institut, koji je poslije zabrane studentskih društava na evangeličkim školama u Ugarskoj (1837. godine), preuzeo funkciju Spoločnosti československej.

[3] Samuel Jurkovič (1796–1873), slovački rodoljub, učitelj u Sobotištu.

[4] Presspurské Noviny izlazili su 1783–1786. godine dvaput na tjedan u Bratislavi pod uredništvom J. Vyskydenskog.

první podtatranské Noviny pamatné; a můj bratr Michal svou inauguratní dissertaci,[5] v nižto se věrejně o užitečnosti řeči Slovanské pro polního lékaře, asnad první hádal.

Z tohoto již lze Vám poznati, že náš slovenský národ a řeč není docela přátelů zbavená, opovržená; málo jest jen blahozvěstců, málo jest těch, jenžby na jeho oslavení, čest i jmění, čas i snahu obětovati nezpečovali. Vy ale Bratří stůjte, pevně stůjte na začaté cestě, nenechejte se povykem ztřeštěných sousedů M-ů[6] zmatati, aneb od Vašeho předsevzetí odvésti. Oni nalezají ovšem podporovatele ve vyšších stavích, my naši naději v lidu skládáme: a kdo neví že naděje v lidovládě složena vždy stálejší a jistější jest, než ona na nestálé přízni šlechtovlády založená? Zápal těchto v kratkém čase pomine, nám pak vždy krasnější budoucnost se stkvíti bude.

Vroucí pozdravení vzkazuje Vám všem

Váš Drahotín Šulek v. r.

v Sobotišti d. 26. Ledna 838 věrný bratr

[5] Tractatus de Mercurio auctore Joanne Michaele Schulek, Medicinae et Chirurgiae Doctore, Artis Ophthalmiatricae et Obstetriciae Magistro, Medico castrensi superiore, Vindobonae 1836.

[6] To značí Maďara.

II

ZE SLOVENSKA[1]

U Prešpurku 14. března 1838.

Že náš upřimně milovaný, příčinlivý vlastenec Jan Šulek, církve slovanské evangelické sobotištské s. b. kazatel, časnou smrtí národu svému odňat jest, toho ste se již ze správy p. Michla ve Květech podané dočetli.[2] Věru škoda šlechetnému tomuto srdci v hrobě tak časně práchnivěti! Mělť on více ještě záměrů pro národnost naši, kterýchž uskutečnení truchlivou náhodu přítrž učiněna jest. Tak již i oznámil svou knihu o vodolékarství, jenž sotva více světla spatří,[3] ač právě drahný počet předplatitelů v našem Slovensku již na ni sebrán byl. Připomenouti sluší ke vděčné památce zesnulého, že on za celého svého úřadování v Sobotišti výborně k národní vzdělanosti půjčováním knih sebou zakoupených přispíval, čehož výsledky jadrně se jevily. S odchodem však umřelého tohoto vlastence i jiná nepříznivá naší národnosti udalost se pojí, jížto Vám slovy šlechetného syna jeho, našeho milovaného druha Drahotína Šuleka zvěstuji. Píšeť na mne v tato slova:

[1] Vijest štampana u časopisu Květy – Příloha br. III od 19. IV 1838, s. 31–2.

[2] Jan Šulek je umro 6. XII 1837. Upor. Květy IV, 1837, Příloha broj 14.

[3] Knjiga je izašla pod naslovom Vodolékař, aneb Poučení, kterak čerstvá studničná voda proti mnohým těla nemocem lidí i dobytka s prospěchem užívati se může (Kako upotrebljavati zdravu vodu iz bunara kao lijek za ljude i stoku). Trnava 1838. Nakladą Felixa Vachtera, s. 55.

»Když sme v onněch blažených hodinách, které sem s Vámi ztrávil a na něž se dosavad s vytržením rozpomínám, sobě své obapolné úmysly, jimiž blaho a osvětu národa svého rozšiřovati míníme, sdělovali: nikdy ste mě ovšem onným zápalem, jímžto jiní plápolali, nadšena nenalezl; co sem ale řekl neb slíbil, to uskutečniti vždy mým pevným předsevzetím bylo. S takovýmto smýšlením sem se domů navrátil. V paměti chovaje Vaše slova, »bychom lid náš vzdělávali«, umínil sem čtenárskou společnost ve své otčině založiti a takto velkou náklonnost našich Slováků ke čtení knih ukojiti. Mnohé ovšem překážky sem nalezl, mnohé příkoří vytrpěl – ale vše sem rád snášel, a již na cíli svého namáhání sem se býti mněl. Poněvadž mnozí sobě buď na nedostatek času a místa, buď na nesnadnost novější slovenčiny, buď na obtížnost s čítáním knih spojenou, buď na slabost zraku stěžovali: zřídil sem tak spolek náš, že sme se měli tydenně dvakraté ve školním stavení scházeti, kdež sem jim Včelu, Pražské noviny, Květy[4] a jiné knihy čítati a vysvětlovati měl, v čemž mne naší církve školní učitel p. Sam. Durkovič[5] co horlivý Slovan střídati přislíbil. Tu zemřela neočekávaně má drahá matka – otec můj pak jedním krokem v hrobě byl, a snadně tedy pochopíte, jak to mé dětské srdce zbouřilo a mne za drahný čas ku každé práci neschopným učinilo«.

»Zotaviv se poněkud, znovu sem k vyvedení svého předsevzetí přistoupil: již i mnozí co budoucí údové se zapsali, můj neduživý ale slovenského národa milovný otec sám příspěvek – bylo to jeho posledni písmo – podepsal; již sme některé knihy pro budoucí knihovnu byli nashromáždili, již sme hodinu k našemu prvnímu zasednutí určili – tu mně ukrutná smrt mého nemocného otce z náručí vyrvala a tím všechnu naději šťastného prospěchu vyvrátila. Nebo já nyní otčinu svou opustiti musím, a druhého, jenžby všecko břímě takvého sboru na sebe přijal, tu není. Vida tak nemožnost zaražení vlastního sboru, volil sem aspoň Vašemu slovanskému ústavu v Prešpurce napomoci, nežli nečinným zůstati. K tomu cíli na mé pobídnutí sbírku sme učinili, v čemž se můj bratr Bohumír (Dr. lékarství) a náš p. učitel nad míru ochotnými a horlivými prokázali. V samém takměř Sobotišti sme 25 zl. stříbra sebrati, polovici té jistiny, kteréž knihovna potřebuje, by se údem Matice české stala. Aby se peníze jedině k tomuto účeli vynaložily, jednomyslná přispívajecích žádost jest.«

Toliko bratr náš. – Vidíte z toho, že smrtí našeho vlastence i jiný šlechetný záměr zmařen jest.

Sbírku onnu, o níž milobaný dopisovatel náš zmiňuje, máme již skutečně v rukou, jenž po sehnání druhé částky, jí nevyhnutelně potřebné ku přistoupení k Matici české, hnedle do Prahy zaslána bude. Ke sbírce té přispívali zároveň s rolníky a řemeslníky mužové rozličné světské i duchovní úřady zastávající, jakož i milé naše sestry Slovenky. Jména těchto šlechetných dobrodinců ve zprávě o našem ústavu, jenž bohdá

[4] Najpopularniji češki časopisi tog perioda.

[5] Usporedi primjedbu 3 k pismu I.

nezadlouho na světlo vyjde, budete čísti moci.[6] Jest toto první příklad národního dobročinění na Slovensku, tím tedy hodnější vřelé vděčnosti. Patrno Vám tudíž, že se duch národní i pod našemi studenými Tatrami rozmáhá a, čehož pevnou naději máme, mocněji se veždy rozmáhati bude. Co nejkrásnějšího přitom jest, že mužové všelijakých zaměstnání tak souzvučně s našemi pracovitými sestrami k národnímu dílu pomocných ruk udělují. Kéžby již jednou i naši bohatí procitli ze škodlivého bludu svého, a na místě štědroty k maďarským sousedům, jménu a rodu slovanskému nehrubě příznivým, na slovanské národní ústavy peněžité summy obětovali, a tak nesmrtelných zásluh o vzdělání rodu svého sobě dobývali! ... Kdy asi převrácenost tato konec vezme? Mysle o tom kladu ruku na rozčilené srdce, a slzy leji nad kolejí milého svého...

Luboslav Považský[7]

[6] Upor. Zpráva o Ústavu slovanském při Evangelickém lyceu v Prešporku na rok 1837/8 vydaná, s. 51–2.
[7] Pseudonim Lj. Štura.

III

Ve Slavonském Brodě d. 6. Květ. 839.

Drahý Bratře v Slávii![1]

Že sem slovu Vám z ohledu pilného s Vámi dopisování v Pešti danému až dosavád nedostál, ni z nedbalosti, ni ze lhostejnosti, nýbrž z té příčiny se stalo: že sem na důležitějších, naší národní věci se týkajících zprávách nedostatek trpěl; listy pak povšedními, na trhu sebranými novinkami naplněné, ani já sem psati nezvyknul, ani Vám bych nimi zalíbení nezpůsobil. Pravda ovšem jest, že i nyní ještě psání mé onen zaujmavosti stupeň nedosáhlo, který bych mu radostnými národovost naší za předmět majícími novinami tak mile rád udělil; nicméně déle nechci prodlívati: z částky proto, bych podezření nedbanlivosti v plnění úlohy každému národa synu naložené, a nevšímavosti Vašeho vzacného pozvání, na sebe neuvrhnul, z částky pak proto, že se mi potřebou stalo, se šlechetnými, národa milovnými syny, city srdce mého sdělovati. Tato nedostatečnost zprav mých větším dílem v mé příhluchlosti svůj pramen má, jenž mně nedopouští onen podíl na společnosti lidské vzíti, jakový jiní zdravými smysly obdařeni brati mohou. – Než dobře znaje, jakovou láskou ku všemu což národního jest plápoláte: tou nadějí se kojím, že dle Kollárové výpovědi: »Kdo cí národ, všeho si rád všímá, co mu národ v pamět uvodí« i tohoto mého psaní obsah, jestli ne nový, aspoň nakolik se národa našeho týka příjemný Vám bude. – Z mé cesty z Pešti do Oseku poněvadž sem se nikde nebavil, málo neb nic Vám sděliti

[1] Pismo Bogoslava Šuleka A. B. Vrchovskom (1812–1865) u Peštu. Original je u Literarnom arhivu Matice slovačke u Martinu.

mohu, což by Vás zaujmalo: vše to maďarčinou páchne. Než sotva že sem Drávu a s ní hranice Uherska překročil, sotva že sem do Oseku vstoupil, duch slovanský mne ovil. První to bylo město, v němž sem stoličná i městská návěští a názvy ulic v slovanském jazyku sepsana spatřil a v tamější kavírně, žádných jiných, kromě srbských novin nenalezl. Nemálo mne též obveselilo krásné lipové stromorádí, kteréž chodník z města do pevnosti vedoucí ozdobuje, tím více, jelikož sem na mé celé cestě lipy neviděl; jen mi líto bylo, že zdejší obyvatelé bohužel! sotva sobě toho významu povědomi jsou, který strom tento pro ně chová. Maďaromanie tu dosavád žádných kořenů nepustila: němčina však jest hodně rozšířená, a tamější malé německé divadlo, jakož i posádka pevnosti, jestli Slovančinu neudušují, aspon povstati jí nedopouštějí. Po mnoha neřestech dorazil sem do Brodu, jehož kratký opis zde od místa nebude. Domnívám se zajisté, že nejsnadněji nedostatkům země – a místopisu Slovanska se vyhoví, a spolu důkladná známost šířodaleké Slavie mezi nami Slovany nejlépe se rozšíří: když každý Slovan, kraj ten do něhož ho osud postavil, jeho obyvateli, památnosti, mravy, obyčeje atd. v ustavičném potahu na národnost, jakoby ohniště všech paprsleků činnosti slovanské, opíše, a opis tento s ostatními Slovany sdělí. Chtěje k dosažení tohoto výtečného cíle dle možnosti přispěti, kratičký nákres země a místopisu Brodu a jeho okolí Vám podávám; neopominu ho však jak náhle pomůcky, jichž očekávám do rukou dostanu, zdokonáliti, a obzvláště obšírné pojednání o protimorním ústavu, na jakovémž nám, nakoliko mně známo, vždy ještě schází, shotoviti.[2] Na samém kraji Slavonie, u paty jednoho z odhoří Slovanských hor, jenž ve tvaru kruhu až daleko do Bosny běží, rozléhá se krásná romantická rovina, přes niž se mutná Sáva, hranice mezi Rakouskem a Tureckem tvořící, klikovatě vine. Na jejím břehu rozložen jest Brod, od něhož svůj název i jeden hraniční pluk přijal. Okolí jest velmi příjemné, příjemnější ale by se ještě stalo kdyby na vzdělání země, jenž hodně urodná jest, větší péče vynakládána byla; než větší díl niv jest tureckým žitem posit, a nedostatek zahrad i sadův všudy se cítí, ačkoli ni od nich, ni od vinnic daně neplatí. Ty některé sady jenž se zde nalezají slivami jsou nasazené, z nichž obyvatelé onu nešťastnou rakiu (pálenku) pálí, jenž i tu svou vládu jen příliš široce roznesla. Podnebí jest sice mírné, tohoto však roku neobyčejnou výnimku sme zakusili: totižto 8 Dubna tolik sněhu napadalo, žebychom se byli pohodlně mohli sankovati, než i ten se hned následujícího dne rozpustil. Proti severním větrům chrání kraj tento již zmíněné odhoří, a strana jedna k Savě obrácená, vinicemi z částky se honosí, jenž jak se od tak dobrého položení nadíti lze, výborné víno rodí. Protivná však strana, větším dílem ještě horami porostnutá jest, po nichž sotva kdy noha lidská kráčela, a mnohou zvěř, zvlaště vlky ve svých skrýšech chová, jenž nuceni hladem i na blízu města se odváží, pokrm hledajíce. Tak d. 23. Března jedna jalovice na louce na břehu Sávy pri samém městě postavena (přes níž kordon vede) se pasoucí, od vlka roztrháná byla, jakž to

[2] Nije nam poznato je li takvu raspravu Šulek stvarno napisao.

její ráno nalezené kosti svědčily. – Co se již samého Brodu týče, jest on tak nazvaná »vojenská obec« (Militär Comunität) jejížto výsady v tom záleží, že svou vlastní radu (Magistrat) má, a že obyvatelé, tak jako ostatní hraničáři, na stráž jíti nemusí. Chtěla, jak se mně zdá, tímto způsobem vláda remeslníky, jichž i nyní ještě velký zbytek není, sem přivábiti, a nimi města, kteráž až dosavád i v malém počtu se nalezají, i skrovně obydlena jsou, osaditi. Počet všech obyvatelův obnáší asi 2500 duší, jenž v 515 domích, dřevených sice, než tak úhledně shotovených, že je od zděných sotva rozeznati lze, přebývají. Mezi pěknější budovy počítám františkanský samostán (klášter), jenž však, jsa teprv 1805 z novu založen, žádných písemních památek nechová, nevelkou pevnost, katolický i řecký kostel, protimorní ústav a třidcátek. Větší, mně aspoň památností jest, jeden stařec, jménem »Gjuro Smiljanić«, původně Černohorac, jenž již 118 let starý, ale při tom všem tak zdravý a čerstvý jest, že své práce (jest kupec) sám vykonává. Vína dle svého vyznání nikdá nepil. – Obyvatelé jsou vygmouce německých a tureckých přistěhovancův rozeni Slavonci, jenž větším dílem obchodem se obírají. Napomáhá jim v tom nejen mimo plynoucí Sáva, po níž plavba v nynější době vždy více a více prokvétá, a každodenně více lodí na svém hřbětu nosí, nýbrž i protimorní ústav, skrze který velký díl tureckých kupcův a zboží prochází. Nemálo k pozdvižení kupectví přispívají i výborné silnice vojenského pomezí, jimž podobných sem dosavád nikde nespatřil. Při tom všem poutník přes celou Slavoniů mýta neplatí, výjmemeli mýto od mosta přes Dravu; což tím více v oči bije, srovnáme-li to s Uhry, kdež k. p. na silnici z Trnavy do Skalice, a tak na nemnohých místech šestkrat od mítníkův nepokojen bývá. Ostatní měšťané buďto zemi vzdělávají, buď remeslem živnost hledají. Ráz jejich není sice bez cností, mezi něž především pohostinství, jehož sem i já na mé cestě okusil, nevinnou veselost, prostotu srdce a zlatou spokojnost počítám: mají oni ale i svou temnou stranu, jenž především u obyvatelův měst, jakožto potomkův a větších následovníkův cizozemcův vyniká! Sem patří u mužův vůbec lenivost a odtud se příštící pijanstvo se smilstvem, u měšťanův neobyčejnou náklonnost ku klamání se lstivostí spomenu; u vesničanův hrubou původčivost; anobrž výstupky tyto v řečených lidí třídách především panující, bohužel! i na ostatní vládu svou rozšířily. – Znám drahý bratře! že Vás to boleti bude, jako mne to bolí, když své rodáky tak temnými barvami líčené spatříte, než nech i Vám to k potěšení slouží, čím já se kojím: že totižto poklesky tyto nikoly co národní vlastnosti, nybrž co odměna prokletých cizincův za srdečné pohostinství Slovanův považovány býti mají. – Jest to nevyvratitelná pravda, že národu našemu jeho dobrodiní, která světu proukázal, jen nevděčností zplacena bývají; že zo to dobré, které člověčenstvu udělil, jen ztratu své národnosti co odměnu přijímá: neznám ale kdeby to více platilo než zde. Za to že Slované (vyjmouce malý kousek Sedmohradska) celé rakouské mocnářství, ba celou Europu před morní nákazou brání, za to že se turecké surovosti co mur ze skály v cestu kladou a jí až do středu Europy proniknouti zbraňují: vizte jakovou znamenitou odměnu za tyto zásluhy, které samy již dostatečné jsou ná-

rodu našemu v dějinách člověčenstva ctihodné místo připraviti, přijali! – Za to že cizince do svého lůně prostosrdečně přivítali a jim místo k obydlení udelili: vizte jakové dědictví obsáhli! Že lstiví jsou, kdo se nad tím diviti bude, když považí, že ustavičně se lstivými, podvodnými cizozemci, zvláště Němci, Turky a Vlachy, s nimiž je vláda smíchala, obcovati musí, jenž sobě na ničem více záležeti nedají, než na tom, by tyto prosté než dobré lidičky co nejlépe oklamati mohli? Kdo se tedy nad tím diviti bude, že i tito naposledy, jsouce od oných nakaženi, jim rovnou mírou odplacují? – Že leniví jsou, též jim za zlé bráti nemohu, poněvadž k záhalce jakoby hnáni bývají. Každý totiž, když na straž jde, celý týden se tam baviti musí. Tu kromě několik hodin, kdež na stráži stojí, ostatní čas v záhalce tráví, a ve stražnici se povaluje; není-li tedy přirozené, že záhalku, k níž tu přivyknul, i doma sobě oblíbí; že i výstupkům, jenž z tohoto kalného pramene vyplývají, se oddá? Připojte k tomu ještě truchlivou minulost, v nížto rodáci naši pod jarmem Turkův lkali, od těchto ze všeho jmění obloupeni, sotva měli, čím by bídný svůj život udržeti mohli, a tak vidouce se všeho ovoce svého namáhání pozbavenými, od pilnosti upustili, anobrž často pro nedostatek potřebného nářadí upustiti musili – považíte-li toto všecko, přesvědčíte se o pravosti mého úsudku: že totižto lenivost ta jestli ne docela ospravedlniti, aspoň vymluviti se dá. Nemalou toho příčinou jest i tak řečena patriarchální ústava. Pravda ovšem jest, že šťastnější čeledi sobě představiti nelze nad tou, o nížto jeden a sice ten nejmoudřejší, nejzkušerozkazy vydává, dům řídí, dělníkům dohledá, mír a svornost v rodině drží a dle Phaedrové[3] bajky sto očí má; ostatní pak jeho moudré rady poslochají, úlohy sobě naložené svědomitě plní a své štěstí v blahu ostatní rodiny zakládají; pravda jest že taková rodina nám ideál blažené čeledi poskytuje, a lidi do zlatého věku přenáší. Než soběctvo sobě již i do srdcí těchto lidí cestu proklestilo: a poněvadž častokrátě právě sobci za domacíny (hospodaři) voleni bývají: stává se Slavoncům tento života způsob záhubným. Hospodáři totiž, místo aby příjmy s ostatními údy čeledi dělili, obyčejně sami potajmě nashromážděné peníze promrhají: což když mladší vidí, přestávají pilně pracovati, hospodaře poslouchati; naproti tomu oddávají se záhalce, klamání, nedbanlivosti. – Chvalitebnou v tomto ohledě výnimku slavonské ženy činí: jenž tím pilnější, čím mužové jejich lenivější jsou. Ony pole vzdělavají, ony domácí pořádek vedou, ony platno tkají, ony nejen celou zimu, nybrž i v létě při svých besedách na ulici předou; ony vaří, nakupují, poprodají, aniž jest něco nového, ženu na pole jdoucí, ku své přítelkyni spěchající, aneb z trhu s noší na hlavě postavenou se domu vracující, ant jde a při tom i přede, spatřiti. Za to mám ale, že kdyby ženy tyto tak jak mužové ve strážnicech zaháleli, kdyby tak jako oni v ustavičném s cizinci obcování byli, že by tohoto pěkného rázu též skoro se pozbavili. Námítka, že snad proto tak pilné jsou, poněvadž je k tomu mužové nutí, lehce se dá vyvrátiti tím: že opravdový leňoch byťbys ho jakkoli ku práci hnal, pilným nikdá nebude. – Co říci o původčivosti?

[3] Phaedrus – starorimski pisac bajki.

Kde lid několik století v mrákotách nevědomosti tlel, kde světlo čistějších známostí i nyní jen vzcházeti teprv počíná; kde duchovní nájemníci* v tak hluboké neznámosti nedím-li hlouposti vězí; kde péče o mravní i duševní vychovavání dosavád žádná nebyla, a i nyní ještě chatrná jest: jab by tam tma a pověrčivost, předsudky a nevědomost v plné mířne nepanovaly? Mám však tou naději, že nebude dlouho trvati, kdež i v tomto ohledě příznivější soud o Slavoncech lze bude vynésti. Jestli již vše to co sem Vám mých nynějších krajanech vyprávěl uvážíte, lehce nahlédnete, že při takových okolničnostech národnost, tento kvítek myslí nepoškvrněných zde hledati, věc by daremná byla. Všickni teměř v tomto ohledě ještě spí; a mně jest jen volati: kéž povstane sbožný Marko Kraljević, by je z tohoto hlubokého spánku probudil! Maďaromanie není se tu sice co obávati: ta zde sotva dle jména známá jest; než němčina jestli ne záhubou, aspoň velkým nebezpečenstvím národnosti a jazyku Slavoncův hrozí. Nebo jak to vojenská ústava sebou nese, všecka prohlášení, návěští a vůbec všecky veřejné záležitosti v německém jazyku vedeny bývají. Odtud pošlo, že nejen vyššího stavu lidé všudy teměř německého jazyku užívají, nybrž i prostí lidé vetším dílem německý hovoří. Což z jedné strany dokazuje sice neobyčejnou učenlivost Slovanův: nebo sotva nalezneme národa, v němž by známost cizí řeči tak rozšířena byla, jako u Slovanův známost němčiny rozšířena jest; z druhé však pravdivost Balbinových[4] slov i zde na bíledni jest: Ad peregrinas linguas condiscendas Bohemiae et totius Slavicae genti tanta est docilitas, ut haec ipsa universae genti exitium allatura videatur, et in terris quam plurimis iam attulerit.[5] – Co národnost zde udušuje jest tak říkaje cizozemské vychovavání. Vyjmouce vesnické školy všudy němčinu vtískají, všecky nauky, i samu věrouku v němčině přednašejí; ilirčinu pak jen jako věc případnou považují. Jediná Požega honosí se školním ústavem, v němž se všecky vědy mluvnické i humanitatní v materčině od jakživa přednášejí. Úkaz tento tím jest důležitější a pamatnější, čím věc jistější jest: že zmíněné gymnasium v celém rakouském mocnářství jediné svého druhu jest, a že již v skutku několik národa milovných Ilirův v lůně svém odkojilo. Z počtu těchto jest především i Vám již známý p. Hynek Věkoslav Berlić,[6] zdejší obchodník, jejž bych přirovnal zrnu pšeničnému, jenž mezi bodlačí padlo, avšak sobě vzdor všem překážkám cestu skrz trní prorazilo, a se teď co plný klas skvěje, hojné ovoce přinášeje. – Uznávám, že kdybych s tímto horlivým Slovanem neobcoval, a národa milujícího bratra (jenž ale nešťastnými okolničnostmi jsa týrán, pro národ to, co by žádal činiti nevládne) po boku neměl, Brod by mně hrobem byl. Tak ale mne onoho přítomnost obcování mnohých Slovákův dostatečně vynahrazuje, jenž

* vyjmeme-li několik mladších upřímných národa svého přátelů

[4] Bohuslav Balbín (1621–1688), češki pisac, autor poznatih obrana češkog jezika.

[5] Prijevod: »Sposobnost češkog naroda i svih Slavena da nauče tuđe jezike je tako velika da se čini, kako će ona sama prouzrokovati propast cijele nacije, kao što je to već mnogim zemljama prouzrokovala«.

[6] Ignjat Alojzije Brlić (1795–1855), lingvist i pisac, autor djela Grammatik der illyrischen Sprache.

slovy Slovany jsou, než když skutkův potřebí, paty ukazují. – Jeho pěkná knihovna ilirska, jenž avšak i mnohá jinonářeční díla obsahuje, jeho pilné čtení knih všech nářečí, jeho kupování každého nového plodu slovesnosti ilirské: nejlépe o jeho šlechetném duchu svědčí. A k tomu všemu jest kupec, jehož rozsáhlé záležitosti obchodní vždy temeř jej zaneprazňují: a předce nachází i ku slovanských knih čtení pohodlí; ba právě se již spisovatelského péra uchopil, vydaje svou mluvnici na světlo, jejíž druhé vydání k tisku hotové, jediné proto vytisknouti nedal, poněvadž Babukićovi,[7] jenž tentýž úmysl chová, cestu zaraziti nechtěl.* Hle, na takových mužech nám Slovákům schází! Z tohoto by sobě mnozí Dv. C. Hodní[8] příklad vzíti mohli, jenž (ze skušenosti mluvím), ani jen tu kázeň neshotovují, o písemnictví se pak předce neohledají. – Když sem Berlićovi mé podivení nad jeho národnosti objevil, a se tázal: jak mu lze bylo nad své k zemi lnouci krajany ku světlu Slávie se vznésti, toho první pramen v tom hledal, že v Požeganském gymnasium do školy chodil, a tak jsa od svého dětinství v mateřčině cvičen, její přednosti poznal a neuhasitelnou láskou k ní zahořel. – Jestli ale tento ústav při svém chatrném počtu žákův, při svém beznárodním sřízení, při pedantickém, nedokonalém návodě, jenž tam ještě se užívá, Slovany vychoval: čeho bychom se od něho nadíti mohli, kdyby lépe zřízen, pilněji od slavonské mládeže navštěvován, a především tím, což k povzbuzení národnosti slouží bohatě nadán byl. Já aspoň za to mám, že po vyplnění těchto požádkův (postulat) Požega by pramenem ilirské osvěty a národovosti se stala. Bůh dej, by slova má splněna byla! – Kromě tohoto važného muže, není tu nikoho temeř, jenž by se slovesností vůbec, nerci-li slovesností slovanskou obíral: všickni jen po každodenním chlebě, jako svém určení hledí. Lidé vyšších stavův, kněží a vojenští důstojníci, nad peníze – vzacnějších věcí neznají; od obecného pak lidu kromě toho ze všech stran potlačeného, národovosti požadovati nelze. – Než jakkoli národnost Slavoncův velmi zanedbána jest, že však docela udušená není, že o jejím novém prokvetnutí, při užívání přiměřenených k tomu prostředkův pochybovati nemáme, několik potěšitelných úkazův, v nichž se duch slovanský živě zrcadlil mne přesvědčilo. Jsou to jakoby pablesky slunce, kteréž ono tehdáž, když nebe černými oblaky zastřeno jest, tu i tu přes mraky protiská a na zemi odsílá, by světu zvěstovaly: že slunce nikoli nezahynulo, nybrž že jen ta neprozračná mračna odstraniti potřebí, by se ve své předešlé slávě na nebi skvělo. Sem počítám především zpěvavost, která tu více, než kde jinde v oči bije; kdo pak pováží, co náš Kollár tak trefně řekl: »že národní písně jsou obrazy, ve kterých každý národ sám svůj character nejvěrněji maluje a představuje, jsou historie vnitřního světa a života, jsou klíče od svatyně národnosti«, ten se mnou řekne: že dokud se tyto nejčistější struny srdce lidského neroztrhaly, dokud tyto nejvěrnější ohlasy

[7] Vjekoslav Babukić (1812–1875), značajna ličnost ilirizma, tajnik Zagrebačke čitaonice i Matice ilirske.

* I každoročně »Novouređeni ilirský Kalendár« vydává.

[8] Tj. svećenici.

citův člavěka neumlkly, dotud vše ztraceno není. – Dále jsou národní hry a obyčeje, které též jaký taký odblesk neudušeného docela národního ducha jsou, tu pak tím větší význam mají, ježto nejen od luzy, nybrž i od měšťanské mládeže v nedělních a svátečních dnech na ulici neb na lukách provozovány bývají. Takové jsou: kolo, hra na miču (jenž od mládeže obojího pohlaví provozovaná), na krkavce a m. j. Patření na tyto hry, považování té prostosrdečnosti, nenucenosti, s kterou se to děje, pohled na ty nevinné žerty, jenž tu provozovány bývají: jest mu nejmilejší zábavou. Nejvíce mne ale dojalo kolo, kteréž tu přes celé poklady (fašanek), pod holým nebem na sněhu, s obyčejným zpěvem provozováno bývá. – Úkaz tento mi bezděky řecké Gratie, a tak příbuznost národa našeho s řeckým i v tomto ohledě na pamět uvedl; spolu pak mně novým důkazem zpěvavosti národa našeho a jeho neobyčejné lásky ku přírodě jest. – Naposledy co mně maličkou útěchu uděluje, jest i to: že sem tu ještě nikde nenávist aneb hanbení se za materinskou řeč, jakovaž mezi Slováky panuje, nýbrž jen lhostejnost spatřil; anobrž i vyšších stavův lidé slavonsky mluviti se nehanbí, jestli však nemluví, jedinou toho příčinou se mi býti zdá neznámost jazyka. – Toto jest můj soud o obyvatelech Brodu a jeho okolí; nakolik on o ostatních Slavoncech platí, já, jsa ještě potřebné zkušenosti zbaven rozhodnouti nevládnu. Uznávám, že sem rodáky mé nepříznivě zkreslil: než slova má plynula z přesvědčení a podmětnou pravdu čili vlastní přesvědčení nezasloužené chvále národa obětovati, nezdá se mi s pravým vlastenectvím a národností shodovati. K tomu chceme-li národ náš vzdělati a osvíti, musíme dle mého domnění ještě lépe panující v něm předsudky, neslušné obyčeje a výstupky nežli jeho cnosti poznati. Čím více ale sobě těch stížností povědom jsem, s nimiž tomu zápasiti jest, jenž pravý soud o celém národě aneb některé jeho větvi vynesti chce; čím lépe znám, že k tomu nevšedních ducha darův a velké ostrovtipnosti potřebí, bychom to co u jednotlivých lidí spatřujeme, buď z lásky, buď z nenávisti na celý národ nevztáhli, bychom do svatyně národního života vkročili; čím častěji pak Němci ve svých národopisných soudech, neb raději nesoudech proti tomuto pravidlu hřeší: tím snažněji Vás prosím, by ste tento můj soud též co soud pokleskům oddaného člověka, co zrnečka na poli národního života sbíraná, mezi něž se ale snadně i koukol vmísil, považoval. – Bůh dej abych mohl čím spíš, tím lépe, příznivěji o Slavoncech souditi a má slova odvolati; o s nevymluvnou radostí bych to učinil!

Před několika tyhodnův navštívil nás p. Herkalović,[9] i Vám tuš ím známý ředitel vojenské Akademie v Serbii. Líčil on stav Srbska docela jinými barvami, než sem já v novinách čísti zvyknul, a mne na svou čest ujišťoval, že všecky články chválu Miloše[10] a Serbie obsahující z knížecí písarně pocházejí. Zná totižto Miloš že Novin ilirských a srbských mnoho vytiskův v Srbsku se čítá, pročež usiluje tímto způsobem

[9] Stefan Herkalović (1810–?), organizator I srpske vojne akademije u Kragujevcu (1838).

[10] Miloš Obrenović (1780–1860), srpski knez; 1. VI 1839. odrekao se prijestolja u korist svog najstarijeg sina Milana i otišao u emigraciiu.

dobré mínění o sobě a své vládě mezi svými poddanými rozšířiti. Vytýkal Milošovi především jeho lnutí ku starému, jeho samovládu a následování v tomto ohledě tureckých bašův, naposledy jeho lakomost. Pro tuto poslední se stalo, že ačkoli finance knížecí ve velmi dobrém stavě jsou, academie vojenská, poněvadž prý mnoho stojí, na některý čas vyzdvižená jest. Do jejího, nového zřízení cestuje p. Herkalović po velké Ilirii. Hercegovinu a Černou horu již prošel, nyní pak se právě z Bosny vrátil, odtuto šel do Belehradu a z tohoto se do Zahřebo odebere. Chválil on nevšední učenlivost mladých Serbův, a žaloval se jen na velký nedostatek schopných učitelův a škol. Učenlivosti těchto našich poledních bratrův příklad i já sem tu na jedné dívce prosté spatřil, jenž kyrilsky a glagolicky hbitěji mne čítá, a navíce i rozumí; ačkoli, jak i sama praví, jen v své mladosti některý čas do školy chodila a od toho času žádného cvičení nepožívala. Srovnáme-li to s mnohými kazateli, jenž o několik let po svém na úřad kněžsky posvěcení hebrejská písmena ani nepoznají, nebude tento příklad tak všeho pozoru nehoden, jakby se někomu na první pohled zdálo. – Slovanský jazyk jest v Serbii ovšem ve velké vážnosti, nebo všecky veřejné i soukromné záležitosti slovanským jazykem vedeny bývají; než národnosti v užším smyslu nadarmo tam hledati budeš, což i z toho vysvítá, poněvadž knihy od Vuka[11] vydané, neb Vukovým pravopisem psané v Serbii zabraněné jsou a Vuk sám boje se Milošové samovlády Srbsko opustil. – Chválil p. Herkalović dále prostotu, srdečnost a především pohostinství Bosnakův i Černohorcův, a vyprávěl mi příčinu a výsledek bitvy vloni mezi Černohorci a Rakoušany svedené, jakž to na bojišti samém slyšel; odkudž patrno, že Rakoušané skrze nespravedlivé zavraždění jedné ženy černohorské, onyno ku pomstě, dle přísloví »Ko se neosveti, ten se neposvetí!« povzbudili. Výsledek pak bitvy té nebyl tak slávyplný, jak rakouské noviny chyřily: jelikož z Černohorcův jen 7 (i s onou ženou) na bojišti padlo. – Než do Serbie se vrátím. Všickni šlechetnější Srbové se vřelou touhou příchod a uvedení jejich svobodomyslné ustavy očekávali, jenž pramenu opravdovému zemské vlády, totižto lidu a jeho zástupcům větši vplyv do řízení zemského udílí, Milošovou pak samovládu obmezí; a vskutku se již stalo, že větší díl Milošových stoupencův jej nyní opustil, a k lidu se obrátil. Nemálou naději kladou i v budoucím nastupci prestolu srbského totižto druhorozeném synu Miloše[12] (nebo prvorozený dle výroku lékařův zemře, jestli ještě nezemřel), ačkoli velmi mnoho od něho očekavati též nelze, poněvadž rodičové, více o zevnitřní šperky než o duchovní jeho vychovávání péči vedou. Kromě velmi málo francouzsky, nezna jiné řeči než srbské: koliko by nam něm Slavie získala, kdyby měl po boku muže, jenžby ho s povinnostmi k národu, a s během času obeznámil! – V Bosně ac neprokvétá aspoň nehyne jazyk slovanský, nebo známo jest, že obecní lid věrnější strážce pokladův národních bývá, nežli tak

[11] Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864), osnivač nove srpske književnosti.

[12] Mihailo Obrenović (1823–1868), vladar Srbije, u augustu 1842. godine bio je nasilno oboren (ustanak Vučića) i otišao u emigraciju u Austriju.

řečeni vzdělaní. Pamětihodno, že se tam i Turci ve vyšších úřadech postaveni, ilirsky mluviti nehanbí. Baša aspoň Bosňacký při své zdejšího protimorního ústavu návštěvě ilirský se všemi přítomnými se rozmlouval. Podobně i úřední listy z Bosny nikoli ve francouzské, neb německé, jak by se asnad někdo domníval, anobrž v slovanském jazyku sepsany jsou. Nynějšímu a budoucímu Banovi (jakž doslýchám Štěpanovi, synu Nadvora) Ilirie, neškodiloby tuším sobě z tureckého Baše příklad vzíti.

Čítal ste snad v německém časopisu »Adler« onen nestydatý článek »Sprachenstreit«[13] jenž mne spravedlivým hněvem naplnil a k připojenému pojednání příčinu zavdal. Prosím Vás tedy, byste jestli dosavad na ona jalová, utržlivá slova odpověd nevyšla tento můj soud do časopisu »Ost und West« zaslal;[14] prvé ale nestranně, jak Slovana dostojno jest, dozhodnul, zdali práce má aspoň z nějakého ohledu tisku hodná jest. Čist jsem buď Bohu chvála! od nákaze, vše co napíšem vytlačené spatřiti, aniž sobě osobuji schopnost, mými plody jiné poučovati, aneb je z puhé pýchy do časopisův odsílati, bych se asnad jménem spisovatele honositi mohl, jináče bych mé dílo hned odtuto do Prahy byl poslal: protož naději se že se mnou upřimně, bez ohledův jednati budete. Shledáte po přečtení, že sem tam »Všeslávii« a »Vzájemnost« stotožnil: než schválně sem to učinil, ačkoli sám, onoho ponětí v občanském, tohoto ve slovesném ohledu užívám; nechtěl sem zajisté pozornost vlády na tento rozdíl obrátiti. – Než není-li ono pojednání německé asnad tím cílem i v »Adleru« vytisknuto, by vláda dychtění Slovanův po sjednocení, jakožto »agri somnia vana« považovala a sobě ho nevšímala?

Já se teď celou duší obírám slovesností ilirskou a staroslovanskou, v čemž mne p. Berlić, díka mu za to, všemi k tomu potřebnými knihami zaopatřuje; jestli však takových pokrokův neučiním jakových bych jindy učiniti byl mohl, nejhlavnější toho příčinou jest můj všeho výhledu zbavený pohled do přetmavé budoucnosti.

O Slovanech břetislavských ničeho neslyším, jakož vůbec, co se na národní roli Slovákův děje, pro me pohádkou jest. – Budete-li Slovanům břetislavským psati, upomeňte je, by se jejich budoucí cestovatel průvodním listem od města opatřil; aby do podobné nesnázi, do jakové Ollík[15] v Brodě upadl, též nezabředl, bylby totiž pro nedostatek pasu s hanbou nazpět poslan byl, kdyby se p. Berlić nebyl za něj zaručil. Že sem se nad představeními divadelními, jenž v Pešti provozovana byla, srdečně potěšil, nepotřebí mne upomenouti; líto mi však jest, že jen některé všeobecné zprávy mne o tom došly. Toužebně budu Vaší odpovědě očekávati, v níž mne (oč Vás srdečně prosím) jak o tomto posledním činu, tak i o ostatních udalostech národa a slovesnosti naší se týkajících zpraviti, sobě nestěžujte. Psání Vaše ve skladě Liedemana Sliwo-

[13] Nismo uspjeli utvrditi o kakvu članku se radi.

[14] Navedeni Šulekov članak nije se očuvao uz ovo pismo i nismo ga našli ni u ostavštini Vrchovskog. U praškom časopisu Ost und West članak nije izašao.

[15] Pavel Všudyslav Ollík (1817–1890), istaknuti član Bratislavskog društva. Za vrijeme ljetnog raspusta 1838. godine bio je poslan na studijsko putovanje u Hrvatsku i Slavoniju.

nitzer Platz odevzdejte; aneb jestli asnad hned odpověděti nemůžete, po počtě, pod následujícím náslovem pošlite: »An Carl Šulek Candidat der Theologie zu Bród in Slavonien, mit Briefen des Dr. Šulek.« Srdečné pozdravení můj bratr a p. Berlić a mnoho štěstí k Vašemu právnickému úřadu všickni tří Vám vzkazujeme; Vy pak mou úctu p. Kollárovi a pozdravení všem ostatním známým i neznámým Slovanům, podobě i Conradovi,[16] Blažkovičovi[17] a Reisovi[18] oznámte, a buďte přesvědčen, že jsem věčně

Váš

Douška Prosím Vás o Váš zevrubný náslov.

neošemetný bratr v Slávii
Drahotín Šulek v. r.

[16] Vjerojatno Michal Conrád iz Kunova, bivši student bratislavskog liceja.
[17] Karol Imrich (Mirko Domol'ub) Blaškovič (1816–1884), studirao je teologiju na bratislavskom liceju u isto vrijeme s B. Šulekom. Bio je član Slovenskog studentskog udruženja.
[18] Radi se po svoj prilici o Gustávu Reussu (1818–1884) ili o njegovom mlađem bratu Ľudovítu A. Reussu (1822–1905).

IV

Ve slavonském Brodě d. 13 Srpna 839.

Drahý bratře Slávian![1]

Především odpustite, že na místo řádného psání, jen rhapsodickou hromadu (aggregatum) mých myšlenek přijímáte: nenadálá okolností mých proměna, zbouřenost mysli a kratkost času nedovolily mi onen pořádek v psání mé uvesti, kterehož nasledovati sem sobě původně byl umínil.

Jestli předešlé mé psání Vám příjemné bylo, tak mne vzactná vaše odpověď[2] větší ještě radost způsobila. A to jest docela přirozené. Vy zajisté jste tak šťasten že v městě žijete, v němž Vás radostné zprávy o napredovaní slavského národu ze všech stran a tak hojně i často docházejí; ja se naproti tomu jen zřídka něčeho o blahonosných podnikáních šlechetných Slavů doslýchám, musí tedy radost má mnohem větší býti, než Vaše. – Za Vaši upřimnou utrpnost s mým stavem srdečně Vám děkuji: mile mi bylo, že i Vy mne na pramen potěšení pozorným činíte, z něhož sem já dosavád jedinou pravou útěchu vážil. Avšak líto mi bylo, »že Vám skromnost má (jakž Vy ji nazíváte) škodu přinesla«, a že sem Vám tahdaž mé soukromní záležitosti, ať mně samému ještě neznámé byly, obširněji opsati nemohl. Nyní kdežto se mi budoucnost před očima rozestřela, sděluji Vám dle Vaší žádosti, to co mne strastí naplňuje. – Poněvadž mne břetislavští kněží a professori v bohosloví pokračovati cestu zavřeli, odebral sem se do Slavonie, a tu mne opět naděje z ohledu

[1] Drugo pismo B. Šuleka A. B. Vrchovskom u Peštu. Original u Literarnom arhivu Matice slovačke u Martinu.
[2] Pismo Vrchovskog B. Šuleku nije nam poznato.

očekávaně služby[3] docela zklamala; tak tedy nic mi jiného nepozůstává, než nyní, když sem již na cíli běhu byti se domníval, znovu na rejdiště vystoupiti, a se o nový vyživení způsob ohlédati .. – Ustanovil sem tedy knihtiskařstvu se oddati, ve kteréžto záležitosti sem i vskutku p. Gajovi psal[4] a jeho prosil, by mne do své knihtiskárny za praktikanta přijal. Ačkoli pak on prosby mé docela neodepřel: bojím se ale, že jí, ať já mu docela neznámý jsem, a někoho, jenž by mne jemu priporučil[5] nemám, nevyplní. Nic bych sobě z toho nedělal, že můj nynější stav opustiti a do nového se přesídliti musím, kdyby mé nové mi povolání všeckou naději budoucího na národa našeho blaha neodňalo: nebo že bych já více než subjektem se stati mohl, to mi ani na mysl nenapadá. Málo jest těch lidí, jenž by tak šťastnými byli jako Franklin[6] a Veleslavín,[7] Kramerius[8] a Gaj! – V tyto dny již odejdem do Záhřebu, a jestli mne Gaj nepřijme, což by mne velmi bolelo, u Župana[9] místa hledati budu. K tak náhlému pak odchodu přinoutilo mne povýšení bratra mého na kontumačního ředitele v Závalju, na samém konci Horvatska ležící, a od celého takořka světa odloučené vsi, kam se on co nejspíš odebrati musí. Toto hle jest můj politování hodný stav, jenž ale jen *Vám samému* sděluji.

Píšete, bych Vám Bosnu opsal, totě ale věc z častky nemožná, a z častky nepříjemná. Nemožná, ježto bych k dosažení tohoto cíle jí sám navštíviti, a tak vlastního pasu od k. náměstnictví míti, a navracuje se na kontumacii 12 dnů seděti musil, což vše s velikým nákladem spojeno jest; druhý pak mne o ní dostatečné zprávy dati nezná, ant Bosna pravě tak jako Vám i zdejším obyvatelům »terra incognita« jest. Nemilá pak jest úloha ta, poněvadž civilisacie nikde asnad tak ostrých hranic nevyznačila jako zde: opsaní pak smutného stavu vlastních bratrů, a patření na jejich bídu, musí bolestí každé útleší srdce naplniti. Nevelmi veliká Sáva nás od Bosny dělí, ačkoli pak Slavonia velkou vzdělaností se ještě honositi nemůže, předce rozdíl ten na první pohled již tak v oči bije, že k jeho zpozorování veliké ostrovtipnosti právě potřebí není. Ve slavonském Brodě vidíte dřevěné sice, než ouhledně vystavené, v rovné rozdělené a i zevnitřně ozdobené domy; rozprotřený pak na oné Sávy straně turecký Brod, jest bídná hromada několik dřevených, neúhledných neolíčených, bez všeho pořádku sem tam rozmetaných chalup, mezi nimiž nepatrný z desek sklepaný turecký mečet, něco výše nad ostatní chalupky činí. – Zde máte aspoň dílem zelené nivy, květoucí louky, půvabné

[3] Nije moguće utvrditi kakvu službu ima Šulek na misli.

[4] Šulekovo njemački pisano pismo Lj. Gaju objavljeno je u Građi za povijest književnosti hrvatske, knjiga 2, s. 274–7.

[5] Šuleka preporučuje Gaju Lj. Štur u svom pismu od 3. XII 1840 (Upor. Listy Ľ. Štúra I, Bratislava 1954, s. 197).

[6] Benjamin Franklin (1706–1790), američki državnik i pisac.

[7] Daniel Adam z Veleslavína (1759–1808), poznati češki pisac, štampar i rodoljub.

[8] Václav Matej Kramerius (1759–1808), poznati češki pisac, izdavač i rodoljub.

[9] Franjo Župan (1784–1847), štampar i knjižar u Zagrebu; u njegovoj štampariji štampana su mnoga značajna djela hrvatske književnosti.

zahrady, plodonosné sady: tam kromě prastarých, hustých lesů, nemnohých zpustnělých pažití a několik tureckou pšenicí positých rolí, ničeho nespatříte. Aniž pak se domýšleti lze, že to jen na hranicech tak smutně vyhlíží: anobrž dle ujišťování hodnověrných osob, čím dále noha poutníka kráčí, tím urodnější sice, než i tím nevzdělanější zemi nalézá. – Celá Bosna nemá cesty řadné, tím méně mosta nějakového, proto všecko zboží a všickni cestovatelé jen na mezcích a koních mohou roznášeni býti. Koně tyto na štěstí tak dobře drahu svou poznají, že i skrze nejtemnější lesy, bez všeho průvodce jiste sve břímě k cilí donesou; než pri nejmenšim rozvodnění velmi často spolu i s poutníkem hrob svůj ve vodě nalezají. Urodná tato krajina jenžby mohla při dostatečném obrábění mnoho tisíc lidí šťastnými učiniti jest jedna jakoby veliká hora, jen tu i tu, kdež sobě obyvatel svou chalupku vystavil, vyroubaná; lehce se tedy o tom přesvědčíte, že cestovaní přes ni nemusí velmi příhodné býti, a že mnoha, od obyčejné drahy vzdálenější místa docela ještě neznámá jsou. – Obyvatelé jsou, vyjmene-li nepatrnou hrstku osídlených turků, sami Slávové, v jednotných po celé krajině rozházených domech bydlící. Rozmetané tyto chalupy, jejich papírem zalepená okna dosti hlasitě bídu svých obyvatelů hlásí, podávají Bosně jedné nesmírné sice, než pusté vsi podobu; nebo měst v užším smyslu darmo by ste tam hledal, ať i samo hlavní město Sarajevo v tentiž hran vystaveno jest. Poněvadž v tomto osamětnělém stavu každý sobě vším byti musí, o prokvétaní umění a věd remesel a promyslu ani řeči býti nemůže: k tomu zajisté se mnohých sil sjednocení vyhledává. Tamější tedy hory, jenž mnohé kovy v utrobách svých chovají a před časem obyvatelům bohatý živnosti pramen poskytovali, teď jsou větším dílem opuštěné, aneb aspoň zle obdělávané. Obchod obmezen jest větším dílem na domácí dobytek, salajku (Pottasche), kože surové a kordovan. Tohoto posledního vyvážení jest dosti znamenité, ať minulého léta jeden kupec za jeden vývoz (Lieferung) na 2000 zl. třidcátku platil. Obchod ale tento jsa v rukách několik boháčů, na národ blahodějně učinkovati nemůže. – Tak tedy Bosňaci naši mezi všemi Slovany na nejnižším vzdělanosti stupni stojí. Než pohlédneme-li bedlivým okem příčiny teto surovosti, přesvědčíme se, že vina nikoli na ně nepadá. Dvě jsou pak především okoličnosti, v nichžto pramen tohoto zlého hledám. *Předně* železný prut samovlády pašův, nimž tito bratry naše šlehají, a tak každý dobrý skutek a předsevzetí již v prvním zárodu udušují; znáte zajisté, že Umky[10] jen pod oblažujícím štítem svobody stány své rozkládají. – Činy, jakovýchž sme my věku Nerona připsati zvykli, jsoutě tu každodenními úkazy. Navracující se z Bosny Dor. Štekler, bývší paše bosňanského tělesný lékař a teď belehradský fysicus, vypravěl nám více příkladů turecké ukrutnosti, při nichž člověku vlasy zhůru stavají. Přidejte k tomu ještě tureckou prostopašnost, lenivost a loupežívost, vše to ne jiný než záhubný vplyv na mysli Bosňaků míti musí. –

Druhý pramen v němžto já původ zanedbané Bosňáků vzdělanosti hledám, jest jejich osamotnělý ode všech vzdělanějších lidí, především pak

[10] Muze.

od ostatních Ilirů odloučený život. – Samotnost a společnost (Gesellschaftlichkeit) jsou dle mého domnění živlové vší lidské vzdělanosti. Není ale všecko jedno kdy a kde některého z těchto prostředků k rozvinutí lidských sil užíváme. Samotnost jest z ohledu nás samých více činná, společnost trpná; samotnost nás ku samostatnému vyvinování sil naších pobízí (spontaneitas), společnost prostředky ku vybrousení naší duše z venku přináší (receptivitas); samotnost v sobě samém přikazuje světlo hledati, společnost nám ho od jinud přináší; samotnost jest jediné byť i postřední zřídlo všech velikých díl, všech slavných skutků, všech blahodějných nálezů: společnost pak je uveřejňuje, všeobecnými činí, a z nich co největší užitek brati učí. Než chceme z nivy naši plodů očekávati, musíme ji prvé připraviti, sobě potřebných nástrojů nadobýti, nivu pohnojiti, poorati, posíti: potom jestli tomu mimořádná nějaká nehoda nepřekazí, jistě hojné ovoce čekati můžeme. Než potáhneme-li na člověka podobenství toto; cože jiného nás lépe, přiměřeněji a způsobněji ku vzdělanosti připravuje jako než společnost, toto semeniště lidské osvěty. Odtud již vyplývá, že samotnost se pro člověka již na nějakovém vzdělanosti stupni postaveném, hodí; společnost pak lidem v dětinském takořka věku ještě postaveným a tak i našim Bosňákům prostředkem vzdělanosti stati se může; a tak přílišná společnost pro ony a samostatnost pro tyto jednako záhubnými bývají. Ovšem ale že ja tu pod samostatností ani mystické do sebe pohřížení, ani ležení dýmícího Maďara na bundě, anobrž Krajowo[11] In sich selbst umkehren[12] rozumím; společnost pak mi jest každé postřední i nepostřední lidských myšlenek sdělování. Než odpusťte že sem se od listovního slohu málo uchýlil: učinil sem to by můj hoře uvedený důvod, a spolu i politování hodný stav Bosňáků jasněji v oči udeřil. Když se já u večer po břehu tiché Sávy procházím, a zapádající slunce poslední své krvavé paprsleky na onu bohatou a předce chudobnou krajinu odesílá, když na mimoplynoucí Sávu tak úzkou a opět tak nesmírně širokou pohlídám, když na protější břeh tak blízký než i tak předaleký patřím, když dále do země této mé vlasti ale i mé činy očí mých upírám, když na tamější obyvatele, mé rodáky a cizince, mé bratry a nepřátely, mé známé a neznámé zrak můj padá: cítiv v plné míře nešťastný osud našeho národu nejednou slzu prolívám, a usta bolestí přemožena, nejednouc vzdychají:

Bože! Bože, kterýžs dobře mínil
Veždy s národy si se všemi,
Takliž nikdo není na zemi
Jenžby Slávům spravedlnost činil?[13]

Ach, ale slova má nikde ohlasu nenalezají, hladina Sávy je neodráží, zpustlé Bosňanské hory se neodzívají, – v tichém zvuku bez účinku rozplývají. – Jisté že sudbina našeho národu politování hodná jest. Protimorní ústav svůj blahočinný účinek tak rázně na jevo dal, že o jeho pře-

[11] Teško se čita.
[12] Sam u sebi se preporoditi.
[13] Citat iz Kolareve Slávy dcere sonet 288.

velikém užitku docela nikdo nepochybuje: než na to málo kdo pomyslí, že ho Slávové udržejí, a že oni pro blaho ostatní Evropy své bratry, rodáky a nejbližší sousedy co své nepřátely považovati, zblíživším pak se byť i v mírném záměru, hlavu kulku proraziti musí. Velká jest to ovšem čest, že my sme strážcové Evropy, než draho sme ji zaplatili, krvavě zasloužili. Ať nic nedím o udušení národní lásky a vzájemnosti při takovém ostrém rozhranění slavských plemen: kolik celá Slavia a predevším omlaďující Iliro-Slavia na tom ztratila, že jí 3 miliony těch nejčistějších synů odcizeno bylo! – Jsou tedy jak sem již řekl Bosňaci od zdejších svých bratrů docela odloučeni, jen tu i tu se na věřejných tržištěch ve vzdálí 6 kroků s nimi kolik potřebí jest, až se sjednají, shovařeti mohou, každé důvěrnější rozmluvání přísně se zbraňuje. Tak jsouce na obchod sebe samých obmezeni, výhod z bezpostředního společenství vyplývajících požívati nemohou. – Nez vizme, na kolik se jim postředního ze Slávy obcování za podíl dostává. Křesťané, jenž něco méně polovice od celého obyvatelstva obnášejí, a na katolíky a pravoslavy rozpadají, nemají, jsouce částkou potlačenou, kromě několika klášterů a nemnoho kostelů žádných jiných prostředků duchovního vzdělání. I kdežeby se aspoň čísti naučiti mohli? – Zturčenci pak z částky se hanbí *giaurských*[14] knih čísti, z částky nesmějí, ba i kdyby chtěli, pro nedostatek učitelů nemohou. Nedivme se tedy při takovýchto okoličnostech, že bratři naši Bosňaci tak daleko za nami stojí, že v takové surovosti a neznámosti vězí: divme se raději, že dosavad obyčeje svých jediných sousedů totižto divé zvěři na sebe neoblekli, že se dosavad Hottentotům a Karaibům rovnými nestali, aneb, ať co nejmírněji řeknu, že se dosavád co španjelští grandové nemordují a nevraždí. – A předce drahý bratře! nejen že toto u nich místa nemá, anobrž s radostí sem na nich několik jisker, malých sice, než v této mrákotě tím líběji svítících, jisker šlechetného slovského rázu, zpozoroval –

Neb tak přehluboko vtlačila znaky Sláva synům svým,
Místo že je vymazat nikde nemůže ni čas.

Sem počítám jejich pohostinství. V celé Bosně není hostince, a předce sobě nad tímto nedostatkem žádný nemaznavý cestovatel nestěžoval. Ptáte se jak to býti může? – Poněvadž každý dům jest hospodou. Cestovatel stoupí večer bez všech okolků do nejbližší chalupy, a může toho jist býti, že radostně přijat, a tím což nejlepšího dům poskytuje, počastován bude, aniž se při tom má čeho obávati, že ho při odchodu domacín příkladem preosvícených evropejských hostinských s počtovou tabelkou nepokojiti bude. Ovšem ale žeby francouzský, anglický neb německý cestovatel k nebi o pomoc volal, a rukama nad krajinou zalomil, v nížto ani »makaroni, ani beafsteak, ani Dampfnudeln« k dostání nejsou. Nemálo Bosňakům i to ku cti slouží, že se u nich žebráků nenalezá, ježto každá rodina svého neštěstím neb stářím poraženého úda, doma chová. Rozpomeňte se pak kolika namáhání v Břetislavě stálo, až se podobný ústav pozdvihl. – Neméně jest i ona bezpečnost, jenž tu panuje podivení hodná,

[14] Kršćanskih.

málo tu o krádeži slyšeti, a zbyjení neb obloupení pocestných ještě méně se přihodí. Hercegovinu ale bohužel! vyňati musím. Nadále jejich srdečnost a úpřimnost, prostota a přirozená dobrota, jakovéž jim nikdo neodpírá, spolu i stým obyčejem pochvaly zasluhuje, že každému, bez ohledu na stav neb uřad *ty*kají, jen ti, jenž i za hranicemi byli, naučili se *vy*kati. Připadá mi tu na mysl bajka, dle níž trasořitka, od štěbotné lastovičky do města zavolána byla, by se tam trochu vzdělala. A slyšte kolik známostí a zkušeností ona odtud přinesla! Od té doby sedává při cestě a každému mimojdoucímu se klaní. Mně aspoň by se velmi líbilo, kdyby onen obyčej i u ostatní národa našeho částce zobecnil: nejen že to povaha věci žádá, abychom jednotlivou osobu v jednotném zvali počtu, anobrž i proto že se mi dosavád užívané *Vy* od Francouzů přijato atak nenárodní a cizí, *Ty* pak národní a domácí býti zdá. Neznám ale kdyby slova pěvce našeho: »Nechte cizí, šetřte vlastní zvyky, pěknáť byla otců prostota«[15] lépe platila. I ve Slavonii jest toto *Ty* mnohem rozšířenější než na Slovensku. Navrhnul-li by někdo, že skrze *Vy* lépe vážnost svou k osobam důstojným dokázati lze, tedy by z toho následovalo, že Bohu, jemuž všickni *ty*káme, dosavad nikdo dostatečné úcty nedokázal! – Naposledy i mluva Bosňaků jejich slavskému rázu nasvědčuje. Nebo ať mlčím o ostatním, Bosňaci všudy pravidelně *ě* vyslovují, kdežto Slavonci, Dalmatinci a z častky i Horvati *i* mluví, což se mi germanismem býti zdá. – Namítne mi ale snad někdo, že přítomný opis Bosňaků stranný, a predevším cnosti jim připsané nikoli ze života nýbrž z národní slepé lásky váženy jsou, ať Bosňaky všickni lidi nepokojné vyhlašují. – Tomu já odpovídám že to jen o malé hrstce poturčenců platí; ačkoli ni tomuto se diviti ten bude, kdo váží, že Turkům od prvního dětinství místo mravnosti jen surovost, samovláda a loupežství takořka vštěpováno bývá, a tak že při takovémto nevychování i ty nejlepší vlohy udušeny bývají. Nepokojnost pak Hercegovanů pochází dle mého domnění ze samovlády pašů a republikanského vplyvu blízkých Černohorců, kterémuž pravý směr chybuje. – O tom ale přesvědčen jsem, že jako v Serbii tak nesmírné proměny od několika let bez všeho krveprolití uvedeny byly, kdežto by ve Francouzsku aspoň 5 dynastií prestolu pozbaveno bylo bývalo: takby i v Bosně pod žezlem věhlasného Dušana[16] blahonosné proměny lehky průchod nalezly.

Toto hle jest co Vám o Bosně sděliti znám: líto-li Vám bude, že ste se o ní, jsa asi 40 míl vzdálen tak málo dozvěděl, tak mne to více ještě bolí, že jsa jen nemnoho kroků od ní vzdálen, předce sem Vám ji obšírněji opsati nemohl. –

Omladlá příroda i mne na venkov vyloudila. Byl sem v Podcerkavju u tamějšího kaplana p. »Jure Tordinac«[17] známého snad i Vám z jeho čistou člověckost a národnost zaváněnými basněmi v Danici il. co horlivého mladého Ilira. Věru sem se davno již nesešel s tak prostosrdečným a duchem všeslavským *úpřimně* nadchnutým katolickým knězem. Škoda

[15] Citat iz Slávy dcere J. Kollára.
[16] Dušan, srpski car (1346–1355).
[17] Juraj Tordinac (1813–1893), ilirski pjesnik.

jen, že jeho všeslavská horlivost takořka jen theoretická jest ať mu známost jiného kromě ilirského nářečí schází. Mocně sem ho pobizel ku cvičení se v jiných nařečích, a ku seznámení se s jinými horlivými Slávy, což on oboje učiniti přislíbil. stěžuje sobě jako mnozí jiní na nedostatek úplného ručního českého slovníka. Kež by mezera tato ve slovesnosti naší čím spíše se vyplnila, za to mám, že by to vzájemnosti ilirsko-české výborně napomohlo. Od té doby sem se s p. Tordincem mnohokráte sešel. – Před nemnoha týdnů navštívil mne p. Topalović;[18] já sem se s ním potom k p. Tordincu, a odtuto všickni tří do Zdenec, vlasti p. Topalovićové vezli, kde sme jeden šťastný den prožili. Pozdravení Vaše onomu vyříděné srdečnou mu radost způsobilo; soucitně se na Vaše soukromní okolnosti doptával, o nichž sem mu já ale, ať mi neznámé jsou ničeho říci nemohl. Na otázku proč od některého času od své předešlé horlivosti upustil, a proč jeho varyto se v Danici jen zřídka odzívá? odpověděl, že toho jeho přítomný osamělý život příčinou jest. Čítá však pilně slavské, především československé knihy. – Poněvadž ve Zdencech právě hody byly, měl sem příležitost Slavonky v jejich krásném národním kroji oblečené spatřiti. Co mě nejvíce v oči padlo, bylo kvítí, nimž *všecky* panny své hlavy ozdobené měly (hle nový důkaz lásky Slávů ku přírodě) a hedbávné košile. Ačkoli pak tato náklonnost ku skvostnosti (luxus) mně z počátku nebyla velmi milá: to mi však opět velkou radost způsobilo, a Slavonky u mne dílem ospravedlnilo, že jako celý jejich ostatní oděv, tak i košile tyto jsou dílo vlastních jejich rukou. Samy totiž bource (bombyces) chovají, hedbáví namotají, naprědu, nabarví a natkají; a nakolik sem já rozsouditi znal, dosti ouhledně bylo vše shotoveno. Věru schopnost tato pozornosti zasluhuje, a lehce se domysliti lze, kolikému by bylo se od těchto mistrovných rukou nadíti, kdyby tu řádné dílny zarazeny byli. Nesmírné sucho, kteréž zde přes celé léto panovalo a vodu na Sávě tolik umenšilo, že docela žadné lodě na ní plovati nemohly, smutnou budoucnost zdejším obyvatelům připravilo, ať oni kromě nemnoho pšenice, která letos dobře sypala, jedinou kukurici saditi zvykli, která tohoto roku sotva že kvitla. Kéžby je tato nehoda povzbudila, by budoucně i na ostatní obilí druhy peči svou vynaložili! – Nemohu ještě opominouti Vám jeden mimořádný samovraždy příklad sděliti. Před některým časem přišel ku zdejšímu lékaři jeden kovačský tovaryš s tou žadostí by ho onen u bolnici přijal. Lékař vyskoumaje jeho nemoc, předepsal mu s tím doložením že léku toho i při své každodenní práci užívati může. Tovarýš se s tím jak se zdálo upokojil, než na tretí den byl k němu na náhle lékař povolan. Přijda tam spatřil ho omámeného ležeti, doptávaje se na příčinu toho případu zdověděl se že sobě onen kovář před chvíli kladivem asi 15 ℔[19] těžkým čelo probiti chtěl a sobě v skutku již tři notné rany zadal, než omráčen tím jsa, víckrat udeřiti nevládl. Přijda k sobě a tázan jsa co ho ku skutku tomuto přinoutilo, docela flegmaticky odpověděl: že se mu žíti a pracovati [a žíti] nechce. Žádost jeho

[18] Mato Topalović (1812–1862), hrvatski pjesnik, koji je pisao pod pseudonimom Rodoljub Zdenčanin.

[19] Libri (1 libra je 327,4 g).

předešla byla teď vyplněná, on byl do bolnice přenešen, kdež o čtrnáctě dnů po hroznych bolestí vytrpení, zemřel. Při pytvání jeho těla spozorovalo se, že jeho mozek onými ranami ztřesen a zmaten byl. Pravá příčina zkormoucenosti, odkudž samovražda tato pošla, na světlo nevyšla. – Ještě něco na krátce co odpověd na Vaše vzactné psání. Píšete mi bych Vám některá okolní města opsal. Měl sem sice na mysli více podobných výletů, jako onen hoře spomenutý byl učiniti, než z častky jiné okolnosti, především ale můj náhlý odchod mne o tom překazily. – Pozvání Vaše ku napomožení Břetislavčanů[20] z té duše sem přijal: a pomocí bratra mého dosavad asi 20 zl. v str. nasbíral. Teď jest pozvácí cedulka ku podpisu u p. Tordince, jenž se té věci celým srdcem ujal. Těší mne že můj v předešlem listě o zdejších obyvatelech vynešený soud, že totižto národnost zde není udušená, nýbrž jen popelem lhostejnosti a němčiny zasypána teď skutkem potvrzen spatřuji. Všickni totiž ku příspěvkům pozváni, maličké sice než upřímné své oběti bez všeho okolkování podepsali, a zdejší p. měšťanosta setník Radinović, jak náhle mu bratr můj věc tu přednesl, hned se dobrovolně ponouknul, že svým jménem pandura ku měšťanům s pozvácím lístkem pošle, což i vskutku učinil. Neposíláme však nyní peníze, poněvadž bratr můj, jenž se tu ještě některý čas zabaviti hodlá, míní ještě něcos sebrati. Pozval sem i p. Topáloviće ku sbírce této, a on mne přislíbil, že nejen sám oběť svou přinese, nýbrž i jiné k tomu povzbudí. Chtěl sem ho tyto dny na slib daný ustně upomenouti, než krátká má lhůta mně toho již učiniti nedopouští. – Nestěžujte sobě ale Vy drahý bratře! písebně to učiniti: buďte přesvědčen, že list Váš národu Vašemu prospěje, – a druhé odměny Vy ste očekávati nezvyknul. Náslov jeho, pakli mu po počtě psati chcete zní: Reverendo Domino Matthaeo Topalović Cooperatori Nuštarini per Vinkovce«, můžete mu ale i po přítomné příležitosti do Brodu psati, p. Berlić[21] Vám list Váš odevzdá. Dvoje jest, což Vám ještě v této záležitosti sděliti mám. Nebyloliby dobře kdyby počty, jenž jednouc vyjdou, yména a názvy všech přispívatelů v tom nářečí, kteréhož se oni přidržeji obsahovaly? Nejen že by to každému přispívateli milé, a pěkným vzorem *prvního* všeslavského spisku bylo, ano i sama věc zdá se toho požadovati. – Radil sem Břetislavčanům by prosbu svou Nitranům příležitostí bratrského konventu přednesli, a neradil sem toho bez důvody, než zdá se mi, že sobě prosby mé nepovšímli, anť píšete, že se sbírka v Nitranské s očekávaným prospěchem nečiní. – Kopaje nedávno v naší zahrádce nalezl sem tam připojený peníz arcibiskupa holomouckého Karla od roku 1704, jenž sem neomylně nějakým moravským poutníkem přinešen byl. Ačkoli pak sam stařin vůbec a slavských obzvláště přítelem jsem, předce neznam jakbych ho lépe vynaložil, než když ho k ostatním břetislavským penízům připojím. Odevzdejte ho prosím Vás na určené místo. – Pakli se ještě s p. professorem Bodanským[22] sejdete, poproste ho by, když na tyto strany přijde pp. Ber-

[20] Radi se o prikupljanju priloga za Bratislavski slavenski institut. Jedan od organizatora je bio A. B. Vrchovský.

[21] Upor. primjedbu 6 kod dokumenta III.

[22] Osip Maksimović B o d n j a n s k i j (1808–1877), ruski slavista, koji je krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina boravio u više slavenskih zemalja.

liće, Tordince a Topaloviće navštívil, všickni tři jeho příchod s napnutou myslí čekají. Z literárního světa Vám ničeho važného sděliti neznám, čeho byste se již z Danice nebyl zdověděl, kromě toho, že pp. Berlić a Tordinac chystají na rok 1841 velký ilirský svetodanik (kalendar) na způsob Jurendova vydati. Pobízel sem je, by se Slávia z každé strany odrážela, a oni mi to přislíbili. – Volení ilirských sněmovníků byl i p. Berlić přítomen. Nemohl se ať po nasky řeknu dosti narozpravěti o velikém zapalu Ilirů a o znamenitém vplyvu [kterého] Dr. Gaj na celou Ilirii [požívá].[23] Sdělil mu on jménoslov sněmovníků jestě před volením; mnozí vážení mužové jen Gaje o hlas prosili znajíce že on jest »spes ultima Illyriae«. Šťastna tě věru krajina v níž učenost a člověčkost takovou úctou a důvěrou se honosí. –

Než list můj nad míru narostl; odpusťte! Ach nevyslovnou působí nám to radost, když s dušemi stejně cítícími, k tomuž cíli běžícími city srdce našeho sděliti můžeme; ten ale radost tu dvojnásobně cítí, komu se ona tak zřídka, jako mně, dostává. – Odpověd Vaši v níž kromě ostatních Slavie se týkajících zprav i výsledky sbírky na stolici slavskou čekati budu, nestěžujte sobě ještě do Brodu poslati. Můj naslov do Zàhřebu ještě neznám, sdělím Vám ho, když místo mého budoucího určení dostihnu; mezitím sdělte mi i Vy Váš náslov, pakli žádáte bych s Vámi i ze Zahřebu dopisovati mohl. Vřelé pozdravení všem známým i neznamým Slávie milovníkům! Vy pak žijte blaze, toho Vám želá můj bratr a Váš

Drahotín v. r.

Přiložený list[24] odešlite někam do Nitranské neb do Břetislavy, bez udání jména mého. Jest to malé překvápení. – Popravte laskavé mých chyb, nezbýva mi věru času k tomu.

[23] Riječi u zagradi su u originalu naknadno precrtane.
[24] Ovo pismo nije se očuvalo i nismo uspjeli saznati o njemu ništa bliže.

V

SLOVÁK O NÁRODNOSTI ILIRSKÉ; POJEDNÁNÍ POSLANÉ ZE ZÁHŘEBU OD BOHUSLAVA ŠULEKA[1]

Slavjan nikog' sam nerani,
Ali samo svoje brani.

Ilirské přísloví.

Kdykoli sem ty mnohonásobné, nepravé nárky a jízlivá osočování i uštipky čítal, které naši nepřátelé od některého času o nás Slovácích tak hojně v rozličných spisech rozšiřují, a jenž věci nepovědomého tak snadně i pro opovážlivost, nížto sepsány jsou, podvesti, a nedůvěrou,

[1] Šulekova rasprava je štampana u časopisu Tatranka, II g. sv. 2, s. 36–48, Bratislava 1842.

neb právě nenávisti proti vlastnímu národu naplniti mohou; když sem při tom spozoroval, že pro nedostatek časníků[2] jakožto nástrojů veřejnosti, ani nepravosti a ošemetnosti těch nářků dokázati a se ospravedlniti, ani o nedůkladnosti některých předpojatých domnění ty, jenžby je snad chovali, přesvědčiti nelze: bolest pronikla srdce mé, a nejedno vzdechnuti z prosou mých se vyvínulo – s toužením o odstranění této pohromy, a rozptýlení bouře záhubou nám hrozící. – Ay, tu mi zavítá, co anjel spasení, návěští o pokračování ve vydávání Tatranky.[3] Kdo vlast svou, kterou z celého srdce miloval, do propasti letěti viděl, a nejednou třebas jen malou jiskerku naděje jejího spasení uhlédl: ten jediné může sobě představiti radost mou, v nížto duše má při čteni dotčené zprávy plynula. Že očekávání takových mocných a žádoucích následků od časníků přepiaté není, a tak že i Tatranka, budeli jen pravou cestou, totižto cestou pravdy, opatrnosti, svornosti a setrvalosti kráčeti, Slovákům zvláště prospěti, i klesající tu i tam národnosti k novému životu povzbuditi může, o tom, ať nic nedím nyní o jiných, »Ilirské národní noviny« se stkvělou »ilirskou Dennici«, jasné svědectví vydávají. Jak pusté nalezl Dr. Gaj pole to, jenž vzdělávati sobě umínil, jak obrovské překážky musil on při každém téměř kroku přemáhati: ale srdce jeho jediné láskou k národu svému plápolající nedalo se tím přestrašiti – a hle po mnoholetém boji šťastně tyto pokračující spisy jeho nade všemi svými nepřátely zvítězili, a v řádě slovanských novin sobě vážného místa dobyly. Jejich pak vplyn na zbuzení ilirské národnosti, na spojení rozmetaných ilirských větví, na oživení ilirské literatury, a probuzení duchovního života tak jest mocný a spasitedlný, že dokuď Ilirů stávati bude, sláva oněch časníků, a jejich zakladatele hlásati se nepřestane. I pročby sme i my Slováci toho se nadíti nesměli, že nám Tatranka aspoň z částky tím bude, čím jsou Ilirům Národní Noviny a Dennice?

Složno bratjo! samo bratjo složno,
Blagoj slozi ništa nij'nemožno!

Tak volá ilirský básník Blažek[4] na své krajany, a to zajisté i nás se týká.

Máli ale Tatranka za centrum myslí našich a nástrojem slovenské národnosti býti, potřebí, aby každý národu svého milovný Slovák dle možnosti tu penízem, tu pérem, tu obojím přispěl, bez pomoci zajisté obecenstva ani ten nejpříčinlivější vydavatel k cíli svému dostihnouti nemůže. – Cítím sice dobře, že se mi ani materiálních, ani duchovních sil nedostává, a nad to i nepříznivé mé okolničnosti mi překážejí, bych tak, jakž toho srdce mé žádá, k dosažení tohoto cíle přispěl: nicméně láska k milým

[2] Časopisi.

[3] Časopis Tatranka izdavao je u Bratislavi prof. J. Palkovič. Od 1832. do 1837. godine izašla su četiri sveska prvog godišta. Drugo godište je započelo izlaziti 1841. g. uz suradnju Lj. Štura kao urednika. Tatranka je izlazila do 1847. godine.

[4] Tomo Blažek (1807–1846), hrvatski pjesnik u vrijeme ilirizma.

mým krajanům, jakož i slibná naděje, že se mi vyvrácením některých bludných domnění o Ilirech poštěstí je ospravedlniti, tímto lásku k ním u pobratřenců rozmnožiti, a tak aspoň chatrný peníz na oltář vzájemnosti položiti, pobídly mne, že sem se též péra uchopil. Nenalézám pak přiměřenějšího pro svůj nynější stav předmětu, než podání některých nákresů ze života Ilirů, do jejichž pohostinského lůna mne osud zavedl, obzvláště pak vyvrácením předsudků, které se užšímu literárnímu spojení jich se Slováku poněkud v cestu kladou.

Dvě jsou námitky, pod nimiž se nepřátelé Ilirů (totiž i Chorvatů) skrývají, by outoky své na ně tím směleji činiti, a jejich horlivé národní počínání před světem osočiti a očerniti mohli. Praví oni totiž: že Iliři jsou nepřátelé osvěty, a snášelivosti v náboženství. – Vizmež, co každá z těchto námitek pravdivého v sobě chová.

Takby tedy Ilirové byli protivníci vzdělanosti a osvěty! – Kdo to tvrdí, ten buď ouplnou neznámost ilirských důležitostí na jevo dává, a tak co slepý o barvách mluví; buď to zlostnou nenávist a nešlechetnost ukazuje. – Mníli někdo, že slova má jsou přepiatá neb stranná, ten nechať do Záhřebu přijde, i nezastřeli rukama očí svých, uzří, kolik světla snažnost národní Ilirů na všecky téměř stavy vylila, jak znamenitě vzdělání lidu prospěla, a jak pěkný plod přemladá ta ilirské národnosti niva na budoucnost slibuje. Jest tomu asi deset let, co Ilirové dosáhnouce povědomí vlastních sil, národnosti a určení pilně se do práce dali, by ladem ležící rolí národní vzdělati, a v řádu národů evropejských, zvláště pak svých bratří slovanských, ctihodného místa si dobyli. A jaká to veliká proměna, anobrž ouplný převrat v duchovním Ilirů životu za tak krátkou dobu! – Zajisté neuchýlím se od pravdy, když řeknu, že ten, jenž duchovní život Záhřebu a vůbec Horvatska, před desíti lety pozoroval, jestli dnes k němu opět zřetel svůj obrátí, nepozná ho více, bude mu, jakoby do města jiného národu přenešen byl. Než potřebí věci důkazy potvrditi. – Před desíti lety bylo v Horvatsku všech škol ouhrnkem asi 100; v celém království nenalezal se nějakový spolek, jenžby si byl duchovní vzdělání za cíl vytknul. – V samém Záhřebě byla jediná tiskárna, v nížto se jediné německé noviny tlačily. O literatuře v užším smyslu se tu sotva komu snívalo, a kromě některých nevyhnutedlně potřebných knih, větším dílem náboženského obsahu, jenž tu i tu vycházely, ani jen jedno znamenitější dílo v Horvatsku neb Slavonii na světlo nevyšlo. Jen ve starých ilirských Atenách – v Dubrovníku – někdy díla starého ilirského pěvce, jakoby slabý ohlas stkvělé minulosti, z novu vydána byla. – Jedno neznamenité německé divadlo Záhřebským slabou zábavku poskytovalo. –

Než přiďte nyní do Záhřebu! docela jiný život, jiný stav očím vaším se vyskytne. Básník by řekl, že mocná Víla svým čarodějným proutkem mezi Iliry švihla, a ohněm národnosti je naplnila; aneb že lidé v hlubokém duchovním snu pohřížení na světem potřásající Perouna zahřímání procitli, a spatříce slunce již vysoko na slavském blankytu svítící, dvojnásobnou snahou díla se chopili. – Tam kde před nemnoha lety jedna tiskárna dostatečná byla, nyní dvě jsou plné prací; kde jedny předtím

noviny vycházely, nyní čtvery svých čtenářů nalézají (Ilirské Noviny s Dennicí; Německé zahřebské noviny[5] s Lunou; Croatia, a v Karlovci vycházející »Der Pilger«); a že více ještě jich nevychází, tomu není příčinou nedostatek čtenářů neb vydavatelů, nýbrž hojnost všelikých časníků v sousedních krajinách vycházejících. Kde jediné knihkupectví dostatečného pokrmu dušem poskytovalo, teď dvojí jest tím dílem a prací zaneprázdněno. Kde nedávno ještě nebylo oustavu nějakého, ke šlechetnějšímu rozveselení mysli s prospěchem osvěty spojenému, k probuzení ducha společenství a jedněch k druhým náchylnosti určeného, teď jest v Záhřebě kromě ilirské čtenárny, tak zvaný Kassín; od více let se nalézá zde i hudební společnost, o rozvinutí hudebního umění a chuti k němu znamenité zásluhy mající; kromě toho se letos i hospodářská společnost zarazila, a chováme naději, že brzo i dětinec znik vezme. – A jakož všudy, tak i zde duch v hlavním městě panující i na sousední okolí se rozšířil. Odtud povstalo, že se již i v blízkých městech, jako v Karlovci, Varaždíně i Križevci (Kreutz) čtenářske spolky založili, jakožto nejpřiměřenější prostředky k rozšíření duchovní vzdělanosti. V celém Horvatsku nalézá se nyní výše 150 škol, tak že jen málo ještě vsí jest, jimž se školy nedostává, anobrž i tam duchovenstvo se světskými stavy o závod na jejich založení pracuje. Co říci o ilirském divadle? – Sotva tomu rok jest, co ilirská Thalia vystoupiti se osmělila, a hle nyní se již Iliria honosí svou vlastní krásnou naději vzbuzující, národní divadelní společností. Šlechetní vlastencové již tisíce na oltář národnosti bez nejmenšího nucení, jediné z šlechetného puzení srdce, shromáždili, a co nevidět, stkviti se bude v Záhřebě národní ilirské divadlo; horliví pak Karlovčané, nechtějíce za Záhřebem zůstati, umínili též vystavěti ilirské divadlo ve svém městě. – K doplnění tohoto obrazu radostného, slušeloby, abych i na jeden neb druhý plod literatury zde ze jména poukázal; k tomu však zde místa nestává, a kromě toho jsou díla: Demetra,[6] Kukuljeviče,[7] Marianoviče,[8] Vraza,[9] Vukotinoviče,[10] Švearа[11] a t. d. každému, jenž se i jen povrchně s ilirskou slovesností obírá, chvalně známa. Ať mlčím o vážných ilirských novinách, o německo-ilirském slovníku, jenž se právě tiskne (jehož spisovatelé jsou: Advokat Mažuranič a doktor v lékařství Užarevič),[12] kterýž okolo 40,000 ilirských slov obsahovati bude; o mluvnici Babukiče,[13] malé sice, než zevnitřní chatrnost cenou vnitřní vynahrazující; o výborném Výboru divadelních her, z něhož tři svazky již vyšli, jakož i o

[5] Agramer Zeitung.
[6] Dimitrije Demeter (1811–1872), hrvatski dramski pisac.
[7] Ivan Kukuljević-Sakcinski (1816–1889), hrvatski pjesnik i političar.
[8] Stipan Marjanović (1794–1848), bosanski frankovac, lingvist i reformator školstva.
[9] Stanko Vraz (1810–1851), prvi ilirski pjesnik i osnivač književne kritike.
[10] Ljudevit Vukotinović (1813–1893), hrvatski pisac i političar.
[11] Ivan Švear (1775–1839), hrvatski historičar.
[12] Njemačko-ilirski slovar Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića izašao je 1842. godine.
[13] Vjekoslav Babukić (1812–1875), hrvatski pjesnik i dramski pisac.

množství jiných v ilirských podnářečích na světlo vydaných spisů a knih.

Než co že jest příčinou těchto stkvělých pokroků, jenž zajisté srdce každého milovníka pokolení lidského rozveseluji? kde jest pramen oněch paprsleků, jenž krajiny před nedávnem černcu zahálené tmou tak kouzedlně osvěcují?

Zaplesejte bratří! i Vy, i já,
Líbejme se při tom vespolek:

To hle ovoce jest ducha slovanského; to oučinek předsebernosti, snažnosti zdejších Slovanů; to plod teprv sotva zvbuzené ilirsko-slavské národnosti! – To zajisté není jen »marné Slovanů hubení sil«; zde patrné jest příjemné ovoce národní horlivosti, chopení se samého sebe a psaní v materské řeči. Zajisté žádný spravedlivý, nestranný a moudrý nemůže neschvalovati takového počínání, působení a snažnosti. – Známo jest, že před dotčenou dobou německý, obzvláště ale maďarský jazyk v mnohem větší vážnosti v Horvatsku byl, nežli vlastní jejich národní řeč, obzvláště pak maďarský tak oblíben byl u vyšších i nižších stavů, že mnozí z chorvatských velikých pánů sva jména na maďarské proměnili (k. př. E r d ö d y, původně B a k a č), anobrž i v oustech samého lidu se podnes zachovala mnohá maďarská slova, což o rozšířenosti maďarského jazyka v těchto stranách jasně svědčí. – I proč že se, ať tak řeknu, maďarská doba, ani jedním podobným duchovním pokrokem, jakovéž sme výše viděli, honositi nemůže? Tak hle facta loquuntur (skutek vskazuje) že není pravda, co se nám trpce předhazuje: žeby jazyk slovanský nebyl jazykem svobody a pokroků! Poněvadž totižto jen přirozená, přesná, pravá národnost k takovým činům a obětem schopná jest; jen ta, prýštíc se ze samého národu, opět působení a moc svou vnitřní při něm prokazuje, nad hromadami překážek vítězí, i skrz zavalené cesty proráží, kdežto naproti tomu nucené, z vnitřního přesvědčení nepocházející, nýbrž v neznámosti, přepiatosti a soběctví pramen svůj mající předsebrání, jak náhle ješitný onen zápal uhasne, aneb překážky se v cestu mu postaví, ochabne, a bez stopy co pára se rozplyne.

Ale řekne snad někdo: »Není to ovoce ilirské národnosti, nýbrž plod našeho osvíceného věku, následek přirozený rozvinování se a vzdělání ducha lidského.« – Jsem já sice ouplně přesvědčen, že duch lidský vštípeným sobě od Tvorce pudem k dokonalosti se nese; nicméně zrovna zapírám, žeby i onino výše dotčení duchovní pokrokové jediné následkem tohoto přirozeného duše lidské vzdělávání byli, nebo na ten způsob i Bosna, Bulharsko a jiné krajiny, kamž ještě duch ilirský nepronikl, podobných činů poskytovatiby musily, čehož tam nic není. – »Despotická vláda i přirozenou ducha lidského schopnost udušuje« – odpovídá mi někdo. – Ale proč nic podobného nevidět v Černohorsku, aneb v Slavonii (vůbec mluvím), jenž tétéž oustavy požívá, kteréž Chorvatsko, i kde zmaďarování mnohem větších učinilo pokroků, nežli zde? A předce kromě jedné tiskárny v O s e k u (Essegg), jenž se větším dílem toliko tisknutím ouředních písem obírala, v celé Slavonii nebylo ničeho, cožby o duchov-

ním tamějším životu svědectví bylo vydalo. – Dosavad zajisté duch ilirsko-slavský málo jen ctitelů tam byl nalezl. Nyní teprv, když se ilirské [i]dee ujaly, knihtiskárna ilirským písmem se zaopatřila, a v krátce bude tam i časník vycházeti – ale časník ilirský.

Líto by mi však bylo, kdyby někdo odtud, že já tak hojně Ilirum chválu sypu, zavíral, že jim pochlebuji, při všem zajisté obdivování a velebení ilirských činů vyznávám, že ještě mnoho k vykonání zbývá, žeby se bylo mohlo za předešlých deset let ještě více vykonati, že na nižší stavy se menší ohled dosavad bral, než slušelo, a naproti tomu jistému, Ilirům příznivému stavu opět se tuze mnoho k vůli činilo. – Tato však má domnění nechci nikomu vtírati. – To jest mezitím jisté, že jestli Ilirové očekáváni ve všem zadost neučilnili, stalo se to z té příčiny, že se v ničem ukvapiti nechtějí, držíce se krásných Kollárových slov:

Slavský národ rovným se mi zdává
Pokojnému býti potoku,
Který ve zdlouhavém pokroku,
Ale pevně k cíli svému plává, a t. d.[14]

Nechtějí oni ani divadla bez posluchačů, ani učené společnosti bez učených zakládati, nechtějí raného (praecox) ovoce pěstovati, jenž sice na chvíli svou náhlostí překvapuje, a však síly pně velmi ztenčuje, a ani samo se udržeti nedá, ani semena dobrého k rozplození nepodává. Právě tak jak skoro přišlo, tak skoro i zmizne, čehož důkazů hojně u jiných národů nalézám. Zpytují Ilirové prvé zemi, do níž stromeček vsaditi chtějí, zdaliž dostatečně připravena jest, proto každé jejich símě, padnouc v zemi ourodnou, pevně se zakořeniti a bujně rozvíjeti může.

Než potřebí, abych již k druhé námitce přistoupil, totižto: žeby Ilirové byli nesnášeliví v náboženství.

Nechci, já zde důkladnost a mravní cenu toho ospravedlnění zpytovati, na které se někteří odvolávají: že totižto hrozící od strany turecké záhuba Ilirům nadobytí svornosti a sjednocení mocí a vší silou rozkazovala; to jest věc jistá, že věk ten, v němžto zákon ten vydán byl, byl věk neslovanský. – To tedy k předsevzetí mému nepatří, jenž jest jediné (z ohledu tak nazvaného Ilirismu), ukázaní proč zákon ten v nejnovějších časech zrušen nebyl; proč se Iliři i na posledním uherském sněmu o zachování tohoto nařízení tak silně zasadili. – Znáti především potřebí, že zákon ten přináleží mezi výsadní čili tak zvaná municipální práva (privilegia) sjednocených království Dalmatského, Horvatského a Slavonského. I jednalo se tedy vlastně o to: máli uherský sněm právo ku odjetí oněch výsadních práv, čili nic. Nebo jak náhle by se mu dala svoboda zrušení jednoho z oněch práv: tím samým odevzdala by se mu moc zrušení i ostatních výsad, i uvedení jazyka maďarského, i zničení ilirské národnosti. Tak aspoň Iliři mudrují. – A že tomu v pravdě tak jest, že příčina (jakž se kdosi vtipně ve Všeobsecných novinách vyjádřil),

[14] Ján Kollár, Slávy dcera, sonet 269.

toho, proč se Ilirové přijetí Evanjeliků dosavad protivili, nikoli v jejich srdci, nýbrž v jejich hlavě hledati se má, k tomu nás mnohé okoličnosti vedou. – Že křesťané řeckého vyznání od mnoha století zde bez překážky Boha svého vzývají, známo jest všem; anobrž i židé, jenž předce z ohledu víry mnohem více se od Katolíků dělí, nežli Evanjelíci, tétéž svobody zde požívají, kterou na posledním sněmě i v Uhřích obdrželi, tak že tohoto ještě léta v Záhřebě škola pro mládež izraelskou otevřena bude. Naposledy pevně doufám, že Iliři, dokázavše nezrušitedlnosti (Unverletzbarkeit) svych municipálních práv, meškati nebudou, to co přinucení a bezděčně učiniti nechtěli, ochotně z lásky k blížnímu a mravnosti učiniti, a zákon ten zahladiti, kterouž naději i slavné zhromáždění stolice Varaždínské na jevo dalo. – Jest zajisté nesnášelivost v náboženství cíli tomu, kterýž si Ilirové vytkli, naprosto protivná. Cíl zajisté jejich jest rozmetané ilirské větve v jeden duchovní celek opět spojiti. Než na to bez snášelivosti (tolerancie) ani pomysliti nelze.* Nebo v Srbsku jsou Řeci nesjednocení, v Chorvatích sjednocení, v Slavonii Katolíci, v Bosně Mohamedáni, v Uhřích Evanjelíci obojího vyznání. A všecky tyto ratolesti zove výtečný básník Pavel Stóos,[15] tajemník jeho Exc. Biskupa zahřebského, ve své krásné písni »Kolo ilirsko« do ilirského kola.**

V skutku hrozněby bloudil, kdoby se domníval, že Ilirové Evanjelíky i dnes ještě tak přenásledují a nenávidi, jako před dvěma stoletími: slyšel sem zajisté na vlastní uši pravověřící Katolíky, jak světského, tak i duchovního stavu, jenž o evanjelickém Kollárovi[16] a Šafaříkovi,[17] a o katolickém Jungmannovi[18] a Hollém;[19] o katolickém Mickieviči[20] i Macieiovském[21] a o řeckém Vukovi Karadžiči[22] aneb Pogodinovi[23] i Grečovi[24] s toutouž šetrností a uctivostí mluvili, tutouž chválu a čest jim vzdávali. – Než nač daleko příkladů hledat? já sám jsem toho na sobě zkusil. Tři léta jsou tomu, co se mezi Iliry zdržuji, a na mou čest vyznávám, že jsem nejen nikde pro své náboženství nějakového utiskování neb přenasledování nezkusil, nýbrž všudy sem byl právě bratrsky přijat.

* Ba artykul 26. 1790. měliby již jednou pro dobré vlasti své, pro vzdělání, osvícení, umění, kunštů, řemesel, obchodu fedrování přijíti. Toto jest zajisté žádost oupřímných na celém Slovansku přátelů našich milých bratří v Ilirsku.

Vydavatel

** Kolo jest národní ilirský ples (tanec), v němžto všickni tanečníci za ruky se držíce kolo působí, a tím velmi krásné symbolum svornosti poskytují.

[15] Pavao Štoos, hrvatski pjesnik ilirizma.

[16] Ján Kollár (1793–1825), slovački pjesnik i mislilac, propagator slavenske uzajamnosti.

[17] Pavel Jozef Šafárik (1795–1861), slovački rodoljub, filolog i historičar.

[18] Jozef Jungmann (1773–1874), češki buditelj, osnivač novočeškog književnog jezika.

[19] Ján Hollý (1775–1489), slovački pjesnik i buditelj.

[20] Adam Mickiewicz (1798–1855), poljski pjesnik.

[21] Waclaw Alexander Macieiowski (1793–1883), poljski historičar slavist.

[22] Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864), osnivač srpskog jezika i književnosti.

[23] Michail Pavlovič Pogodin (1800–1875), ruski pisac i slavist.

[24] Nikolaj Ivanovič Greč (1778–1867), ruski pisac i žurnalist.

Nechať nikdo nemyslí, že sem asnad náboženství své zatajil, já jsa o výbornosti jeho přesvědčen, na otázku: »kdo jste? obyčejně odpovídám: »Evanjelický Slovák.« – A co víc: všickni Ilirové, jichž do počtu přátelů svých počituji, k duchovnímu stavu přináležejí. Zde ale opět snad někdo poví: že snad u mých přátelů nevšímavost aneb rovnoplatnost víry panuje, čemuž ale naskrze tak není. Jsou pak mnozí z nich, jejichž přesvedčení mým zrovna jsou odporná. V tom se ale všickni srovnáváme: že věříme v jednoho Boha Otce, jehož my dítky jsme, a pročež se i jako bratří, nad to i touž ještě řečí, původem, povahou i snažením tuze spojeni, milovati máme. Co se ostatních dogmat dotýče, já šetřím jejich přesvědčení, jakož zase i oni mých v pokoji nechávají. Více nám zajisté netřeba!

Netvrdím já zde, že všickni tak smýšlejí, »že není koukole mezi pšenicí«; – ale ptám se: neníli v Uhřích dosti koukole? Varujme se: abychom cizího dvoru nevymetali, prvé nežli bude náš čist. – Před mravným soudcem přenasledování pro národnost ani jen o vlas není lepší, ani o makové zrno menšího trestu hodné, nežli přenásledování pro náboženství. Jistě však příkladů nesnášelivosti národní v Uhřích více se vyskytuje, nežli v Ilirii. – Důkazy ať věci potvrdí. – Ve Varaždíně, kdež nedávno v divadle ilirskou hru hráli, hrala před nedlouhým časem beze vši překážky jakási divadelní společnost v maďarském jazyku, a jist jsem, žeby ani Záhřebčané slíbeného jim v »Jelenkoru« maďarského divadla z města nevypudili, než vidíme, že slib ten byla jen mystifikacie. – Naproti tomu v Pětikostelích (Pečuh) umínil ředitel tamějšího německo-maďarského divadla svým spoluměšťanům ilirským (jichž nemálo jest) národní radost způsobiti, bylo tedy ustanoveno, že se některé písně v ilirském jazyku zpívati budou. – Divadlní cedule již byly vytlačeny, již se všickni vlastenci na řídkou tu radost těšili; – tu dojde rozkaz, jenž zpívání ilirské zabránil, a chuďas ředitel misil dáti nové cedule tisknouti.

Při zakládání ilirského divadla v Záhřebě všickni Ilirové se jednohlasně v tom pronesli, že ilirské divadlo nemá za cíl zahlazení německého zdejšího divadla, a tak pozbavení šlechetné zábavy mnohých zdejších neilirských obyvatelů: naproti tomu maďrské noviny nemohou dosti vychváliti, kolik by tím maďarské divadlo v polo-německé Pešti získalo, kdyby se tamější výborné německé divadlo zahladilo.

A co mají Ilirové mysliti, když čítají, jak jeden evanjelický představený[25] s celou mocí dokázati se usiluje, že se s evanjelickým náboženstvím národnost slovanská nesrovnává, a tak že náboženství to udušení národnosti slavské, t. j. mravní vraždu celého národu, rozkazuje. Pravda, že tak jen přesčárová horlivost a neopatrnost, a nikoli evanjelické náboženství, ve všem se na sv. písmo i zdravý rozum odvo-

[25] Aluzija na mađarizatorsku djelatnost grofa Karla Zayja (1797–1871), generalnog inspektora evangeličke crkve u Ugarskoj.

lávající, nemluví: nichméně, kdyby Ilirové od jinud povahy našeho náboženství nepoznali, neměliliby dostatečně příčiny, na kolik možné, takové nebezpečné lidi od sebe oddáliti?

Nedejme se tedy takovými podvodnými a nedůkladnými námítkami a nářky podvesti, nýbrž odvrhouce všecky předsudky, podejme Ilirům bratrské ruky k vzájemnosti a k mravnímu svazku, jakový sama naše laskavá vláda schvaluje (gutheisst).

S užším s Iliry spojením nemáloby i náš jazyk získal, o čemž však budoucně snad více, jestli přítomné pojednání čtenářům nebude nepříjemné. Vím sice, že pojednání mé, z Záhřebu poslané, nějakou nedůvěru a podezření u některých povzbudí, jakoby se srozuměním samých Ilirů bylo sepsáno. – Přešloby mezitím drahně času, až bych je odjinud poslati, a tím samostatnost svou dokázati mohl. Iliři však dobře znají, jak bez ohledu, a bez jich přičinění sem psal; – a vzhledem Slováků nic jiného říci nemohu, než: »Quilibet tam diu pro bono habendus, donec probetur contrarium.« – Dopuštěno jest každému, slova má vyvrátiti, jest jsou lživá; nepodaříli se ale nikomu, mne z nepravdy viniti, jakž pevně doufám: tak nechať Bůh lásky a všech národů učiní, aby hojné ovoce lásky a bratrské svornosti přinesla!

V Záhřebě dne 27ho června 1841.

VI

Obnovení stoličné vrchnosti v Záhřebě.[1]

Den 31. Května[2] zůstane v letopisech Ilirie anobrž celé Slávie zlatými písmeny zaznamenovan; on činí ohromnou dobu v rozvinutí ilirské národnosti, i proto jest hoden, by byl pérem historika zkreslen a vylíčen. Mne ale k tomu i duchovní schopnosti schází i materialní: nechať tedy zde každý čtenář promine stylistické omyly, a nechať nehledá malebné nýbrž věrné opsání této přepamatné udalosti. Já ode čtyr let velmi málo píšem, a co píšem, to musím vetším dílem ilirsky psáti: nyní pak čas mne nutí a sílí, bych *čím nejspíše* Vás s tímto dějem seznámil, a ne *čím nejozdobněji.*

Sotva že hlavni župan zahřebské stolice (Mik. Zdenčaj[3]) den restauracie určil, hned zdejší přivrženci maďarizma všecky sve síly napnuli, by dne tohoto ku svému cíli použili. V čele jich stáli: hrabě Alexander Dra-

[1] Prve četiri strane ovoga pisma od osam strana, čiji se original nalazi u Literarnom arhivu Matice slovačke u Martinu (sign. C. V. Hist. Kult. Záhreb) na gornjem su delu oštećene (gornji dio u širini otprilike 2 cm je odsječen, tako da na 2, 3. i 4. stranici gore fali otprilike po 2 reda). Ove redove smo u tekstu označili sa x x x x.

[2] 31. V 1842.

[3] Nikola Zdenčaj (1775–1854), od 1838. godine veliki župan zagrebački, pristalica ilirizma.

šković, nezdarilý synovec našeho Janka Draškovice;[4] Dan. Jozipović,[5] župan turopoljski* a veliky korhel, i jakýsi Pisačić, – všickni tří světoznamí aristokraté. Hnízdo jejich bylo zdejší antiilirsky casino, jehož udové větším dílem su aristokrati a tak přivrženci magjarizma, ačkoli sotva jeden z nich zná dobře magjarski; to však každý z nich vidí, že ilirizmus jejich nadutosti a tyranizmu se neklaní, a proto ho za svého nepřítele, ne bez důvodu, prohlásili a zatříti umínili. Nebyl jim žádný prostředek špatný a opovržený, jakž to hned obšírněji dokážem. Před některým časem vyhořel Sveti Ivan, městečko nedaleko Zahřeba ležící, a samými zemany obydlené. – Maďaromani použili jejich neštěstí též ku svému prospěchu. Střídili totiž jedno představení zpěvohry »Preciosa«, na níž nejvýtečnější osoby Zahřeba podíl vzali; vynos byl určen S. Ivancem. Divadlo bylo přeplněné a tak se do 700 zl. sebralo, kterež hoře spomenutý Pisačić sam do S. Ivanu zanesl i s tou výmínkou mezi pohořelci podělil, že budou zavázani na restauracii na straně svých dobrodinců státi. Iliry jim co bezcitné lidi vymaloval, jenž prý ani krejcarem k ulevení jejich bídy nepřispěli. – Toto Iliri hned na druhý den seznali, a pročež se též postarali x x x x x x x x. – Jméno »Ilir« zaměrům Magjaromanů též dobře posloužilo. Rozšířili totiž pověst: že Iliri nic jiného nezamýšlejí, než Horvaty *pošvabiti*, Horvatskou zemi s rakouskou Iliriou (Krainsko, Korytany i Istria) spojiti, a tak uherskou constitucii zničiti i horvatské zemany jejich práv pozbaviti. Snadně si můžete představiti, že tato schytralá slova dle vůle Maďaromanů na prostu šlechtu účinkovala, kde nikoho při ruce nebylo, jenž by byl šerednost této lži dokázal. – Tímto způsobem Maďaromani hodný počet stoupenců získali: tím více, ať i hoře spomenutý Jozipović sve turopoljské zemany větším dílem na svou stranu přivábil. – Než ani Iliri nebyli bez přátelů: mladší zajisté vzdělaná šlechta, jakož i ostatní výtečnější velmoži s nimi se spojili. – Bylo tedy na bíledni, že se tu nejedná vlastně o to: kdo bude županem, nýbrž o to: která stránka je silnější? které stránce přináleží budoucí župan? svítězí li magjarismus aneb ilirismus? – Iliri, aby se od oněch završenců zevnitrními již znaky dělili, dali sobě větším dílem ilirský oděv shotoviti. Záleží pak oděv ten z červené čepice, jenž ma formu vysokého klobouka bez přistřeší, vrchol trochu na bok vysí, když jí postavíte na hlavu. Na dně (zevnitř) skví se stříbrem vyšívany ilirský erb (gerb) hvězda totižto a měsíc, s oné pak vysí dlouhá hedbávná (modrá), aneb kratší stříbrná kycka. Kabat z tmavozeleného soukna, červeným souknem a šnůrami ozdobený, má temeř tvar kabátu bíleho, jakový nosí nitranští prostí sedláci. Ze skvostného pásu vysí šable; modré (kornblau) nohavice jsou též stříbrem skrovně okrášlené. Chudší zemané byli mezitím jen červenou čepicí spokojni. Tak stály věci do 30. Května.

[4] Grof Janko Drašković (1770–1856), vodeća ličnost ilirizma, osnivač Matice ilirske.

[5] Daniel Josipović (1806–1874), pomađareni hrvatski plemić, neprijatelj ilirizma.

* Turopolje jest rovina jedna nedaleko Zahřeba ležící, jejiž obyvatelé jsou zemáni, jenž svého župana mají, kromě toho ale i na volení stoličné vrchnosti podíl berou. – Jejich župan je zastupuje ve stoličných shromaždéních.

Dne 30. Května, jakožto dnem před samou slávností šli zdejší Iliri, v čele jejich Gaj, v ilirském oděvu vustřet svojí stránce; jedni z nich se vozili, ostatní jich pěšky nasledovali. Než když se navráceli, obklopilo jich do 300 prostých antiilirských zemanů, jenž od svého náčelníka Pisačice namluveni byli, aby těch, jenž budou míti červené čepice potlukli, to prý jsou Švabi, Krajinci. – Tito tedy zajisté udeřili na první koč, v němžto Gaj seděl, a usilo vali ho z koče svléci i zabiti; než s nim seděl jeden bývši voják, teď boženík, Stauduar, tento skočiv s koče chtěl zemanů dobrým způsobem umířiti. Ale tito ve své ztřeštěnosti i na něho udeřili, tak že byl přinucen šabli vysmeknouti, i brániti se. Než při prvním machnutí šavli na remeni svého protivníka slomil, a tak udeřiv jednoho ještě se zlomkem meče po hlavě, až se na zem zvalil, uplašil na okamžení svou neohrožeností celé hejno nepřátelů, i skočiv na koč, rychle ujel. – Nyní se obořila horda ta na pěší x x x x x x jenž se právě v tom okolí procházeli, přiskočili a x x x x mu přivedli. – Mezitím Gaj a ostatní dorazili do Záhřebu, i onen hned spěchal ku hlavnímu županu, aby ho o smutné této udalosti zprávil. Než sotva že Gaj z domu vystoupil, Pisačić, jenž na něj číhal, rozběhnul se po něm, i s obnaženou šavlí, v bílý den, v nejlidnatější Zahřeba ulici, chtěl Gaje rozseknouti, tento však šťastně nebezpečenství ušel. – To tedy jest ovoce magjarizacie; to jest maďarská svoboda i vzdělanost! A pamatujte, Pisačić dostane za tento zločin panegyricon od Pesti Hirlàpa![6] – Večer šli někteří Iliri své stránce jenž byla v střelišti při večeři hudbu dělati; než navracujíce se byli v jedné ulici s kopce, na němž Zahřeb (v nejužším smyslu) jest vystaven, kamením pozdraveni od číhajících tam antiilirů; než tito hrdinové hned uprchli, a Iliri, jenž se za nimi pustili, již ani jednoho na bojišti nenalezli. Ve své spravedlivé rozhorčenosti pothoukli někteří mladí lidé okna zdejšího casina, který za hnízdo této magjarské běsnosti drželi.

Naposledy přispěl den samého obnovení. Z toho co se již přihodilo, každý mohl snadně zavírati, že den ten mírně neprojde. A tak se i ostalo. – Vybírání se mělo díti v prostranném dvoře banského domu, v jehož středu byl pro hlavního župana a važnější osoby stan rozbit. Protiilirská strana zaujala hned včasně ráno všecka místa ve stáně a okolo stánu; Iliri pak, jenž až později došli, postavili se v levou stranu dvora. Rozhorčení bylo od předešlého dne toliké, že málo chybělo, že se již nyní nepobili; Gaj avšak od jednoho k druhému chodil, napomínal, ale i vzbuzoval, kojil i prosil, aby se zmírnili. Iliri, ať vítězství jejich bylo očevidné, poněvadž strana ilirská byla třikrat silnější od protivné strány. A tam kromě toho i veliká choulostivost panovala, ať prostí zemané, jenž se jedině proto protivníky Ilirů stali, poněvadž se obávali, že jsou to Němci, Krajinci, Rakoušané, s podivením viděli, že právě na ilirské straně i oděv i jazyk panuje ilirský; kdežto jejich strana byla v německém i quasimaďarském oděvu. – Okolo 8. hodině přišel sám hlavní župán.

[6] Pesti Hirlap – mađarski list koji je izlazio u Budimpešti, organ mađarske liberalne opozicije.

Jaknáhle on na svůj stolec dosedl, žádala ilirská strána, aby protiiliri jednu stránu stola Ilirům propustili, aneb aby žadná strana při stolu nebyla, poněvádž se vybýraní mělo vykřikováním rozhodnouti, a tak hlavní župan by ty, jenž okolo něho stojí lépe slyšel, než vzdalené, jakkoli mnohočetne. Ale protivníci nechtěli na to přivoliti. Iliri se tedy počeli tisknouti ku stolu, i poněvadž jich veliký houf byl protivníky lehce odstrčili. Vidíce protivníci že přemoci x x x x x x x »bratjo, van sablje!« (bratří, ven šavle!«) na čež hned všickni jeho stoupenci vytasivši šavle skočili na stůl, i udeřili na Iliri. Než ani tito nemeškali, a vytrhnuvše svoje palaše, na nepřítele se obořili, stůl na zem zvalili, i na protivníky mužně dotírali. Krutá teď postala bitka. Gaje Iliri někteří na plecích nosili, a on odtud svou stránku commandoval, a Antiiliri se po krátkém odporu na útěk dali, při čemž nekteré zaujmave sceny se objevily. Mezi jinými když Iliri Gustava Ožegoviće* obnaženými šavlemi obklopili, a on poslední hodinku svého života spatřil: padl na kolena i složenýma rukama prosil: »bratjo, oprostite mi, i já sam horvatske kervi, i moj brat je Ilir«. Na to mu Iliri rozkázali, aby maďarsky prosil, ale on počel křičeti, že nezná ani slova maďarsky (ačkoli jest jeden z nejvetších maďaromanů horvatských). Z této nesnáze osvobodil ho naposledy jeden Ilir i pomohl mu ku dveřím, nicméně jiný se nemohl zdržeti, a dal mu se šavli po ruce souvenir na jeho pošetilost. Pisačić se skryl do – záchodu, a dobře učinil, nebo by ho byli rozsekali, ant nyní znali, že on je hlava tohoto bouření. Běsní maďaromani na samého hlavního župana utok učinili, i byli by ho zavraždili, kdyby mu Iliri na pomoc nebyli přiskočili. Za nedlouhou chvíli byl banův dvůr od všeho maďaromanského blata očištěn; protivníci se i svými vůdci na utěk dali, při čemž jim Iliri na cestu ještě ploskami svých šavlí hřbety vyklopali, čehož se i některým vyšším katolickým kněžím dostalo, jenž se byli protiilirské straně připojili. Na velké štěstí v tomto boji nikdo života neztratil, více jich však bylo raněných. Iliri totižto jsouce povědomí své převahy, a znajíce, že vetší částka protivníků svých jest jen podvedená a zaslepená, nenaléhali na ně ostřím, kromě kde toho vlastní potřeba žádala; oni byli uspokojeni, když nepřítele za jeho pošetilost trochu ploskami namastili. – Po bitvě došli vojáci; čím to Gaj zpozoroval zkřiknul na své: »evo nam ide naša bratja na pomoć« (tu hle nám jdou naší bratří na pomoc), načež vojáci hřmotným »živili!« pozdraveni byli. S vojáky došli i feldmaršal Nugent (Nüžan)[7] a General Šimunić,[8] obadva hodní Iliri. Bylo zde očito, že oni jen proto došli, aby protivné stránce vchod zabránili, kdyby tato bylo chtěla opet na Iliri dolehnouti. Toho však se nebylo potřebí obávati: protivníci měli za dnes co nositi, a protože jim scházelo na vůli se vrátiti, anobrž se

* Bratr jeho Metell Ožegović jest, jakž mi tu říkáme, slou ilirské narodnosti ve Varaždíně. Gustav tento se s ním pohněval, a aby se pomstiti mohl, přešel na stranu Mad'aromanů; – než hle Nemesis ho dostihla!

[7] Laval Nugent (1777–1862), austrijski feldmaršal.

[8] Baltazar Simunić (1775–1861), hrvatski podmaršal.

hned rozpršeli, jeden s povázanou hlavou, druhý s raněnou rukou, třetí bez čepice, čtvrtý s pošvou bez šavle itd., při čemž od strány měšťanů na satyrach nescházelo.

Když se všecko umírnilo, započela se vlastní slavnost tohoto dne. – Hlavní župan otevřel sezení ilirskou řečí, načež nastoupilo samo volení. Iliri se byli ještě doma umluvili, kdo čím býti má, protož se věc ta bez nejmenšího odporu děla; sotva veliký župan na některou hodnost candidoval, jiš byl i vyvolen některý Ilir. Celá ta věc se děla, k nemalému podivení a spokojnosti hlavního župana i jenerálů, se vší slušností, ale i žertováním. Každý nově zvolený člen zaděkoval se ilirsky; jestli ale ještě ilirský oděv neměl, tedy mu bylo naloženo, aby si ho čím nejspíše zjednal, mezitím mu pak některý z přítomných svou čepici na hlavu postavil; tem pak, jejichž vlastenectví bylo ještě trochu chladné, bylo vloženo v srdce, aby se polepšili, aby pokání činili. Platila zde úplně slova Stóosova[9] »svih Ilirah jedna duša od Thébanskih vratah jačja!« (Všickni Iliri jedna duša od thébanskej brány silnější). Po dokončeném volení, odebrali se všickni do chrámu Páně, i zaděkovali Bohu za tak slavné vítězství pravdy a cnosti nad pokratstvím a nešlechetností. Na to odprovodili hlavního župana domu, jenž loučiv se s nimi v ta slova promluvil: »zahvaljujem Vam bratjo, da ste me od ovih lupežah obranili!« (děkuji Vám, bratří že ste mne od těch loupežníků osvobodili!). – Iliri si byli ještě předtím učinili zástavu (praporec, korouhví) pro sebe, poněvadž předzvídali, že oni svítězí. Skvostná ta zástava z hedbaví bíleho i červeného (národné barvy) měla na jedné straně ilirsky erb (hvězdu i měsíc) s nápisem »za slogu, narodnost i stare pravice« (za svornost, narodnost i municipalna prava), na druhé pak straně skvěl se erb horvatský s napisem: »Za věru, kralja i konstituciu! – Zástava ta byla teď rozvítá, pod ní se shromaždili veselí vítězi, a jako v triumphě po celém Zahřebě chodili, při čemž jim hudba hrála pověstnou pěsničku: »Nek se hrusti šaka mala«* – Odpoledne bylo hodovano, i nebude se snad nikdo divit, že po tak horoucím dni, věrným těmto dělníkům na naroda roli dědičné, dobře chutnalo. – Večer byl zpěvokol; by to věru pro mne pronikavý, hluboce dojímavy výjev když sem tu asi tisíc lidí jakoby v nadšení zpívati slyšel: Bože živi sve Slavene, da jim Sláva nepovene (Bože živ všech Slovanů, aby jim Sláva nesvadla), aneb: Jednu čašu za Ilire, da se složе i razšire itd. (Jednu číši za Iliri, aby se spojili a rozšířili). Když se pak zpívala »Davoria«, jmenovitě druhý verš, jenž zní: Eto na nas divlji càrni Magjar (tak se zpívalo na místo Tatar), gazeć nam rod i jezik mili Božji podar; Tiem prie neg nas zakla, šljimo ga na dno pakla (Hle tu jde na nas černý divoký Magjar, šlapaje nam narod i jazyk, milý to boží dar: tedy prvé než nas on zakole, pošlime ho na dno pekla itd.), při posledních řečích blyštělo se asi sto šavlí v povětří, a běda tomu odrodilci, jenž by se byl tam tehdaž ukázal. – Iliri byli umínili svým nově zvoleným

[9] Upor. primjedbu 15 prema dokumentu V.

* Jest to jistá píseň, pro kterou se množtví uherských stolic právě teď u krále žaluje.

důstojníkům dnes večer serenadu přinesti: než na žádost hlavního župana jenž se obával, žeby v noci z pozůstatky rozptýlených faraonců lehce se půtka strhla, odložili tu zábavu na zejtří.

Dne 1. Června drženo bylo shromaždení na stoličném domě, a tam pročítáná protestacie včerejších madjarských hrdin, v nížto oni včerejší restauracii za neplatnou prohlašují; poněvadž oni na ní podílu nevzali. – Byla pak protestací ta, jak se samo sebou rozumí, jednohlasně zavržená: jest to zajisté směšne, že oni nechtějí restaurací přiznati, ale kdyby byli oni Ilirů přemohli, byliby od nich zajistě pohledávali přiznání vyvolených důstojniků. – Hlavní župan pochvalil Iliry že včera tak zmužile za svou narodnost bojovali, a napomenul jich, aby tuto lásku k národu i při budoucích příležitostech, na nichž prý nebude schazeti, objevili.

Večer byla velikolepá serenada. Na zdejším střelišti se shromaždili všickni Iliri v národním oděvu, aneb aspoň v červené čepici. Asi 200 z nich zapálili pochodně i započeli vítězoslavný průvod. V čele jejich šel jejich vůdce s holou šavlí, za nim polovice pochodní potom ilirska zástava obkolená mladými včera zvolenými stoličnými úředníky s obnaženými šavlemi, za nimi kračela banda, hrající národní nápěvy, za touto šli ostatní pochodníci, a průvod dokončili tisíce lidí všech stavů. – Byl to věru nadherný pohled. Plápolající pochodně rozprostíraly kouzedlné světlo, a celý Zahřeb jakoby v plamenném moři ploval. K tomu dodejte romantický oděv Ilirů, chvění rozvinuté zástavy, zápal i rozčílenost všech přítomných – i uvěříte mi, že večer ten věčně pametný zůstane. – Průvod se ubíral nejprv ku hlavnímu županu, odtud ku veliteli Nugentu, Gaji, i ostatním na slovo vzatým vlastencem. Slovanské písně se rozléhaly po ulicech zahřebských a to ne z ust jednoho, nybrž tísíců. Kdoby nebyl při tom vyjevu uvěřil zpěvcům jásajícím: »Još Hrvatska ni propala!« – Nejvíce se však zpívala pověstna píseň: »Nek se hrusti šaka mala.« – Známo Vám bude, že v Zemplinské stolici jakýsi maďarski honfi učinil návrh, aby se každý Ilir zastřelil, jenž tuto píseň bude zpívati. Nu věru páni Zemplinčané! nemáte tolik prachu, abyste nas byli mohli všech postřílet! – Kdekoli se ukazal horlivý Ilir aneb Ilirka v okně, tu zahřmělo z tisíců úst hlučné »živio« aneb »živila«! při tom ale, k nemalému potěšení všech nás, ani jen nejmenší nepořádek nevzniknul, ačkoli sme až do dvou hodin po půlnoci chodili. – Já sem se vedl s jedným mladým horlivým Čechem, jenž tu študuje; [10] mysli naše zaletěly tam do rodních krajů pod Krivaň a Krkonoše, a z prsů našich se vyvinulo hluboke vzdechnutí: »kdy přijde ta hodina, v němž i naši nejbližší rodáci budou podobný triumph nad svými nepřátely sláviti?« i zdálo se nám jakoby nám ozvěna odpověděla, že doba ta daleko není. – Bůh dejž by se touha ta splnila! Bůh to dej!

Tak se dokončilo večně pamatné obnovení zahřebské vrchnosti, o němž by se ještě přemnoho psáti i vypravěti dalo, kdyby to čas dopustil. – Vážnost této příhody každý lehce nahlídne. Ilirismus, jenž dosavád jen

[10] Bio je to vjerojatno Josip Praus (? – 1874), porijeklom Čeh, kasnije urednik Agramer Zeitunga i Südslawische Zeitschrifta, koji je svojeručno potpisao ovo Šulekovo pismo.

svou mravní sílou se bránil a bojoval, teď na jednou co hrdina na bojiště vystoupil i slavné vítězství dobyl. Svět nyní vidí že se Ilirismus z naroda vyvinul, že to není plod některých ztřeštěných hlav. Maďarismus je touto událostí v Horvatsku do hrobu vložen. Arci že se hlasí a budoucně hlásiti budou některé aristokratické hlávy – ale nadarmo! oni budou jen Ilirům ostnem ku příčinlivosti a opatrnosti, narodní chrám oni nezruší, a proto pěkně zpíval Stoos našemu Gaji minulého léta: »Al' neboj se Ljudevite, što ilirské ruke stvore, to nit' pakla jadovite ruke više neobore!« – Ilirismus má nyní v Horvatsku politickou i mravní převahu: toho následkem jest, že naní mnozí z protivné stránky na naši přecházejí. Teď jen ještě hodného bána nám a potom se jevně zahřmí: »peklo zradcům, nebe Slávům věrným!«[11]

Ale i pro Vás milí bratří Slováci den tento jest vážný. – On Vám ukazuje, kam mužete dospěti, pakli toutež neohrožeností budete bojovati, kterou bojovali Horvati; anobrž dále ještě můžete dojíti, nebo Slováků jest jedenkrát více, než Horvatů. – Horvatské kralovství počítá asi 500,000 lidí; Maďarů je 4 miliony; Maďaromanů (?). Jaký to nerovný, anobrž drzý boj – a hle nebe dalo dojít cíle vůli pevné, toužbě ušlechtilé! – Pročež bratří zpívejte s Iliri: Il' je možno il' nemožno, Samo napřed, samo složno!« – Dále Vám to budiž důkazem i důvodem, že nám netřeba venku politicke sympathie probuzovati, kojiti a chovati: my můžeme pod štítem uherské konstitucí toho dosahnouti, čeho žádáme, jenom nám dejte svornost a osvětu. Restaurací i proto nám je vážná, že zpráva o ní do Vídně právě vhod došla, totižto právě tedy, když se tam naši vyslanci bavili. – Intrigue a pletky zdejších Maďarů všecky došly na světlo. Mezi jiným: rozkazal svým jeden setník zdejší posádky maďarské, aby, kdyby se střílelo na ty cílili, jenž budou míti červené čepice. – Pro tou příčinu odjel feldmaršal Nugent sam do Vídně, aby tam žaloval. – Gaj jenž dosavád tak velmi vyšší duchovní neohrožeností vynikal, ukázal při této příležitosti, že v něm nejen velký duch, nybrž i hrdinské srdce žije i bije. On byl náčelník Ilirů, a proto každé okamžení v nebezpečenství života. Ve spomenute na hoře bitce před restaurací, dvá darebáci Richard Jelačić a baron Rauch[12] ho za ruku uchvatili a chtěli mu ji na lenochu (Lehen) lavice slomiti, jen těžce jim vyvaznul. – Teď ještě několik jiných ilirských novin.

Matice ilirská má již asi 100 údů; zahřebský biskup dal 700 zl.; djakovski 400; novo zvolený podžupan Jelačić Eduard 200 zl. v str. itd. – Gundulićova Osmanida[13] se již k tisku připravuje, – bude to první dílo, jenž matice vydá. – V Rěce (Fiume) se následující udalost přihodila. Město to jest vetším dílem Iliry obydleno, i zažádali si tito, aby se jednouc na divadle ilirsky zpívali. Slavna jedna zpěvkyně přislíbila žádosti jejich vyhověti. Než jakonáhle to zaslechl maďaroman gubernator, zabranil jí ilirsky zpívati, a nahovořil ji, aby maďarsky zpívala. Když se o

[11] Popularan citat iz Kollárove Slávy dcere (posljednja strofa posljednjeg soneta).
[12]. Levin Rauch (1819–1870), jedan od osnivača Hrvatske mađaronske stranke.
[13] Ivan Gundulić (1589–1638), dubrovački pjesnik. Njegov historijski epos Osman izdala je 1844. godine Matica ilirska.

tom Iliri zvěděli, šli ku zpomenuté zpěvkyni, a omlouvali se u ní, že oni to na žaden způsob nedpustí, aby maďarsky zpívala. Tak se i stalo. Gubernator k udržení míru poslal vojaky na galleriu než Iliri šli dolu a tak dlouho se protivili zpěvu maďarskému, až zpěvkyně, jenž bez toho jen prisílená a s plačem na jeviště vystoupila, s plačem se vrátila. – To je první demonstracie Iliru v Rěce. – Zde jest obyčej, že se s koncem každeho školního roku drží věřejná disputací z některých věd; zak doslýcháme, budou se letos prvníkrat Juristé ilirsky a v ilirském oděvu disputovat. – Dne 15. Června byla zde držaná congregacie stolična; mezi jiným uzavřene byly dvě repraesentacie ku králi, u ohledu ilirských bratrů pod tureckým jarmem vezících, a z ohledu slobody tisku. Dále rozkázano, aby kněží ve chramech pojem Ilirisma vysvětlovali, a aby každý jenž Ilirům politické hoře spomenuté plany nastrkovati bude, pred soud postaven byl. – Ku 600 leté slavností přemožení Tatarů činí se již připravy. – Původce písně (Gdo je rodjen Slavjan) Vakanović[14] stal se velikým fiškalem zahřebské stolice. – Bůh Vás opatruj!

Drahotín Bohuslav Šulek, v. r.

Pozdravuje Vás bratrsky

J. Lubor Praus, Čech.[15]

[14] Antun Vakanović (1808–1896), vođa ilirskog pokreta u Karlovcu, od 1842. godine činovnik zagrebačke županije.

[15] Cijeli postscriptum pisan je rukom J. Prausa. Upor. primjedbu 10 uz ovo pismo.

VII

U Záhřebě 18. Lipňa 1844.

Přemilí Bratří Sláviú![1]

Velmi mne těšilo, když sem z Vašeho p. Gajovi psaného a semnu zděleneho listu[2] srozuměl, že ste umínili učiti se ilirskemu jazyku, a cítiv i sám vážnost i důležitost tohoto Vašeho predsevzetí, ustanovil sem i hned u sebe, při dosažení tohoto cíle všemožně Vám býti na pomoci. Za tú příčinú sem i hned pozval zdejších spisatelů i jiných mých přátelů, aby Vaši knihovnu rozmnožili, což ochotně učinili: sebrané pak knihy poslal sem do Peštu našemu Otci, p. Kollárovi, jenž Vám jich příležitostně do Levoči odešle. Z připojeného jmenoslovu těchto knih[3] uvidíte, že tu máte

[1] Original ovoga pisma nalazi se u Literarnom arhivu Matice slovačke u Martinu.

[2] Pismo je objavio K. Paul u knjizi Dopisy československých spisovatelů Stanku Vrazovi a Ljudevitu Gajovi, Praha 1923, str. 97–8.

[3] Navedeni spisak knjiga i spisak darovatelja uz pismo nije se očuvao. Ali A. Pražák, koji ga je vjerojatno nekada imao u rukama, navodi kao darovatelje knjiga Lj. Gaja, D. B. Šuleka, Ivana Michala Šuleka, Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Stanka Vraza, Ivana Seljana, Nikolu Krestića, Dragutina Rakovca, Ivana Havlíčeka, Štefana Moysesa, Maticu ilirsku, Gospodarsko društvo i druge (upor. A. Pražák, Literární Levoča II, Praha 1947, s. 10).

tolik knih, kolik je potřebno k dokonálému poznání ilirského jazyka: a tak tedy jen od Vás teď závysí dosahnutí vytknutého cíle, jehož výbornost ja úplně nahledám. Vida zajisté všeslavenske vzajemnosti tak hluboce se již v našem národě zakořenila i tak silné ratolestí z kořene žene, že onen Slovan ducha času nedostihnul, který meze svého národu hranicemi svého kmene obkličuje. A nám Slovákům nejvíce na tom záleží, aby sme ideu tu kolik možné, rozprostranili, neb nespasí-li nás slavská vzájemnost, sotva i sotva vybředneme z kalu hanby i potupy, do niž nás naše odrodilství uvrhlo. Nám zajisté schází národní hrdost: s ní a skrze ní Maďari dosavád všecko vykonali, a my bez ní propadneme. Jak docela to jinače v Horvatsku vyhlíží: »ja sam Horvat« aneb »Ilir!« odpoví Vám zde hrdě každé dítě, a Slovák se hanbí říci, že je rodem od Tatry. Než jestli mní, dostatečné příčiny míti hanbit se za svůj potlačený, potisknutý slovenský rod, nebude míti důvodu stydět se svého slavského národa. K tomu cíli potřebí nám kojiti súcit Slováků k ostalým Slovanům a obzláště k našim ústavným bratrům Horvatům, Slavoncům i Dalmatincům, čili jedným jménem Ilirům (nebo prastaré toto jméno jižných Slovanů, jenž jedino jim svornost i budúcnost slibuje, vládá na vzdor maďarským zábranám i vládati bude na věky věků). Jaková tu radost vládala pri zprávě, že naš Ludevít obsahnul předce jednúc privilegium k vydávání slovenských novin: mnozí kanovníci, grofi i baroni »napijali zdravicu« Orlu Tatranskomu.[4] – Iliri všemožně o tom pracují i zajisté to i vykonají (jestli se na ně nebe nesvalí) aby byl zde ilirský jazyk diplomatickým: od které važnosti by to za nás bylo, každý pravý Slovák nahlídne. Vždy by za nás byla snadnější věc, učit se ilirsky, nežli maďarsky a že ten ilirský jazyk není tak těžký, jak si snad někteří myslí, o tom mohu já vydati svědectvi, jenžto sem se za tři leta tak naučil ilirsky, že nyni již »Danicu« rediguji.

Co se zdejších slavenských záležitostí týče, Horvati se vždy lépe chytají toho, co jest jejich, navzdor nesmírným překážkám, které jim Maďari v cestu kladú, posílajíce peníze zdejším Maďarománům aby kortesovali i buřili zdejší prosto zemanstvo pod zavojem, že ztratějí pravo zemanstva, jestli se s Ilirmi spojejí, že jich Iliri chtěji pod rakúskú vládu vrhnúti, i t. d. Že při takových okolnostech literatura nemůže tak pokračovati, jak by sme toho žádali, každý nahlídne: tu se teď všecko politikú obírá a ne bez příčiny, nebo Horvati spívají, jako praví vlastenci:

Sam ću upalit krov nad glavom,
Pripravit si grob gorući,
Neg da tudjin (než aby cizinec) mojim pravom
U mojoj se bani kući (v mém se šířil domě).

[4] Tj. Ljudevit Štur. Ova je informacija, koju je štampalo više srpskih i hrvatskih časopisa, bila, na žalost. lažna. Štúr je dobio dozvolu za izdavanje novina tek godinu dana kasnije. Prvi broj lista Slovenské národné noviny izašao je 1. VIII 1845, a 8. VIII izašao je i prvi broj njihova književnog dodatka Orol Tatranský.

Mnoho zde již prolito krvi pro Sláviu, a bez pochyby ještě bude teci; než jak se nadáme, z krvi te zrostne košata lípa, v jezíž stínu Iliri valným krokem budú spěchati ku chrámu Slávy.

Prosím Vás, byste mi, čím knihy obdržíte, zevrubné pojištění poslali, abych se ním mohl zde vysvědčiti před dobrodinci.

Vyřiďte mú uctu Dv. p. Hlavačku,[5] našemu neoceněnému vlastenci, jehož jméno i Iliri s uctú vyslovují.

S Bohem, drazí bratří! Stojte pevně na cestě, kterú ste nastúpili, aniž se dejte s ní svesti, pohrůžkami neb sliby, strachem neb zlatem:

Ač ta cesta příkrá, slizká,
Ač moc, slabost v chrám ten brání:
Moc ať mocí se odtíská,
Slabost zmizne, kde duch pevný má své stány –
Razem mladí přátelé![6]

Bůh Vás opatruj! Toho Vám želá Váš věrný bratr

Drahotín Bohuslav Šulek,
Slovák Nitranský, poradatel
Danice ilirské.

[5] Michal Hlaváček (1803–1885), bio je od 1832. godine profesor na evangeličkom liceju u Prešovu, gdje je osnovao i vodio Slovačko studentsko društvo.

[6] Citat je iz Mickiewiczeve Ode mladosti, koja je bila vrlo popularna među slovačkom studentskom omladinom. Češki prijevod je u Šulekovoj ostavštini u JAZU (upor. Bogoslav Šulek, Izabrani članci, Zagreb 1952, s. 8).

MAJA NOVAK-SAMBRAILO

POLITIKA DUBROVČANA

Porušen od velikoga potresa, koji ga je gotovo cijelog sa zemljom sravnio, god. 1667, obnavljao je Dubrovnik svoje porušene kuće, palače i crkve, zahvaljujući sretnoj okolnosti da je za vrijeme potresa njegova mornarica plovila daleko od njegovih bedema i uglavnom se sačuvala. Ali upravo kada se sve nekako obnovilo i kada je slobodarski grad mislio da je opet krenulo po starim, utrtim putovima, Dubrovnik je uvučen u golemi sukob između Svete lige (car, Poljska, Venecija) i Turske. Dubrovnik se nije zaratio ni s kim i nitko se nije zaratio s Dubrovnikom, ali je Venecija, priključivši se ratnom savezu protiv Turaka, Svetoj ligi, 5. ožujka 1684. godine, učinila to i sa svrhom da ona Dubrovnik zauzme i podvrgne ga svojoj vlasti, i da se time riješi svoga trgovačkog suparnika na Jadranu i uopće u trgovini s Turskom.[1] U izvanredno teškim prilikama, u često gotovo nerješivoj situaciji, stisnut između Turske s jedne i Venecije s druge strane, vodeći nadasve pametnu politiku pomoću svojih veza u Napulju i Beču, Rimu i Carigradu, Dubrovnik je uspio da sačuva svoju slobodu, ali ne i svoje bogatstvo, jer je Venecija znala da godinama prekida sve njegove kopnene putove na Balkan, a raznim svojim represivnim mjerama na Jadranskom moru da njegovo brodarstvo na tom moru gotovo sasvim paralizira.

Mir između Svete lige i Turske, sklopljen u Karlovcima god. 1699, vratio je Dubrovniku njegove trgovačke putove na Balkan, ali je dugo trebalo da on te putove oživi onakvom robom kakvu je tim putovima prije vozio u sve krajeve Balkanskog poluotoka. A kada je ponovo gotovo sve bilo uređeno, došlo je do novoga rata između cara, Venecije i Turske, od 1714. do 1718 god. I ponovo je Venecija osvojila dubrovačko zaleđe, koje je bilo pod Turskom, i ponovo je Dubrovnik ostao odrezan od teritorija na Balkanskom poluotoku, i ponovo je stradala i dubrovačka trgovina i dubrovačka mornarica. Dubrovnik je odahnuo kada je

[1] v. G. Novak, Borba Dubrovnika za slobodu, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 253, Zagreb 1935, str. 5 ss.

mirom u Požarevcu, god. 1718, u mirovnom ugovoru između Venecije, cara i Turske, bilo određeno da Venecija mora vratiti turski teritorij u dubrovačkom zaleđu Turskoj, čime se opet uspostavila trgovačka veza Dubrovnika s balkanskim zemljama.[2] Međutim, za vrijeme ovoga rata Dubrovnik je pretrpio vrlo velike gubitke, koje je teško bilo nadoknaditi. U novim pak prilikama poslije požarevačkog mira Dubrovnik je nailazio na vrlo veliku konkurenciju zapadnih mornarica, kojima za vrijeme spomenutih ratova Venecija nije mogla smetati u njihovoj trgovini s Turskom i Levantom, kao što je mogla smetati Dubrovniku čija je trgovina s balkanskim krajevima Turske išla dok je to bilo moguće, ali nije mogla proći kada su krajevi u zaleđu Dubrovnika bili u mletačkim rukama.

Uza sve to Dubrovčani nisu klonuli, a nisu ni mogli ni smjeli, jer im drugog izlaza nije ni bilo. Ali golemi napori, koje su oni ulagali u oživljavanje svoga brodarstva i svoje trgovine, jedva su dostajali. Trebalo je stalno plaćati Turskoj danak i još uvijek liječiti rane dobivene od potresa i ratova.

Takav Dubrovnik zatekao je anonimni pisac rukopisa što se nalazi u bečkom Državnom arhivu pod signaturom 573/175. Taj autor je po nalogu Marije Terezije, odnosno njene vlade, posjetio Dalmaciju i Dubrovnik godine 1774. i 1775. i podnio o tome iscrpan izvještaj.

Postoje zapisi o Dubrovniku toga vremena, koje su napisali Mlečani, *ali su svi* vrlo jednostrani i zadojeni prezirom i mržnjom. Poznati su štampani putopisi, kao npr.: Fortis, Viaggio in Dalmazia, 2 sv., Venecija 1774; Rostagno, Viaggi dell'Illustrissimo signor Marchese Ghiron Fr. Villa in Dalmatia e Levante, Torino 1668; Spon Jacob, Voyage d'Italie et du Levant aux années 1675 et 1676, Lyon 1678; George Wheller, Voyage de Dalmatie de Grece et du Levant-traduit de l'anglais, A Anvers 1689; Alter und neuer Staat des Königreichs Dalmatien, Nürnberg, bey Peter Conrad 1718; Pietro Nutrizio Grisogono, Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia, Venezia 1775; Frescot Casimiro, Memorie geografiche e storiche della Dalmazia, Napoli 1687, i dr. Međutim, sva ta štampana djela daju nam o Dubrovniku samo vrlo površnu sliku, jer putopisci ne prodiru dublje u život ovoga grada i ove države. Većinu njih takvo dublje poznavanje ni ne interesira. Mnogi od njih nisu poznavali jezik kojim je narod govorio i smatrali su istinitim sve ono što su im pričali oni s kojima su mogli razgovarati.

Naš izvjestitelj, čiji se rukopis sačuvao u bečkom Državnom arhivu, a čije nam ime još nije poznato, nije putovao u Dubrovnik radi razonode, nego po službenoj dužnosti. Njega je poslala u Dalmaciju i Dubrovnik carska vlada, a možda i sama carica, no svakako uz njezin pristanak, da ispita tamošnje stanje sa svih aspekata. Carica Marija Terezija htjela je, naime, sasvim objektivno upoznati ove krajeve, do kojih joj je u to doba bilo mnogo stalo, i koje bi vrlo rado vidjela unu-

[2] G. Novak, Dubrovačka diplomacija na mirovnom kongresu u Požarevcu, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, str. 655–664.

tar svoje države. Pored toga, ona je bila nasljednica ugarsko-hrvatskih kraljeva, koji su nekada bili i kraljevi Dalmacije i kraljevi Dubrovnika. Sâm naš anonimus bio je čovjek visoke naobrazbe, a suživio se toliko s našom zemljom, Dalmacijom i Dubrovnikom, da je postao i član Agrarne akademije u Splitu. Kako je njegov izvještaj bio strogo povjerljive prirode, mogao je sasvim objektivno i istinito prikazati sve što je sam vidio i čuo.

Bečki anonimus bio je talijanske narodnosti, vrlo vjerojatno rodom iz Lombardije, koja je tada pripadala Habsburgovcima. Kako se u to vrijeme na bečkom dvoru u lombardijskim poslovima i saobraćaju sa carskim vlastima u Lombardiji služilo talijanskim jezikom, razumljivo je zašto je on svoj izvještaj pisao talijanskim jezikom, koji je, kako se iz teksta vidi, odlično poznavao. Od njega se tražilo da dade objektivan i sasvim pouzdan izvještaj, što je on uvijek najsavjesnije izvršavao, pazeći pri tom i na ljepotu stila te postižući često blistav izraz. Nalazeći se u tako delikatnoj misiji, naš anonimus ponekad, iako vrlo rijetko, daje i svoje sugestije i svoje savjete, ali uvijek uz visoko poštovanje carske vlade.

Zbog svega toga mi ga smatramo prvorazrednim izvorom za poznavanje prilika u Dubrovniku u to teško doba njegove povijesti. Izvještaj o Dubrovniku nalazi se u istom kodeksu u kojemu i onaj o Dalmaciji. G. Novak je objavio u »Starinama« izvještaj o Dalmaciji.[3] U Analima Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku objavljena su od pisca ove rasprave dva izvještaja pod naslovima: »Dubrovnik u sedamdesetim godinama XIII stoljeća«[4] i »Organizacija vlasti i odnos crkve i države u Dubrovniku u XVIII stoljeću«.[5] Ovdje ćemo objaviti poglede (našeg bečkog) anonimusa na dubrovačku politiku. Pri tom ističemo da je pisac vrlo sklon Dubrovniku i Dubrovčanima, ali da ne pokazuje naročite simpatije prema dubrovačkim plemićima. Kako je dosta dobro poznavao hrvatski jezik, mogao je slobodno razgovarati s narodom i obavijestiti se ne samo o tome kako su plemići gledali na svoj grad i svoju državu, na odnose prema pučanima i građanima, nego se isto tako upoznao i s gledanjem pučana i građana na plemiće, na državu i grad.

Koliko god je pisac, naš anonimus, u svemu na doličnoj visini, on je najbolji u poglavlju u kojemu govori o politici Dubrovčana. I sam vrlo dobro upućen u taj posao, on svoju dužnost kao izvjestilac obavlja znalački, prodorno i s toliko vještim prikazom prilika da su njegovi poglavari u Beču mogli doista steći odličan uvid u dubrovačku politiku i diplomatsku sposobnost Dubrovčana. Pored toga, njegov su jezik i stil izabrani i profinjeni, tako da se dobiva utisak kako je to sjajno literarno

[3] Starine 49, Zagreb 1959, str. 5–79; 50, Zagreb 1960, str. 461–518; 51, Zagreb 1962, str. 61–112; 52, Zagreb 1962, str. 5–48; 53, Zagreb 1966, str. 5–48.

[4] Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, god. VI–VII, str. 267–281, Dubrovnik 1957–1959.

[5] Anali Hist. inst. JAZU u Dubrovniku, g. VIII–IX, str. 413–438, Dubrovnik 1960–1961.

djelo a ne suhi prikaz jednoga od mnogobrojnih austrijskih špijuna, razasutih po cijelom svijetu. Dubrovačka politika i diplomacija, razglašene i poznate po cijelom ondašnjem svijetu, ovdje su prikazane tako vjerno i savršeno da je jedva moguće to učiniti bolje. Sve što pisac kaže odgovara istini, sve je plod dubokih zapažanja i nepristranoga prikazivanja.

Nema gotovo nijednoga mletačkog generalnog providura, koji je upravljao Dalmacijom ili Jadranskim morem, niti kapetana Jadranskoga mora, a da nije kazao barem nekoliko riječi o Dubrovniku i Dubrovčanima. Ali svi ti prikazi, ma koliko bili interesantni, odišu nastojanjem da Veneciji uspije jednoga dana ponovo izvjesiti mletačku zastavu svetoga Marka na zidinama na kojima se vijala ona svetoga Vlaha. Naprotiv, prikazivanje bečkog anonimusa je takvo da njegova kraljica i njezina vlada mogu točno uočiti s kim imaju posla i kakvi su Dubrovčani kao političari, vojnici, saveznici, trgovci itd. Bečka je vlada, na osnovu tog prikaza, a sigurno je bilo i drugih, trebala odlučiti na koji će način urediti svoj odnos prema Dubrovniku. Na bečkom dvoru govorilo se otvoreno o pravima koje na Dubrovnik ima carica, kao ugarsko-hrvatski kralj, i stvarala se atmosfera prema kojoj bi, u slučaju raspada Turske, Dubrovnik trebalo vratiti nekadanjem njegovu kralju. Zbog toga je trebalo znati kakav je to grad, kakvi su mu građani, kakva je njegova država. Bečki je anonimni pisac dao na sve to iscrpan i istinit odgovor.

POLITIKA DUBROVČANA

Anonimus, čiji rukopis se nalazi u bečkom Državnom arhivu, govori u ovom svom izvještaju bečkom dvoru, dakle u prvom redu carici Mariji Tereziji i njenoj vladi, o dubrovačkim unutrašnjim političkim odnosima, o odnosima između plemića međusobno, o odnosima između plemića i građana, te konačno o međusobnim odnosima građana i o položaju bespravnih seljaka, ali također i o odnosima dubrovačke vlade prema raznim državama.

Plemići su podijeljeni u dvije veće stranke, a svaka od njih u manje grupe. Postoje obitelji koje oni nazivaju starima, i te se od davnine nalaze na vlasti. Ove »stare« obitelji preziru »nove«, koje su nedavno uzete među plemstvo. Starih je plemićkih porodica bilo malo u vrijeme kada piše naš izvjestitelj, a druge su primljene među plemiće poslije velikoga potresa i požara godine 1667. Toliko je plemića tada poginulo, da ono malo koliko ih je preživjelo nije bilo u stanju da vrši sve javne službe. Zbog toga su morali izabrati (agregirati) nove plemiće, koje su uzeli iz reda građana. Međutim, najuglednije i najvažnije službe stare su obitelji sačuvale za sebe. One čak nisu propuštale te nove plemiće u svoje Vijeće umoljenih (Pregadi), tako da iz prve generacije agregiranih nisu mogli biti senatori. Međutim, te obitelji nisu za to mnogo marile, jer su postigle najvažnije: postale su plemićke.

Spomenute dvije plemićke stranke nazivale su se: salamankezi i sorbonezi. One su se međusobno strahovito mrzile, svađale i vrijeđale, i svaka je budno pazila da joj druga, neprijateljska ne preotme utjecaj u Velikom vijeću i ne dobije najistaknutije državne položaje.

Jedna stranka pazi na svaku pogrešku druge, pa ako nekoga od protivničke stranke uhvate da je nešto skrivio, »tuže ga, rastrgavaju, osuđuju bez smilovanja i puni bijesa«. Te su svađe došle do vrhunca na početku godine 1763, kada je trebalo izvršiti izbor novih časnika. Borba između starih i agregiranih plemića bila se toliko rasplamsala da su izbori morali biti odgođeni, a država je zapala u anarhiju. Povod tome dao je vodeći plemić Gradić svojim prijedlogom o uspostavljanju neke vrsti nasljednog senatorijata. Puna četiri mjeseca trajale su vrlo žestoke borbe, koje su napokon svršile kompromisom, ali je mržnja među zavađenim strankama ostala i dalje, čak se je i zaoštrila. »Optužbe su stalne, a zbrka sve veća i veća«, kaže naš pisac. »Ovi duhovi, gordi i bijesni, ponekad u Velikom vijeću pobjesne do te mjere da se potuku, ili se bar tako vrijeđaju i viču jedni na druge, da se vika čuje na trgu (pjaci) i narod čuje deraču svojih gospodara«. Naš bečki anonimus iznosi kao očevidac jedan primjer međusobne mržnje jedne stranke na drugu, gdje se je išlo do istrebljenja.

»Plemići protivničkih stranaka ne druže se nikada međusobno. Takve su i njihove žene. Izgleda da tom zlu nema lijeka. Samo bi neka teška opasnost, koja bi neposredno ugrozila njihovu slobodu, mogla umanjiti upornost plemstva u njegovim predrasudama i uputiti ga da se više prikloni pravim interesima svoje domovine. Nešto je to ublažio rat, koji se zadnjih godina vodio između Rusije i Turske«.

Taj rat, u kojemu Dubrovnik nije bio direktno umiješan, uvelike je naškodio njegovoj trgovini i njegovu brodarstvu. Međutim svađe ne prestaju, a »svršit će potpunom propašću njihove slobode.« U prošlosti se to jedanput već dogodilo, kada su se oni zbog svojih unutrašnjih međusobnih svađa obratili Veneciji da ih primi pod svoju vlast. Preko stotinu godina vladala je onda Venecija Dubrovnikom, a tada se on oslobodio uz pomoć kralja Ludovika. Ako sada bude nesloga i dalje među njima vladala, »obnovit će Dubrovniku gorke dane« i neće mu biti »tako lako osloboditi se kao nekada.« I sada su, dok su nastojali ublažiti ljutnju ruske carice, istovremeno tražili novu zaštitu Francuske. Ali ako se u Egejskom moru ne pojavi francuska flota, od toga neće oni imati nikakve koristi. Ali to im neće pomoći, nego će pospješiti njihovu propast, jer će oni, držeći da su posvema zaštićeni, sami biti protiv svoje slobode, misleći da su »daleko od svake opasnosti«.

Najjače obitelji salamankeza jesu ove: Bobaljić, Basegli, Banessi, Bona, Croci, Gradić, Gundulić, Gučetić, Getaldić, Martinussi, Menčetić, Picić, Ranjina, Trestić, Sorkočević, Tudissi, Zamanja i Crijević. One su podijeljene u više kuća i sačinjavaju razne porodice. Tako npr. Ranjina ima četvero braće i svi su oženjeni. I od Sorkočevića ima nekoliko obitelji. A tako je i s drugim porodicama.

I građani su međusobno podijeljeni i zavađeni. I oni imaiu dvije stranke: jedni se nazivaju Antonini a drugi Lazari, po dvjema crkvama, u kojima se sastaju na svoje skupštine. Te su dvije stranke međusobno neprijateljski raspoložene. Međutim, i te su se stranke pocijepale unutar svojih redova. Naročito se to dogodilo poslije potresa god. 1667, kada su neke građanske porodice primljene u Veliko vijeće i uvrštene u plemiće. Kako je još uvijek plemića bilo premalo da popune sve službe, neke su službe dane građanima. Gotovo svi sekretari vlade i drugih magistratura su građani. Međutim, stalna je pojava da se ove službe daju starijim građanskim porodicama, što izaziva stalnu ljubomoru i stalne svađe. To i hoće plemići, jer se tako ne trebaju bojati građana.

Plemići tlače građane i prema njima postupaju gordo, ali građani to podnose, jer se uvijek nadaju da će nešto od plemića dobiti: neku službu ili čak agregaciju.

Kada su Dubrovčani imali mnogo trgovačkih lađa, znali su se plemići udružiti s građanima, ali otkada je dubrovačka mornarica uništena, a građani imaju vrlo malo posjeda, oni su postali potpuno zavisni od plemića.

»Ostali je narod gotovo rob plemića«. Konavljani su pravi robovi plemića. Stanovnici drugih predjela, koji su velikim dijelom mornari, ne vode brigu o naprasitosti plemića, jer žive daleko od njih. Ali kako je narod kroz stoljeća na sve to navikao, on i ne osjeća svoje teško stanje. Prvobitni zakon štiti pučane, ali taj zakon puk ne pozna, a plemići čine ono što hoće. Puk mrzi plemiće, ali voli svoju vladu. »Sloboda Republike je više prirasla srcu nižem narodnom sloju nego samim plemićima, i vidi se da je puk uvijek spreman da tu slobodu brani.«

Za vrijeme anarhije, godine 1763, narod je bio miran; i bez upravljača sam čuvao red i mir, čekajući da se prilike srede. »U tim opasnim prilikama svaki je izvršio svoju dužnost, osim plemićâ, koji su to trebali učiniti prije svih drugih. Narod nije ni pomišljao da drži u rukama odličnu priliku da poboljša svoju sudbinu i da ukroti bahatost plemića. Mogao je prigrabiti sebi vlast, barem djelimično, te pomoću svojih zastupnika spriječiti unutarnje svađe i sniziti oholost onoga staleža koji pod lijepim imenom slobode i republike daje podložniku da osjeti težak jaram najapsolutnijeg despotizma«. Naš se anonimus ljuti na dubrovačke pučane, ubraja ih među »narode Levanta, koji ne znaju ne služiti. Okruženi sa svih strana idejama robovanja, tek tada znaju misliti o slobodi. Izvjesno držanje onih koji vladaju, maestozno nastupanje, neki sjajni znakovi, nastupanje dostojanstveno, govorenje odlučno i prijeteće, tako im imponiraju da ljube ruku koja ih tuče i vlastitim rukama otežavaju onaj jaram koji im visi o vratu. Ova zaraza se i proširila kod Dubrovčana, i ma koliko im je teška oholost plemića, oni u njima poštuju čuvare zakona i branitelje državne slobode . . .«

U susjednoj Turskoj prilike su još gore, i to znaju svi u Dubrovačkoj Republici. Kakvi su bili Mlečani, to su Dubrovčani iskusili. Oni se po-

nose svojom slobodom i ljube je. Mlečane mrzi i »radije bi podnijeli bilo kakav jaram, nego da im Mlečani vladaju, radije bi prihvatili za svoga upravljača nekog škrtog pašu, nego nekog najsjajnijeg mletačkog senatora.«

(Fol. 133 v.)

»Prema strancima pak ova lukava vlada upotrebljava najfiniju i najdublju politiku«. Pisac opisuje njihovu politiku prema Turskoj i prema Veneciji. Turci nisu nikada htjeli pokoriti Dubrovnik, jer ih nije privlačio tako siromašan kraj, a Dubrovčani su znali dodvoriti se Turcima, koji Dubrovčane smatraju svojim podanicima. Turski su sultani ocijenili da je za njih bolje da im Dubrovnik (ovako slobodan), služi za njima potrebne informacije, nego da im je potpuno podložan.

Prema tvrdnji bečkog anonimusa, sveti Franjo Asiški bio je u Dubrovniku barem dva puta, i on je Dubrovčanima savjetovao da plaćaju Turcima danak, što su oni i činili kroz stoljeća, i čine to i sada. Oni su uspjeli urediti da Porti ne plaćaju danak svake godine, nego svake treće, u iznosu od 12000 cekina. Veliku muku muče Dubrovčani s bosanskim pašama, koji su nezasitljivi, pridobivaju ih za sebe čestim darovima. U razgovoru s njima naš je anonimus doznao da oni žele »da Bosna bude napokon u boljim rukama i da slavno austrijsko oružje stekne ponovo prava ugarskoga kraljevstva, kojemu je nekada ova plodna pokrajina pripadala.«

(Fol. 135 v.)

Međutim on im nije mnogo vjerovao, i uvjeren je da oni zapravo žele da sve ostane kako jest, jer to najbolje odgovara njihovim interesima.

»Oni se ne usuđuju zavaditi se s Mlečanima, i premda ih mrze, ipak ih se boje.« Oni prelaze preko mnogih povreda, koje im Mlečani nanose. Kad novi generalni providur Dalmacije nastupi na svoju dužnost, Dubrovčani mu pošalju jednoga svog poslanika, da mu iskaže počast i donese neke darove. Kad ovaj plovi uz dubrovačku obalu prema Kotoru, šalju k njemu nekoliko plemića i ponovo ga darivaju. Kada pristaje uz njihovu obalu neka oružana mletačka lađa, prvi je iz svojih luka pozdravljaju.

Svaki kapetan mora ili kapetan Kulfa (Jadrana) prve godine svoga novog službovanja pođe u Gruž na čelu svoje male flote i o svom dolasku smjesta obavijesti dubrovačku vladu. Ova pošalje onda dva svoja plemića, da pođu da mu se poklone i donose mu na dar jedan srebrni podmetak i poslastica u izobilju. To čine Dubrovčani u ime mornarice, da se ne bi shvatilo kako je to politička gesta prema Veneciji, kao i zbog nekog priznanja njihove ovisnosti o njoj.

Oni nastoje što više da podjaruju bosanskoga pašu protiv Venecije, a vrlo su aktivni u tom pogledu i u Carigradu. Kadgod nešto doznaju o Veneciji, što bi moglo da izazove neku sumnju prema Veneciji, oni o tome obavjeste zainteresirane.

(Fol. 137 r.)
Kada se pojavi u njihovim vodama neka mletačka flota, podvostručuju straže na gradskim vratima, postave straže na brdu Srđu, i podignu toliko jarbola koliko je brodova.

Pisac opisuje ponašanje Dubrovčana prema drugim vladarima. Prema rimskom dvoru izvanredno su učtivi, ali uvijek oprezni da ne povrijede druge. Uže veze imaju s kraljevskim dvorom u Napulju, koji im šalje jednoga svog oficira kao komandanta njihove male čete. Međutim, nisu oni bili uvijek zadovoljni s nekima od tih oficira. Možda bi bilo moguće, mislio je naš izvjestitelj, da tog oficira šalje austrijski dvor, kao vladajući u Ugarskoj. Austrija je prije mnogo vremena držala u Dubrovniku jednoga svog činovnika, ali je to prestala činiti. Naš anonimus govori o tome kako su Dubrovčani plaćali kralju Ludoviku Anžujcu 500 zlatnih cekina godišnje i bili obavezni pomagati ga svojim brodovima u slučaju da Ludovik povede rat na moru. Međutim, poslije turskog osvajanja Bosne je to prestalo. Kada su ponovo u prošlom stoljeću carski ministri zatražili prava svoga vladara, Dubrovčani su na to pristali dok su bili u nevolji, ali nakon toga su to propustili. »Izgleda, međutim, da bi bilo vrlo korisno za čast ugarske krune da joj se vrate stara i pravedna njena prava nad Dubrovačkom Republikom i nad cijelom tom državom. Ona ne može poreći vrhovnu vlast koju su dugo vremena imali ugarski kraljevi nad ovim dijelom njihova kraljevstva«.

Bečki anonimus uzima za dokaz vjekovne vjernosti Dubrovnika prema ugarskom kralju riječi Filipa De Diversisa u njegovu spisu »Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusij confecta anno domini 1440 de mense januarii«. To je tim značajnije, jer De Diversis nije bio Dubrovčanin, nego rodom iz Lucce, u srednjoj Italiji. U tom spisu ovaj pisac, inače humanista i učitelj u Dubrovniku, piše jedno poglavlje, koje nosi naslov »De fidelitate laudabili Ragusinorum sacrae majestati regali Hungariae« (O hvalevrijednoj vjernosti Dubrovčana svetom kraljevskom ugarskom veličanstvu). Pisac govori o tome da je podvrgavanje Dubrovnika ugarskom kraljevstvu započeto za kralja Ludovika, i da je on u to vrijeme skinuo sa sebe mrski mletački jaram. »Međutim, bilo bi lako dokazati i prije ovoga kralja da su Dubrovčani ovisili o kraljevima Dalmacije, koji su bili hrvatske narodnosti, a kada je sa Zvonimirom ugašeno njihovo potomstvo, ovisili su o ugarskim kraljevima«. Anonimus govori ovdje naširoko o tom pitanju.

Anonimus daje mnogo važnosti za dokaz pripadnosti Dubrovnika ugarskom kraljevstvu i reskriptu kraljice Marije u vezi s gradnjom Herceg-Novog od strane Tvrtka, bosanskoga kralja. Tu ona spominje Dubrovnik kao »naš grad«. Dubrovačke nadbiskupe nalazimo potpisane na raznim ispravama uz biskupe i nadbiskupe ugarskoga kraljevstva. Na njihovu molbu carevi su kao ugarski kraljevi poslali u Dubrovnik jednog svog rezidenta. (Fol. 141 v.) Dubrovčani su ga za vrijeme rata Svete lige uvelike častili i iskazivali mu poštovanje, ali su ga se kasnije nastojali riješiti, što im je i uspjelo. Sada nastoje da se drže daleko od veza

i pregovora s bečkim dvorom. Najveći dio njihove trgovine oslonjen je na tursku zaštitu. Pod tom zaštitom plove oni slobodno po Sredozemnom moru, i jednako ih poštuju Barbareski, kao i najvjerniji podanici sultanovi. Međutim, bečki dvor bi ih ipak mogao slomiti, kada bi to spretno radio. To bi bilo od najveće važnosti za austrijsku trgovinu po Jadranskom moru, što bi na niske grane svelo trgovinu Venecije na ovom moru. (Fol. 142 r.). Za vrijeme prošloga rusko-turskoga rata admiral Orlow nije s početka napadao dubrovačke brodove, ali kada je vidio da su oni potpuno u službi Turske, počeo ih je uništavati i zarobljavati, i oni su morali pokleknuti. Oni misle u prvom redu na svoj interes.

S francuskim su dvorom uvijek u najboljim odnosima. Francuski konzul u Dubrovniku je naročito čašćen i poštovan. Naš anonimus pripovijeda kako je za vrijeme prošloga rata vidio u Parizu nekog Dubrovčanina, koji je tamo boravio duže vremena, očito na državni trošak, pa sumnja da je tamo došao da nešto mešetari, jer Dubrovčani nemaju toliko privatnog novca da se šeću Evropom.

Oni su nadasve oštroumni u pronalaženju najprikladnijih načina u sprovođenju nekog političkog zadatka, i istovremeno su jednako spremni da sve poduzmu kako bi postigli cilj. Oni su svoje pitanje vrlo dobro riješili u Livornu, i sada ih pomaže i Francuska i Turska. Vrijedni i sposobni, ne daju velikima prilike da im budu zavidni. Poslije iskustva u ratu, Rusi su odlučili da postave u Dubrovniku jednoga svog činovnika, po narodnosti Grka, koji bi odatle mogao lako da djeluje na pravoslavni živalj u Turskoj. Međutim su od toga odustali. (Fol. 144 r.) Dubrovnik je stekao veliku zaštitu u Francuskoj.

Naš anonimus svršava ovaj izvještaj o dubrovačkoj politici ovim riječima: »Dubrovčani zaslužuju vrlo malo pažnje što se tiče veličine njihove države i njihove snage, ali njihov položaj , trgovačke veze s cijelim Mediteranom, a napose s arhipelagom u Egejskom moru i s obalama Jadranskoga mora, prisiljavaju da ih se uzme u razmatranje na svakome dvoru, koji ima svoje interese u ovoj trgovini. Pogodnost njihovih luka, broj njihovih lađa, iskustvo njihovih kapetana, pilota i mornara čini ih dostojnima svačije pažnje. To će biti jače ako se donekle uvaže odnosi koje oni imaju s turskim narodima na teritoriju Srbije, Hercegovine, Crne Gore, i pomoću tih veza može se vrlo lako osvojiti ove provincije.«

Tako je mislio i djelovao naš anonimus u nastojanju i želji da, ukoliko Austrija ne uspije proširiti svoj teritorij na kopnu, podigne svoju trgovinu na Jadranskom moru i Mediteranu.

POLITICA DE' RAGUSEI

(Fol. 127 v.)

La politica di questo piccolo Governo, e di quelli, che lo compongono richiede diversi riguardi secondo le varie sue circostanze. Quindi devesi diversamente trattare questo articolo per i rapporti differenti, che ella ha tra nobili, e nobili; tra nobili, e cittadini, o altri sudditi; tra l' governo finalmente, e gli esteri.

I nobili formano tra di se due diversi gran partiti, e questi si suddividono in alcuni altri minori. Le case, che chiamano vecchie per cagione dell'antichità, che vantano della nobiltà già da più secoli aggregata al governo, hanno in abominio, ed in disprezzo quelle da loro chiamate famiglie nuove, o di fresca aggregazione.[1] Le prime rimangono ancora in poco numero; e le altre furono ammesse al rango delle patrizie e con ciò hanno participato anche al Governo, dopo l'ecidio del tremuoto, e dell'incendio del 1667.[2] Tanti furono i gentiluomini estinti in quella occasione, che quelli, i quali tuttavia rimasero, non potevano supplire agl'impieghi pubblici, e però convenne loro dividere i pesi, e gli onori del principato, e chiamare a posto di questi alcune altre più rispettabili famiglie tra cittadini, che venissero in ajuto a sostenere quelle cariche, che sapevano indursi ed affidare ad alcuno, che non fosse del loro corpo. Furono quindi aggregate alla nobiltà di Ragusi queste case più benemerite, sempre avendo in vista di farle piuttosto communicare ai pesi, di quello che agli onori, e più alla fatica, che al comando. Fù quindi in esse ristretta la loro autorità almeno per molti anni, perche lungo tempo si

[1] »Agregacija« nazivala se procedura primanja građana ili pučana jedne komune među plemstvo te komune. Plemstvo je naime imalo u svim komunama svoje vijeće, u koje su ulazili punoljetni muški građani plemićkih porodica. To se vijeće nazivalo raznim imenima: Veliko vijeće, Plemićko vijeće, Veliko generalno vijeće. Doba, koje se smatralo zrelim dobom za ulaz u Veliko vijeće, bilo je drugačije određeno u pojedinim komunama. Agregacije su se vršile redovito onda kada je broj plemićkih porodica bio premalen da bi njegovi muški članovi mogli obavljati sve komunalne službe. To se događalo poslije velikih epidemija kuge, koja je znala pokositi čitave porodice, ili poslije turskih napada, kada je izginulo mnogo muškaraca, ili se obavljalo prirodnim procesom.

Velika su vijeća pojedinih komuna bila vrlo kruta u primanju građana ili pučana u svoj krug, jer je primanje u Veliko vijeće donosilo ne samo čast i titulu plemića nego i materijalne koristi. Bilo je komuna u kojima stoljećima nisu plemići nikoga primili u svoje Veliko vijeće.

Pored grupnih agregacija, koje su uslijedile poslije katastrofa, bilo je i pojedinačnih, kada se primala neka porodica iz reda građana ili pučana u Veliko vijeće zbog svojih zasluga ili nečega sličnog. Nova plemićka porodica uživala je onda sva prava starih, ali stare porodice nisu cijenile nove onako kao što su cijenile stare. To se naročito opažalo u Dubrovniku. Svaka dalmatinska komuna ima povijest svojih agregacija, koje su znale izazvati nerede i svađe, i to ne samo između plemića nego i između pučana, jer oni građani odnosno pučani, koji bi postali plemići, nisu više sudjelovali u teretima kojima su građani i pučani bili opterećeni, pa je sada na njih tj. ostale pučane pao još veći teret, jer ih je bilo manje. Međutim su agregacije često bile prijeko potrebne, jer je bilo plemića koji su morali vršiti nekoliko dužnosti. U kasnijim stoljećima bilo je komuna koje su se držale samo pomoću agregacija i koje su od novoagregiranih imale ne samo pomoć u vršenju službi, nego su ovi morali i plaćati da budu primljeni u Veliko vijeće. (v. Maja Novak-Sambrailo, Političko-upravni položaj Nina u doba Mletačke republike, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. XVI–XVII, Zadar 1969, str. 183–185).

[2] Potres je bio 6. travnja 1667, a požar je nastao odmah, jer je vatra, zatečena u ognjištu, zapalila drvenu građu i pokućstvo. O dubrovačkom potresu v. G. Novak, Potres u Dubrovniku 1667. god. Novosti, Zagreb 1926.; G. Novak, Intervencija mletačke ratne mornarice u doba velikog potresa na Južnom Jadranu 6. travnja 1667, Naše more, 1959, str. 72 ss, Dubrovnik 1959; isti, Dubrovački potres 6. travnja 1667. i Venecija, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku. Tu je navedeno i drugo, što je o tom potresu pisano.

conservasse certa distinzione tra le famiglie vecchie, e le nuove e quelle godessero sempre della prima autorità del governo, e queste si chiamassero a parte delle cure più gravi del principato. Ogni condizione allora imposta alle famiglie nuovamente aggregate sembrò meno grave per la gioja di vedersi in qualche modo pareggiate a quelle, che tanto per lo inanzi avevano e rispettato, e temuto, e ne avevano sofferto per tanto tempo l'aspro giogo. Quella peraltro, che parmi più umiliante, fu che le tre prime generazioni degli aggregati non potessero aver luogo in Pregadi, e furono dichiarati inabili a poter conseguire la dignità di Senatori, o di qualunque altro magistrato, che importa l'avervi luogo. Tutto adunque il vantaggio loro si ridusse alla vana gloria d'essere parti del corpo sovrano, e dare il voto loro nel Maggior Consiglio (Fol. 128 r.) e sostenere i piccoli governi del loro stato; nel che eziandio si usa de' gran riguardi dal Senato, cui appartiene distribuirli. I due partiti o da se si disegnarono, o furono disegnati dal popolo con nomi diversi. I primi sono indicati dicendoli di Salamanca;[3] gli altri i Sorbona.[4] Non è credibile con quanto odio, e con qual fiera avversione guardinsi questi nobili, con quanta animosità si combattano, con qual calore si contrarino, e con quale astio si mordano, e offendansi scambievolmente. Stanno sempre intenti, che niuno spettante ad alcun partito non abbia troppa influenza sul Governo, e non predomini sullo spirito de' nobili. Se alcuno d'una parte manchi in qualche parte al suo dovere, o si possa presumere in alcun modo, che abbia fallato, quelli dell'altra lo accusano, lo lacerano, lo condannano senza pietà, e rabbiosamente. Già si accostava il tempo, che alcuni de' nuovamente aggregati potevano aspirare alla carica di Senatore, e quindi aver niuno più possente nel Reggimento. Ad escluderneli però ancora per alquanti anni, si progettò da un nobile assai potente pel suo raggiro, e per la finezza del suo avvedimento della famiglia Gradi, si progettò un mezzo violento, e dannoso, e ottenne fatalmente, che il maggior numero de' voti confermasse la sua proposta. Questa riducevasi, che per iscemare il numero frequente delle elezioni, sorgente di moltissime quistioni e dissapori fra i nobili, si formasse una lista de'giovani, che porgevano già speranze più belle, che fossero per divenire più atti agli afari pubblici, e questi fossero già sin da quel momento dichiarati successori a presenti senatori, servandosi certa regola, per la quale i più maturi dovessero succedere a quei, che successivamente morissero; e quindi quei di maggior – – –, e di più profonda sperienza sottentrassero più presto a quelli, che venissero mancando. Maliziosamente nella lista, che propose v' inseri qualchuno di famiglia, nuovamente aggregata: e però in tal guisa lusingava le speranze, e l'ambizione non meno di essa, che di qualche suo stretto congiuto. Quindi tiravale al suo partito, e accendeva nuove fatali discordie tra le famiglie di nuova aggregazione, per cui alcune, che vedevansi totalmente escluse dovevano

[3] »di Salamanca«, hrv. salamankezi, plemićka konzervativna stranka u Dubrovniku.

[4] »i Sorbonna«, hrv. sorbonjezi, plemićka stranka u Dubrovniku, koja je simpatizirala s tadanjim francuskim naprednim ideiama.

combattere, e odiare le ammesse al desiato onore. Egli peraltro ricopriva la malignità del suo consiglio col velo apparente di una esatta neutralità tra due partiti, (Fol. 128 v.) e conciliavasi se non l'amore di essi, almeno quello del popolo, che non vede di buon occhio accese queste discordie fra i nobili. La proposta fu fatta circa il cominciare del 1763, e i dibattimenti furono più che mai caldi ed animosi. Non si perdonarono le ingiurie, si diede mano alle cabbale, agl'intrighi, alla calumnia, a quanto può suggerire un odio inveterato, e ambizioso, una passione ardente in animi altieri, e focosi. Intanto dovevansi eleggere i nuovi Magistrati, e riempiazare quelli, che alla fine dell'anno n'erano sortiti: ma per l'avidità di contrariare, per isperanza di stancare l'opposto partito, quanto proponevasi dall'uno, era digettato dall'altro, e fu sospesa ogni elezione; le risse erano frequenti anche in pubblico, le dispute continue, l'odio ognora più infiammato. Lo stato privo di magistrati, e in parte ancora di governatori fu involto in una deplorabile confusione. I nobili nimicati più che mai tra di loro, il popolo senza guida, il Governo senza reggitori. Si combatte senza nulla ottenersi da tutti i partiti, per quattro mesi continui, sospirando il popolo di vedere una volta tranquillato il governo, e amministrata la giustizia; finalmente fu limitato alquanto il progetto, e ottenne la pluralità dei voti, che alcuni pochi amanti più del pubblico onore, e della conservazione del governo sacrificarono il privato odio al vantaggio commune, e fu convenuto, che i proposti giovani godessero del diritto di successione nel senatorato. Calmati alquanto gli animi sconvolti fu provveduto lo Stato di magistrati, e torni almeno la quiete apparente. Ma non pertanto gli altri covarono sempre più un inflessibile avversione, e il desiderio d'un aspra vendetta. Questo tempo di confusione suole ancora dal popolo Raguséo rammemorarsi con orrore, e con amarezza, e suole denotarlo chiamandolo – Il tempo dell'anarchia – Quindi si moltiplicarono i partiti; perche entro la confusione e la discordia tra quelle case, che essendo tutte vecchie per lo inanzi erano unite più che per sangue, per l'interesse commune: perocche alcuna di esse, non volendo ammettere per giusti motivi questa novità nella elezione de'senatori, fu riguardato, come partigiano delle famiglie nuove, e fu totalmente escluso dal loro consorzio: all'opposito tra le nuove quelle, che furono allettate dalla (Fol. 129 r.) speranza di poter ottenere il senatorato nelle loro famiglie furono animate dal loro proprio interesse a sostenere indirettamente le viste della maggior parte delle famiglie vecchie, e furono quindi riguardati dal rimanente del loro partito, come traditori dei Sorboni. Alcuni de' più assennati volevano recar rimedio al male applicandolo alla radice, e limitando il potere, e l'influenza del Sig.r Gradi negli affari pubblici; ma fu vano ogni tentativo, e finche visse maneggiò a suo talento la Repubblica; perchè uomo dotato di singolari talenti, e principalmente di un profondo conoscimento dell'indole, e delle passioni della maggior parte dei nobili, che secondandole fino a certo segno se ne serviva scaltramente a conseguire i suoi fini più occulti. La Repubblica non so, se debbasi piuttosto dolere, che gloriarsi di questo suo figliuolo; ma il danno, che le arrecò fu molto

sensibile, e forse principio più prossimo alla totale distruzione della sua libertà. Ora sarebbe un eccesso d'infamia, se tra due partiti ancora delle famiglie vecchie alcuno contraesse sponsali con altra di casa avversa; oppure uno delle famiglie vecchie s'avvilisse a stringere parentele colle famiglie nuove. Però debbono continuamente importunare la Corte di Roma per ottenere dispense pel Matrimonio tra più stretti congiunti, che ormai le poche famiglie, che costituiscono un partito sono per tanti vincoli riunite, che nulla più. Se alcun gentiluomo dell'un partito commette qualche mancamento, gli altri dell'opposto unisconsi tosto ad opprimerlo, e punirlo, e fannolo tanto più facilmente, quantoche a difenderlo coi voti non possono restarsene quelli, che lo favoriscono, per lo più stretti parenti dell'accusato, e però debbono sortire; e quindi tolta è loro ogni facoltà di difenderli, e sottrarli a furiosi attacchi della rabbia inflessibile dell'opposto partito. Le accuse sono continue, e la confusione sempre maggiore. Nel Maggior Consiglio tutte raccolte queste anime fiere, e rabbiose infuriano talvolta a segno, che vengono alle mani, o almeno ingiuriansi vilmente con tale schiamazzo, che se ne ascoltano sulla pubblica piazza le furiose strida dal popolo pieno di scandalo d'un si violento trasporto ne' suoi sovrani gospodari. Però un ufiziale stà sempre passeggiando ivi non lontano, e benche permettasi anche in tal tempo il passarvi, o frattenervisi passeggiando; non lascia però, che alcuno si fermi, quasi a comprendere (Fol. 129 v.) que' sentimenti, che intesi confermerebbero troppo la commune opinione, che in quelle adunanze più sovente trattasi di soddisfare le private passioni, che non provvedere alla salute, ed al vantaggio pubblico. Se debbasi condannare alcun nobile, ancorchè siano tutti ad attendere alle domestiche entrate nella campagna, concorrono tutti per non lasciarsi uscir di mano la bella occasione di compiere la vendetta. Io stesso ne fui spettatore,[5] e testimonio d'una maniera indubitabile. Tornato da Travnik[6] un giovane gentiluomo statovi Inviato al Pascià di Bossina,[7] e avendo sottoscritte con troppo precipizio alcune

[5] Pisac ističe kako je on promatrao kako su se članovi jedne plemićke stranke oborili na jednoga plemića, pripadnika druge.

[6] Travnik, danas grad u Bosni, na rijeci Lašvi, bio je za neko vrijeme turske vladavine u Bosni sijelo bosanskog paše.

[7] Bossina, Bosnia, hrv. Bosna. I Mlečani, a i mnogi Talijani onog vremena nazivaju Bosnu »Bossina«, a ne Bosnia, kako je to u današnjem talijanskom književnom jeziku. I u latinskom jeziku nalazimo i naziv »Bosna« i »Bosina«, i Bossina. U ispravi Bele II iz god. 1137. kaže se da on dariva svom sinu Ladislavu »Bosnensem ducatum« (Codex Diplomaticus II, JAZU, str. 46), a god. 1180. piše »Tebaldus dei Gratia sanctae romanae ecclesiae subdiaconus nobili et sapienti viro Culin bano Bosine« (CD II. str. 168), a na poleđini je adresa »Culin bano Bosine« (CD II, str. 169). U potvrdi prava dubrovačkoj crkvi papa Urban II naziva ovaj kraj »Bosna« (CD II, str. 207). God. 1199. »kralj Duklje i Dalmacije« kaže da je »Bossina terra regis Hungariae« (CD II, str. 333). I tako redom kroz stoljeća nalazimo u latinskom jeziku oba naziva za Bosnu. God. 1203, obvezuju se neki redovnici šizmatici da će slušati u svemu ono što im rimska crkva naloži, i to u Bilinom polju »in Bosna«, a ban Kulin se naziva »dominus Bosne«. Isprava je napisana »apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili«. Nadalje, Lubin i Brageta pošli su »ex voluntate omnium fratrum nostrorum in Bosna et ipsius bani Culini« ka kralju Emeriku i tamo su se pred njim zakleli, da će se pri-

condizioni, onde il suo governo obbligavasi a pagargli rilevante somma di danaro a risarcimento delle vite d'alcuni Turchi, che dolosamente pretendeva ammazzati da Raguséi, fu severamente processato, e venuto il giorno per condannarlo tutti comparvero dalla campagna que'nobili, che per altri affari due o tre volte invitati a venire a trattarli, giammai non vollero interrompere il corso della loro villeggiatura. Ma quella mattina tutti colmarono lieti col loro voto il peso delle sciagure di quell'infelice condannato a rimborsare al governo il danaro accordato all'avido pascià; eppure vendute le sue sostanze, e i mobili appena poteva pagarne un terzo; ridotto all'estrema miseria colla madre, colla sposa, co'figlj, e colle sorelle. Quel turco governatore consapevole, che era prossima la sua rimozione affrettavasi a farlo sottoscrivere, e però a piegarlo più facilmente fecegli alcune volte balenare agli occhj le spade ignude in atto di vorlerlo scannare; la moglie istessa risaputo, che il Senato non potendo più resistere alle violente domande del Pascià aveva decretato d'accordargli quanto chiedeva, ne fece subito avisato il marito, perchè acconsentisse, e fosse libero da ulteriori molestie: ma nel giorno seguente avutosi aviso, che il Pascià doveva partirsene, il governo sospese l'andata del suo messo, ne arrivò coll'ordine di condiscendere al pagamento preteso. Queste circostanze, che alquanto alleggerivano il delitto, non valsero a calmare alquanto lo spirito vendicativo dell'opposto partito, e dovette subire la pena coll'ultimo del rigore, condannato alla prigione, finche avesse soddisfatto interamente il pubblico erario.

I nobili de'diversi partiti non mai usano insieme, ed appena sarebbe permesso ad uno (Fol. 130 r.) ad uno dei Sorboni di mettere il piè in casa d'alcuno de' Salamanchi. Le dame presero anch'esse parte nelle discordie intestine, e sdegnano di rendere il saluto alle altre stimate da loro di minor pregio, perche non deducono oltre a un secolo la nobile loro schiatta ascritta al catalogo della nobiltà raguséa. Il male sembra senza rimedio, che l'indole superba, e indocile di questa nobiltà non ammette alcun lenitivo. Solamente un grave pericolo, che minacciasse da vicino la sua libertà potrebbe renderla meno ostinata ne' suoi pregiudizj, e più flessibile ai veri vantaggj della patria. Se la guerra aperta, e tanto a suoi interessi dannosa in questi ultimi anni tra la Porta,[8] e la Russia non l'avesse alquanto frenata, l'avrebbe anche in questi tempi meno dal pre-

državati svega što im rimska crkva naredi (CD III, JAZU, Zagreb 1905, str. 24, 25). I god. 1203. naziva legat Ivan de Casemara ovu zemlju »Bosna«, a bana Kulina »banus Culinus de Bosna« (CD III, str. 36). Papa Honorije III, 3. prosinca 1221, naziva Bosnu »Bosnia« (CD III, str. 196). To on čini u pismu nadbiskupu ostrogonskom Ivanu (CD III, str. 198), ali slijedeće godine u svom pismu Dubrovčanima Honorije III kaže »et partibus de Bossina« (CD III, str. 210). Papa Grgur IX u svom pismu od 5. lipnja 1232. nadbiskupu kaločkom i biskupu zagrebačkom naziva bosanskog biskupa biskupom »de Bosna« (CD III, str. 362). I tako je to slijedilo kroz stoljeća, i ova se zemlja nazivala latinski sad Bosna, sad Bosina, Bossina, Bosena.

[8] Ovdje pisac misli na rat između Rusije i Turske od god. 1768. do 1774, koji je svršio mirom u Kučuk-Kainardže 21. srpnja 1774. U ovom je ratu uvelike stradalo dubrovačko brodarstvo. Prije ovoga rata Dubrovnik je imao 150 većih lađa, a na kraju rata jednu jedinu.

sente lontani portata l'ambizione de'partiti a qualche lagrimevole eccesso; ma il timore di maggiori disgrazie, le spese enormi sostenute pel corso della guerra hanno alquanto rintuzzato lo spirito d'animosità, e di fierezza, ond' erano le diverse fazioni animate. Allo spirare già prossimo de' quindici anni, a che fu ristretta la lista de successori disegnati al Senatorato saranno di nuovo eccitate grandi turbolenze. Il Sig.r Gradi[9] già morto da qualche tempo contrariato dalla fazione dei Sorgo[10] nel suo ascendente, e tuttora punito ne' suoi parenti, e partigiani non potrà mantenere il suo partito; ma qualche altro ne insorgerà a capo di fazione, e non finiranno le turbolenze, che con una luttuosa rivoluzione. L'essersi assentato per lungo tempo sotto varj pretesti dalla Patria il Sig.r Michele Sorgo giovane di rari talenti, e di grande politezza, per quanto da tutti che l' han conosciuto, mi venne riferto, ha certamente qualche oggetto misterioso. Molte delle vecchie famiglie ridotte al punto d'estinguersi renderà il loro partito ognora più debole, e dovrà col tempo soccombere, e soffrire forse umiliazioni più amare, che non ne fece tolerare per si lungo tempo ai Sorboni. Se gli animi persistono in quella ostinata durezza, nella quale pajono disposti a perseverare, non finiranno le discordie, che col totale eccidio della loro libertà, che questo fu sempre l'esito funesto di somiglianti gare nelle Repubbliche. Ne' secoli passati rammenta ancora questo stato con sua vergogna, e danno, come dovette sostenere suo malgrado il peso del giogo Veneto per più d'un secolo appunto perciò, che i suoi nobili lauravansi scambievolmente. Le discordie de' due partiti furono si atroci, che non trovato temperamento a riconciliarsi, convennero, che si scegliesse l'estremo di supplicare i Veneziani, onde mandassero governare Ragusa da un loro nobile.[11] La Repubblica (Fol. 130 v.) Veneta, che anelò sempre ingorda ad ingojare tutte le spiaggie dell'Adriatico per opprimere del giogo del suo commercio l'Italia tutta, e la Germania abbracciò l'offerta con gioja, e piena d'apparenze d'amore, e d'impegno per la concordia de' Raguséi raccomandava a pubblici rappresentanti suoi gentiluomini inviati a governarli di proteggere questa confinante nazione, e conservarla indenne delle interne sue discordie; ma fabbricava in segreto le catene ed il giogo, onde sottommetterla interamente, e ridurla avvilita, e debole sotto la sua servitù. Le traccie erano coperte; e i primi passi non altro spiravano, che tenerezza, e vigilanza a ben reggerli. A poco a poco successero le aspre maniere, e le minacciose prepotenze: gli annelli della catena venivano aumentando per renderla insolubile, il peso del giogo ognora più sensibile; sperando i Veneti, che primache volessero i Raguséi di scuoterlo, ne ri-

[9] Gradi, hrv. Gradić, dubrovačka plemićka porodica.

[10] Sorgo, hrv. Sorkočević, dubrovačka plemićka porodica.

[11] Ovo nije historijski točno. Godine 1205. nisu Dubrovčani zamolili Mlečane da ih prime pod svoju vlast, nego su Mlečani, u svom osvajačkom naletu za vrijeme IV križarskog rata, kada su razbili bizantsko carstvo i osvojili glavni njegov grad Carigrad (Bizant), god. 1205. zauzeli Dubrovnik, koji je onda ostao pod njihovom vlašću do godine 1358, tj. do mira u Zadru, kada je Venecija morala ustupiti ugarsko-hrvatskomu kralju Ludoviku čitavo primorje.

manessero schiacciati, e domi. Ma cuori feroci, e non avvezzi alla servitù, ricordantisi ognora la libertà, che sempre più con grave loro amarezza languiva, s'avvidero dell'inganno, e fatti più saggj dai loro pericoli furono ancora più atti, e più forti a cacciare i loro oppressori. Difatti dopo pochi anni di buon reggimento, e dopo molti di servitù eslusero dalla città il Governatore Veneto, e sostenuti dal Re Ludovico d'Ungheria loro Sovrano, rinovandogli il giuramento di fedeltà, e d'omaggio ricuperarono la sospirata libertà con tanto maggior piacere, quant'era stata più grave la servitù loro imposta da Veneziani.[12] Ma le interne discordie, se più oltre persistono, rinoveranno a Ragusi i giorni amari, e le triste conseguenza d'una cieca, e impetuosa passione, e non sarà loro si facile a sottrarsene, come avvenne altra volta. Una nuova guerra, che insorgesse tra la Porta, e la Russia li esporrebbe agl'inconvenienti già da molti secoli sofferti. È vero, che mentre tentavano di placare lo sdegno attivo dell'Imperadrice delle Russie fata già la pace, e cercavano indurla a loro restituire i bastimenti già predati, hanno cercato guarantirsi da nuovi insulti con una nuova protezione della Francia; della quale parlerò a suo luogo. Ma questa loro non vale assai, se nell'Arcipelago no si mostri una flotta francese, che li renda sicuri da qualunque esterno attacco: ma questo tanto non gioverà loro, che anzi affretterà la loro rovina; perchè sotto quest'ombra di sicurezza diveranno eglino stessi più perversi contro la propria loro libertà, perche si crederanno più lontani da ogni pericolo.

(Fol. 131 r.) Le famiglie più potenti de' Salamanchi, delle quali mi ricorda ancora, sono le seguenti. Bobali,[13] Basegli, Banessi, Bona,[14] Croci, Gradi, Gondola,[15] Goze,[16] Ghetaldi,[17] Martinusi,[18] Menze,[19] Pozze,[20] Ragnina,[21] Reste,[22] Sorghi, Tudissi, Zamagna, e Cervi.[23] Queste son diramate in più case, e formano quasi diverse famiglie. Per esempio i Ragnina sono quattro fratelli, e tutti han moglie. Le famiglie dei Sorghi sono esse pure divise in molte, e così vadasi discorrendo d'ogn'altra.

I cittadini hanno ancor essi le medesime sorgenti di divisioni, e di ostilità. Distinguonsi in due partiti; l'uno chiamasi degli Antonini, l'altro dei Lazari, cosi denominati da due chiese diverse, dove raccolgonsi a

[12] Ni ovo nije točno. Venecija je izgubila Dubrovnik kada je poslije vojnih uspjeha ugarsko-hrvatski kralj Ludovik mirom u Zadru, god. 1358, dobio cijelo jadransko primorje od polovice Kvarnera do Drača. I Zadar i Split i Šibenik i Hvar i Korčula i Dubrovnik i Kotor, sve je to pripalo kralju Ludoviku, i Dubrovnik se tu našao bez ikakva učešća, tim više što se taj rat Ludovika s Venecijom vodio u prvom redu na sjeveru, na istočnom dijelu mletačkog teritorija Venecije.

[13] Bobali, hrv. Bobaljević.
[14] Bona, hrv. Bunić.
[15] Gondola, hrv. Gundulić.
[16] Goze, hrv. Gučetić.
[17] Ghetaldi, hrv. Getaldić.
[18] Martinusi, hrv. Martinčević.
[19] Menze, hrv. Menčetić.
[20] Pozze, hrv. Pucić.
[21] Ragnina, hrv. Ranjina.
[22] Reste, hrv. Restić.
[23] Cervi, hrv. Crijević.

celebrare le loro assemblee, e serbano tra loro studiosamente questa separazione, che riguarderebbesi quale apostata, e riputato sarebbe infame, se in conto alcuno qualche membro dell'un partito si rendesse amico dell'altro opposto. La divisione cominciò anche tra questi due corpi tostochè fu fatta nuova aggregazione di cittadini, e furono aggiunti all'antica schiera di quest'ordine, dopo il tremuoto fatale del 1667. Molti ufizj pubblici sono assegnati, e sostenuti dai cittadini. I segretarj del governo, e delle diverse magistrature son tutti tratti dall'ordine dei cittadini,[24] e così loro vengono affidati alcuni altri gelosi impieghi. Ma osservisi dal pubblico, che sieno sempre distribuiti piuttosto a quelli di famiglie più antiche, che non agli altri di nuova aggregazione. Questo riesce acerbo, e intolerabile agli altri, onde prorrompono con più violenza nella già pubblica discordia. I nobili la fomentano sempre più, perchè in tal modo son sempre liberi dal timore, che questo corpo ammesso per necessità a qualche parte del governo non pensasse di migliorare la sua sorte. Che se alcuno fra cittadini volesse machinare contro il presente sistema di legislazione, sarebbe facilmente e palesato, e accusato non per amore della libertà, che non la possono avere questi schiavi dei nobili; ma per desiderio di nuocere ad uno del partito contrario. Ogni passo, ed ogni anche più occulto andamento si fanno a spiare vicendevolmente, e con somma gioja ne renderebbero istrutto il governo, che godebbero assai dell'avvilimento d'una parte dell'opposto partito; quanto gemerebbero allora quelli dell'altro.

Quantunque i nobili opprimano il corpo dei cittadini, e trattinlo con una aria maestosa, e da sovrani, pure i cittadini dimostrano soffrirlo in pace per que' vincoli, onde quelli han saputo più fortemente stringerli in certo modo al governo per il loro interesse medesimo. Ai cittadini è permessa la veste istessa, che ai nobili, e questa vuota insegna del principato li lusinga assai, e allettali stranamente. Siccome inoltre sperano qualche impiego, e non da altri possono sperarlo, che dai nobili, così son resi docili, e umani a secondare le loro voglie, e questi sannoli ingannare, e mantenere in essi viva la speranza. Le famiglie cittadine in questo modo son sempre dipendenti delle nobili, e tanto più fortemente, quantochè l'interesse privato d'ogniuno è il mezzo di questo vincolo, Quelli, che hanno ufizj per essere applauditi, o almeno per non essere dimessi, maneggiano l'animo dei nobili, e li adulano, e rispettanli continuamente. Altre più vane speranze si vanno formando ognora più nel loro cuore. Frequentemente parlasi di qualche aggregazione al Corpo della Nobiltà; acciocchè nei cittadini questa lusinga rendasi ognora più forte, ed essi di-

[24] »cittadini«, hrv. građani. U to su se vrijeme Dubrovčani dijelili u tri reda: plemići (vlastela), građani i puk. Plemići, strogo zatvoreni krug od ranoga srednjeg vijeka sve do potresa 1667. godine, građani (trgovci, obrtnici i intelektualni radnici, ukoliko nisu bili plemići, kao npr. liječnici, odvjetnici, notari i sl.) i puk, tj. ljudi bez imanja ili novca, manualni radnici, posluga, mornari, nosači i slični. Ovaj se gradski puk često pojačava doseljenim manuelnim radnicima sa sela, gdje živi narod u kmetskim odnosima, politički sasvim bespravan (v. Stulli, B., Dubrovnik, povijest, Enciklopedija Jugoslavije sv. 3, s. v. str. 127 ss str. 141, 142, 149, 150).

vengano più pazienti del giogo. I primi ad essere aggregati sarebbero il Cancelliere della Repubblica, ed i Segretarj, e perciò questi, le loro famiglie, i loro dipendenti han somma cura di mantenere le cose nello stato, in che sono; altrimenti potrebbero assai temere novità egualmente funeste a tutto lo stato, che a loro interessi particolari.

Quando i Ragusei mantenevano assai bastimenti mercantili associavansi i nobili coi cittadini, e questa unione tenevali meglio subordinati: distrutta la marina Raguséa siccome i cittadini pochissime terre posseggono, (la maggior parte essendo in mano dei nobili) non potevano avere altra risorsa, onde vivere agiatamente, che nel loro salario, e quindi via meglio si resero dipendenti dai nobili, i quali congiurati a rovinare un cittadino lo potevano conseguire facilmente. Aggiungasi a tutto questo lo scarso numero, al quale sono ridotti i cittadini, e si comprenderà facilmente, che la nobiltà ha pochissimo fondamento per temerli, e prendersene ombra.

Il popolo rimanente è reso quasi schiavo dei nobili. I contadini sono pressochè tutti dipendenti in qualche modo da essi; e guai ad alcuno di loro, che mancasse in verun conto di rispetto a padroni. Son fatti mettere senza commiserazione in carcere e trattare assai duramente, onde l'esempio di pochi atterrisca tutti, e contengali a dovere. Quei di Canali, chi fin d'allora, che i Ragusei fecero la conquista (Fol. 132 r.) di queste campagne entrarono i nobili al possesso di esse, son tenuti in istretta servitù, e con dure maniere, e con aspri modi superbamente avviliti mettono pietà a solo mirarli. Quelli delle altre parti buona parte applicati al servizio de' bastimenti non si curano del giogo, e dell'insolenza dei nobili, perchè ne stanno quasi sempre lontani. Oltrechè il popolo già avvezzo da molti secoli a servire al modo medesimo gli si rende meno intolerabile questo peso per la consuetudine. Il sistema di legislazione pochissimo li aggrava, che puro e disinteressato ne' suoi principj, non offende il suddito, ma lo protegge, e assiste, ed il disordine non da altri deriva, che dall'abuso d'alquanti che dovrebbero vegliare alla sua custodia, e invece se ne servono all'oppressione: quindi i sudditi hanno piuttosto a lagnarsi del nobile, che della legge, la quale bene comprendono essere giusta. Fatto il ricorso, se pure ardiscono di farlo, trovano, chi li difende almeno per parte di far cessare la vessazione, se non soddisfazione col gastigo del prepotente. Quindi odiano i nobili; ma amano il governo; ne saprebbero, anche quando il volessero, liberarsi, e cangiarlo. La libertà della Repubblica è assai più a cuore del basso popolo, che ai nobili istessi, e vedesi sempre infiammato a sostenerla. Nell'anarchia del 1763 per quattro interi mesi il popolo si mantenne da se stesso senza reggitori in pace, e con tranquillità: senza disordini e tumulti, che lo distraessero alcun poco da proprj affari, e aspettò con grande desiderio, e con pari pazienza la calma sospirata. In somma in quelle pericolose inanzi di tutti; ne il popolo pensò d'avere allora in mano un ottima occircostanze ognuno fece il suo dovere, fuorche il nobile, che lo doveva casione per rendere migliore la sua sorte, e frenare l'alterigia dei nobili. Poteva stendere la mano alle redini del governo, e appropriarsene una

parte, e co' suoi deputati metter argine alle interne discordie, e abbassare la fierezza di quel corpo, che col bel nome di libertà, e di Repubblica fa risentire al suddito il pesante giogo del più assoluto despotismo. Ma infelicemente al loro vantaggio aspettarono rispettosi, mentre dovevano operare attivi; questa la è la condizione dei popoli del Levante, che non sanno non servire. Cinti d'ognintorno dalle idee di servitù appena san pensare di libertà. Un certo contegno ne'governanti, un aria di maestà, certe insegne luminose, un portamento grave (Fol. 132 v.) un parlare risoluto, e minaccioso loro impongono si fattamente, che baciano la mano, che li percuote, e aggravano colle loro mani quel giogo, che loro preme il collo. Questa infezione si è ancor dilatata ne' Raguséi, e per quantunque loro riesca pesante la superbia dei nobili, rispetta in essi i depositarj delle leggi, e i difensori della pubblica libertà, non riconosce, chi abusa del potere a romper quelle, e ad opprimer questa. Intento il popolo alla sua campagna, a' suoi lavori, alle arti, al trafico pensa a vivere il meno infelicemente, che puo: del resto o non si cura, o tanto solo, quant'è necessario a risentirsene, finchè dura il dolore della percossa.

A porre il colmo a queste circostanze i vizj de'confinanti cooperano assai, perche veggendo all'intorno i popoli[25] più infelici di se stesso credesi per ciò solo d'essere felici. I Turchi col barbaro loro governo, colla brutalità delle loro leggi, colla durezza de' loro costumi sonosi abbastanza resi abbominevoli. - - - - - - - onde i pascià di Bossina[26] maltrattano il governo di Ragusi le fanno tosto un certo orrore risapere al popolo; le crudeltà, che commettono, e le violenze imprimono nell'animo del Raguséo un avversione indomabile, per cui parrebbe loro aver sul collo il più aspro giogo del mondo, se dovessero piegare il collo a quello dei Turchi. La religione cosi oppressa da que' barbari aggiunge un nuovo mezzo a render l'odio inestinguibile. I Veneziani sono egualmente abborriti, se non più ancora, che i Turchi. Le gare dei confinanti sono sempre un principio d'aversione scambievole: ma due repubbliche, che hanno la stessa natura di governo[27] col solo divario della potenza maggiore, o minore infiamma vieppiù certa animosità, che a scoppiare in guerre frequenti non altro richiede, che eguaglianza di forze. I Raguséi ripetono spesso a loro figliuoli le dolorose, e odiose istorie, onde i Veneti hanno sempre contro di loro congiurato, e tramata la loro rovina, invasi i loro Stati, oppressa la loro libertà. Negli animi ancor teneri de' fanciulli scolpiti altamente questi sentimenti crescono col crescere de' loro anni, e più fortemente s'imprimono nel loro cuore, e la mente, in rivol-

[25] »i popoli«, hrv. narodi. Pisac ne misli ovdje na velike narode nego na mala plemena u Hercegovini i Crnoj Gori, i pod nazivom »popoli« misli na »svijet«, na »ljude« koji žive pod turskom vlašću. U to se vrijeme nije ovdje mislilo na narode, nego na stanovništvo.

[26] Bossina, v. bilj. 7.

[27] »governo«, hrv. vladanje. Pisac misli da obje republike vode aristokrati i da su obje republike, tj. dubrovačka i mletačka, aristokratske republike, zatvorenoga kruga, gdje vladaju samo plemići i u njihovim rukama je sva vlast.

gendoli non puo destar l'animo, che ad affetti d'odio, e di avversione. Veramente lo dicono assai sovente (e probabilmente dicono vero) che più volte i Veneti abbiano cercato anche colle arti più vili, e più disonorate di assoggettarli, e (Fol. 133 r.) impor loro un giogo straniero. Quindi quanto non s'infiammano que' petti già fervidi all'amore di libertà? È vero, che il popolo raguséo ha tanta parte nella libertà, e nel governo, quanta ne arebbe sotto ai Veneti; ma quel poter dire – la repubblica nostra – è una dolce lusinga, che li alletta, e li seduce a segno di credere insopportabile il dirsi sudditi veneti. Ma a rendere anche più avversi i Raguséi al nome veneto servirebbe sopra tutto la durezza, ed il libertinaggio de' veneti Rappresentanti, o de' gentiluomini di questa repubblica? Le miserie de' suoi sudditi, alle quali se non si insulta, almeno non si provvede; le ricchezze loro, che s'involano avaramente; le oppressioni, che non si gastigano, i vizj che non si correggono, formano un pascolo alle fiamme de' Raguséi, per cui veggonsi avvampare d'odio contro il nome veneto. A confermargli via meglio in questa disposizione quanto non fanno i Veneti, se mettano il piede nello stato raguséo? Frequenti prepotenze, che commettono tagliando le legne migliori de' boschi raguséi[28] senza necessità, e pel barbaro piacere di molestarli, derubare le loro vigne nell'autunno, e le loro case nell'isole più rimote; passeggiare sul territorio di questa piccola Repubblica con un aria di sovranità e di despotismo fino la ciurma più vile, e più abbjetta, parlar di Ragusa, e de' Raguséi con un avvilimento, e con disprezzo, quale appena si userebbe cogli Ottomanni; se entrano a trattenersi in città, guardano con certa dispettosa baldanza ogni abitante, e sprezzano con certo ardire quanto reggono, cosicche i Raguséi fremono di rabbia, e rodonsi ammaramente, e cercano ogni argomento di vendetta, se possono farlo impunemente. Ma la loro debolezza per ordinario li rende cauti abbastanza a frenarsi, se non possono farlo a mano sicura, e se mai altrove coi Veneti certamente han sommo bisogno di quella dissimulazione, che sanno usare con arte si fina, e con si scaltre maniere. Un popolo tanto avvilito, e vilipeso non farà ogni sforzo per non rimaner vittima del veneto dispotismo? Piuttosto soffrirebbero qualunque giogo, che non il governo veneto, e di miglior animo ammetterebbero un avaro pascià a loro governatore, che un senatore amplissimo di Venezia.

Cogli esterni poi questo scaltro governo usa della più fina, e più profonda politica. Ella (Fol. 133 v.) è certo cosa da ammirare, che vicina a due si ingordi confinanti abbian potuto con si poche forze, e per alquanti secoli sottrarsi dal giogo imminente di entrambe, e mentre d'ogni intorno veggonsi le traccie del più dispotico governo, spiri ancora tra essi il dolce nome di libertà, e vivano in pace con un si guerriero, e tanto ingordo conquistatore.[28a] La repubblica veneta quanto sangue, quanto danaro, e

[28] »boschi ragusei«, hrv. dubrovačke šume. To se, razumije se, nije događalo na dubrovačkom kopnu i u blizini Dubrovnika, nego na dalekom Lastovu, koji je otok tada pripadao Dubrovniku.

[28a] Ovaj »conquistatore«, hrv. osvajač, jesu Turci.

quante angoscie non ha sofferte a liberare dalle avide fami insaziabili de' Turchi baldanzosi quelle poche isole che tiene ancora soggette ne' mari di Grecia, e quella parte di Dalmazia che ancora le ubbidisce? Quante provincie, e quanti regni non vide invasi, e strappati a viva forza dalle sue mani, ognora palpitante, e sollecita di non perdere quel poco, che ancor le rimane? Eppure Ragusi niente non ha perduto del suo colla Porta, e sa maneggiarsi in modo di non attirarsene lo sdegno, e aggravare di più quel giogo, che puo dirsi leggiero, che le fu una volta imposto. Chi potrebbe essere tanto ardito, che pretendesse additarne i certi motivi? I divoti Raguséi s'appigliano al partito di chi vede l'effetto ma non sa congetturarne la cagione, e piamente risolvono il dubbio riconoscendovi un chiaro miracolo della Divina Provvidenza. A non entrare in dispute scolastiche a definire cosa sia un miracolo, ognuno sa, che niente non accade in terra senza il volere positivo, o la permissione dell'Altissimo; voler poi attribuire ad una straordinaria provvidenza la libertà de' Raguséi non sò quanto si potrebbe comprovare co' più forti argomenti. Quanto a me prenderò la via d'indagare per congetture le sorgenti di questa parzialità de' Turchi verso de' Raguséi, e quindi aver qualche lume sulle cagioni fisiche, onde sono pervenuti a sottrarsi al giogo abborrito de' musulmani prescindendo dalle sopranaturali, che non mi pajono cosè straordinarie, per cui si possa certamente asserire, che sia miracolosa la libertà di Ragusi. Primieramente lo stato di questa Repubblica non impegnò mai molto l'ingordigia turchesca: il vederlo sterile, e montuoso, poco popolato, e poco ricco non ne solleticò gran fatto l'avidità. Il Governo all'incontro non mani volle resistere colla forza aperta a un nemico così potente; trattò con esso sempre con gran rispetto, procurò secondarne le passioni, fomentare la sua ambizione adulandolo, e umiliandosi pascere la sua avvidità con somme rilevanti, e frequenti. I pascià confinanti se non ottengono tutto, almeno guadagnano assai. Le ambasciate, che per ogni piccolo affare loro inviano, i presenti che recano, gli omaggi (Fol. 134 r.) co' quali s'abbassano inanzi a loro fino a baciarli la mano, e prostarseli inanzi in atto di supplichevoli fà, che i Turchi anziche riguardare i Raguséi come vassalli, li i reputino loro veri sudditi. Forse alcune notitie, che de' principi cristiani loro communicano, e che si rendon lecite per loro salvezza; il non averli veduti mai mescolarsi in alcuna guerra contro de' Turchi, soffrire con pazienza tante avarie, e molti de' gentiluomini raguséi morti tra le catene ottomane piuttostoche cedere alle pretensioni enormi della Porta ha indotta nel Divano certa persuasione, che i Raguséi possono meglio servire alle intenzioni segrete della Porta nella loro libertà, che non nello stato di schiavitù, al quale fossero ridotti.

Ma a questo si aggiunge forse qualche anecdoto più segreto, e dipende in parte questo procedere della religione de' musulmani. Mi fu confidata certa tradizione, che non molto discorda dalla superba superstizione de' Turchi, ne dalla provvida politica de' Raguséi. Certo è, che S. Francesco

d'Assisi[29] fu almeno due volte in Ragusi. Una volta v'approdò tornato di Siria dov'era andato predicare il Vangelo a musulmani. Il religioso governo persuaso della santità di quest'uomo virtuoso chiamollo a se, e ricercarongli, qual potrebbero addolcire i Turchi, che tanto rapidamente s'ingrandivano, e tanto divenivano ognora potenti; come avrebbero ottenuto di renderseli benevoli, onde non impedissero il loro commercio? Loro consigliò il santo, che gli pagassero fin d'allora certo tributo, e s'attennero a questo suggerimento. Se questo sia un ritrovato, onde coprire coll'autorevole santità di un si stimato personaggio questo atto umiliante verso de' Turchi, se veramente così fossero da esso persuasi, certo é, che sembra innegabile, che fin da' secoli più rimoti i Raguséi fossero tributari della Porta.[30] Quindi furono ancora riguardati sempre dai Turchi poco meno, che loro sudditi, e ottenendo da Raguséi, che prestassero loro ogni atto di sommessione in ogni tempo non si curarono di conquistarli, considerandoli come suoi. Che i Turchi abbiano riguardato il territorio di Ragusa, come del Gran Signore può dimostrarsi per l'avvenuto in ogni tempo. Essi in ogni pericolo della città sonosi studiati sempre di soccorrerla, e ripararla da ogni insulto. Omessi gli esempi più antichi, leggo nel Ragguaglio delle cose accadute in Ragusa dopo il terremoto del 1667 descritto da Nicolò Bona Vucichievich chiaramente detto: che si ebbe dal Sig.r Mar.o Nicolò di Gozze ambasciatore mandato tre giorni prima ad Ali pasà (Fol. 134 v.) nuovo pascià di Bossina, il quale avisava, che il pascià intesa la nuova delle rovine di Ragusa s'era allestito subito per portarsi nella città per non lassarla in mano d'altri al pregiudizio delle ragioni del Gran Signore, e che aveva dimandato la – – – dal Mulah di Serraglio,[31] il quale li ha risposto, che se non erano rimaste trecento persone vive per difenderla, doveva impossessarsi; ma se rimaneva tal numero non doveva ingerirsi: ma con tutto questo, che il pascià persisteva nella mossa, e che già s'allestiva al viaggio. Così questo ragguaglio; dal quale può chiaramente argomentarsi, che se i Turchi pensavano, che sarebbe stato derogato alle ragioni del Gran Signore, che alcun altro fosse entrato al possesso della città, era manifesto indizio, che reputano lo stato di questa Repubblica, come loro dipendente, e suddito. Non molto dissimile fu il procedere nell'ultima guerra,[32] perchè

[29] San Francesco d'Assisi, hrv. Sveti Franjo Asiški. Utemeljitelj franjevačkog reda, isposnik, propovjednik i pjesnik Sveti Franjo Asiški, kojega je kao student na sveučilištu u Bologni, na dan »uzašašća majke božje« god. 1221, vidio na bolonjskom trgu i slušao kako propovijeda naš povjesničar Splićanin Toma Arhiđakon (Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, dig. Fr. Rački, JAZU, Zagreb 1894, str. 98.) Naš izvjestitelj kaže da »je sigurno da je Sveti Franjo Asiški bio barem dva puta u Dubrovniku«. Mi to nismo uspjeli provjeriti, ali to ne spominje Toma, koji je smatrao potrebnim i vrijednim da spomene kako ga je u Bologni vidio i slušao.

[30] Porta je naziv za tursku vladu. Međutim, ono što bečki anonimus kaže da »je sigurno i da se ne može poreći, da su čak od pradavnih vremena Dubrovčani plaćali danak Turcima«, nije točno. To je bilo tek poslije Mohačke bitke god. 1526. Dotada su Dubrovčani bili podanici ugarsko-hrvatskih kraljeva.

[31] Seraglio, hrv. Sarajevo.

[32] »ultima guerra«, hrv. zadnji rat, tj. rat između Rusije i Turske od god. 1769 do 1774. – (V. op. 8)

avutasi nuova dai Turchi, che i Russi minacciavano di sbarcare a Ragusi, ed impadronirsene, spedirono tosto l'aviso al governo, che il pascià di Bosna sarebbe venuto a difenderla con grosso corpo d'armata: il che fatto non arebbe, se non avesse riguardato questo stato, come una parte dell'Impero Ottomano. Ma che più oltre ricercare argomenti, se noto è al mondo tutto, che Ragusi paga tributo alla Porta, e che questa riguarda come suoi sudditi i Raguséi, e come tali li riconobbe ancora la corte di Pietroburgo, che usò con essi quelle ostilità medesime, che usava cogli altri sudditi della Porta. Andavano i messi della Repubblica una volta ogni anno, e vi portavano una grossa somma di zecchini in contrasegno di vassallaggio, e adoperavano con que' ministri, e col Gran Signore tutti gli atti di sommessione, e di obedienza qual fanno gli altri popoli soggetti al Turco. Anche questo tributo pareva a Raguséi troppo grave, e seppero ingannare con fino artifizio il Divano.[33] Iti a Costantinopoli, secondo il consueto tanto piansero, e umiliaronsi tanto esponendo la grave loro povertà, e le miserie, ond'erano oppressi, che piegarono anche i duri petti turcheschi e ottenero, che il tributo d'ogni anno fosse trasferito ad ogni tre. Passato questo spazio inviano i loro ambasciatori, com' essi li sogliono chiamare, e sborsano alla Porta dodici mila zecchini[34] per tutto lo scorso triennio. Rimangonvi poscia per un anno intero, e vi esercitano le funzioni di fedeli sudditi del Gran Signore, e sanno conciliarsi que' ministri con somme di danaro, onde se veggano opportune le circostanze al farlo, porgono le loro accuse contro il pascià di Bossina,[35] che sempre cerca (Fol. 135 r.) che divorare, e condannali a pagare sotto mentiti pretesti alquante borse quanto più spesso puo sperare di ritrarne. Peraltro anche con questo non ignorano i veri mezzi di renderselo meno avverso, e con frequenti regali, con umili ambasciate, con finte sommessioni lo lusingano, e se non vagliono farlo divenire benevolo, almeno lo ammansano alquanto, se nemico. Essi in parole mostrano gran desiderio, che la Bossina sia una volta in migliori mani, e le gloriose armi austriache rientrino ne diritti del regno d'Ungheria, al quale apparteneva una

[33] »il Divano«, hrv. divân, je tursko carsko vijeće (v. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, dio II, Zagreb 1884–1886, str. 418, 419 s. v.)

[34] »zecchini«, hrv. cekini, tj. mletački zlatni novac »dukat«, koji se naziva i »cekin« (zecchino) po mletačkoj kovnici novca (la zecca), sa stalnom težinom od 3,59 g.

[35] »il pascia di Bossina«, hrv. bosanski paša, tj. sultanov namjesnik u pašaluku. Pašaluk je pak najveća upravna jedinica u turskom carstvu, kojoj na čelu stoji beglerbeg s titulom »paša«. Ta se titula stavljala iza vlastitog imena, kao npr. Omer-paša. Bosanski je pašaluk obuhvaćao manje upravne jedinice, sandžake: bosanski, hercegovački, kliški, krčki (lički sa sjedištem u Kninu), zvornički, požeški, pakrački (cernički) i bihaćki. Tako je bilo u doba cvata turskog carstva. Međutim, u vrijeme našega bečkog anonimusa bosanski je pašaluk bio uvelike okrnjen, jer ni Klis ni Knin nijesu više bili turski, nego mletački, jer je Klis dobila Venecija mirom god. 1669, a Knin god. 1699. u Srijemskim Karlovcima. Kada je Klis osvojen od Mlečana, preselio se njegov sandžak-beg u Hlivno (Livno), pa se kasnije i zove taj sandžak hlivanjski. Dubrovnik je graničio s bosanskim pašalukom, a napose s Hercegovačkim sandžakom, ali je veza s bosanskim pašom bila stalna, i o njoj su zavisili mnogi dubrovački interesi.

volta questa fertile provincia.[36] Alcuno d' Raguséi me ne parlò con troppo ardente brama, perche potessi persuadermi, che fosse sincera. Non sarebbe loro si agevole d'ingannare una corte così illuminata come quella di Vienna. Avevano certamente de' fini segreti a così parlarmi con tanto zelo, e ben me n'avvidi da primi discorsi, che meco tennero, e dalla maniera, onde mi trattarono in seguito; mentre volevano con dolce galanteria trarmi di seno que' segreti, che in verità non aveva. Solamente mi prevalsi del loro pregiudizio dando loro fomento a sempre maggiori sospetti per guarantirmi meglio dalle insolenze, da qualche affronto, che come forestiere poteva, e voleva con giusto fondamento temere. Il parlare con dovuto rispetto delle loro Maestà Imperiali, mostrare grande impegno per gli affari, e per la gloria dell'Augusta Casa, indicar loro, che ben sapeva i diritti di essa sullo stato della Repubblica, loro accese tanto fuoco nella fantasia, che credettero vedere assai chiaro anche fra le tenebre; e qualche gentiluomo mi venne a trovare, mentr'era di passaggio a Zaptat,[37] e a bello studio mi intavolò il discorso dell'origine, e del progresso del fondamento del dritto territoriale su questa parte del regno d'Ungheria, e mi sembrò abbastanza capace per ben comprendere la forza, e le conseguenze. In tutti i giri, che andava facendo ebbi sempre a compagno un accorto capitano di nave, che esaminava ogni mio discorso, e numerava ogni mio passo. I suoi discorsi sovente cadevano su quanto poteva aver relazione col ragionamento tenuto la sera inanzi con quel nobile, e non avrà mancato al suo dovere di riferire esattamente quanto aveva potuto scoprire. Egli mi prevenne nell'andare a Ragusi, e si dileguò per quante istanze gli avessi fatte, che mi venisse trovare. Queste congetture mi confermano sempre più (Fol. 135 v.) che per quanto i Raguséi possano mostrarsi all'esterno impegnati, perche la Bossina entri sotto altro dominio, nondimeno bramano in cuor loro che le cose mantengansi nello stato primiero, e troppo è facile a persuadersi di ciò, mentre così lo richiede il loro privato interesse. I Turchi tengono in Ragusi un loro Kemin,[38] che è quanto un console delle altre nazioni; ma la sua autorità sopra de' sudditi della Porta è alquanto più ampia, e for-

[36] Ovdje se misli na vrijeme kada je Dubrovnik priznavao vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva (tj. od mira u Zadru 1358. do Mohačke bitke 1526 god.). Dubrovnik je, istina, priznao god. 1684. ponovo vlast ugarskoga kralja, a tadanji car i kralj Leopold primio ga je kao svog vazala i izdao mu povelju 20. travnja 1684. (v. G. Novak, Borba Dubrovnika za slobodu, Rad JAZU 253 (113), Zagreb 1935, str. 6 ss.), ali se je taj odnos Dubrovnika u vrijeme boravka našeg anonimusa u Dubrovniku već bio zaboravio.

[37] Zaptat, hrv. Cavtat, gradić na jugu Dubrovnika, nekada čuveni Epidaurum, koji je god. 614. porušen (v. G. Novak, Povijest Dubrovnika I., Dubrovnik 1968.)

[38] »Kemin« (sic!), turska riječ, talijanski redovito pisano »emino« (v. G. Novak, Commissiones et relationes venetae IV, 233, 273, 274, 325, 340 i V, 14, 33, 123, 139, 140), hrv. »jemin«, što označuje turskog činovnika koji upravlja s nekoliko sela, koja nemaju spahije, nego pripadaju caru. (v. Vuk Stef. Karadžić, Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima, Beč 1852, str. 263 s. v.) Naš izvjestitelj kaže da je turski emin u Dubrovniku »kao konzul drugih naroda«. Međutim je dužnost i služba emina u Dubrovniku bila u prvom redu nadziranje djelovanja dubrovačke vlade i dubrovačkih građana u njihovim gledanjima i djelovanju prema Turskoj, koja je bila još uvijek vrhovni gospodar Dubrovnika.

temente s'impegna, onde ognuno rispetti i sudditi ottomani. Certamente che se i Raguséi in alcuna parte molestassero i Turchi, ne farebbe aspro risentimento e le pene sarebbero rigorose per un vero mancamento, quando sono si gravi per qualche altro preteso, ed immaginato.

Anche coi Veneziani non si trovano in grado di romperla, e benche li odiino, pure li temono. I Veneti, a dir vero, non la perdonano in conto veruno a Raguséi, e li ingiuriano, e danneggianli con sommo vilipendio: non di meno il governo di Ragusi soffre in pace qualunque disturbo. Difficilmente induconsi a far ricorso a magistrati di Venezia, perche temono d'irritare que' nobili facendone gastigare alcuno, che da qualche suo amico, il qual gli succedesse nella carica, potrebbe essere a mille doppi vendicato. Però accusati i loro sudditi, che abbiano inferito qualche danno ai Veneti, lo risarciscono ampiamente, e danneggiati i loro campi o le selve pubbliche non cercano rifacimento, se 'l danno non fosse eccessivo, e la ingiuria troppo pubblica, che non si potesse dissimularli senza aperta taccia di viltà.

Ad ogni generale, che portasi governare la Dalmazia,[39] spediscono un loro ambasciatore a complimentarlo, e recargli alquanti regali: allo stesso se naviga verso Cattaro, navigando vicino alle loro spiaggie mandano alcuni gentiluomini, e lo regalano di bel nuovo. Nel ritorno usano della stessa maniera. All'accostarsi d'un legno veneto armato, essi lo salutano i primi dai loro porti: condizione molto umiliante e ignota in ogn'altro porto, se non sia bastimento del sovrano, o di chi governa in suo luogo i popoli.

Ogni capo di mare,[40] o Capitano del Golfo[41] nel primo anno, che esercita la sua sarica portasi a Gravosa[42] colla sua piccola squadra, e rende tosto avisato del suo arrivo il governo di Ragusi. Questi deputa due giovani gentiluomini, che vanno complimentarlo, e recangli una sottocoppa d'argento (Fol. 136 r.) e copioso rinfresco in regalo. Questo è in effetto d'una convenzione stipulata da parecchi anni tra le due repubbliche. La veneta pretese qualche risarcimento per le spese, che doveva sostenere mantenendo la flotta nel Golfo a conservarli la navigazione libera, e sicura da' corsari: e siccome i Ragusei ne godevano parte del vantaggio, così pretesero i Veneti, che dovessero anche corrispondere a proporzione nella spesa. Fu lungamente dibattuta la quistione, e furono i primi obbligati dal più forte a questo atto, il quale i Veneti artifiziosamente imposero come un omaggio, ond' erano riconosciuti signori dei venti, e dei flutti del mare Adriatico: ma i Raguséi a sottrarre da ogni ombra di vassallaggio ai Veneti la loro libertà fanno sempre questo presente a nome della marina, e non del governo; e perciò frequentemente con capitani del Golfo nascono contese assai calde. Il Sig^{r} Angelo Memo capo di mare per la prima volta in quell'anno, quando mi trovai a Ra-

[39] »generale«. Pisac ovdje misli »provveditore generale«, tj. generalni providur Dalmacije i Albanije.

[40] »capo di mare«, hrv. zapovjednik mora.

[41] »capitano del Golfo«, hrv. kapetan Jadranskoga mora.

[42] Gravosa, hrv. Gruž.

gusi, non permise che sedessero gli ambasciatori di Ragusi nell'udienza, che loro diede; e questi non usarono dal loro canto certe formalità per ricattarsi da tale insulto. Il gentiluomo veneto pieno da mal animo loro negò il solito rinfresco, che erano soliti dare i suoi predecessori nella carica agli ambasciadori, ed al loro corteggio, e quindi partito molto sdegnato da Gravosa diede fondo nel porto non lontano di Zaptat: quivi ancorato veduto un brigantino raguséo, che conduceva a diporto per la spiaggia vicina una dama, con un tiro di cannone chiamollo all'ubidienza con manifesto insulto alla repubblica di Ragusi; usando del diritto, di sovranità in un porto soggetto immediatamente ad essa. I Raguséi dissimularono, perche non possono altramenti; ma sapranno certamente a più propizie circostanze aspramente vendicarsene. Se poi il capo di mare torna nel suo triennio in qualche porto vicino a Ragusi, altro non si fa, che inviargli due ambasciadori a felicitarlo del suo arrivo.

Nelle lettere, che scrivono al Generale di Dalmazia abondano di magnifici titoli, e ne lusingano in tal modo l'ambizione: nelle risposte veggonsi scarsamente corrisposti, e non mai riconosciuti qual governo libero, ed indipendente: ma soffrono tutto con molta pazienza. Sempre rispettosi, benche disprezzati; umili, benche (Fol. 136 v.) negletti, pacifici benche eccitati in più modi alla vendetta, ed al risentimento vanno trattenendo l'impeto d'un confinante altiero, che non può impunemente imperversare, che contro uno si debole, al quale reca più nocumento, che il Turco medesimo. Che se i Veneti non temessero le forze dell'augusta corte di Vienna, e le vendette crudeli degli Ottomani userebbero d'altra più aspra maniera co' Ragusei, e sono persuaso, che già a quest'ora li avrebbero colla forza, e coll'inganno sottoposti al loro giogo. Memori, che nel 1232 pregarono[43] i Veneti, che loro mandassero di Venezia un loro gentiluomo a reggerli, e che fino al 1372[44] mantennero questo diritto, già presentono da gran tempo, che i Veneziani pretendono, che loro appartenga la repubblica di Ragusi per dedizione spontanea. Il re Ludovico d'Ungheria tanto terribile ai Veneti li contenne in dovere, e poscia le armi turchesche frenarono la loro avidità: pure qual possono, cercano sempre nuovi motivi ad appoggiare le loro pretensioni; perche

[43] Ovaj navod nije točan, jer je Dubrovnik bio mletački još od god. 1205, od kada je Venecija slala jednoga od svojih plemića da u njemu obavlja službu kneza. Godine 1213. mletački je knez u Dubrovniku Ivan Dandolo (Codex diplomaticus III, JAZU Zagreb 1905, str. 125), a god. 1221–1222 je Zolovel »božjom milošću i po volji presjajnog mletačkog dužda knez Dubrovnika« (CD III, str. 208, 209 i dalje). Dubrovčani nijesu dakle god. 1232. zamolili Mlečane da im šalju nekog svog plemića da njima vlada, nego su godine 1232. u posebnom ugovoru između Venecije i Dubrovnika utvrđeni odnosi između Venecije kao gospodara i Dubrovnika kao grada podložnog Veneciji. Ovaj ugovor sačuvan nam je u originalu u bečkom Haus-Hoff- und Staatsarchiv. Iz njega se vidi da su se Dubrovčani, ili bar jedan dio njih, bili pobunili protiv Venecije, i da su sada ponovo priznali mletačku vlast. (CD III, str. 251 ss, Šime Ljubić, Listine o odnošajih južnoga slavenstva i mletačke republike I, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1868, str. 46 ss).

[44] Ova je godina pogrešna, i treba biti 1358.

sperano, che possa avvenire quel momento, quando sciolti da ogni timore possano con tutta libertà adempiere quanto la si gran tempo vanno preparando.

Ma non credasi, che i Raguséi sieno tanto insensibili alle ingiurie, che son costretti tolerare dai Veneti. Dissimulano quanto più possono, perche son deboli, non perchè sieno pazienti. Al bisogno sanno dipingere i Veneziani co' più neri colori ai Turchi, e li eccitano a vendicare i danni sofferti. Col pascià di Bossina usano della più fina arte a mantenerlo avverso a Veneti, e lo spingono indirettamente a molestarli, cacciandogli in capo mille sospetti, a cui dà corpo molto volentieri, e li realizza per trarne o danaro, o regali. A Costantinopoli sanno adoperare la medesima condotta per rendere sospetta la repubblica veneta, e ne avisano il governo ottomano di qualunque segreto movimento di essa sperando con ciò di fare due guadagni a un tempo, e di farsi credere zelanti per gl'interessi dei Turchi, e ricoprendo in tal guisa la più barbara vendetta contro a Veneziani. A dir vero, questi molestano tanto crudamente i Raguséi, e con si frequenti prepotenze, che meritano qualche scusa, se si difendono qual possono meglio.

(Fol. 137 r.) Finché la flotta veneta soggiorna nelle loro acque raddoppiano le guardie alle porte, e tengono alcune sentinelle sulla cima del monte S. Sergio,[45] e v'inalzano tanti alberi, quanti sono i Bastimenti di essa, che veggono in mare. Questo costume veramente dee osservarsi con ogni flotta straniera, ma al presente rarissimo essendo, che navighino legni armati nell'Adriatico, che con bandiera veneta, credesi osservata questa cautela contro a' soli Veneziani, benche sia stato istituito a guardarsi da ogni sorpresa di qualunque inimico.

Cogli altri principi d'Europa il governo raguséo osserva altro contegno, secondo i diversi suoi rapporti, o i suoi bisogni. La corte di Roma sa mantenersela favorevole affettando in certe formalità, che nulla conchiudono molto rispetto, e grande soggezione. Sotto titolo di sempre meglio ripararsi da ogni attentato contro de' Turchi seppe carpire da qualche pio Pontefice abondanti somme di danaro a fortificare la città. Sa con molta acutezza maneggiare a proprio vantaggio le passioni più favorite de' scaltrissimi cortigiani romani non meno che la pietà, e lo zelo de' sommi Pontefici. In questi affari, che si addattano al loro interesse, sono prontissimi ad eseguire i commandi di Roma, ma sono abbastanza accorti per sottrasene con un rispettoso silenzio, quando temono, che possano lor nuocere alquanto.

Accusati frequentemente di molti reati, o di vita scandalosa i nobili dagli arcivescovi, han saputo uscirne per lo più vittoriosi, sapendo l'arte dell'intrigo più che qualunque altro, e quella d'ingannare possegonle a un grado, che può difficilmente trovarsi, chi li eguagli. I loro prelati molte volte disperati di poter nulla ottenere, e avviliti li han costretti a rinunziare o a chiedere d'essere trasferiti, e così han saputo liberarsi da

[45] Monte San Sergio, hrv. brdo Srđ, nad samim Dubrovnikom.

un accusatore molesto. Nella romana curia esisteranno ancora, se quei ministri non si sono lasciati corrompere, e non abbiano nascosi quei molti processi, che gli arcivescovi vi hanno inviati, perche non avendo forze bastanti a reprimere il vizio tanto esteso, e cosi radicato,(se) lo zelo del romano pontefice vi metesse reparo. Ivi si potrà scorgere con quali tinte meritino essere dipinti i loro vizii, e quanto san dissimulare in pubblico mentre sono si colpevoli in segreto. Vantansi della protezione della Santa Sede (Fol. 137 v.) perchè loro ne torna bene, e ne hanno qualche vantaggio non ne soffrendo alcun peso: che se qualche principe cattolico volesse molestarli, saprebbero usare opportunamente a loro interessi delle buone disposizioni a favorirli di questa corte, e riccorendo a piedi del pontefice colle lagrime, e co' sospiri saprebbero commuoverlo ad interporsi a loro vantaggio posegonla in grado così eminente, che nulla più.

Più stretti legami hanno colla real corte di Napoli,[46] e benchè in questi ultimi anni non abbisognano più tanto della sua protezione, ne essendo in caso di far loro risentirne i più utili effetti, cerchino di sciorli e liberarsene; pure hanno incontrato in quel ministero, chi li comprende, e conosce, e sonosi adoperati in vano. Ma sono di opinione, che sapranno tanto insistere, finche trovano la felice circostanza di deluderlo o di corrompere qualche membro, e per suo mezzo liberarsi da ciò, che pensano aggravarli. I nobili privi d'ogni esercitio nell'armi allevati sempre nella scuola della politica non sapevano reggere quel poco di soldati, o maneggiare quei vari pezzi d'artiglieria, che trovansi avere. Oltrechè l'affidare il maneggio d'un mezzo si forte a farsi temere a un solo gentiluomo, tutte le repubbliche dopo gli avvenimenti di Roma oppresse dalle proprie armi sotto la direzione di Giulio Cesare sempre veduto coj orrore un tale esempio, perchè non fosse tra loro rinovato. Conoscevano altresì, che a chiamare qualche estero ufficiale al loro servizio avrebbe loro importato il peso d'una spesa d'un onorevole salario, e avrebbero in qualche modo ingelosita la Porta, o almeno illuminatala, che abondavano di danaro, se ne avevano per istipendiare ufiziali forestieri, che maneggiassero le loro armi. Però conveniva inplorare l'ajuto di qualche principe, che adescato forse da questo primo passo poteva sperare col tempo di più oltre penetrare, e acquistare dominio maggiore in questa repubblica. Ma dovevasi scegliere quello dal quale non dovessero molto temere, e potessero sperare assai in qualche avversa circostanza. Parve loro opportuna a tutti questi fini la corte di Napoli. Il bisogno, che hanno di essa pel (Fol. 138 r.) commercio, e per molti altri riguardi fece, che la tenessero sempre amica, e ben disposta a giovar loro. La Spagna, che da tanti secoli ha si

[46] »real corte di Napoli«, hrv. kraljevski dvor u Napulju. Veze Dubrovnika s Napuljskom kraljevinom bile su odavna vrlo uske, naročito u vrijeme kada je ona pripadala kraljevskoj španjolskoj kruni, a njom su upravljali podkraljevi (1504–1734). Kada je pak Napuljskom kraljevinom zavladala burbonska dinastija, prijateljstvo se je nastavilo, jer su pomorske veze, a s njima i trgovačke, ostale iste. Napuljskoj je kraljevini pripadala obala Apeninskog poluotoka na Jadranskom moru, nasuprot Dubrovniku, i primorski gradovi Manfredonia, Bari, Brindisi, Otranto i drugi, svi na Jadranskom moru, preko puta Dubrovniku.

strette relazioni con quel regno sembrava loro opportuna a guarantirli da molte vessazioni di piccoli principi d'Europa: ma le sue forze lontane dal loro stato, quelle di Napoli non molto poderose, li liberava dal timore di paventarne lo sdegno, e non sarebbe mancata in lungo spazio di tempo la felice circostanza di potersi intieramente disciorre da ogni vincolo, se loro fosse sembrato più utile al loro interesse. Fu però supplicata quella corte a spedir loro un ufiziale, che col titolo di gouernatore dell'armi reggesse la loro truppa, dipendentemente dal gouerno e tenesse in buon ordine la loro artiglieria. Egli sarebbe stipendiato dal suo rè, godrebbe la carica di tenente colonello nelle sue truppe. La repubblica in compenso manderebbe in omaggio alla corte dodici falconi, al governatore assegnerebbe l'abitazione, e la guardia, userebbe molto rispetto alla sua persona. L'uficiale fu spedito dalle corte, e sicome questa dapprincipio e in seguito non molto s'interessò nell'apertura, che con esso se le dava, i Raguséi, che lo chiesero in tempo di bisogno, lo disprezzarono liberi da ogni timore. La negligenza degli ufiziali spediti, e l'arte de' Raguséi cooperarono allo stesso fine e quegli non fu più altro, che un vano nome, senza alcuna ingerenza ne sull'armi ne sulla milizia. Fuori di qualche onore accordatogli, quel si farebbe di alcune inutili formalità, che nulla non importano, del rimanente vive interamente ozioso. Ne' passati timori di assalimento dei Russi, ne fecero qualche uso, ma accortisi, che l'ufiziale prendeva questa occasione, per rimettersi ne' primi suoi diritti, cominciarino a far opera, onde fosse rimosso, e mentre a piena bocca lo ringraziavano e lodavanlo dell'ingegno mostrato da lui adoperandosi alla difesa della loro patria, segretamente si maneggiavano alla corte, perche dopo pochi mesi di governo fosse richiamato, e sostituito a sostenere le sue veci un ufiziale raguseo al servizio del rè. La cosa passava di concerto trà il governo ed il console di Napoli a Ragusa signore Stella raguséo. Non era molto malagevole ad ottenersi, che il nuovo governatore, che meditavano chiamare da Napoli siccome assai inclinato a vantaggii della patria non condiscendesse alle voglie del governo (138 v.) e con tal mezzo speravano totalmente sottrarsi da quest'ombra di servitù. Il tenente colonello ô Deat irlandese di natione attuale governatore a Ragusi fu a tempo di traspirare la trama, e ne rese informato il governo di Napoli, il quale scoperti questi segreti andamenti, sospese l'ordine d'inviare a Ragusi l'ufiziale raguseo e fecevi rimanere l'ô Deat pel corso di cinque anni interi, cosa non più praticata fino allora. Questo ufiziale era molto odiato da Raguséi, perchè non li favoriva presso la corte, e l'informava schiettamente d'ogni passo, che faceva il governo, d'ogni disordine, che nasceva tra i nobili. Il ministero di Napoli sempre più s'avvide delle machinazioni occulte di Ragusi, e comprese, onde derivavano tante accuse, e si frequenti querele contro il regio ufiziale. Volle, che sostenesse la carica di governatore dell'armi finchè gli parvero alquanto umiliati i nobili raguséi, e al console Stella loro complice contro alla corte di Napoli assegnò per sostituto il Signor Sebastiano Marini, sotto pretesto, che lo Stella ormai troppo carico d'anni, e quasi cieco non poteva compiere

esattamente il suo ufizio. Daprincipio lo Stella non voleva accettare per coadjutore il Marini, e ne fece lunghi lamenti alla corte, ma convenne cedere quantunque di mala voglia. Nel tempo quando io soggiornava a Ragusi capitò aviso al governo, che la corte di Napoli aveva promosso al grado di colonello l'ô Deat, e fattolo castellano[47] di Trani,[48] e in sua vece spediva il tenente colonello Medina stato fin allora console regio a Marsiglia. La repubblica inferocita a questo annunzio rispose, che mancandosi con lei delle dovute convenienze per non derogare a proprii diritti vedevasi costretta a non accetare il Medina nel grado di suo governatore dell'armi. Al che meglio comprendere, fà d'uopo osservare, che aveva in costume la corte di Napoli di proporre al governo di Ragusi un qualche soggetto, e questo ne faceva la scelta a suo piacimento per salvare alcune formalità, onde non paresse in alcun modo offesa la sua libertà. Quindi non voleva in questo cedere in conto alcuno all'usato costume, e sentì altamente ferirsi, quando s'avvide, che piutostoche ottenere qualche vantaggio nella scelta del governatore dell'armi, vi perdeva assai. Ma intanto sopragiunsero le risposte da Napoli, che quella corte avrebbe quanto prima spedito il Medina, e se niente (sic!) resistevano in accettarlo, sarebbono confiscati i beni de' Raguséi nell'regno, e spedirebelo a Ragusi in regii sciambechi, (Fol. 139 r.) con ordine preciso al commandante di farlo accettare colla forza in caso di resistenza. Allora il governo di Ragusi intimorito cominciò a trattare più dolcemente, e salve sue apparenti convenienze ammise per governatore il Medina. La rabbia, che quello covava contro l'ô Deat, che stimava autore di tutti questi passi, era amarissima. ma conveniva dissimularla, perchè questo regio ufiziale non la perdonava, e prontamente informava d'ogni piccolo movimento la sua corte. Ad ogni minimo insulto fatto ai sudditi di S. M. il rè delle due Sicilie[49] faceva forti istanze per le dovute soddisfazioni. Se la corte di Napoli non cangia di massime co' Raguséi questi sentirannosi fuor di modo aggravati. Ma essi sanno far giuocare a tempo le machine anche più efficaci a conseguire i loro fini: però io sono d'opinione, che arriverà loro, quando che sia la felice circostanza di sottrarsi da questo peso, e sapran liberarsi da ogni timore. A suo tempo si sforzeranno a farvi interporre i buoni ufizii della Porta, e della Francia, e ne otteranno certamente il bramato intento. Peraltro non parmi oltre i limiti dell'onesto, che l'imperial corte dovesse per se medesima pretendere questo diritto, d'inviarvi il comandante dell'armi. L'augusta casa d'Austria come re-

[47] »castellano«, hrv. kaštelan, tj. upravitelj, zapovjednik neke utvrde, ili grada.

[48] Grad na istočnoj obali Italije, s lukom koja nema gaz dovoljno dubok za današnje velike parobrode, ali je u srednjem vijeku bila dobra, i Trani je bio čuven pomorski grad s pomorsko-pravnim statutima čak iz 12. stoljeća (Ordinamenta et statuta maris). Trgovačke veze s Dubrovnikom bile su dobre. (v. Vl. Brajković s. v. Trani u Pomorska enc. 7, Zagreb 1961, 574).

[49] »il re delle due Sicilie«, hrv. kralj obiju Sicilija. To je bila titula tadanjeg napuljskog kralja. Nastala je za vrijeme normanske monarhije, koju je osnovao Roger Hauteville, a koja je obuhvaćala južnu Italiju i Siciliju. Prijestolnica kraljevstva obiju Sicilija bila je u Napulju. Ta je titula zadržana od napuljskih kraljeva i onda kada se je god. 1282. Sicilija odijelila od Napulja i došla pod aragonsku dinastiju.

gnante d'Ungheria gode del diritto di alta sovranità sopra la repubblica di Ragusi e però più giustamente le competerebbe questo gius.[50] Forse col tratatto la corte di Napoli illuminata di questo sovrano diritto, spontaneamente cederebbe al metodo posto fin qui in uso e di buon grado rinunzierebbe alla corte di Vienna questo incarico. Io non entro a determinare i saggii consilii d'un gabinetto così prudente, e provido dell'imperial corte, solamente suggerisco con zelo quanto mi pare più conforme al vero, ed al giusto.

Quindi non è fuor di luogo esaminare la condotta de' Raguséi con questa augusta corte, colla quale l'arte loro trovò un esito più felice. Essa teneva da lungo tempo un suo ministro[51] a questa repubblica. I Raguséi generalmente non mirano mai di buon occhio, chi può rappresentare alle corti straniere il loro vero stato, perchè ai bisogni ne sanno in tal maniera meglio sorprendere i sovrani, e il loro ministro, e quindi ottenerne quanto ricercano. Difatti fosse forza de' loro segreti maneggi, fosse trascuratezza di chi sosteneva questa carica, il ministro austriaco cesso di soggiornare (Fol. 139 v.) in Ragusi, e que' nobili furono liberati da questa solecitudine. L'Augusto Imperadore Leopoldo conquistata gran parte dell'Ungheria ripetè da Raguséi il tributo, che una volta pagavano a quella corona.Il che piu chiaramente intendere d'uopo è osservare, che nel 1350 fece la Repubblica una convenzione col Re Ludovico, per la quale essa obbligavasi di pagargli annualmente cinquecento zecchini d'oro, ed esso re armando trenta galee, i Raguséi ne dovevano armare due, se esso sessanta, eglino quattro, e così a proporzione, e queste dovevano servire secondo la disposizione di quel Monarca.[52] Il bisogni che

[50] »gius« (sic! trebalo bi biti »jus«), hrv. pravo.

[51] Dekretom od 12. siječnja 1687. postavljen je pukovnik Domenico Corradino za carskog rezidenta u Dubrovniku. (G. Novak, Borba Dubrovnika za slobodu, str. 15, 16).

[52] Ovdje naš bečki anonimus mnogo griješi. Pogrešna mu je godina izdavanja povelje o kojoj on govori, jer to nije bilo godine 1350. nego 1358. Zatim je krivo prikazano da je to pogodba između kralja Ludovika i Dubrovčana. To kaže jasno u toj povelji, koju je 27. svibnja 1358. izdao kralj ugarski i hrvatski Ludovik (Ludovicus dei gracia Hungariae, Dalmaciae, Croacie, Rame, Servie ... rex), koji ističe da je Dubrovnik bio oko 120 godina pod vlašću Venecije, a sada je »Quia tamen opitulante gracia salvatoris regnum nostrum Dalmacie triumphali potencia in manus devenerat nostre regie maiestatis, renunciantibus duce et commune Veneciarum omni iuri simul cum titulo, si quod habebant in eodem, tota communitas, civitatis antedicte, provvida et matura deliberacione premissa, ipsos ad nostre celsitudinis conspectum transmiserant ad recognoscendum nos et filium seu filios, quos deus nobis donaverit ... heredes nostros et in regno successores, quoslibet, in eorum dominos naturales, et ad subiiciendum eandem nostro dominio, iurisdictioni et potestati pleno iure, petentes et pro voluti genibus nostre excellencie humiliter supplicantes ... acceptare dignaremur ...« (Gelcich József – Thallóczy Lajos, Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae – Raguza es Magyarorszag összeköttetéseinek okleveltára, Budapest 1887, str. 3–5) (Codex Diplomaticus XII, Zagreb 1914, str. 480, 481). Ludovik je nastupao prema Dubrovniku kao njegov gospodar, koji ga je na maču dobio, i u tom smislu prihvaća njegovu molbu da ga primi među svoje podanike i daje mu izvjesne privilegije i obećava svoju zaštitu uz neke uvjete. Te uvjete naš bečki anonimus ne navodi prema originalnoj ispravi, jer ju nije ni poznavao, nego prema onome što je u Dubrovniku od nekoga njemu pouzdanog erudita čuo. Zbog toga su i nastale njegove greške kada govori o plaćanju godišnjeg prinosa od strane Dubrovnika kralju, kao i o sudjelova-

allora tenevano della forte protezione di questo Rè contro de' Veneziani li rese docili ad ogni anche graue condizione. Caduto il regno di Bossina sotto il giogo turchesco nel 1463, e involto il regno d'Ungheria in gravi turbolenze cessarono di pagare il tributo; finchè al finire del secolo passato i ministri dell'invitto Augusto[53] reclamarono i diritti del loro sovrano. I Raguséi tenendone la potenza ne implorarono la clemenza, e seppero piegarla a diferire questa esezione finchè fossero liberati dalla tirannia turchesca. Ora se la passano senza più altro pensarci. Peraltro sembra molto vantaggioso all'onore della corona d'Ungheria ristabilire gli antichi, e giusti suoi diritti sopra la repubblica di Ragusi, e sopra tutto lo stato. Essa non puo negare l'alto dominio, che i re d'Ungheria hanno per lunghissimo tempo goduto sopra questa parte del loro regno. Ma riconosciuti per intieri secoli come suoi sovrani que' Monarchi, e solamente da quasi due secoli ne hanno posto in dimenticanza le più solenni attestazioni. Filippo de' Diversi[54] circa il 1440 scrisse in Ragusi, dov'era maestro di gramatica, un piccolo trattato della descrizione della città, e gouerno di Ragusi. Nella terza parte al capo quinto tratta De fidelitate laudabili Ragusinorum sacra (sic! treba biti »sacrae«) majestati regali Ungarie – dove in tal modo si esprime tradotto nell'idioma italiano – Chi può tacere della costanza della fedeltà de' Raguséi, che han sempre serbata alla reale Maesta dei re d'Ungheria? Perciocchè tostochè a lui spontaneamente si diedero, abbandonati da Veneti, non mai per

nju Dubrovnika u slučaju rata na moru. Anonimus kaže da se Dubrovnik obvezao davati kralju pet stotina cekina godišnje. Međutim je u povelji od 27. svibnja 1358. godine ta obveza daleko veća, tj. pored pet stotina dukata Dubrovnik je trebao davati još dvije hiljade i pet stotina perpera zlata, koje je Dubrovnik davao kralju Raše, i pet stotina koje je davao bosanskom banu. (citirana izdanja Dipl. Rag. str. 5 i CD XII, 482). Pogrešno je naveo naš anonimus i obavezu Dubrovnika za slučaj rata kojega bi Ludovik poveo na moru. On kaže da se Dubrovnik obvezao oružati dvije galije u slučaju da Ludovik oruža trideset galija, a ako bi on oružao šezdeset, Dubrovnik je trebao oružati četiri. Međutim, tekst povelje glasi: Preterea si contingat nos facere universalem exercitum in mari nostris propriis expensis, civitas predicta (tj. Dubrovnik op. M. N.) dabit nobis a triginta galeis et supra unam galeam suis expensis moraturam tamdiu in servicio nostro, quamdiu durabit exercitus galearum predictarum. Si autem faceremus exercitum de hominibus civitatum Dalmacie absque stipendio, dicta civitas Ragusina dabit nobis et dare promittit a decem galeis et supra unam galeam, et quam ex ipsis duabus eligerimus, in nostra constabit voluntate. (CD XII, 482; Dipl. Rag. 5). Kako vidimo, u kraljevoj povelji nema govora o oružanju šezdeset galija od strane Ludovika, ni o tome kako bi u tom slučaju trebali Dubrovčani oružati četiri galije.

[53] »Augusto«. Ova riječ ne označuje vlastito ime, nego znači »kralj, vladar«.

[54] Filippo de Diversi de Quartigiani je poznat pod prezimenom De Diversis. Bio je učitelj i rektor humanističke škole u Dubrovniku od god. 1434. do 1444. On je godine 1440. napisao djelo »Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii ad ipsius senatum descriptio«. De Diversisovo djelo izdao je V. Brunelli u programu c. k. gimnazije u Zadru 1879–1882. Filippo de Diversi rođen je u Lucci (Lucca), odakle je, zbog političkih prilika u tom gradu, izbjegao u Veneciju, odakle je god. 1434. došao u Dubrovnik i u njemu učiteljevao do godine 1444, dakle deset godina, što je svakako bilo dovoljno da upozna grad i njegov teritorij. Međutim, on je svoj spomenuti rad napisao god. 1440, dakle poslije šest godina boravka u Dubrovniku.

qualunque avverso caso o bramarono, o cercarono altro capo, o (Fol. 140 r.) sovrano; benchè da molti altri principi fossero molestati, che loro promettevano qualunque patto loro piacesse; anzi difesero da tutti e se e la loro felicita[55] – anzi poco dopo soggiunge, che questa parte sola della Dalmazia si conservò fedele, e costante nel servizio de' re ungari; come di uerità avvenne; poichè tanto Carlo d'Angiò rè di Napoli, quanto poscia il re Ladislao, che tutta quasi la restante Dalmazia conquistò, fecero ogni sforzo a sottometterli, ed attaccarli al loro partito; ma Ragusi, dice il teste mentovato Diuersi nell'orazione per la dedizione in rè d'Ungheria d'Alberto arciduca d'Austria, meritò sempre da re ungari ogni riguardo, perchè così se ne rese degna – fidei legalitas, et huius urbis continua, uera, ampla, firma et immobilis obedientia regibus Hungariae quam semper servavit. E poco dopo parlando del re Lodovico: – regem illum potentissimum in dominum eligeret, seseque tributarios ipsius, et suorum successorum costituere.

Anzi per le disgrazie avvenute all'Imperadore Sigismondo reso più altero il re di Bossina cerco di sottrarre alla sua ubidienza i Raguséi, e renderli suo vasalli; ma: repulsus fuit regis Bosne elatus ardor, qui summa cum sollecitudine tum persuadendo, tum minitando, ut eius vexilla erigeretis, et Hungarica deponeretis quaesivit. Questo prova assai all'intento nostro: perocchè apparisce evidente, che non a Bosnesi giurava vassallaggio, e fedeltà questa repubblica; ma ai re ungari, ai quali apparteneva, non come parte della Bossina; ma come dipendente dall'Ungheria. Difatti a questi re, e non a quelli di Bossina celebrava l'esequie e con liete feste rendeva solenne la loro elezione, e ad inviare erano soliti i loro messi, perchè giurassero sommissione ed ubidienza ai medesimi quindi ricordevoli in parte i Raguséi de' loro doueri nelle tre principali solennità, cioè nel Natale, a Pasqua, e pel giorno di S. Biagio augurando ad alta voce dopo la messa solenne ogni felicità al romano Pontefice, al loro gouerno, al primo tra i monarchi cristiani l'augusto Imperadore aggiungevano anche una acclamazione: Regi nostro Hungarie – la quale espressione sempre fino a giorni nostri usata è una solenne riconoscenza della sovranita di questi re sopra il loro stato costante, e pubblica. (Fol. 140 v.) Ne punto vale il dirsi dal Cortesi che la loro sommessione al regno d'Ungheria fu una dedizione spontanea, e sel cominciata sotto il re Ludovico, scosso in quel tempo l'abborito giogo de' Veneziani. Perocchè anche inanzi a questo re sarebbe agevole il comprovare che i Raguséi dipendevano dai re di Dalmazia della schiatta dei Slavi,[56] ed estinta con Suonimiro[57] la loro discendenza dai re Ungheri. La disputa sarebbe assai piu

[55] F. de Diversis, ed. V. Brunelli, Zadar. Program c. k. velike gimnazije 1882 (cap. V, str. 6, 7). Programma dell' i. r. Ginnasio superiore in Zara 1882.

[56] Ovdje naš anonimus pod »Slavi« podrazumijeva Hrvate. On misli da bi bilo dobro za dokaz da ugarski kraljevi imaju pravo na Dubrovnik, dokazati, da su oni pripadali Dalmaciji, kada su njome vladali hrvatski kraljevi.

[57] Suonimiro, hrvatski kralj Zvonimir. Pisac naš kaže da je poslije smrti kralja Zvonimira njegovo potomstvo ugašeno, i tada je gospodstvo nad Dalmacijom prešlo na ugarske kraljeve. Na taj bi način i Dubrovnik prešao bio pod ugarske kraljeve.

lunga che non conviene alla presente memoria se tutti volessi esaminare i punti, che qui si presentano ad esaminare. Voglio concedere, che morto Suonimiro ultimo re di Dalmazia, e Croazia, Ladislao re d'Ungheria se ne impossesso chiamatovi dalla più parte de' magnati di quelle nazioni. Concedo altresì, che la Dalmazia allora aueua per confine la Cettina e quindi sul litorale non oltrepassava l'odierna città d'Almissa, molto lontana da Ragusi. Ma deve pur concedersi, che circa l'anno 1103 Colomanno successore di Ladislao assoggettò il regno di Rama. Era questi quel tratto di paese, che uerso la Narenta giace al mare, traendo il suo nome da un fiumicello, che mette foce nella Narenta, e sembra certo assai probabile, che almeno gran parte dello stato raguséo vi fosse compreso. Il restante poi è difficile a potersi negare, che non fosse abbracciato nella Chulmia, o in qualsiasi altra provincia, sulla quale certamente signoreggiavano i re d'Ungheria. In un diploma riferito dal Lucio[58] spettante al 1198 il re Andrea III chiaramente porta il titolo di Ramae, culmaque Dux. – A questi titoli dopo non molto successero quegli di Rascia, e Bossina, che si estendevano anche sopra Ragusi, o almeno nelle parti non molto lontane. Che se i Raguséi rispondessero, che possono da lungo tempo auanti il re Lodovico dimostrare, che avevano il loro rettore, ed il loro Consiglio, sarebbe agevole la risposta, che nulla non provano all'intento di pretendere indipedente la loro libertà, perocchè auevanli anche sotto il re Ludovico, e sotto i re successori; ma non pertanto il diritto di sovranità in quel tempo nol possono negare ad essi. Di più osservai nelle carte spettanti alle altre città del litorale di Dalmazia, che avevano tutte il loro prettore, e il consiglio loro; e pure non si dirà per tale motivo (Fol. 141 r.) che fossero repubbliche independenti dal regno d'Ungheria, che troppo la storia di que' tempi vi ripugnerebbe; ma solamente constituivano un corpo di città autonome, che prestavano ogni sorte d'omaggio, e di soggezione a loro sovrani i re d'Ungheria. Lasciate però queste dispute e uenendo ai tempi più a noi vicini osservisi, che nel 1383 Tvarko Re di Bossina fabbricato avendo a Dracavizza[59] (oggidi Castelnuovo[60] alle Bocche di Cattaro) un castello doue uendevasi liberamente il sale, ed il vino estero, i Raguséi reclamarono di questa novità loro dannosa alla regina Maria la quale nel suo rescritto così si espresse: Cum fideles nostri Rector, judices, consilium, et commune civitatis nostrae Ragusii missis ... Petro de Gondula et Stephano de Luccaro ipsi retulerunt, quod nonnulli essent, qui in dictis regnis nostris Dalmatie et Croatie vinum et salem ad quoddam castrum de novo per dominum regem Rascie et Bosne inter predictam *civitatem nostram* Ragusii,

[58] Lucio je naš povjesničar Ivan Lucije (Lučić), koji je napisao čuveno djelo o hrvatskoj povijesti pod naslovom »De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex«. Djelo je izašlo u Amsterdamu god. 1666, a naš ga je anonimus, kako se iz svega vidi, dobro poznavao i njime se poslužio.

[59] Dracavizza je Dračevica (Dracevizza). Do godine 1383. selo uz more, u kojemu je kralj Tvrtko sagradio grad Novi. Još god. 1453. spominje dubrovačka vlada »Novi in Drazeviza«, dakle Novi u Dračevici. (Gelcich-Thalloczy, Diplomatarium Ragusanum, str. 528).

[60] Castelnuovo, hrv. Herceg-Novi.

et civitatem nostram Cathari appellatam in loco Dracavizza nominato enstructum – . In tale circostanza spesse volte ripete quel – Civitas nostra – quasi presaga, che un giorno alcuno ne potesse dubitare. Finalmente nelle sottoscrizioni dei diplomi dove frequentemente si veggono sottoscritti gli arcivescovi ed i vescovi del regno, vi si legge sovente anche l'arciuescovo di Ragusi.[61] Non è questo il luogo di trattare più ampiamente questa quistione; ma ciò basti a dimostrare, che Ragusi un tempo riconobbe la sovranità del re d'Ungheria per lungo spazio di tempo, ne tempo provarsi mai, che v'abbia in alcun modo rinunziato legalmente. È vero per altro, che i sovrani d'Ungheria dopo la morte del re Alberto involti sempre in nuove guerre contro dei Turchi, che rapidamente avanzavano il loro impero in quelle parti non poterono più oltre invigilare così rigorosamente sopra dei Raguséi, e obbligarli a loro doueri. Quindi questi intenti a sottrarsi all'ubbidienza cessarono ancora di riconoscere in uerun conto la loro sovranità, ne spedirono più mai alcun inviato a giurar loro fedeltà, ed i re ungari sempre in nuove guerre occupati o distratti da grandi affari non poterono colla forza ridurli; mentre ognora più strettisi i Raguséi coi Turchi in amistà e vassallaggio tennersi lontani da ogni nego- (Fol. 141 v.) ziato colla corte di Vienna, onde questa non li richiamasse a loro doveri. Il ministro che vi risiedeva a nome di essa, era guardato con gran rispetto, e godeva in ogni funzione primo grado dopo il rettore della Repubblica; ma non era veduto di buon occhio, che la coscienza loro rimordeva del troppo più, che gli douevano, e loro metteva continui sospetti e timori, ond'erano più solleciti a liberarsene. Ottenero finalmente, che ne partisse, e vivono al presente lieti della loro sorte. Peraltro, se l'Imperial corte volesse in alcun conto rinovare i suoi diritti sopra Ragusi, non dubito punto, che il governo farebbe ogni opera a Costantinopoli, perchè gli Ottomani s'infiammassero a sostenerli, ed a difenderli contro ogni passo degli Austriaci, ingelosendo la Porta, quasi la corte volesse invadere i suoi diritti; o perebbero alla fine con tanta eficacia e con si scaltro vigore che la Porta, se fosse disoccupata da guerre sfavorevoli, e infelici, e si sentisse in forze a contrastare, vi s'opporrebbe. Questo lo farebbero con tanto maggiore impegno, quanto che la massima parte del loro presente commercio ha per base la più dichiarata protezione del Turco, e il più vantaggioso favore. Essi con questo navigano liberamente per il Mediterraneo, e da Barbareschi sono egualmente rispettati, che i sudditi più fedeli del Gran Signore. Questo uantaggio nelle accennate circostanze forse sarebbe per essi perduto, e con esso sarebbero assai limitati i confini del loro commercio. Questa riflessione, che lor pure cadrebbe in mente, quanto non li ecciterebbe a sottrarsi da ogni menoma ombra di soggezione ad ogni altra corte, che potesse influire a render loro o aliena, o meno favorevole la Porta? Nondimeno alla destrezza dell'imperial corte non mancherebbero ne'

[61] Tako se još 1444. u povelji kralja Vladislava od 22. veljače dubrovački nadbiskup Jakov spominje među velmožama kralja Vladislava, koji je tada nosio titulu »kralj Ugarske, Poljske, Dalmacije, Hrvatske« itd. (Diplomatarium Ragusanum, str. 456).

mezzi, ne opportune circostanze per rimettersi ne' suoi dritti ad onta degl'ingiusti sforzi de' Raguséi all'incontrario. Quand'altro vantaggio non si potesse conseguirne, si otterrebbero almeno alcune condizioni, che possono riuscire troppo importanti al buon incamminamento del commercio austriaco nell'Adriatico, e con tal mezzo a me sembra, che potrebbesi a pochissimo ridurre quello de' Veneti in questo Golfo. Dopo la partenza del ministro imperiale questa Repubblica non si diede veruna premura per sempre più attaccarsi a quella corte; anzi tenevasi a sommo studio lontana da quanto poteva richiamare al ministero austriaco (Fol. 142 r.) le convenienze di Ragusi verso la Corona d'Ungheria, e sempre più stringere i loro legami con essa, che amavano esserne piuttosto dimenticati, che dipendenti. Solamente la necessità, nella quale trovossi al tempo dell'ultima guerra, e le angustie onde fu stretta pel corso di essa, destòlla a cangiar sistema, e allora mandò i suoi inviati supplichevoli, perchè s'interponessero a sospendere il totale sterminio del loro stato, al quale pareva disposto l'adirato generale conte d'Orlow in vista dell'attaccamento troppo palese alla Porta, e di qualche disprezzo mostrato della sua persona, e del suo grado. Egli a primi bastimenti ragusei, che incapparono nella flotta russa, non permise, che fosse recato alcun danno, e quello era il tempo, quando dal suo animo meno alienato, e forse disposto a favorirli, se fossero stati meno altieri, potevano formare un piano d'accommodamento coi Russi, per cui o non soggiacere ad alcun danno, o almeno soffrirne pochissimo. Ma erano in allora troppo felici, per essere piu saggi, e nel fiore del loro commercio ebri di qualche prospero successo erano inetti per ascoltare le voci della moderazione, e del rispetto dovuto ad una potenza tanto attiva ed intraprendente. Dopo s'avvilirano a più umilianti negoziati, e appena ne ritrassero vantaggio pari alla vergogna sofferta, o riparo a danni tolerati. Allora altressìi si risovvennero di quanto peso potevano essere le interpositioni, e le raccomandazioni dell'Imperial corte, e s'adoperarono a farle conoscere un attaccamento, che mai non ebbero, ad essa, quando videro, che il far mostra d'auerlo, poteva essere vantaggioso a loro affari. Questo e il piano onde si regola artifiziosamente questa Repubblica, queste le relazioni. che ha presentemente, e quelle che auer dovrebbe coll'augusta casa d'Austria. Cessati i loro bisogni, cesserà ogni testimonianza di rispetto, e se uedessero punto nulla i Segnani, i Triestini, o i Fiumani frequentare le acque dell'Arcipelago non sarebbero degli ultimi a molestarli, e distorli da questo commercio per timore, che a poco a poco avanzato non arrivassero fin là, ove essi son giunti. In somma il più sincero contrasegno del loro operare è l'interesse lor proprio, e con questa regola sola può ben comprendersi il principio, ed il fine del loro operare.

Colla corte di Francia ha sempre tenuti alcuni segreti legami, ed una occulta, ma stretta communicazione. Questa corona mantiene con molto decoro il suo console (Fol. 142 v.) a Ragusi, benchè non si veggano che rarissimi i bastimenti francesi ne' porti ragusei. È la sola corona, che vi manda a console un suo suddito e nazionale, e n'è molto meglio servita, che tutte le altre, perchè i Raguséi d'ordinario non servono con tutto

l'impegno, che la propria patria, e temono sempre anche le più tarde vendette de' loro acerbi gospodari. Questo console si contiene in modo piutosto di ministro del suo re, che di console della sua nazione. Benchè i nobili non sogliano molto ben trattare i ministri forestieri, pure con questo usano certi riguardi, che mostrano molto rispetto ed e questo una manifesta riprova, che han qualche segreto negoziato con questa corona. I Raguséi non hanno per ordinario i mezzi necessarii a viaggiare in provincie lontane, e per lungo tempo: quindi l'averne veduto alcuno in qualche mio viaggio, che lungamente erasi trattenuto in tempo della guerra a Parigi mi fa molto sospettare, che vi dimorasse a pubbliche spese per concertarvi qualche oculto trattato. Sono acutissimi nel penetrare i modi più accorci a ben condurre una impresa politica: ed efficaci egualmente in adoperarvisi a conseguire il fin. Le conseguenze possono aggiunger peso alla congettura. Le relazioni che ha poco tempo ricevetti io stesso da Ragusi, mi recarono, che del ministro russo che già tra non molto doveva risedere a Ragusi, più non si parlava. Le cose dicevami una lettera, sonosi al Livorno dal signor Francesco Ragnina aggiustate a piena soddisfazione, e con poco dispendio di questa signoria. Ora si attende con molto fervore a rimettere la navigazione nel fiore primiero, e la corte di Costantinopoli favorevole porge la mano, e niente meno quella di Parigi. – Le gelosie insorte pel commercio, che i Russi anelavano di dilatare nell'Arcepelago,[62] e quindi nel Mediterraneo, come avevano tentato d'introdurre a proprio vantagio nel Mar Nero, hanno eccitate queste due corti a viepiù favorire i Raguséi. Da essi non fanno che temere tanto per la forza in mare, quanto per la ricchezza. Capitalisti deboli non possono assumersi le intere compere, e debonsi contentare del cabotage o trasporto delle mercanzie d'uno in altro porto. Ognuno loro le affida con piacere, perchè contenti d'un noleggio discreto, esperti della navigazione, sicuri da Barbareschi; economi e diligenti i loro (Fol. 143 r.) equipaggi. Essi poi non hanno mai data gelosia a ueruno, perchè le loro forze ne appariscono grandi, ne lo sono; anzi a bello studio dove proveggano, che loro giovi, le sanno dipingere, e far credere minori, ne sonosi mai data veruna premura di dilatarsi co' loro stati. Confinanti coi Turchi, e riguardati da essi, come loro sudditi, niente non attraversano le loro fortune, che anzi stimanle utili allo stato loro. Quei' di Ragusa non mancheranno mai di prevalersi delle buone disposizioni, nelle quali han trovata, e trovano tuttavia la Francia a favorirli contro qualunque potenza, e sapranno farsene scudo e difesa al bisogno. Però doue vogliasi eseguire alcuna cosa, che possa ridondare a loro dispiacere, conviene prima assicurarsi d'ogni adito, doue possano penetrare, o tutto eseguire prima che abiano tempo di prevenire, perochè d'altra maniera san trovare de' sutterfugii, onde sotrarsi e de mezzi valevoli a tutto rovesciare, che si abbia contro d'essi machinato.

Richiede a questo proposito qualche riflessione l'operato da Raguséi nella molesta loro situazione nella guerra passata. Daprincippio si beffa-

[62] Arcipelago, hrv. arhipelag. Ovdje se misli na otočki skup u Egejskom moru.

vano de' Russi, e di quant' altri mostravansi aver parte nelle loro intraprese. Quando sentirono, che le flotte russe erano comparse nell'Arcipelago pieni d'alterigia non si diedero ueruno movimento e credettero che la bandiera di San Biagio douesse essere rispettata. In fatti il conte d'Orlow[63] non li attacco, che dopo prouata la loro insolenza e ostinazione a non volere desistere di trasportare certi generi proibiti, a celare il firmano del Gran Signore, e usare a lui que' segni de rispetto, i quali richiedeva e la sua carica e la bandiera della sua imperatrice. Allora stanco di più oltre usare de' mezzi di clemenza fece preda d'ogni bastimento raguseo, e i Ragusei tocchi in sul vivo a volergli provare, che le prede erano ingiuste; ma l'ammiraglio ben conosceva i suoi diritti, e forse li eseguiva con meno acerbità, che non gli era ingiunto, Alora spedirono a Livorno tre senatori delle principali case; mentre con un qualunque, che gli avessero inviato all'armata nell'Arcipelago in sul cominciare in quelle parti le ostilità, potevano salvarsi da ogni disastro. Il bisogno, che a quel momento lor parue di non auere di trattarle con ogni contrasegno di stima, e di onore li rese meno cauti, e meno avveduti. Il conte d'Orlow nulla non volle concedere di quanto lo pregavano, e loro fece insinuare, che non poteva (Fol. 143 v.) trattare con essi verun accommodamento, perochè la sua corte non gliel permetteva: quindi si seguitò a predare ogni bastimento raguseo, e dichiarati tutti di buona preda e con ciò furono rovinate le sostanze della piccola nazione. Il governo sparse per ogni corte i suoi inviati supplichevoli, ovunque sperassero ottenere o buon consiglio o appoggio, e non lasciarono verun mezzo intentato per piegare l'animo di Sua Maesta Czarina a commandare la cessazione d'ogni ostilità, e finita la guerra ad essere risarciti de danni sofferti. Ognuno sa quanto adoperarono a rendersi favorevole l'imperial corte di Vienna, perchè con più forza valesse mitigare lo stegno di quella di Pietroburgo. Il signor Ragnina scorse anche a Berlino e vi si trattenne qualche tempo per impegnare anche il re di Prussia a rendere meno disagradevoli le loro preghiere. Finalmente si venne a capo d'ultimare tutti questi disapori, e benchè tenuto segreto dal governo quei fossero gli articoli del trattato, pure i nobili non cessanno di spargere, che riuscì loro d'ottenerli molto favorevoli. Ma qualunque esser si possano, la corte di Pietroburgo erasi appigliata ad un ottimo partito, se ne conobbe tutte le relazioni, oportunissimo a consumare l'umiliazione dei Turchi, ed ecitarvi con vantaggio una guerra nel cuore de' loro stati, inviando un ministro di religione, e di nazione greco a Ragusi, dove con facilità poteva eccitare un grande incendio animando gran parte de' suoi confratelli sparsi nelle provincie turchesche a secondare unitamente le mire della sua corte, e rovinare in terra un impero fin qui terribile mentre sul mare ne fondava un altro più utile col commercio. Potevansi quindi diriggere ne' loro principii con migliore condotta le imprese importunamente cominciate, e peggio pro-

[63] »il conte d'Orlow« je Aleksej Grigorijevič-Česmenski Orlov (1737–1807), ruski admiral i komandant ruske flote, koji je potukao tursku flotu 5. VII 1770, u zaljevu Çeşme, na maloazijskoj obali, nasuprot otoku Chiosu.

seguite durante i moti dell'ultima guerra. Il commercio russo poteva prendere un vigore strepitoso nell'Arcipelago, e nel Mediterraneo, fatto centro de' consigli e delle operazioni la città di Ragusi. La corte ad onta d'ogni maneggio incontrario persistè ostinata a volervi questo suo ministro: ma appunto sul momento, che doveva arrivarvi, essa cangiò consilio, ne fece più alcun movimento per terminare quanto aueva cominciato. Forse i Raguséi allora solamente mostraronsi poco alieni dall'accettare questa proposizione (Fol. 144 r.) che in tante guise avevano cercato d'alontanare, quando riseppero che la Porta meglio informata delle conseguenze, che poteano produrre alla quiete, e conservazione del suo stato i maneggi del ministro moscovita a Ragusi, vi si opponeva con ogni studio. La Francia ancor essa dichiarossi più apertamente a fauore de' Raguséi per le gelosie del commercio, che tentano i Russi ampliare a loro vantaggio nel Mediterraneo, e con sommo danno de' Francesi, che in esso fondano ancora quanto ne rimane, distrutti e perduti gli stabilimenti d'Asia e dell'America. L'impegnò eziandio di questa corte di mantenere in uno stato di potenza formidabile i Turchi e que' legami, che ha sempre assai strettamente conservati con essi, cooperarono allo stesso fine; e quindi Ragusi guadagnò molto coll'acquistare una protezione più efficace nella Francia. Peraltro i Russi, se arrivano a penetrare questi maneggi come sarà facile, che qualche Greco loro li sugerisca, al cominciare d'una nuova guerra devono piombare sopra di essi con una più fiera vendetta, che non si fece risentire per lo passato, per quantunque fosse accerba e pesante. Essi forse segretamente si compiacciono e lusingansi d'auervi posto argine sufficentemente co' presenti trattati e forse questa lusinga finirà di rovinarli, perchè non bene persuasi del bisogno che tengono della Russia e del poco aiuto che possono ricevere dai Turchi, e da' Francesi, non ne faranno quel conto, che meritano le sue forze, e diveranno preda de' suoi più aspri risentimenti.

Finisco questo articolo deducendone una conseguenza, che a mio credere è assai importante. I Ragusei per la strettezza del loro stato, per le forze loro non meritano, che pochissimo riguardo: ma la loro situazione, le relazioni col commercio di tutto il Mediterraneo, e dell'Arcipelago in particolare, e dell'Adriatico debbonli rendere oggetto di qualche riflessione ad ogni corte, che abbia interesse a questo commercio. La commodità de suoi porti, la copia de' suoi bastimenti, l'esperienza de' suoi capitani, de' piloti, e de' marinari li rende degni di riguardo ad ognuno. Crescerà questo se alquanto pongasi mente alle relazioni, che essi hanno co' popoli turchi dalla parte di terra per la Servia, per la Bossina, per l'Herzegouina, per Monte Negro, e col mezzo di questi legami si può (Fol. 144 v.), molto più facilmente eseguire la conquista di quelle provincie. Oggetti assai importanti a mio credere, e che per quanto io posso, uerò più chiaramente esponendo doue abbia a trattare de' mezzi più acconcii a perfezionare il commercio austriaco nell'Adriatico, e quindi nel Mediterraneo.

LUJO MARGETIĆ

FUNKCIJA I PORIJEKLO SLUŽBE EGZAMINATORA U SREDNJOVJEKOVNIM KOMUNAMA HRVATSKOG PRIMORJA I DALMACIJE

I.

Na egzaminatore su naši istraživači obraćali pažnju samo u vezi s ostalim pravnim institutima srednjovjekovnih komuna u Dalmaciji i Hrvatskom primorju.

Tako se Šufflay osvrnuo na egzaminatore u vezi s razvojem privatnih listina i notarijata i iznio mišljenje, nakon njega nerijetko ponavljano, da su egzaminatori bili uvedeni u srednjovjekovnu pravnu praksu dalmatinskih gradova kako bi njihova suradnja pri ispostavljanju isprava nadomjestila postojanje notarskih kolegija, koji su u drugim zemljama nadzorom nad radom svojih članova davali veću garanciju ispravnosti u obavljanju notarske službe.[1]

V. Mažuranić je u svojim Prinosima[2] spomenuo samo egzaminatore u Splitu i Hvaru, ne upuštajući se uopće u bilo kakva objašnjenja i analize.

Strohal je pak u tumaču riječi u svom izdanju Trogirskog statuta[3] priznao da mu nije jasna svrha ustanove egzaminatora i njegova ispitivanja isprava, pa je predložio kao rješenje da se radilo naprosto o službi »kojom su nobili isisavali pučane«.

Kostrenčić misli[4] da je dužnost egzaminatora nadzor nad materijalnopravnom i formalnopravnom stranom pravnog posla, ali dodaje kao dopunski razlog uvođenja egzaminatorske službe i Šufflayevu misao o nedostatku notarske organizacije u dalmatinskim komunama. Kostrenčić

[1] M. Šufflay, Die dalmatinische Privaturkunde u Sitzungsber. der kais. Akad. der Wiss. in Wien, Phil.-hist. Klasse, 147, Beč 1904, str. 107.

[2] V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, sv. II, Zagreb 1909, str. 302.

[3] Statutum et reformationes civitatis Tragurii, Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium (u daljem tekstu MHJSM), vol. X, Zagreb 1915, str. 328.

[4] M. Kostrenčić, Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka, Beograd 1930, str. 78–80.

ističe kontrolnu funkciju egzaminatora, premda ističe da zapravo »ne leži ... nikako imanentno u samom pojmu javnog notarijata, da bi rad notara trebalo da kontroliše koji drugi funkcionar, uz posledicu da sam instrumenat ne bi bio publicum ... ako taj funkcionar nije sudelovao u sastavljanju ... instrumenata... «.

Barada je 1946. godine iznio mišljenje[5] da su se egzaminatori pojavili zato što su notari bili ljudi koji nisu razumjeli jezik stranaka. Kao dokaz tome svom mišljenju navodi okolnost što su se egzaminatori u 15. stoljeću u Trogiru nazivali tumačima (interprete).

Analizirajući odredbe Kotorskog statuta o auditorima – koji su u Kotoru i Budvi po svojoj funkciji odgovarali egzaminatorima ostalih komuna – Sindik nije unaprijedio poznavanje funkcija i porijekla te službe, već se zadovoljio navođenjem Kostrenčićeva i Šufflayeva mišljenja.[6]

Beuc je u analizi Zadarskog statuta savjesno i temeljito obradio funkciju egzaminatora.[7] On je istakao da po odredbama Zadarskog statuta notarska isprava postaje pravnosnažna tek potpisom egzaminatora te je pažljivo analizirao nadležnost kurije examinatorum i nadležnost egzaminatora kao pojedinca, i došao do zaključka da je svrha kurije egzaminatora nužnost osiguranja nesmetanog odvijanja pravnog života, a osnov postanka funkcije egzaminatora potreba kontrole prometa nekretnina zbog zaštite vlasnika otuđenog zemljišta i vlasnika susjednih zemljišta, kao i postojećih posjedovnih odnosa na otuđenom zemljištu.

Iste godine kad je Beuc objavio svoju radnju, pojavila se i radnja Stipišićeva o splitskoj notarskoj kancelariji,[8] u kojoj Stipišić razmatra među ostalim i funkciju egzaminatora u srednjovjekovnom Splitu. Stipišić se najprije priklanja Baradinoj tezi te kaže da »nije isključeno, da je ovo mišljenje vjerojatno«, ali odmah nakon toga, uzimajući u obzir okolnost da se među istarskim auscultatorima, koji po Stipišiću odgovaraju egzaminatorima i auditorima, nalaze i osobe iz Ravene, dovodi u sumnju tu tezu i priklanja se, čini se, Kostrenčićevoj kad kaže da »nije isključeno, da je egzaminator imao dužnost u prvom redu da ispita (examinare) okolnosti, pod kojima je neki pravni posao zakonit«. Stipišić ističe »da nije jasno zašto se on (sc. egzaminator) nalazi samo u našim krajevima«.

G. Novak je u svojoj Povijesti Splita naprosto ponovio Baradino mišljenje. Nekako u isto vrijeme Brandt je proučavajući socijalne pokrete u Splitu krajem 14. stoljeća dotaknuo i pitanje rada egzaminatora i po našem mišljenju približio se pravilnom shvaćanju njihove funkcije

[5] N. Barada, Trogirski spomenici, I, Zagreb 1946, predgovor.

[6] I. Sindik, Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća, Beograd 1950, str. 103–104.

[7] I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305. godine, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, II, Rijeka 1954, str. 616, 711, 730–739. i 753–754.

[8] J. Stipišić, Razvoj splitske notarske kancelarije, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, 1, Zagreb 1954, str. 120. i 123.

tvrdnjom da se njihova dužnost sastojala »u tome da provjeravaju i ovjeravaju sve dokumente izdane u vrijeme njihova službovanja i da unose zapise o tome u općinski dnevnik«.[9]

Cvitanić[10] pak smatra da je egzaminator jedna od kautela, zaštitnih mjera za očuvanje vjerodostojnosti notarskog instrumenta, ali se upogledu funkcije i porijekla egzaminatorske službe koleba između Strohalova, Novakova (zapravo Baradina) i Kostrenčićeva mišljenja, te konačno zauzima stajalište da je egzaminator pazio na interese plemstva i pomagao kod pravnog posla zbog nepoznavanja jezika od strane notara.

Na kraju samo kao kuriozitet navodimo i Dabinovićevo stajalište. Po njemu[11] se egzaminatori pojavljuju još za vrijeme narodnih vladara. Egzaminator po Dabinoviću nije ništa drugo nego druga riječ za notara. S obzirom na to da se egzaminatori stvarno pojavljuju tek u 13. stoljeću i da im prije toga nema traga, kao i s obzirom na to da je egzaminator općinska služba posve različita od notarijata, na ovo se neshvatljivo stajalište nećemo više vraćati.

Naši istraživači su, dakle, došli do ovih zaključaka o službi egzaminatora:

a) Šufflay: egzaminator zamjenjuje kolegij notara,
b) Strohal: egzaminator je sredstvo isisavanja pučana,
c) Kostrenčić: egzaminator nadzire materijalno-pravnu i formalno-pravnu stranu pravnog akta,
d) Barada: egzaminator je tumač,
e) Beuc: egzaminator postoji zbog kontrole prometa nekretnina i zaštite posjedovnih odnosa,
f) Brandt: egzaminatori provjeravaju i ovjeravaju isprave.

Mišljenja pod a) i c) zapravo su komplementarna.

Od stranih autora vrijedi spomenuti U. Inchiostrija, prema čijem mišljenju je osnovna dužnost egzaminatora bila kontrola materijalne strane pravnog akta.[12]

II.

Da vidimo što kažu izvori o službi egzaminatora.

Krčki statut propisuje da prilikom sastavljanja javne isprave treba u nju unijeti i »recomandatio examinatoris«.[13] Krčki statut određuje na-

[9] G. Novak, Povijest Splita, I, Split 1957, str. 258; M. Brandt, Wycklifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV stoljeća, Zagreb 1955, str. 182.

[10] A. Cvitanić, Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine, Split 1964, str. 84–85. i 98.

[11] A. Dabinović, Hrvatska državna i pravna povijest, Zagreb 1940, str. 149. i 173.

[12] U. Inchiostri, Il Comune e gli statuti di Arbe fino al secolo XIV, Archivio storico per la Dalmazia, g. V, vol. X, str. 78. i d.

[13] Krčki statut, knjiga 1, glava 78, De stipulatione instrumentarum et ordine superinde servando. V. Statuta Veglae, a cura di A. Lusardi ed E. Besta, Milano 1945. Tekst statuta objavio je i G. Vassilich u Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria, vol. I, fasc. 1 i 2, Poreč 1855.

U daljem tekstu odredbe statuta bilo koje komune citirat će se samo navođenjem naziva komune te broja knjige i glava, npr. Krk, 1, 78.

dalje da egzaminator što ga je izabralo vijeće treba ispravu nakon ispostavljanja pažljivo pregledati i potpisati pošto utvrdi da je sastavljena u skladu sa statutom[14] i voljom stranaka. Statut nadalje traži da egzaminator bude pismen.

Rapski statut u zakletvi egzaminatora utvrđuje njegovu obavezu da će isprave savjesno pregledati i verificirati ih na traženje stranaka polaganjem ruke. Egzaminator se nadalje obavezuje da će isprave i presude što ih izdaje rapska vlast verificirati samo po odobrenju rapskog kneza i sudaca.[15] Statut spominje egzaminatora i u zakletvi notara: prema notarevoj zakletvi notar ne smije osnažiti nijednu ispravu svojim znakom prije negoli što je ispita egzaminator.[16]

Prema Senjskom statutu, u gradu treba da budu tri egzaminatora. Oni ispituju da li su ugovori i izjave posljednje volje u skladu s pravom i običajima grada, pa ih nakon toga potpisuju.[17]

U Zadru se razlikuje nadležnost kurije egzaminatora od nadležnosti egzaminatora pojedinca. Kurija je provodila postupak osiguravanja dokaza svjedocima za eventualni budući spor,[18] a egzaminatori su verificirali isprave koje su sastavljali notari. Tako su se oporuke sastavljale u prisustvu dvaju svjedoka i pred općinskim prokuratorom, egzaminatorom ili sucem, s time da je prisutni funkcionar nakon sastavljanja oporuke stavljao na nju svoj pečat.[19] Dužnost je egzaminatora koji prisustvuje sastavljanju isprave o nekom ugovoru da zakune stranke da se ne radi o fiktivnom ugovoru. Egzaminator neće verificirati isprave ako predmet ugovora nije specificiran, nadalje ako nije određena količina, zatim ako je cijena previsoka,[20] ako je u ugovor stavljena konvencionalna kazna u

[14] Krk, 1, 79. De examinatione et recomandatione chartae vel instrumenti: »... cum charta vel instrumentum in publica forma redactum fuerit, tunc per examinatorem per consilium electum, qui legere et scribere sciat tale instrumentum diligenter examinetur, et dum cognoverit ipsum instrumentum iuste et perfecte secundum ordinem statutorum conscriptum... et prout in stipulatione per partes contractum fuerit, tunc subscribat se...«.

[15] Rab, 5, 17. Sacramentum examinatorum de cartis tabellionum: »... omnes cartas diligenter examinabo et quae ad me pervenerint manum ponam in eis, postquam a partibus rogatus fuero; in breuiariis vero vel sententiis datis per dominum comitem et curiam arbensem manum non ponam nisi cum licentia domini comitis et iudicum arbensium...«. V. U. Inchiostri-G. Galziana. Gli statuti di Arbe u Archeografo triestino. N. S. vol. XXIII, fasc. 1 i 2, g. 1899–1900, Trst 1900.

[16] Rab, 5, 18. Sacramentum notariorum.

[17] Senj, 156: »Item, in ciuitate Segnie debent esse tres examinatores nobiles iurati, qui debent examinare omnia maleficia confecta in ciuitate Segnie et ultimas uoluntates si sunt ualida de iure et secundum consuetudinem ciuitatis Segne, et postea se subscribere ad maiorem fidem...« Ono »maleficia« je očigledno greška prepisivača ili izdavača. Radi se, dakako, o ugovorima, a ne o zločinstvima. Statut je izdao I. Mažuranić u Arkivu za povjestnicu jugoslavensku, knj. III, Zagreb 1854.

[18] Zadar, 2, 80. Quomodo, qua forma et ordine breuiarium testium debet ordinari. V. Statuta jadertina cum omnibus reformationibus, Venetiis 1564.

[19] Zadar, 3, 106. Quae solemnitas in testamento per tabellionem scripto iussu testatoris habentis in bonis.

[20] Zadar, Ref. 116. De officio iudicum examinatorum.

visini većoj od četvrtine ugovorenog iznosa, odnosno vrijednosti stvari o kojoj se radi[21] i, konačno, ako se u ugovoru ili oporuci ostavlja crkvenim osobama neka nekretnina.[22]

Trogirski statut određuje da egzaminatori ispituju samo isprave što ih sastavlja zakleti općinski notar.[23] Možda su još značajnije odredbe iz jedne reformacije, po kojima je egzaminator u slučaju potrebe (npr. u slučaju spora) razgledao ispravu i potvrđivao da se radi o ispravi što ju je on već ispitao. Ako je dotični egzaminator umro ili bio otsutan, knez je davao ispravu na ispitivanje drugom egzaminatoru.[24] Osim toga, u istoj reformaciji određeno je da egzaminatori trebaju verificirati, također, i pismene otpravke presuda i nagodbi.[25]

I Splitski statut sadrži nekoliko odredbi o egzaminatorima. Tu je prije svega odredba da notar sastavlja ispravu u prisustvu dvaju svjedoka i egzaminatora.[26] Nadalje, odredba da se svake godine bira pet egzaminatora, čija je dužnost da ispitaju sve isprave i da izvode upišu u posebnu za to određenu općinsku knjigu.[27] Vrijedi još nadodati da su od 1348. g. dalje, u slučaju da egzaminator nije bio pri ruci, isprave mogli verificirati i vijećnici.[28]

Egzaminatore nalazimo i u Hvaru. Prema Hvarskom statutu njihov zadatak je ispitivanje i utvrđivanje zemljišne granice, prisustvovanje kod otuđenja i opterećenja nekretnina, briga za očuvanje nepokretne i pokretne općinske imovine i prijavljivanje eventualnih neovlaštenih okupacija knezu.[29] Pri tome treba posebno istaknuti da su otuđenja i opterećenja nekretnina valjana samo ako su tom prilikom prisutna bar dva egzaminatora.

[21] Zadar, Ref. 117. Quod iudices examinatores se non subscribant instrumentis maiorae penae quarti.

[22] Zadar, Ref. 118. Quod iudices examinatores non se subscribant instrumentis, aut testamentis, in quibus relinquatur aliquid ecclesiis, Religiosis, aut ecclesiasticis personis. Spomenimo ovdje i Paški statut, 1, 5, po kojem suci egzaminatori »treba da ispituju sve... isprave... (izuzev oporuku), s time da ne smije... ispitivati (examinare) isprave koje u sebi sadržavaju zelenaške kamate (instrumenta usuratica)... niti one koje su na štetu općine, udovica, sirota i crkava...«.

[23] Trogir, 1, 68. De examinatoribus et eorum officio: »... examinari debeant omnia instrumenta facienda per notarium iuratum communis Tragurij: nec debeant aliud instrumentium examinare...«.

[24] Trogir, Ref. 1, 28. Quomodo examinari debeant instrumenta et solvi examinatoribus.

[25] Na istom mjestu: »Item quod dominus comes possit facere et reneatur examinari facere quaslibet sentencias datas tem per eum et curiam et arbitrum seu arbitros quodcumque, et illas execucioni mandare«.

[26] Split, 2, 60. De notarijs ad faciendum contractum. V. Statuta et leges civitatis Spalati MHJSM, vol. II, Zagreb 1878. (priredio J. Hanel).

[27] Split, 2, 37. De mutacione curie: Egzaminatori »... examinent omnia instrumenta... et suas examinationes scribant in quaterno communis...«.

[28] Split, Ref. 16. Quod consiliarij sententiarum sint examinatores.

[29] Hvar, 1, 7. Sacramentum examinatoris communis. Usp. 2, 19. De imbreviaturis. V. Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardones et insulae Lesinae MHJSM, vol. III, Zagreb, 1882/1883.

Na Braču se egzaminatori spominju samo kao službene osobe, prisutne pri uvođenju u posjed. Utvrđivanje zemljišnih granica spada ovdje, za razliku od Hvara, u nadležnost bukarija.[30]

III.

Prema navedenim odredbama statuta Hrvatskog primorja i Dalmacije dužnost egzaminatora u tim komunama sastoji se u službenoj ovjeri isprava. Izuzetak postoji jedino na Braču, gdje egzaminatori uvode u posjed, i na Hvaru, gdje egzaminatori vrše razne funkcije koje su u drugim komunama rezervirane za druge općinske službenike.

Na prvi pogled čini se, dakle, kao da Šufflay i Kostrenčić imaju pravo. Naime,

- egzaminatori treba da ispravu pažljivo ispitaju (Krk, Rab),
- oni treba da utvrde da li je isprava učinjena u skladu sa statutom i uopće pravnim propisima (Krk, Senj),
- oni ne smiju ispravu ovjeriti ako utvrde da se ona protivi nekim najvažnijim normama obveznog prava (Zadar: predmet mora da bude točno utvrđen po kvalitetu i kvantitetu, cijena mora da bude primjerena, ugovorna kazna ne smije premašiti četvrtinu ugovornog iznosa).

Iz svega ovog slijedilo bi da se dužnost egzaminatora sastoji zapravo u formalnoj i materijalnoj kontroli notara (Kostrenčić), koja zamjenjuje kontrolu koju su u drugim gradovima vršili kolegiji notara (Šufflay).

Pa ipak, prije zauzimanja konačnog stava treba uzeti u obzir još neke momente.

Naime, egzaminatori su općinski službenici, koji se periodično biraju, pa nije vjerojatno da bi ti ljudi, čija zanimanja mogu biti najrazličitija, posjedovali tako temeljito poznavanje pravnih propisa da bi mogli biti efikasna kontrola notarskog rada. Normalno je da onaj tko vrši nadzor ima jednako, ako ne i veće znanje od onoga koga kontrolira. Ako se ipak pretpostavi da su egzaminatori nadzirali samo nekoliko najvažnijih formalno-pravnih i materijalno-pravnih elemenata pravnih poslova, onda se pri tom gubi iz vida da je takva kontrola sasvim neefikasna, jer joj izmiče veliko mnoštvo i šarenilo pravnih propisa, koji se, doduše, mogu smatrati finesama, ali čije nepridržavanje može uzrokovati pobitnost ili ništavost pravnog posla, a da i ne govorimo o tome da su mnogi pravni poslovi zabranjeni i kažnjivi, tako da bi verifikacijom od strane egzaminatora, ako ništa drugo, a ono bar odgovornost za te poslove pala na egzaminatore, a ne više na stranke. Uostalom, na primjer, Krčki statut traži da egzaminator bude pismen, što je dovoljna ilustracija kakav se nivo znanja egzaminatora tražio u našim komunama.

[30] Brač, 1, 4. Sacramentum buccarii. Usp. Brač, Ref. 3, 1. V. Statutum et reformationes insulae Brachia MHJSM, vol. IX, Zagreb 1904. (priredio K. Kadlec).

Ovome treba dodati još i odlučujući argument protiv Šufflayeve i Kostrenčićeve teorije, tj. okolnost da su egzaminatori »ispitivali« i ovjeravali također i odluke općinskih vlasti, presude i arbitražne odluke (Rab, Trogir), a bilo bi apsurdno tvrditi da su egzaminatori nadzirali rad općinskih vlasti i sudova s formalne i materijalne strane.

Iz svega naprijed navedenog treba odbiti kao netočna i površna također i mišljenja Strohala i Barade.

Što se pak tiče Beucova shvaćanja egzaminatora kao kontrolora prometa nekretnina i zaštitnika posjedovnih odnosa, treba reći da njegovo mišljenje svakako izaziva pažnju, tim više što Beuc izričito kaže da je spomenuta nadležnost egzaminatora tek osnov postanka, a ne tvrdi da je to nadležnost egzaminatora u razvijenoj formi te službe, i tim više što upravo takve oblike egzaminatorove djelatnosti nalazimo u Braču i Hvaru. Ipak, moramo reći da bit službe egzaminatora nalazimo u nečemu sasvim drugom.

Naime, nakon svega što smo već istakli i pošto smo naveli najvažnije odredbe o egzaminatorima, sadržane u statutima gradova Hrvatskog primorja i Dalmacije, izlazi, čini nam se, upravo evidentno jasno da se bit egzaminatorske službe sastojala naprosto u službenoj ovjeri notarskih i službenih dokumenata. Bez te ovjere notarske i službene isprave naprosto nisu imale javnu vjeru. Prema tome, nadzor nad formalnom i materijalnom pravilnošću samo je akcesorij osnovne dužnosti egzaminatora.

Egzaminatorova ovjera isprave nije bila nešto što je tek izvana pridodavano ispravi radi njene veće formalne i materijalne točnosti, već je ta ovjera bila sastavni, pa čak i najvažniji element javne vjere srednjovjekovne isprave, dakako tek od 13. stoljeća, otkako se služba egzaminatora i pojavljuje. Ovo je pogotovo očigledno ako ponovno posebno upozorimo na odredbu Zadarskog statuta po kojoj notarska isprava postaje pravnosnažna tek potpisom egzaminatora, što je, uostalom, važilo i u drugim komunama, i ako ponovno naglasimo da Rapski i Trogirski statut propisuju da egzaminatori ovjeravaju i odluke općinskih vlasti, presude i aribtražne odluke.

To znači da notarska isprava u Dalmaciji od 13. stoljeća dalje nije imala javnu vjeru sama po sebi. Javna vjera priznavala se samo notarskoj ispravi koju je ovjerio egzaminator.

Ovim smo pokušali dati naše rješenje problema funkcije egzaminatora u našim primorskim srednjovjekovnim komunama.

Smatramo da time naš zadatak nije iscrpljen. Čini nam se da treba naći odgovor na još dva pitanja:

1. da li je tko vršio službu sličnu službi egzaminatora u onim komunama u kojima nije bilo egzaminatora i tko je to bio.

2. odakle potječe služba egzaminatora.

IV.

Rekli smo da se funkcija egzaminatora sastojala u ovjeri javnih isprava, u davanju javne vjere notarskim i drugim službenim ispravama.

Tu funkciju vršili su u Istri vicedomini.

Prema Tršćanskom statutu iz 1350. g. notarsku ispravu upisuje najprije notar u svoju notarsku knjigu, a nakon toga se ona upisuje i u knjigu koju vode vicedomini.[31] Ispravu je trebalo »vicedominirati« u roku od jedne godine od njena sastavljanja.[32]

Najstariji sačuvani Tršćanski statut (vjerojatno iz godine 1318) nema još odredbi o vicedominima ni o njihovu verificiranju notarskih isprava, što nas ne treba čuditi ako uzmemo u obzir da je odredba o vicedominima i njihovu obveznom ovjeravanju javnih isprava donijeta tek 1. siječnja 1322. godine.[33] I zaista, u Tršćanskim ispravama do 1321. godine ne nalazimo uz potpis notara nikakav drugi službeni potpis koji bi ovjeravao notarske isprave,[34] a nakon 1322. godine notarske isprave obavezno imaju verifikaciju dvojice vicedomina.[35]

Statut Kopra također propisuje da notarsku ispravu treba predočiti vicedominu, koji je čita i upisuje u svoju knjigu. Nakon toga, drugi vicedominus uspoređuje zajedno s notarom upis u knjigu sa samom ispravom, pa onda oba vicedomina potpisuju ispravu.[36]

I u Ižuli notarske isprave verificiraju dva vicedomina, osim ako je jedan od njih opravdano odsutan, u kojem slučaju se ta okolnost zabilježuje u ispravu.[37]

U Piranu su također bili donijeti iscrpni propisi o ovjeravanju isprava od strane vicedomina. Svakako je čudno da statuti iz godina 1307. i 1322. uopće ne spominju tu općinsku službu i da je ona regulirana tek u statutu od 1358. godine, a da se ipak vicedomini pojavljuju u funkciji ovjerovitelja notarskih isprava već od 1258. pa sve do 1280. godine[38] i da nakon toga dolazi, doduše, do duljeg prekida, ali već nakon 1325. godine naila-

[31] Trst (1350) 1, 22. V. M. de Szombathely, Statuti di Trieste del 1350, Trst 1930. Egzaminatore i vicedomine usporedio je već U. Inchiostri, n. dj., str. 78.

[32] G. Calacione, Il diritto privato negli statuti di Trieste, Archeografo triestino, ser. IV, vol. XXIX–XXX, Trst 1967–1968, str. 27.

[33] C. de Franceschi, Chartularium piranense, I Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria (u daljem tekstu: Atti e memorie), vol. XXXVI, Poreč 1924, str. XLVIII.

[34] V. npr. isprave iz g. 1295. do 1321. u L. Parentin, Regesto di 85 documenti inediti dell'Archivio capitolare di Trieste, Archeografo triestino, ser. IV, vol. XXVII–XXVIII, Trst 1965–1966, str. 148–156.

[35] N. dj., str. 157. i dalje (isprave iz g. 1323. i dalje).

[36] Kopar, 3, 17. De officio Vicedominorum et eorum salario: sve isprave najprije notari »in authentico debeant scribi et scriptis Partes cum ipsis instrumentis coram Vicedomino... debeant pervenire«. Vicedomini ih čitaju i »in suis quaternis debeant abreuiare... Et iis scriptis unus Vicedominorum ad minus teneatur cum Notario illa auscultare, et ambo scribant Vicedomini quod auscultaueint cum Notario ipsa instrumenta«. V. Statuta Iustinopolis, Venetiis 1668.

[37] Ižula, 3, 78. Quando il V. Domino sarà chiamato al far di alcun Instrumento. V. L. Morteani, Isola e i suoi statuti, Atti e memorie, vol. III–V, Poreč 1887–1889.

[38] C. De Franceschi, n. dj., str. XLII.

zimo na općinske knjige vicedomina,[39] doduše prije 1358. godine na čuvanju kod suca ili kancelara, a tek nakon te godine kod samih vicedomina.[40] Prema statutu iz 1358. godine[41] vicedomini se biraju na jednu godinu, a isprave im treba predočiti u roku od 15 dana pošto ih notar sastavi. Jedan od vicedomina čita ispravu pred strankom pa je onda upisuje u svoju knjigu, a nakon toga oba vicedomina potpisuju ispravu. Ako se pak radi o oporuci, vicedominus ide s notarom do osobe koja želi učiniti oporuku pa pošto oporuku sastavi notar, vicedominus je preuzima i čuva u svojem uredu. U roku od 15 dana po smrti oporučitelja dolazi notar i upisuje oporuku u knjigu vicedomina. Nakon toga uspoređuje se upis u knjigu sa samom oporukom tako da vicedominus čita knjigu, a notar ispravu, pa onda obratno, tj. vicedominus čita ispravu, a notar knjigu.

Prema tome, uspoređivanje čitanjem isprave i knjige vrši se dvostruko.[42] Tek nakon toga potpisuju se oba vicedomina.[43]

Kod dvostranih pravnih poslova dužnost je vicedomina da naredi strankama zakletvu da je pravni posao što ga stranke pred notarom i vicedominom sklapaju istinit, a ne fiktivan. Konačno, općinski glasnik treba da izvrši i uobičajene proklamacije.[44]

Konačno, vicedomine srećemo i u Puli. Prema Puljskom statutu biraju se dva vicedomina na godinu dana. Oni potpisuju sve isprave. Isprave nepotpisane od vicedomina ne uživaju javnu vjeru.[45]

Ostali istarski gradovi nisu uveli ustanovu vicedomina.

U Novigradu je isprave ovjeravala općinska vlast, ali ne putem posebnih službenika – vicedomina – već putem potestata. U protivnom isprava nije uživala javnu vjeru.[46] Drugdje (Dvigrad, Motovun, Grožnjan, Buzet, Umag) notarska je isprava i bez službene ovjere imala javnu vjeru, s time da je u Dvigradu kancelar bio dužan da ispravu upiše »in et super autentico libro regiminis Duorum Castrorum«.[47]

[39] N. dj., str. XLVII; v. i nastavak kartulara u Atti e memorie, vol. XLVII, fasc. I i II, Poreč 1935. i vol. L, fasc. I i II, Poreč 1938.

[40] C. de Franceschi, Gli statuti del Comune di Pirano del 1307 confrontati con quelli del 1332 e del 1358, Venezia 1960, str. XII i dalje.

[41] N. dj. (1358), 1, 16, Capitulare vicedominorum.

[42] Na istom mjestu: »... ita quod omne testamentum duplice ascultetur«.

[43] Oni se potpisuju ovako: »ego vicedominus predictum testamentum cum notario diligenter auscultaui et me subscripsi« (na istom mjestu).

[44] Na istom mjestu.

[45] Pula, 1, 10. De ellectione uel confirmatione vicedominorum etc. »...et si dicta instrumenta non fuerunt vicedominata eis non adhibetur fides aliqua«. V. B. Benussi, Statuto del Comune di Pola, Atti e memorie, vol. XXVII, Poreč 1911.

[46] Novigrad, 1, 19. Potestat je ovako potpisivao: »Mi T. podestà de Zidanuova co mia man scripsi«. Statut nastavlja: »E senza tal suscrizion non vaija lo instrumento.« L. Parentin, Statuti di Cittanova, Atti e memorie, vol. XIV (n. s.), Venecija 1966.

[47] Dvigrad, 129. Quod cancelarij dimitant instrumenta inbreviata. V. M. Zjačić, Dvigradski statut, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci, sv. VI–VII, Rijeka 1961–1962; L. Morteoni, Storia di Montona, Archeografo triestino, vol. XIX i XX, Trst 1894. i 1895; D. Klen, Statut Grožnjana, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci, br. VIII–IX, Rijeka 1964; M. Zjačić, Statut Buzetske općine, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci, VIII–IX i X, Rijeka 1963–1965; B. Benussi, Lo statuto del comune di Umago, Atti e memorie, vol. VIII, Poreč 1892.

Beuc je registriranje notarskih isprava od strane vicedomina u Istri shvatio kao »jamstvo da su notari . . . zaista upisali pravni posao kako su ugovorne stranke zahtijevale«.[48] Čini nam se izvan sumnje da funkciju vicedomina u Trstu, Kopru, Izuli, Piranu i Puli, a potestata u Novigradu treba shvatiti kao verificiranje notarskih isprava, a ne tek kao nadzor i »jamstvo«. Vicedomini (a u Novigradu potestat) svojom su ovjerom davali javnu vjeru notarskoj ispravi na isti način na koji su to vršili egzaminatori u Hrvatskom primorju i Dalmaciji. Bez te ovjere isprava ne vrijedi.[49]

Uostalom, i u komunama Hrvatskog primorja i Dalmacije nailazimo na službene osobe koje nisu egzaminatori, a koje vrše funkciju verificiranja javnih isprava.

Tako u Cresu sve isprave o prometu nekretnina ovjerava knez, dakako, pošto općinski glasnik učini propisane proklamacije.[50]

Čak i u Krku, gdje je bila, kao što znamo, uvedena služba egzaminatora, nalazimo slučajeve gdje je ispravu ovjeravao potknežin.[51]

Već smo vidjeli da se u Senju g. 1292. ovjerovitelj potpisao kao potknežin i kao egzaminator.

Na Braču i Hvaru je isprave ovjeravao potestat,[52] što nam samo potvrđuje da je brački i hvarski egzaminator samo po imenu jednak egzaminatorima drugih komuna.

Na krajnjem jugu Jadrana nailazimo također na službenu ovjeru isprava. Na Lastovu je ovjeru vršio knez.[53]

U Dubrovniku je ovjeru isprava vršio jedan sudac.[54]

Tako je bilo i u Kotoru[55] i Budvi[56] sve do uvođenja još jedne službene osobe, auditora, koja je zajedno sa sucem vršila ovjeru isprava slično kao što su to radili drugdje egzaminatori, vicedomini, potknežini i potestat.[57]

[48] I. Beuc, Osnovi statutarnog prava u Istri, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, god. XII, br. 3–4, Zagreb 1962, str. 188. i dalje.

[49] Vicedomini su u istarske komune po de Franceschiju recipirani iz Friulija, gdje Constitutiones Patriae Foroiulii, objavljeni negdje između 1366. i 1368, spominju osam »autenticatores et vicedomini« (De Franceschi, Chartularium Piranense I, ser. XLVII). Svakako, njih više nema u 17. st., kao što se vidi iz Statuti della Patria del Friuli, Udine 1673, Delli nodari; 48. Se si possa prouare, e quando per Testimonij atti publici; 119. Delli testamenti itd.

[50] Cres, 207. Salla sottoscrittion da esser fatta per lo conte in li Instrumenti. V. Statuto di Cherso et Ossero, Venetiis 1640.

[51] Smičiklas, Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, XIII, str. 242. (1362): »Ego Nicolaus vicecomes manum misi«; n. dj., str. 94 (1371): »Ego Matthaeus vicecomes manum misi; Ego Nicola iudex praedictus manum misi.«

[52] Smičiklas, n. dj., VIII, str. 163. (g. 1308): »Ego Marinus potestas Fare et Braçe me subscripsi« (radi se o presudi); str. 306. (zamjena); str. 313. (oporuka); IX, str. 310. (iz g. 1326. također oporuka).

[53] G. Čremošnik, Notarske listine iz Lastova, Spomenik XCI Srpske kraljevske akademije, g. 1311.: »Ego Johannes de Finis comes Laste manum meam interposui.«

[54] Smičiklas, n. dj., III, str. 278–280. (1228. g.) iz notarske zakletve: ». . . ut nullam cartam tabelli faciam sine iudice iurato, qui et testis sit«.

[55] Smičiklas, n. dj., III, str. 194. (g. 1221): ». . . nulla carta de lege non scribatur misi in curia coram iudicibus. Et quicumque voluerit facere chartam, non possint facere chartam nisi ambobus partes presentes fuerint et in hunc modum testes adsint cum uno de iudicibus.« Inače karta ne važi i ne može se upotrijebiti pred sudom.

Na kraju ovog poglavlja osvrnut ćemo se na usporedbu što je Stipišić[58] pravi između auditora u Kotoru, auskultatora u Istri i egzaminatora u Dalmaciji. Stipišić ispravno zaključuje da se radi o jednoj te istoj službi. Ipak bismo htjeli nadodati da u Istri nije postojala služba auskultatora, već je ovjeru notarskih isprava u primorskim istarskim gradićima vršio vicedominus. Stipišić je bio zaveden formulom »auscultatum per me . . .«, pa je iz nje zaključio o postojanju auskultatora.[59] Iz riječi »auscultatum« može se ipak doći do zaključka o tehnici ovjere. Naime, kao što smo već u ovoj glavi imali prilike da istaknemo, u Piranu se ovjera notarskih isprava vršila na taj način što su notar i jedan vicedominus čitali knjigu vicedomina i ispravu, i to dva puta, tako da je jedan od njih čitao a drugi slušao. To bismo u današnje vrijeme nazvali uspoređivanjem. Zato formula »ego vicedominus . . . cum notario . . . auscultavi . . .« znači »ja vicedominus . . . zajedno s notarom . . . usporedio sam . . .«. Uostalom, ovjera prijepisa vrši se najčešće još i danas tako da sudski ili općinski službenik ili stranka čita, a drugi sudski ili općinski službenik sluša i uspoređuje.

V.

Stipišić kaže[60] »da se nigdje na susjednom Zapadu ne javlja ova funkcija (sc. institucija egzaminatora)«. Uostalom, ni drugi naši istraživači nisu pokušali pronaći izvore ove institucije izvan naših krajeva, već su samo pokušavali da dokuče ulogu i funkciju egzaminatora u našim krajevima (vidi pod I).

To je u najmanju ruku čudno. Naime, već je a priori nevjerojatno da bi se u Istri i Dalmaciji baš posve autohtono razvila jedna osebujna ustanova bez ikakvog utjecaja izvana, i to još pod različitim imenima (vicedominus, egzaminator, auditor).

S druge strane, ako uopće pokušamo da potražimo izvore toj instituciji, prvo ćemo svratiti svoj pogled na Veneciju jer je ona kao snažan trgovački centar i značajan političko-pomorski faktor igrala prvorazrednu ulogu na istočnoj obali Jadrana u čitavom srednjem vijeku.

[56] Budva, 124. De Carta del nodaro con il statuto. Notarska isprava praví se »con due o tre guarenti et uno delli giudici«. V. Statuta et leges civitatis Buduae, Civitatis Scardonae et insulae Lesinae, MHJSM, vol. III, Zagreb 1882/1883.

[57] Budva 260. Che il notaro non scriva carta senza il giudice et auditore; Kotor 386 (iz 1351. g.), Quod iudex et auditor se subscribant in cartis alioquin non valeat. V. Statuta ciuitatis Cathari, Venetiis 1616. Ali već i prije te statutarne odredbe nalazimo auditora u Kotoru. Tako iz A. Mayer, Kotorski spomenici, vol. I, Zagreb 1951, pod br. 31, saznajemo da je auditor prisustvovao sastavljanju isprava već 25. VII 1326.

[58] Stipišić, n. dj., str. 120.

[59] Stipišićev auskultator zapravo je vicedominus. To se vidi već i po tome što u jednom od navedenih primjera stoji: »Auscultatum per me . . . notarium Ravennae«, a znamo iz puljskog statuta (1, 10) »quod nullus possit esse vicedominus nisi sit notarius . . .«.

[60] Stipišić, n. dj., str. 120.

I zaista, u Veneciji je g. 1204. bila uvedena služba egzaminatora. Njegov je zadatak, prema Pertileu, bio ispitivanje ugovora o nekretninama i stavljanje potpisa na ispravu kako bi se izbjegle sumnje o vremenu sastavljanja isprave.[61] U godini 1288. uvedena je i posebna knjiga u koju su egzaminatori upisivali ugovore o nekretninama.[62]

Na taj način pitanje porijekla službe egzaminatora rješava se bez ikakvih poteškoća.[63] U Veneciji se nazivaju čas iudices, čas examinatores, a čas iudices examinatores. Nešto slično nalazimo u Zadru, gdje se ti općinski službenici zovu izmjenično examinatores i iudices examinatores.

Ali ne samo ime već i vrijeme postanka ukazuje na njihovu venecijansku provenijenciju. Naime, u ispravama iz naših srednjovjekovnih komuna pojavljuju se egzaminatori prvi puta ovim redoslijedom:

- na Krku godine 1306. na nekoj punomoći: »Ego Moises de Duyno examinator manum misi«,[64]
- u Senju godine 1292. na nekom darovanju: »Ego Beneuenetus vicecomes Segnie examinator manum misi«,[65]
- na Rabu godine 1228. u vezi s nekom izjavom: »Ego A. presbiter examinator manum misi«,[66]
- na Pagu godine 1347. u vezi s nekom kupoprodajom: »Ego Planaç Meduanig iudex examinator manum missi (!)«,[67]
- u Zadru godine 1229. u vezi s nekom namirom: »Ego Filippus filius Jacobi Petri mortui examinator manu mea scripsi«,[68]
- u Šibeniku godine 1243. u vezi sa zakupom: »Ego Vulcina de Curtisia exsaminator (!) pono manum mesam«,[69]
- u Trogiru godine 1238. u vezi s dotatnom obvezom: »Ego Donatus examinator precepto Dese . . . manum meam mitto«,[70]
- u Splitu godine 1247. u vezi s raspoložbom u povodu smrti: »Ego Martinus Crisogoni examinator manum meam mitto«.[71]

[61] A. Pertile, Storia del diritto italiano, IV, Torino 1893, str. 245.

[62] Pertile, n. dj., isto mjesto.

[63] Riječ examinator nalazimo i u langobardskom pravnom području, ali ne funkciju u smislu venecijanskog i našeg egzaminatora. Usp. Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, III, g. 1884, str. 338, s. v. examinator. Da je egzaminator venecijanskog porijekla tvrdi kategorički već i E. Mayer u Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen, Zeitschrift der Savigny-Stiftung, sv. 24, g. 1903; v. i tal. prijevod u Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria vol. XXII, fasc. 3 i 4, Poreč, 1907. U. Inchiostri, n. dj., str. 390, smatra da se funkcija egzaminatora nije razvijala pod neposrednim utjecajem Venecije, ali da se bolje izgradila služeći se venecijanskim primjerom (». . . se non si sviluppa . . . per diretta influenza veneziana, certo si delinea e determina meglio su l'esempio di quella [sc. Venecija] . . .«). Međutim, nijedan od tih pisaca ne analizira i ne uspoređuje nadležnosti venecijanskog i dalmatinskog egzaminatora.

[64] Smičiklas, n. dj., VIII, str. 116.

[65] N. dj., VII, str. 82.

[66] N. dj., III, str. 282.

[67] N. dj., XI, str. 400.

[68] N. dj., III, str. 309.

[69] N. dj., IV, str. 209.

[70] N. dj., IV, str. 58.

[71] N. dj., IV, str. 322.

Premda se može tu i tamo govoriti o slučajnosti čuvanja ili nestanka isprava, ipak upada u oči da se prvi egzaminatori pojavljuju u Rabu i Zadru, dakle u komunama koje su izvan svake sumnje bile pod najjačim venecijanskim utjecajem. Nakon toga dolaze egzaminatori u Trogiru, Šibeniku i Splitu, a tek na prijelazu između 13. i 14. stoljeća njih nalazimo u Senju i Krku, gdje je venecijanski utjecaj manje izrazit.

Dakle, i vrijeme i naziv službe upućuju na Veneciju. Što se pak tiče same funkcije, tu stvar nije bila tako jednostavna. Naime, u Veneciji je nadležnost sudaca egzaminatora prema statutu J. Tiepola iz g. 1242. obuhvaćala naročito:

1. ovjeru iskaza svjedoka u izvanparničnom postupku,[72] potpisuju dva egzaminatora;
2. ovjeru uvjerenja izdanih po službenoj dužnosti u povodu prijenosa vlasništva nad nekretninama, ako su ta uvjerenja izdali sami egzaminatori;[73]
3. ovjeru isprava koje izdaje nepodijeljeni sin obitelji (filius familias). I ovdje su potrebni potpisi dvaju egzaminatora, a isprava važi tek nakon očeve smrti, osim ako otac nije javnom ispravom odobrio sinu da se obvezuje ispravama;
4. ovjeru isprava djece bez roditelja ispod 18 godina; ovjeravaju također dva egzaminatora;[74]
5. ovjeru isprava osiguranja povećanog miraza. Naime, ako je za vrijeme braka došlo do povećanja miraza, isprava o osiguranju tog povećanja važi samo ako su stvar provjerila i ispravu potpisala dva egzaminatora, očito radi zaštite muževih vjerovnika;[75]
6. ovjeru izjave dužnika koji je primio tuđa dobra na rogadiju ili kolegancij u, o rezultatu njegova rada s tim dobrima. Dakako da vjerovnik može dokazivati i drukčiji rezultat posla.[77] Ova ovjera zapravo ulazi pod vrstu nadležnosti po t. 1, ali je venecijanski statut posebno normira očigledno zbog njene važnosti za Veneciju kao pomorsko-trgovački grad;
7. razmatranje i pripuštanje prigovora (clamor) protiv otuđenja nekretnina;[78]

[72] Stat. Ven. 1, 24. De breviariorum examinatione fienda per iudices examinatores. Oni se zaklinju da »... universas testificationes sive breviaria ... examinabunt et si persone vel testes ... idonei eis apperuerint et quod veritatem dicant ... in eis subscribere non recusabunt«.

[73] Na istom mjestu.

[74] Stat. ven. 1, 37. Quod carta, quam facit filius familias, non valeat, nisi duo de examinatoribus in ea subscribant.

[75] Stat. ven. 1, 38. Qualiter fieri debeant carte per orphanos infra tempus XVIII annorum constitutos. Ovo važi tek od g. 1233, a do tog vremena bio je dovoljan potpis jednog egzaminatora.

[76] Stat. ven. 1, 56. Qualiter carta securitatis de augmento dotis fieri possit.

[77] Stat. ven. 3, 2. Quod qui receperit alicuius bona sive in rogadia sive in collegantia, suo creditori exprimat seriatim qualiter investiverit, vendiderit et egerit.

[78] Stat. ven. 3, 45. Nulli homini liceat clamare nisi prius veniat ad iudices, et cum eorum auctoritate clamet. Doduše, statut ne govori o sucima egzaminatorima, ali prema glosama statuta iz 14. stoljeća izlazi da se ovdje pod sucem razumijeva sudac egzaminator (Glosa ad stat. ven. 1, 56). V. R. Cessi, Gli statuti veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e le loro glosse, Venecija 1938.

8. ovjeru isprava o zalaganju nekretnina. Dva egzaminatora ispituju da li je zalaganje izvršeno »in fraudem« rođaka. Bez njihova potpisa zalaganje ne vrijedi;[79]

9. ovjeru isprava o darovanju nekretnina. Ispitivanje egzaminatora ide za tim da se utvrdi nije li darovanje izvršeno »in fraudem« neke osobe.[80]

10. Za nas je najinteresantniji postupak prodaje nekretnina. U Veneciji se u 13. stoljeću razlikovala prodaja na stari način od prodaje na novi način. Oba načina prodaje bila su pravovaljana, jedino su se razlikovala po nekim materijalno-pravnim posljedicama, u koje ovdje nećemo ulaziti.

Stari način prodaje sastojao se u tome što su stranke dale notaru učiniti ispravu o prodaji i što se nakon toga vršio postupak investicije i ishođenja službene isprave o prijelazu vlasništva nekretnine na kupca. Ako je u toku investicije došlo do prigovora otuđenju od strane kojeg rođaka, u kojem je on zatražio da ostvari svoje pravo prekupa, suci egzaminatori pozvali su prodavaoca i kupca da se zakunu na visinu cijene utvrđenu u ugovoru, pa je rođak koji je prigovorio mogao otkupiti zemljište po toj cijeni.[81]

Novi način prodaje sastojao se pak u tome što je prodavalac o namjeravanoj prodaji obavijestio suce egzaminatore, koji su nakon toga procijenili nekretninu i dali prethodnu obavijest o prodaji putem glasnika, i to u nedjelju pred crkvom sv. Marka, a u ponedjeljak, utorak i srijedu na Rialtu, tako, da svi interesenti mogu prijaviti svoju namjeru da kupe ponuđeno zemljište po procijenjenoj vrijednosti u roku od 30 dana nakon prvog oglasa i polože kauciju u visini od 10% od procijenjene vrijednosti nekretnine.[82] Investicija i sastav službene isprave o prijelazu vlasništva vrše se na isti način kao i pri prodaji na stari način. Zainteresirani rođaci imali su određeni popust, koji je već prema blizini srodstva iznosio od 4 do 8% procijenjenog iznosa.[83]

Stari način prodaje uklonjen je tek g. 1413.[84]

Zanimljivo je da su u Veneciji ovjeru vršila načelno dva egzaminatora zajedno, slično kao vicedomini u Istri. Obratno, u Hrvatskom primorju i Dalmaciji bio je dovoljan potpis jednog egzaminatora. Već se iz ovoga vidi da institucija egzaminatora nije mehanički prenesena iz Venecije u Hrvatsko primorje i Dalmaciju.

[79] Stat. ven. 5, 11. Si per pignus et sicuritatem dederit quis possessionem suam alteri.

[80] Stat. ven. 5, 12. Donatio non valeat nisi duo de examinatoribus subscripserint in cartula donationis.

[81] Stat. ven. 3, 42. Si vendiderit quid possessionem suam alicui, qui non sit propinquus vel lateraneus.

[82] Stat. ven. 3, 10. Qualiter possesiones vendi possunt secundum usum novum.

[83] Stat. ven. 3, 19. Qualis ordo debeat in propinquis emere volentibus obseruari; 3, 22. Quod filie venditoris ceteris propinquis de prole preponatur ad emendum; 3, 33. Qualiter liceat lateraneo possesionem venalem habere. Ovo je kasnije ukinuto (Stat. ven. 6, 35).

[84] Pertile, n. dj., str. 244.

Ali to nije sve. Funkcija egzaminatora u Veneciji nije identična funkciji egzaminatora u našim krajevima. To je lako ustanoviti ako se razmotri nadležnost egzaminatora u Veneciji i usporedi s nadležnošću egzaminatora u našim srednjovjekovnim komunama.

Čini nam se da možemo ustvrditi da je egzaminator uveden u pravni život Venecije zato da bi se službeno ovjerile izjave svjedoka koje su oni davali izvan parničnog postupka.

Rekli smo da je prema Pertileu zadatak egzaminatora bio ispitivanje ugovora o nekretninama. Ipak, stoji činjenica da su oni ispitivali samo ugovore o zalaganju i darovanju nekretnina. Što se pak tiče prodaje, ako se ona vršila na novi način, egzaminatori su doduše vršili funkciju procjenitelja nekretnina, ali to je sasvim nešto drugo nego ispitivanje ugovora o nekretninama. Osim toga, da je razlog uvođenja službe egzaminatora bio upravo ovjeravanje izjava svjedoka u izvanparničnom postupku, vidi se prema odredbi statuta po kojoj isprava o svjedočenju sastavljena prije 1204. godine nije trebalo da bude potpisana od egzaminatora, već je bilo dovoljno da je potpišu dva prizvana svjedoka i da je stranka naknadno osnaži svojom zakletvom. I onda statut nastavlja: »Hoc intelligimus de illis breviariis, que facta fuerint ante quam ordinati essent examinatores«.[85] Statut, dakle, povezuje uvođenje egzaminatora 1204. godine upravo s njihovim ovjeravanjem svjedočanstava. Nadalje, u tumačenju načina rada egzaminatora u rubrici koja je na neki način glavno mjesto u statutu, gdje se govori o egzaminatorima, statut navodi kako »pro testificationibus ... persone debeant eligi, quarum omnium vel ad minus duarum earum subscriptionibus in tantum robur habeant ... quod sine ... subscriptione nullius sint valentiae ...«[86] Način izražavanja statuta čini nam se da s dosta sigurnosti upućuje na to da se egzaminatori biraju upravo zato da bi ovjeravali izjave svjedoka.

Kako, s druge strane, znamo da je prodaja nekretnina na stari način ukinuta tek 1413. godine, a ta prodaja vršila se u svojoj prvoj fazi, tj. ispostavljanja isprave po notaru, bez sudjelovanja egzaminatora, treba iz toga izvući zaključak da ispitivanje i ovjera ugovora o nekretninama nisu bili razlog zbog kojeg je došlo do uspostavljanja službe egzaminatora.

Egzaminatori su, doduše, imali vrlo važnu ulogu pri prijenosu nekretnina. Rekli smo da i po novom i po starom načinu prodaje nekretnina, pošto je došlo do utvrđivanja stranaka, cijene i predmeta kupnje (po starom načinu: putem notarske karte; po novom načinu: nekom vrstom licitacijskog postupka pred egzaminatorima), dolazi do druge faze, tj. do uvođenja u posjed i spostavljanja noticije, tj. službene isprave o utvrđivanju novog vlasnika. U toj drugoj fazi egzaminatori igraju važnu ulogu.

[85] Stat. ven. 1, 29. De breviariis a certo tempore factis qualiter homo se potest tueri. V. i glosu toj rubrici, R. Cessi, n. dj., str. 62.

[86] Stat. ven., 1, 24.

Prije svega, dolazi do tzv. investicije sine proprio, koju naređuju egzaminatori,[87] a koja se sastoji u tome da na otuđenu nekretninu općinski službenik postavlja posebni karakteristični štap, guiffam. U ovom dijelu postupka novi vlasnik se još ne uvodi u posjed. Ova investicija trajala je po starom načinu 30 dana, po novom godinu dana.[88]

Ako je prva investicija prošla mirno, tj. bez prigovora (clamora), odnosno ako je parnica u povodu prigovora uspješno završena, dolazi do tzv. investicije cum proprio. Nju također naređuju suci egzaminatori,[89] a traje 30 dana. Dakako, zainteresirana osoba (npr. rođak koji bi se htio poslužiti svojim pravom prekupa) može i protiv investicije cum proprio podići prigovor (clamor).

Pošto je proteklo vrijeme investicije cum proprio bez prigovora ili pošto je parnica u povodu prigovora uspješno završena, suci egzaminatori sastavljaju noticiju, tj. službenu ispravu o svim pravno relevantnim činjenicama u pogledu prijelaza vlasništva nekretnina na novog vlasnika.[90]

Tek nakon ispostavljanja noticije dolazi do uvođenja u posjed novog vlasnika. Uvođenje u posjed vrši se tako da suci egzaminatori preko općinskog glasnika oglašavaju jedanput kod crkve sv. Marka, jedanput kod Rialta, a jedanput u župnoj crkvi gdje leži posjed prijelaz vlasništva na novog vlasnika,[91] pa nakon toga dužd preko svojih organa uvodi novog vlasnika u posjed.

Ako tome dodamo da suci egzaminatori odlučuju o tome da li će pripustiti prigovor (clamor) ili ne, onda smo uglavnom opisali ulogu egzaminatora pri prijenosu vlasništva i posjeda nekretnina u srednjovjekovnoj Veneciji.

Ako se sada vratimo na popis nadležnosti egzaminatora u Veneciji sredinom 13. stoljeća, onda u njemu po našem mišljenju možemo razabrati tri grupe ovlaštenja:

– prvu grupu obuhvaća t. 1) (ovjera iskaza svjedoka u izvanparničnom postupku). To je, kako nam se čini, osnovna i početna djelatnost egzaminatora. Najvjerojatnije je da su prije pojave egzaminatora takva svjedočanstva bila privatno sastavljena i po potrebi potvrđena, »ovjerena«, zakletvom zainteresirane stranke,[92]

– u drugu grupu ulazi nadležnost egzaminatora u postupku otuđenja nekretnina. Izvorno egzaminatori nisu uopće sudjelovali pri sastavljanju isprava (isprave su sastavljali notari) niti su sudjelovali pri uvođenju u

[87] R. Cessi, n. dj., glosa ad Stat. ven. 1, 5.

[88] Na istom mjestu, glosa ad Stat. ven. 3, 32. U pojedinosti ne možemo ulaziti. Usp. još i Stat. ven. 3, 11 i 6, 30.

[89] Na istom mjestu, glosa ad Stat. ven. 1, 56.

[90] Stat. ven. 3, 15.

[91] Stat. ven. 3, 36.

[92] R. Cessi, n. dj., glosa ad Stat. ven. 1, 29: »... Et nota quod poterat (tj. prije pojave egzaminatora) se tueri per sacramentum, quia in illis breviariis nulli subscribebant, sed duo teste rogati...«.

posjed (ovo je bila dužnost egzekutive, tj. dužda i njegovih službi), već su kao što smo to prikazali, vodili postupak u vezi s investiturom novog vlasnika.[93] Ovamo spadaju t. 2), 7) i 10),

–u treću grupu ulazi nadležnost egzaminatora u ostalim točkama (3–6, 8 i 9). Ova grupa je prilično heterogena, a sastoji se očigledno od raznih nadležnosti koje su nakon uvođenja službe egzaminatora u toku od 38 godina (tj. od 1204. godine, kao godine uvođenja te službe, do 1242. godine, tj. godine u kojoj je objavljen Tiepolov statut) postepeno dodjeljivane egzaminatorima. Naročito upadaju u oči t. 8) i 9), tj. zalaganje i darovanje nekretnina, koje nam dosta plastično predočuju kako je početna služba egzaminatora, koja se sastojala u službenom ovjeravanju svjedočanstava, polako prerasla u važnu službu, koja ispituje materijalno-pravnu stranu založnih i darovnih ugovora.

Zaključno možemo da kažemo da je služba egzaminatora prešla u Hrvatsko primorje i Dalmaciju u svojoj prvobitnoj funkciji, tj. u funkciji službene ovjere nekog pravnog akta, ali je nakon toga njen razvojni put bio samostalan. U Veneciji egzaminatori su počeli sve više da se bave ispitivanjem materijalno-pravne strane raznih ugovora, a nikad nisu dospjeli do položaja službenih ovjerovitelja svih vrsta isprava, bez čije ovjere isprava uopće ne važi, kao što se to dogodilo u Hrvatskom primorju i Dalmaciji. Obratno, u našim krajevima egzaminatori su zadržali svoj primarni značaj službene osobe koja ovjerovljuje neki pravni akt, samo se ta njihova dužnost daleko proširila preko početne uske namjene.

Razlika je karakteristična. Venecija kao pomorski i trgovački centar prvog reda davala je impuls mnogim pojavama u pravnom životu na obje obale Jadrana, zato nije čudo što se u njoj prvoj pojavljuju egzaminatori. Međutim, Venecija nije ni mogla ni htjela da oteža i upravo onemogući nabujali privredni život takvim u neku ruku apsurdnim zahtjevima po kojima bi notarska isprava vrijedila samo uz supotpis neke službene osobe. Drukčije je to u Istri, Hrvatskom primorju i Dalmaciji. Tamošnje komune bile su ipak na ivici velikog svjetskog trgovačkog prometa i mogle su sebi dopustiti »luksuz«, da se tako izrazimo, dodatne službene kontrole notarskim ispravama. Međutim, ni najmanje nas ne čudi da je u komunama s pojačanim trgovačkim životom službena ovjera notarskih isprava postala prije ili kasnije kočnicom napretka, koju su postepeno otklanjali. Najljepši primjer za to nalazimo u Trstu i Rijeci.

Prema Tršćanskom statutu iz 1421. godine[94] javnim ispravama i oporukama poklanja se vjera ako su ovjereni od vicedomina.[95] Prema istom

[93] Investitura putem posebnog štapa (guiffa) tipična je germanska pravna ustanova. Na žalost, ovdje je naprosto nemoguće ući u beskrajne labirinte odnosa između rimskog, langobardskog i franačkog prava, a naročito njihova međusobnog prožimanja na venecijanskom pravnom području.

[94] Statuti di Trieste del 1421, a cura di M. de Szombathely, Archeografo triestino, vol. XX, III serija, Trst 1935.

[95] Trst (1421) 2, 16: »... cuiuslibet generis instrumentis publicis et testamentis ... detur fides ... si ... fuerint vicedominata ...«.

statutu poklanja se vjera i vlastoručnim ispravama, ali samo »contra scribentem«.[96] Naknadne dopune smanjivale su postepeno potrebu vicedominiranja privatnih isprava, sve do zadnje dopune, koja jednostavno i savim uopćeno kaže da čak i »scripturae factae per manus tertiae personae cum subscriptione duorum . . . testium fides adhibeatur plenaria«.[97] Riječki pak statut iz g. 1530, premda je nemalim svojim dijelom reproducirao na donekle samostalan način mnoge odredbe Tršćanskog statuta iz 1421. godine, priznaje javnu vjeru (»plena fides«) javnim ispravama i oporukama ako su upisane »in quaterno magno Cancellariae terrae fluminis«.[98] Javne isprave u Rijeci se, dakle, ne vicedominiraju, niti je potreban potpis egzaminatora, ali je to zamijenjeno upisom u knjigu općinskog kancelara. Međutim, Riječki statut u cijelosti tako reći doslovce recipira odredbe Tršćanskog statuta iz 1421. u njegovu konačnom obliku o vjeri koja se poklanja vlastoručnim ispravama, a naročito ispravama što su ih pisale treće osobe uz potpis dvaju svjedoka,[99] što nije čudno ako uzmemo u obzir da je Riječki statut sastavljen g. 1530, tj. u vrijeme važenja Tršćanskog statuta iz godine 1421.[100]

VI.

Na kraju treba nešto reći i o samom pojmu javne vjere, kojeg smo se u ovom radu više puta dotakli. O javnoj vjeri u nas raspravlja jedino Kostrenčić u svojem djelu koje smo već više puta spominjali. Jasnom, jednostavnom i uvjerljivom prikazu pojma javne vjere u Kostrenčićevu djelu[101] jedva da bi što trebalo dodati. Međutim, u pogledu javne vjere notarskih isprava smatramo da ipak treba Kostrenčićeva izlaganja nadopuniti nekim razmišljanjima.

U skladu s vladajućom teorijom Kostrenčić navodi kako je »u tom . . . razvoju bio naročito važan momenat kad se u Italiji u XI v. notarski instrumenat, koji je do tog vremena bio karta (poslovna isprava – Geschäftsurkunde) pretvorila u noticiju (dokaznu ispravu, Beweisurkunde), jer je tim notar na kraju odbacio karakter svjedoka (testis sollemnis) u pravnom poslu u kome interveniše, a celu snagu svoje javne vere upotrebio za formalno-pravno utvrđivanje već sklopljenih poslova«. Drugim riječima, po Kostrenčiću notarska isprava samo dokazuje pravni posao, a nije materijalno-pravna pretpostavka njegove važnosti. Da vidimo da li je to tako. Uzet ćemo propise Splitskog statuta kao izvorni materijal za stvaranje zaključaka.

[96] Trst (1421) 2, 17.
[97] Trst (1421) 2, 17. Additio.
[98] Riječki statut iz 1530. 2. 13. De fide instrumentorum et aliarum scripturarum. V. Z. Herkov, Statuti grada Rijeke, Zagreb 1948.
[99] Rijeka, 2. 14. De fide data scripturis de manu propria.
[100] Tek 1550. godine Trst donosi novi statut. Od 1421. do 1550. godine dolazilo je samo do izmjena i dopuna statuta iz 1421. godine.
[101] Kostrenčić, n. dj., str. 1–4.

U obzir dolaze dvije glave. Najprije:

»... sve isprave za koje se iskaže da su javne (i učinjene) rukom nekog dobrog i zakonskog notara ne ruše se niti se mogu rušiti ili oboriti svjedocima«.[102]

I još:

»... o svim dvostranim pravnim poslovima, prodajama, dugovima i o svim ostalim ugovorima i otuđivanjima, izuzev o nekretninama i nepodijeljenim nasljedstvima, iznad 20 malih venecijanskih libara neka bude i treba da bude učinjena javna isprava, inače prodaja i otuđivanje i ugovor ne važi po samom pravu«.[103]

Prvonavedena odredba kao da jasno govori u prilog Kostrenčićevu mišljenju. Zaista, ako se u statutu kaže da se notarska isprava ne može oboriti svjedocima, onda to ne može značiti drugo nego da su notar i njegova isprava dokazna sredstva opstojnosti nekog ugovora, kao što su to i svjedoci, s time da se dokaz notarskom ispravom ne može oboriti dokazom putem svjedoka. Ipak, do sasvim drugog rezultata dolazimo ako analiziramo drugonavedenu odredbu. Po njoj je notarska isprava forma svih pravnih poslova čija vrijednost prelazi 20 libara.[104] Dakle, ako neki ugovor nije učinjen u formi notarske isprave, a vrijednost prelazi 20 libara, takav ugovor ne važi, bez obzira na to da li su stranke htjele taj posao ili ne. Notarska isprava za pravne poslove preko 20 libara nije, dakle, dokazno sredstvo koje na neki način stoji izvan pravno relevantne volje stranaka i izvan ugovora, već je ona forma tog ugovora, ona je sastavni dio tog ugovora, tako da ugovora i nema ako nema te forme.

To znači da se prema Splitskom statutu bitno razlikovala forma pravnih poslova ispod i iznad 20 libara. Do 20 libara forma je bila slobodna. Stranke su mogle izabrati formu koju su htjele. One su ugovor mogle sklopiti pismeno ili usmeno. Ali, ako su odlučile da ugovor sklope u obliku javne isprave, onda je dokazna snaga te isprave bila toliko jača od protudokaza svjedocima da se takav protudokaz nije ni pripuštao. Naprotiv, ako je vrijednost ugovorene stvari prelazila 20 libara, onda je notarska isprava po Splitskom statutu bila isključiva forma u kojoj je ugovor uopće mogao biti sklopljen. Bez te forme stranke nisu mogle da

[102] Split, 2, 12. Quod instrumenta publica non infringantur per testes: »... omnia instrumenta, que apparerent esse publica per manum alicuius boni notarij et legalis, non infringantur, nec infringi aut rumpi possint per testes«. Po Kostrenčiću se radi o opreznom izražavanju, tj. ovdje se govori o notarskim instrumentima koji bi izgledali kao da ih je sastavio neki notar. Nama se čini da »apparerent« nema za svrhu oprezno izražavanje, već da znači naprosto »za koje se iskaže«. Uostalom, to i nije baš bitno.

[103] Split, 2, 17. De uenditionibus et alijs contractibus, qualiter debent fieri instrumenta: »... quod de omnibus conuentionibus, uenditionibus, debitis et de omnibus alijs contractibus et alienationibus, excepto de possessionibus et hereditatibus indiuisis a XX librarum Venetorum paruorum supra fiat et fieri debeat publicum instrumentum, alias uenditio et alienatio et contractus non ualeat ipso iure«.

[104] Za nekretnine i nepodijeljena nasljedstva čak u svakom slučaju, bez obzira na vrijednost.

proizvedu željeni pravni efekat. Drugim riječima, notarska isprava za takve poslove nije dokazno sredstvo. Prema tome, Kostrenčićevo mišljenje je za Split točno samo za ugovore ispod 20 libara.

Dakako da Split nije bio osamljen slučaj. I u ostalim gradovima važili su slični propisi.[105]

Navedimo još npr. statut Krka, po kojem je za određene vrste pravnih poslova propisana pravna forma notarske isprave koju potpisuju bar dva pozvana svjedoka (testes rogati), od kojih jedan treba da bude prisežnik.[106]

Ako je tako, onda to znači da se pojam javne vjere ne bi mogao bez daljega primjenjivati na notarske isprave, bez obzira da li su bile egzaminirane (vicedominirane i sl.) ili ne. Naime, čini nam se da su ne samo egzaminatori, vicedomini i auditori već i same notarske isprave, vjerojatno čak i prije pojave egzaminatora, bile sastavni dio pravnog posla, odnosno da su pripadale među takve neophodne formalnosti pravnog posla bez kojih pravni posao nije uopće važio. Ili, drugim riječima, ne radi se o jačim ili slabijim dokaznim sredstvima, i ne radi se o jačoj ili slabijoj javnoj vjeri pojedinog dokaza. Međutim, kako je tema našeg rada obuhvaćala egzaminatore, njihovu funkciju i porijeklo, u ovo pitanje nećemo dalje ulaziti. Ovdje smo ga nabacili samo s razloga što se u povodu ispitivanja službe egzaminatora pojavio pojam javne vjere, pa smo bili prisiljeni da se i njega dotaknemo.

[105] Dakako, ovo ne znači da je notarska isprava morala biti jedinom i isključivom formom pojedinog pravnog posla. Doduše po Beucu »ostavine čija je vrijednost prelazila 100 libri malenih mletačkih dinara, mogle su se oporučiti samo pismenom oporukom, koju je sastavio zadarski notar« (Beuc, Statut zadarske komune iz 1305. g., str. 703). Ovo bi značilo da je za oporuku iznad 100 libri potrebna forma notarske isprave. Ipak Zadarski statut po našem mišljenju kaže nešto drugo. Naime, po njemu se oporuka može sastaviti na različite načine. Jedan od tih načina je vlastoručno pisana oporuka zapečaćena pečatom oporučitelja i pohranjena u jednom od šest u statutu taksativno nabrojenih mjesta. Takva vlastoručna oporuka važi u svakom slučaju, bez obzira na vrijednost (Zadar, 3, 105). Naprotiv, ako je oporučitelj odlučio da učini oporuku putem notara, onda je u slučaju da je vrijednost ostavine premašivala 100 malih venecijanskih dinara bilo potrebno poštovati određeni broj formalnosti, navedenih u statutu (među ostalim potpis jedne službene osobe, naime, prokuratora općine, egzaminatora ili suca, čitanje oporuke pred dva svjedoka itd.): Zadar 3, 106.

[106] Krk, 1, 78. De stipulatione instrumentorum et ordine superinde servando: »... in chartis et instrumentis, tam de venditionibus, donationibus et permutationibus rerum stabilium, quam de pignorationibus vel hypothechis, renuntiis, cessionibus, feudis, livellis, confessionibus et quetationibus semper fiant duo vel tres testes ... inter quos unus fiat iuratus, et sint rogati; quae chartae ... fieri ... debeant per manum publici notarii ... Et, si talia praemissa facta et scripta per manum alterius fuerint qui non esset notarius authenticus, apostolicus aut imperialis ... tunc ... non admittatur nec fides ei adhibeatur.« Ovdje ne možemo ulaziti u pitanje prisežnika, jer bi nas to predaleko odvelo.

Josip Šarinić

HRVATSKA POLITIKA U KREŠIĆEVIM PISMIMA U PARIZ

(1. VIII 1867 – 18. VI 1870)

I POGLAVLJE

HRVATSKA U ŠEZDESETIM GODINAMA 19. STOLJEĆA – HISTORIJSKI OKVIR KREŠIĆEVIH PISAMA

A) GOSPODARSTVO I SOCIJALNI ODNOSI

Preporodno pokoljenje tridesetih godina 19. stoljeća nije u svojem daljem djelovanju ostalo jedinstveno. Jedan njegov dio unosio je u hrvatsku politiku i javni život uopće buržoasko-demokratske ideje evropskog Zapada zahtijevajući revolucionaran obračun s feudalizmom. Drugi se je pak dio otvoreno povezivao s reakcionarnom aristokracijom u strahu pred gubitkom klasnih povlastica. Među urednicima Slavenskog juga uz građane po podrijetlu Stanka Vraza i Ivana Mažuranića nalazimo i istaknutog hrvatskog feudalca Ivana Kukuljevića.[1] Kukuljević je na saboru god. 1848. branio povijesnu ulogu plemstva u Hrvatskoj pred sve jačim napadima predstavnika demokratske ljevice. Uza sve to on je pripadao Kušlanovu i Krestićevu revolucionarnom krugu oko »Slavenskog juga«, koji su u odlučnim časovima pobjede političke reakcije mnogi napuštali.

Pedesetih godina 19. stoljeća Mažuranić i Gaj se opredjeljuju za političku reakciju, a na istoj poziciji naći će se i uvodničari, pa i urednici napredne četrdesetosmaške štampe Medaković, Stojanović i A. Uhernik.[2] U kasnijim godinama njihov se utjecaj u hrvatskoj politici i javnom životu ne osjeća. Mažuranićev je utjecaj, međutim, veoma velik, osobito u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. stoljeća.

[1] Slavenski jug, broj 1, od 6. kolovoza 1846.

[2] Vaso Bogdanov, Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848/9, u svjetlu naše četrdesetosmaške štampe, str. 12.

Gospodarstvo i socijalni odnosi mnogostruko se isprepliću s politikom hrvatskoga društva i određuju je u cjelini. Stavovi pojedinaca i socijalnih grupa prema aktualnim pitanjima podređeni su ekonomskim interesima što ih pojedinci i socijalne grupe žele ostvariti.

I u starijoj povijesti hrvatskoga društva bilo je tako. Kada je politika prosvijećenoga apsolutizma, inače u skladu s manufakturnom proizvodnjom u užoj Austriji, došla u sukob s nerazvijenim proizvodnim snagama Hrvatske, »stališi i redovi« zahtijevali su u »Instructio dominorum ablegatorum« god. 1790. da se ukine patent o emancipaciji, »jer da vlastela ne mogu živjeti uz tolike sloboštine kmetova«.[3] Takav je zahtjev bio izraz gospodarske nerazvijenosti Hrvatske i socijalnih odnosa, što je Hrvatsku upućivalo na savezništvo s kraljevinom Ugarskom.

Oko polovice 19. stoljeća gospodarska se slika hrvatskog društva postupno mijenja. Intenzivnija društvena podjela rada stvara veće sukobe između socijalnih grupa, plemstvo odstupa i građanstvo ga u politici Hrvatske smjenjuje. Ono je kao socijalna grupa progresivno, u politici prema kraljevini Ugarskoj i Austriji kolebljivo i relativno siromašno.

I u Hrvatskoj se u krilu feudalnog društva rađao buržoaski društveni poredak. Gospodarski razvitak Hrvatske, međutim, nije mogao građanskoj klasi hrvatskoga društva dati onakovu ekonomsku podlogu kakvu je ta klasa imala u Francuskoj god. 1789. Zbog toga se buržoasko-demokratska revolucija hrvatskoga društva vršila sredinom 19. stoljeća postupnim odstupanjima feudalne klase.

Na saboru god. 1848. nije u pitanju ukidanje kmetstva, nego osiguranje odštete feudalnoj klasi. Najvažnije socijalno pitanje o kojemu je raspravljao taj sabor jest – seljačko pitanje. U saborskoj raspravi o ovom pitanju došle su do izraza klasne suprotnosti hrvatskoga društva. Za ocjenu socijalnih odnosa zanimljiv je ovaj odlomak iz spomenute rasprave:

– Slavoljub Vrbančić: Povela se je riječ o onoj stranki naroda s kojom se je dosad kao s robovima postupalo . . .

– Ivan Kukuljević: Što se tiče onog da su seljaci bili pod ropstvom i ja to tvrdim. Ali nisu oni sami bili, već je bio čitav narod. S druge strane tajim da je plemstvo to učinilo, nego je to duh feudalski, duh stranih naroda koji želi samo sve podjarmiti i gospodovati. Dužnost je naša tu ljagu od plemstva hrvatskoga odbaciti jer ne stoji da su Mađari sami puk oslobodili. Oni to nikada ne bi učinili bez upliva Evrope.

– Josip Bunjik: Znamo što se dogodilo oko godine 1808, zatim 1814, najposlije prije 10 godina kroz očinsku ljubav spahija – revolucija. Valja sada prepriječiti da se to isto ne dogodi. Mi smo nešto počeli o ukinuću urbara, ono je ponajprije izišlo od mađarskoga ministarstva, pa smo i mi ovo isto iz straha da se ne dogodi revolucija učinili.

– Zastupnik iz Prečeca Pavlec: Dakle, naš narod nije imao historiju kroz 200 godina ropstva. Sve što se o slavi naroda govori to je samo slava aristokracije, a slava našega naroda bila je ropstvo.

[3] Dr Rudolf Horvat, Najnovije doba hrvatske povijesti, str. 15.

Jelačićevim dekretom od 28. travnja 1848. »ukinut« je u Hrvatskoj feudalizam. Engels kaže da se feudalizam u XV vijeku nalazio u punom raspadanju u cijeloj zapadnoj Evropi.[4] U Hrvatskoj i Ugarskoj on se nalazio u punom raspadanju tek u 19. stoljeću. Tek u tom stoljeću razvijenija robno-novčana privreda ekonomski povezuje hrvatske pokrajine stvarajući nacionalno tržište. U tridesetim godinama 19. stoljeća Janko Drašković je u svojoj *disertaciji* predlagao osnivanje banke, radi unapređivanja kapitalističke proizvodnje i trgovine i izgradnje trgovačke mornarice na Jadranu.[5] Organizator hrvatske privrede polovicom 19. stoljeća bio je Ambroz Vranicani. Njegov parobrod »Sloga« prevozio je žito iz Zemuna u Sisak i Karlovac, a strateške ceste graničarskih generala, koje Karlovac spajaju s morem, dobivaju polovicom stoljeća privredni karakter.

Buržoasko-demokratski preobražaj hrvatskoga društva dobio je svoj politički izraz u »Narodnim zahtijevanjima« velike narodne skupštine od 25. ožujka 1848. Osnovne ideje tih »zahtijevanja« za demokratski preobražaj i stvaranje nacionalne samostalnosti zastupali su u štampi Bogoslav Šulek, Dragojlo Kušlan i Nikola Krestić, okupljeni oko »Slavenskog juga«, beogradskog »Branislava« i »Saborskih novina«. Spomenuta »narodna zahtijevanja«, kao i suvremena publicistika, tražila su narodnu vladu odgovornu narodnom predstavništvu, uvođenje hrvatskog jezika u upravu i školstvo, narodno predstavništvo izabrano na temelju općeg izbornog prava bez obzira na stalež, oslobođenje seljaštva. Sve su to zahtjevi buržoasko-demokratskog razvitka društva.

U žezdesetim godinama 19. stoljeća Hrvatska je u golemoj većini agrarna zemlja. Industrija se sporo razvija. Prva industrijska poduzeća u Hrvatskoj, koja predstavljaju znatniju koncentraciju kapitala, vezana su uz poljoprivrednu proizvodnju. Mlinarska industrija razvijena je tamo gdje su se stjecali prometni putovi, najprije vodeni i cestovni, a kasnije i željeznički. Na samom početku 19. stoljeća, god. 1804, izgrađen je veliki mlin na Mrežnici u Mrzlom Polju, nešto kasnije mlin kraj Duge Rese, Pongratzov mlin na valjke u Karlovcu. Karlovac je potkraj 18. stoljeća bio važno trgovačko središte, osobito trgovine žitaricama. Imućni karlovački građani dobrim su dijelom bili i inicijatori preporodnih ideja tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća. U svojoj knjizi »Temelji žitne trgovine« Karlovčanin Jožef Šipuš govori i o potrebi jedinstvenog književnog jezika i kreditu, kao aktualnim pitanjima hrvatskoga društva svojeg vremena.[6] Uvođenjem tih »novo iznajđenih mašina« primitivne

[4] Friedrich Engels, O propadanju feudalizma i nastajanju buržoazije, u izdanju Kulture, biblioteka marksizma-lenjinizma, 1951. Str. 10.

[5] »Za bolje uvesti pravicu ovu i za olakotiti prevraćaj novaca i za protiviti se hlinovnikom nesramnijem korisno bi bilo državnu ungarsku banku osnovati . . . «

[6] Jožef Šipuš, Temelji žitne trgovine, Zagreb, 1796, u tiskari Maksimilijana Vrhovca. »Tko može premijume podiluvati po 100, 200 do 1000 zlatnih dukatov za jedan ili drugi posao ili mašinu novu iznajdenu? Ter ljude njihovu pamet i razuma probudivati, muku i trud ustrpit naplatiti ne žaleći nikakav potrošak nit riziku, samo ako se obećana fajda i dobro opštinsko svojemu koncu dovede«.

se kožarnice u Zagrebu i Karlovcu pretvaraju u tvornice. U doba nastanka hrvatsko-ugarske nagodbe, najvažnijeg političkog događaja šezdesetih godina, hrvatska privreda ima još pretežno značaj sitne robne proizvodnje. U najvećoj hrvatskoj industriji šezdesetih godina radi tek 180 radnika. Hrvatska je agrarna zemlja jer golema većina njezina stanovništva živi na selu. Građanstvo, ukoliko je domaćeg podrijetla, ne živi od industrijske proizvodnje nego je u velikoj većini činovnik tuđinske, protunarodne vlasti. Potkraj sedamdesetih godina 19. stoljeća bilo je zaposleno u industriji svega 2,3% stanovništva Hrvatske. Struktura hrvatskoga građanstva, osobito njegovo ispreplitanje s plemstvom u višim činovničkim zvanjima, ima svoj korijen u ekonomici toga društva. Kolebljivost i neodlučnost građanske klase u politici i socijalnim odnosima, feudalni duh u politici šezdesetih i sedamdesetih godina uvjetovan je sporošću u razvoju kapitalističke ekonomike. Poslije nagodbe god. 1868. stvoreni su takvi politički odnosi Hrvatske prema kraljevini Ugarskoj i Austriji koji su predstavljali prepreku bržem privrednom razvitku hrvatskoga društva.

Hrvatsko građanstvo nije imalo gotovo nikakvih veza s narodom, politiku toga građanstva seljaštvo nije prihvaćalo kao svoju, niti je građanstvo pokretalo seljački narod u borbu za svoje klasne ciljeve. Uostalom, građanska je klasa žezdesetih godina uz rijetke izuzetke stranog podrijetla. Sve do sredine 19. stoljeća građanstvo se u Hrvatskoj obnavljalo u veoma uskom, zatvorenom krugu ili dolaskom stranaca. Bili su to Nijemci, Mađari pa, što više, i Grci. Balaši, Baueri, Karali, Demeter, Anastas Popović, npr. Pet godina poslije Jelačićeva dekreta o ukidanju kmetstva Bachov građanski zakonik je iz temelja promijenio socijalne odnose selo-grad, ali nove generacije građanstva regrutirane sa sela pristići će na vodstvo hrvatske politike tek kasnije. Hrvatsko-ugarska nagodba bit će tada već svršen čin.

O tome kako je živio narod prije Jelačićeva dekreta obavješćuje nas Bogoslav Šulek.[7] Socijalni odnosi između podložnika i vlastele općenito su poznatiji, pa ih ne treba prikazivati. U vojnoj krajini, međutim, narod nije bio kmet. »Ako i nije krajišnik morao vlastelinu na tlaku – kaže Bogoslav Šulek – a ono je morao eraru, ako nije platio poreza, a ono je platio mito ... ako ga i nisu lovili za vojsku, to je bilo samo zato jer je bio rođen vojnik«.

Feudalizam je u Hrvatskoj »ukinut« na teret naroda. Poreski obveznici morali su za otkup urbarskih daća platiti 16,500.000 for., a za otkup gornice, pašarine, žirovine itd. još 5,500.000 for. Uz nepovoljne političke okolnosti stvorene hrvatsko-ugarskom nagodbom taj teret bio je znatnija zapreka bržem privrednom razvitku hrvatskoga društva, jer se taj kapital trošio većim dijelom izvan Hrvatske.

O socijalnom sastavu zagrebačkog stanovništva četrdesetih godina 19. stoljeća govori Vaso Bogdanov koji ovdje vidi »konzervativno plemstvo, reakcionarno više svećenstvo i crnožuti oficirski kor«.[8] Građanstva kao

[7] Dr Bogoslav Šulek, Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882, Zagreb 1883, str. 98.

[8] Vaso Bogdanov, Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848/49, str. 42.

da među ovim stanovništvom i nema. Dvadeset godina kasnije, u šezdesetim godinama 19. stoljeća koje nas ovdje zanimaju, tuđinsko je jezgro zagrebačkoga građanstva bilo još veoma jako. To se vidi iz katastarske snimke Zagreba izdane god. 1864. Uz pekara Majcena, trgovca Krešića, tiskara i posjednika Jakića nalazimo niz kućevlasnika s prezimenima Koller, Weigelhofer, Fuchs, Gavella, Schwarz, Baumgartner, Alth, Potz, Hermann, Taitl, Buratti. U vremenu o kojem govorimo sve su to stranci koji nisu mogli imati veze s domaćom, nacionalnom tradicijom.

Šezdesetih godina 19. stoljeća osnivaju se u Zagrebu tri velika poduzeća koja zapošljavaju jedan dio siromašnijeg građanstva. God. 1862. osnovan je Zagrebački paromlin, 1869. Tvornica koža, a 1872. braća Pongratz osnivaju tvornicu pokućstva, kasnije parketa. U drugoj polovici 19. stoljeća, iako glavni grad Trojedne kraljevine, Zagreb ima relativno malen broj stanovnika. God. 1857. imao je 16.657, god. 1860. 19.857, dvadeset godina poslije – 1880. god. tek 28.268 stanovnika. Uostalom, ni sama Trojedna kraljevina po broju stanovnika nije bila velika. Prema popisu od mjeseca listopada 1857. (i naknadnim ispravcima god. 1862) Trojedna kraljevina je imala 2,053.993 stanovnika, od kojih se tek 9,56% bavilo građanskim zanimanjem. Uzme li se u obzir samo Hrvatska i Slavonija, onda je taj postotak i niži: 8,72%. U Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini najmanji postotak stanovništva živio je u gradovima – 1,90%. U Dalmaciji je bilo najviše gradskoga stanovništva, i to 24,91%.[9]

Stanovništvo Trojedne kraljevine u šezdesetim godinama 19. stoljeća živjelo je u 30 gradova (Hrvatska i Slavonija – nosilac politike Trojedne kraljevine imala ih je samo 9), 22 predgrađa, 110 trgovišta i 5.347 sela. Spomenuti statistički podaci ne odnose se na Petrovaradinsku regimentu.

Promatra li se struktura hrvatskoga društva šezdesetih godina po zanimanjima, izlazi da se relativno veći broj ljudi bavio tzv. intelektualnim zvanjima nego privredom. U Trojednoi kraljevini tada je prema spomenutom popisu bilo 9.000 svećenika i činovnika. To je bila ona glasačka mašina, ovisna o državi ili crkvi, s pomoću koje je Levin Rauch protiv volje slobodnoga građanstva, u većini siromašnog i zato bez prava glasa, nametnuo hrvatskome narodu nagodbu s kraljevinom Ugarskom.

Trgovaca, tvorničara i obrtnika imala je Trojedna kraljevina god. 1864. oko 20.000. Bio je velik broj najamnih radnika: pomoćnika u trgovini, obrtništvu i gospodarstvu – 322.320, a slugu i nadničara – 34.062. Statistika bilježi i 190.728 ljudi koji žive od kapitala investiranog u nekretninama.

Omjer gradskoga stanovništva Dalmacije prema gradskom stanovništvu Hrvatske i Slavonije s Vojnom krajinom (24,91% : 8,72% : 1,90%) daje naoko veliku prednost Dalmaciji, ali iz detaljnije analize privrede

[9] Prva izložba Dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. Mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu, glavnome gradu Trojedne Kraljevine. U Zagrebu, 1864, str. 23.

Trojedne kraljevine tih godina izlazi ipak da je Hrvatska i Slavonija bila trgovački i industrijski razvijenija. Usporedi li se, brodograđevni obrt Hrvatskoga primorja i Dalmacije, dobiva se ova slika. U Bakru, Kraljevici i Rijeci bilo je 12 brodogradilišta, u kojima je u razdoblju od pet godina (1858–1863) izgrađeno 31.280,73 t. pomorskog brodovlja. Brodograđevni materijal nabavljao se iz različitih zemalja: drvo iz Hrvatske, željezo iz Slovenije i Engleske, bakar iz Ugarske, Rusije i Engleske. God. 1863. bilo je uposleno na primorskim brodogradilištima 320 radnika i majstora. Godine 1861. izgrađeno je, međutim, u svim dalmatinskim brodogradilištima samo 1589 t. brodova različite veličine. Osim tvornice likera u Zadru, dva parna mlina – u Šibeniku i Gružu, nekoliko strojeva za cijeđenje maslinova ulja – industrijske proizvodnje u Dalmaciji gotovo i nije bilo.

Dok je od trgovine u Hrvatskoj i Slavoniji živjelo 0,33% gradskoga stanovništva, u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini taj je postotak veoma nizak: 0,009. U Dalmaciji se približava hrvatsko-slavonskom prosjeku – 0,30%. U Dalmaciji je 3,28% gradskoga stanovništva živjelo od brodarstva i ribarstva. Koncentracija gradskoga stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji veća je nego u Dalmaciji, iako je postotak gradskoga stanovništva u Dalmaciji veći. Broj stanovnika u hrvatsko-slavonskim gradovima bio je veći nego u dalmatinskim: Zagreb – 16.657, Rijeka – 10.500, Osijek – 13.200, Varaždin – 10.203, Karlovac – 5.100, Bakar – 5.070, Zadar – 7.300, Split – 10.700, Šibenik – 5.400, Dubrovnik – 5.500.

Hrvatska je šezdesetih godina ležala na dobrim vodenim, cestovnim a kasnije i željezničkim putovima koji su spajali podunavske zemlje s jadranskim lukama. Industrijska proizvodnja u Hrvatskoj imala je dovoljno sirovina i dobre veze s inozemnim tržištima. Hrvatska industrija proizvodi proizvode koji su tipični za ovu fazu industrijskog razvitka. To su opeka i crijep, svijeće, sapun, šećer, pivo, proizvodi mlinarske industrije. Brašno iz hrvatskih mlinova prodaje se u Austriji, Americi, na srednjem Istoku, u Južnoj Africi, istočnoj Indiji i Engleskoj. Trgovačke veze hrvatskih privrednika šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća bile su veoma žive i mnogostrane. Karakteristično je za hrvatsku industriju ovog vremena da ona nije koncentrirana u većim gradovima, nego je razmještena gotovo po cijeloj zemlji, uglavnom prema izvorima sirovina ili pogodnijim prometnim vezama. Poslije nagodbe industrija iz Hrvatske bježi u kraljevinu Ugarsku, kamo je odvlači poreska politika peštanske vlade.

U Čerovici nedaleko Rijeke osnovana je god. 1852. tvornica kemijskih proizvoda (solne i salitrene kiseline, modre galice i amonijaka). Ova je tvornica prodavala svoje proizvode u Italiju, Tirol, Štajersku, Kranjsku, Ugarsku i Dalmaciju. God. 1828. podignuta je na Rijeci, tvornica papira, koja je šezdesetih godina 19. stoljeća upošljavala od 600 do 800 radnika. Ta riječka tvornica papira »Smith i Meynier« izvozila je papir različitih vrsta na Istok, u Grčku, istočnu Indiju, Južnu Ameriku i Englesku. Ona je imala svoja vlastita skladišta u Carigradu, Londonu i Trstu. Industrija ulja razvijena je bila u Osijeku gdje se je nalazila i

tvornica šibica. Hrvatska i Vojna krajina bile su bogate voskom, pa je bila razvijena i proizvodnja voštanih svijeća, i to u Zagrebu, Karlovcu Rijeci i Varaždinu. Tvornice suhomesnate robe nalazile su se u Osijeku i Zagrebu, a na Rijeci ribljih konzervi.

Kolike su socijalne razlike postojale u stanovništvu Hrvatske, pokazuje i podatak da je tvornica duhana na Rijeci u razdoblju 1858–1861. upošljavala 2.400 radnika, dok je tvornica duhana u Varaždinu god. 1860. obustavila proizvodnju zbog – nestašice radne snage.

Tekstilna je industrija bila još u samom početku. U tvornici platna za jedra na Rijeci proizvodnja se vršila na svega 7 razboja. Svilarnica je šezdesetih godina bilo u Osijeku. Sve su one bile vlasništvo F. Scheya.

U ovo vrijeme industrijskog razvitka hrvatskoga društva mlinarska industrija je bila na prvom mjestu. Samo na području riječke Trgovačko-obrtničke komore bilo je 98 mlinova, a u Slavoniji 489, uglavnom vodenica. Ni mlinovi na parni pogon nisu bili rijetkost. U Hrvatskoj i Slavoniji bilo ih je šezdesetih godina osam. »Stabilimento comerciale di farine« osnovan je god. 1830. u Žaklju s godišnjim kapacitetom od 200.000 metričkih centi brašna. Žitarice su se za ovaj mlin dopremale iz Rusije, Rumunjske i Banata. Na samom početku šezdesetih godina, god. 1860. i 1862, podignuti su parni mlinovi u Varaždinu i Zagrebu. Slavonski parni mlinovi u Osijeku, Nuštru, Virovitici i Vukovaru vrše proizvodnju s godišnjim kapacitetom od 228.000 metričkih centi brašna. Uz veliki mlin u Pansalu osnovana je 1845. tvornica tjestenine s dnevnim kapacitetom od 30 metričkih centi. Ova je tvornica svoje proizvode izvozila u Italiju, Tursku i Brazil. U Zagrebu su žezdesetih godina postojale dvije tvornice tjestetine. Takvih tvornica ima, međutim, najviše u riječkom kotaru, odakle su mogućnosti izvoza bile najpovoljnije.

Metalna je industrija poput tekstilne u šezdesetim godinama bila na samom početku. Pedesetih je godina bila osnovana na Rijeci ljevaonica željeza, s mogućnošću zaposlenja 400 radnika, ali bez dovoljno kapitala. God. 1857. radilo je u njoj samo 35 radnika. Kao sirovinu upotrebljavala je strano željezo, omjer prema domaćem 4 : 1. Na području Vojne krajine vršila se proizvodnja željeza u Petrovoj gori i uz rudnik željeza u Trgovi.

Gospodarski i brodski strojevi su se ponajviše uvozili. Šezdesetih godina 19. stoljeća otpočinje i njihova proizvodnja u Trojednoj kraljevini. Središte brodograđevne industrije, kao i proizvodnje brodskih strojeva je Rijeka. U svega dvije godine šezdesetih godina (1862–1864) izrađeno je na Rijeci šest brodskih strojeva s ukupno 1390 HP.

Uz rudnik željeza Rude kraj Samobora postojala je i talionica. Uz ovaj industrijski način proizvodnje željeza i njegove obrade obrađivalo se željezo i u obrtnim radionicama kojih je bilo gotovo po svim većim gradovima.

Spomenuto je već da je god. 1860. varaždinska tvornica duhana obustavila proizvodnju zbog pomanjkanja radne snage. Feudalna tradicija ostavila je ovdje duboke tragove. Za veći industrijski zamah nedostajalo je u hrvatskom društvu šezdesetih godina kapitala. Novčanih zavoda u

Trojednoj kraljevini ima malo. Pomanjkanje novaca osjeća se u trgovini, industriji i obrtu. Na banskoj konferenciji god. 1862. bilo je potaknuto pitanje osnivanja »vjeresione«. Bila su sastavljena i pravila po kojima bi ona mogla otpočeti s djelovanjem čim bi se upisalo 1000 dionica, ali »visoka vlada« nije pristala na njezino osnivanje. Na Rijeci je djelovala »Uzajemna vjeresiona blagajna« koja je financirala manje trgovce i obrtnike. Realna vjeresiona, osnovana u Zagrebu god. 1859, davala je kredit na nepokretni posjed. Tom vjeresionom je upravljalo Kraljevsko namjesničko vijeće preko Hrv.-slav. odbora. Bio je to kapital austrijske narodne banke.[10] Prva hrv.-slav. štedionica u Zagrebu osnovana je god. 1846. s upisom 400 dionica u vrijednosti od 4.000 for. srebra. Po poslovanju ove zagrebačke štedionice vidi se kako je novčani promet u zemlji imao tendenciju naglog porasta. Novčani promet Prve hrv.-slav. štedionice god. 1853. bio je 749.203 for., god. 1856. 1,311.364 for., da bi se za svega deset godina od osnutka popeo na sumu od 3,925.675 for. Sredinom šezdesetih godina bila je i u Osijeku pokrenuta akcija oko osnivanja štedionice na temelju dioničarskog društva. Dionice su već bile upisane i sakupljena dovoljna novčana sredstva, ali su osnutak štedionice zabranile »više vlasti«.

U samoj nagodbenoj godini osnovana je bila Hrvatska escomptna banka s kapitalom od pola milijuna forinti. Sedamdesetih godina 19. stoljeća promet se u bankama Trojedne kraljevine naglo povećava. God. 1872. osnovana je Zagrebačka štedionica s temeljnim ulogom od 100.000 for., a godinu dana kasnije osnovana je i Hrvatska komercijalna banka s kapitalom od pola milijuna forinti.

Ne ulazeći ovdje u raspravljanje pitanja čiji je to bio kapital, domaći ili strani, valja istaći činjenicu da je ovaj sve veći promet novca i njegova koncentracija u bankama predstavljao veće mogućnosti kreditiranja industrije i trgovine, kao temelja narodnog gospodarstva hrvatskoga društva u vrijeme kada se u njemu vršio intenzivan preobražaj u građansko-kapitalističkom smislu. Mlada hrvatska nacija u nastajanju postavljala je u politici društva programe koje je gospodarski razvitak Hrvatske pred nju postavljao.

[10] Osim Austrijske narodne banke s dioničkim kapitalom od 109,384.590 for. (rezervni fond 10,871.961 for.) djelovala su u Austrijskoj carevini još četiri bankovna zavoda, i to Donjoaustrijsko escomptno društvo (21,000.000 for.), Kreditni zavod za trgovinu i obrt (105,000.000 for.), Tršćanska komercijalna banka (5,000.000 for.) i Ugarska komercijalna banka (2,100.000 for.).

U svega pet bankovnih zavoda koncentriran je bio kapital u visini od 242,484.590 for., s izdanim dionicama u vrijednosti od 180,984.590 for. i rezervnim fondom u iznosu od 11,790.336 for. *Zabrana viših vlasti* za osnivanje banaka u Zagrebu, Osijeku itd. u skladu je s ovom koncentracijom financijskog kapitala u neslavenskim dijelovima Monarhije.

(Oesterreich auf der internationalen Ausstellung 1862. im Auftrage des k. k. Ministeriums für Handel und Volkswirtschaft von prof. dr Jos. Arenstein, Wien, 1862, str. XXIX.)

B) POLITIKA

1. Austrijska državna kriza pedesetih godina

Revolucija u Mađarskoj svladana je intervencijom ruske caristička vojske god. 1849. Još u toku revolucije, 4. ožujka 1849, oktroiranim ustavom utvrđeno je uređenje poslijeratne Austrije kao nerazdijeljive i nerazdružive ustavne nasljedne monarhije. Usprkos intervenciji Ivana Kukuljevića i suprotstavljanju Banskog vijeća – tadašnje hrvatske vlade – ustav je proglašen i u Hrvatskoj 6. rujna 1849.[1] Naredbom austrijskog ministarstva unutarnjih poslova od 12. lipnja 1850. izmijenjena je bila i politička uprava u Hrvatskoj. Ostalo je i nadalje Bansko vijeće s banom, s tim da su Hrvatska i Slavonija podijeljene na šest županija u kojima su izvršnu vlast mjesto dotadašnjih županijskih odbora vršili c. i kr. vrhovni župani. Od 1. siječnja 1852. započinje u Austriji Bachov aspolutizam. U toku ovog apsolutizma ponovno je promijenjena politička uprava u Hrvatskoj, i to 30. travnja 1854. Bansko vijeće u Zagrebu pretvoreno je u *C. i kr. namjesništvo* koje je bilo vrhovna zemaljska politička oblast za Hrvatsku i Slavoniju. Vlast namjesničkog vijeća (hrvatske vlade sve do nagodbe) protezala se na političku i redarstvenu upravu, bogoštovlje i nastavu, poljodjelstvo, trgovinu i neke poslove državnog graditeljstva. Hrvatska i Slavonija podijeljene su sada na pet administrativnih oblasti – županija, kojima upravljaju c. i kr. okružni predstojnici. Njemački se jezik uveo u upravu i postaje nastavni jezik u svim hrvatskim školama. Ta suspenzija ustavnosti trajala je u Hrvatskoj sve do 16. siječnja 1861.

Ova pobjeda bečke državne politike prema Trojednoj kraljevini i kraljevini Ugarskoj doživjela je naskoro slom zahvaljujući otporu ovih kraljevina, ali i diplomatskoj igri evropskih država u pedestim godinama 19. stoljeća, u kojoj se je carevina Austrija našla usamljena. Diplomatska aktivnost evropskih država, njihovo angažiranje oko rješavanja Istočnog pitanja dovelo je Austriju u izolaciju, te se ona u pedesetim godinama nalazi u neprestanoj obrani svog položaja »evropske velesile«.

U prvoj polovici pedesetih godina Rusija Nikole I pokreće rješavanje Istočnog pitanja okupacijom podunavskih kneževina Vlaške i Moldavske. Francuska Napoleona III i Engleska, to su i očekivale. Njihove ujedinjene ratne mornarice nalazile su se već u istočnom dijelu Sredozemnog mora, te je tako započeo krimski rat u kojem su se Rusi proslavili čuvenom obranom Sevastopolja i, kasnije, izvanrednom spretnošću svoje diplomacije na Pariskom kongresu god. 1856. Austriji su krimski rat i rješavanje Istočnog pitanja zadavali mnogo briga, i ona se u spletu impe-

[1] 9. kolovoza 1849. pisao je Ivan Kukuljević banu Josipu Jelačiću: Ako primimo načela oktroiranog ustava, onda se odričemo političke sile našega sabora, odričemo se one starinske vlasti koju smo uvijek sa svim pravom zahtijevali za naše banove kao potkraljeve, odričemo se krepkoga saveza sa našom Krajinom koja je naša krv, odričemo se napokon težnje za sjedinjenjem slavenskih naših susjeda u Dalmaciji, Istri, Kranjskoj itd., koji su za našim savezom hlepili jedino zato što su u nama vidjeli neku jakost i silu.

rijalističkih proturječnosti između Rusije, Engleske i Francuske nije znala snaći. Odlikovala se osim toga nedosljednošću, nesposobnošću i vrludanjem. Okupacijom podunavskih kneževina u vrijeme krimskog rata proigrala je Austrija prijateljstvo Rusije i poslužila kao sredstvo za pritisak u diplomatskoj igri velikih evropskih partnera. Pedesetih godina Austrija je još jednom upala u klopku inteligentne francuske diplomacije i ratovala je s Talijanima, da bi od Talijana francuski car dobio dvije pokrajine, Savoju i grofoviju Nizzu.

Prema sporazumu između sardinskog premijera Cavoura i Napoleona III (u Plombieresu 20. srpnja 1858) Francuska i Sardinija trebale su da zarate s Austrijom, u cilju da Francuska dobije od Sardinskog kraljevstva Savoju i Nizzu, a Sardinija od Austrije Lombardiju i Veneciju. Pri tom su francuski diplomati u evropskim prijestolnicama uspješno obmanjivali austrijske, da će se Francuska u budućem sukobu Austrije i Sardinskog kraljevstva ograničiti samo na diplomatsku pomoć. Austriju je trebalo navesti da napadne Sardiniju, kako ne bi mogla računati na pomoć Pruske, što je Austrija i učinila. U mjesecu travnju 1859. predao je austrijski ministar vanjskih poslova, Buol von Schauenstein, Sardiniji ultimatum, i rat je započeo. Saveznici su porazili austrijsku vojsku kod Montebella i Magente. Austrija je u ovom ratu doživjela poraz i kod Solferina. Aranžer rata Napoleon III postigao je Savoju i Nizzu, a Austrija je po drugi put u ovih deset godina doživjela potpuni poraz u svojoj vanjskoj politici.

Austrija je tako postala evropski problem poput Istočnog pitanja i austrijski vlastodršci morali su temeljito razmisliti o promjenama u unutrašnjoj i vanjskoj politici. U vanjskoj je politici Austrija doživljavala poraz za porazom, a u unutarnjoj je politici postajalo sve očitije da se nasilje neće moći dugo održati. Osim vanjske politike ministra Buola von Schauensteina i uprave Aleksandra Bacha, bilo je loše i s financijama ministra baruna Brucka. Državne su financije iskazivale godišnji deficit u iznosu od 280 milijuna forinti. Kada je vlada u mjesecu ožujku 1860. raspisala unutarnji zajam, od predviđenih 200 milijuna ubrala je tek 76. Bachov apsolutizam – treći apsolutizam austrijski u posljednjih sto godina – uperen protiv kraljevine Ugarske i Trojedne kraljevine doživio je slom. Polovicom god. 1859. Aleksandar Bach je smijenjen i poslan na sporedni kolosijek austrijske vanjske politike – za poslanika na papin dvor. Na njegovo mjesto je došao grof Agenor Goluhovski.

Tako je u početku šezdesetih godina 19. stoljeća otvorena austrijska državna kriza, koja će aktualizirati u politici Trojedne kraljevine ideje Manifesta naroda hrvatsko-slavonskoga sa sabora od god. 1848. Na ove ideje kao osnovu hrvatske politike šezdesetih godina vratit ćemo se kasnije, kada bude riječ o toj politici i njezinu odrazu u Krešićevim Pismima u Pariz.

Ima nekoliko momenata u sklopu austrijske državne krize bez kojih, kronološki prikazanih, nije moguće shvatiti političke događaje u Trojednoj kraljevini u ovom znamenitom desetljeću. Stoga ćemo ih ovdje u najkraćim crtama i prikazati.

a) Pojačano Carevinsko vijeće. Franjo Josip je 5. ožujka 1860. sazvao Carevinsko vijeće pojačano s 38 najuglednijih ljudi u Monarhiji, s namjerom da se s njima posavjetuje o tom kako da se izmijeni unutarnja politika u državi i povrati Austriji u pedesetim godinama uzdrmani ugled evropske velesile. Ovo je vijeće zasjedalo oko četiri mjeseca, a članovi su mu bili »listom velikaši, crkveni dostojanstvenici i kapitalisti«.[2] Iz Hrvatske je pozvan Ambroz Vranyczany, iz Slavonije đakovački biskup Strossmayer i iz Dalmacije knez F. Borelli. Tako je Trojedna kraljevina bila paritetno zastupljena u radu Carevinskog vijeća. »Od prvih sinova češkog naroda koji već tada bijaše u punom razvoju svojega preporoda ne pozvaše nikoga«[3] Ali su zato »pozvani sami ljudi koje car smatra konzervativnima, bezuvjetno odanima dinastiji, predstavnici su to aristokracije, najvišega klera, najistaknutiji imućnici. Taj skup počinje s vijećanjima 31. V, a završava vijećanja 23. IX 1860. Tenor je zahtjeva povratak na stare stališke pokrajinske ustave, zahtjev uperen jednako protiv carevoga birokratskog centralizma kao i protiv liberalnoga građanstva u kojemu ti konzervativci nazrijevaju opasnost prevlasti kozmopolitskoga elementa novca i elementa besposjedne inteligencije«.[4]

Rezultat vijećanja bio je zaključak da »ojačanje i uspješniji razvitak monarhije zahtijeva da se prizna historijsko-politički individualitet pojedinih zemalja« te da se svim zemljama monarhije prizna jednakost, autonomija u unutarnjoj upravi i zakonodavstvu i pravo zastupanja zajedničkih interesa države. Mađarski su velikaši u Carevinskom vijeću istupali »istodobno i kao prvi i glavni branitelji velevlasnog položaja habsburške monarhije i kao nepopustljivi predstavnici jedinstvene centralističke mađarske države i kao nepomirljivi protivnici federativnog uređenja monarhije«.[5]

b) Listopadska diploma i Veljački patent. Rezultat vijećanja Pojačanog carevinskog vijeća bila je Listopadska diploma. »Ističući svoje vladarsko pravo na osnovi Pragmatičke sankcije od 19. aprila 1713. i nerazdijeljivost pojedinih dijelova monarhije, car vraća Ugarskoj i Hrvatskoj ustav, a obećava ga ostalim zemljama. Iza toga pravi razliku između posala zajedničkim svim zemljama monarhije koje ima raspravljati državno vijeće (kao centralni parlamenat) i onih svake pojedine zemlje koji pripadaju djelokrugu zemaljskih sabora. Od zajedničkih posala mogu se porezi jedino sudjelovanjem (Mitwirkung) državnoga vijeća, a ostali poslovi rješavati tek privolom (Zustimung) njegovom«.[6] Tako je povjesničar Ferdo Šišić prikazao suštinu Listopadske diplome. On je u njoj vidio neku vrstu federalizma s centralnim parlamentom. Rudolf Horvat kaže da je veliko veselje zavladalo u Hrvatskoj kada je car i

[2] Najnovija svjetska povjest – L'histoire contemporaine, od 1815. do 1900. Francuski napisali Ch. Seignobos i A. Metin. Preveo Stjepan Radić, II dio, str. 284.

[3] Isto, str. 284. Bilješka Stjepana Radića.

[4] Josip Horvat, Ante Starčević, kulturno-povijesna slika. Zagreb, 1940, str. 175.

[5] Bilješka Stjepana Radića u knjizi Seignobos-Metin, L'Histoire contemporaine, str. 285.

[6] Ferdo Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda. Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1916, str. 312.

kralj Franjo Josip 20. listopada 1860. objelodanio tzv. Listopadsku diplomu. Martin Polić spominje »da je grad Karlovac, koji javno mnijenje ovoga vremena prozva radi patriotičnih vrlina njegova građanstva najdomorodnijim gradom, dao u slavu Listopadske diplome more patrio ispeći vola«.[7] Stjepan Radić je tvrdio da je hrvatska inteligencija bila protiv. »Mađarski upliv na hrvatsku gospodu bijaše tolik da je gotovo sva hrvatska inteligencija – narod još nije vodio politike – bila protiv ovomu ustavu«.[8]

Listopadska je diploma doista predviđala preustrojstvo habsburške monarhije u federalističkom smislu. Bila je to kratkotrajna politika Bachova nasljednika Goluhovskog. Ona je bila izraz stavova hrvatskih i ugarskih predstavnika na Pojačanom carevinskom vijeću. Te stavove zastupala je također poljska i češka aristokracija. Mađarska je politika, međutim, pošla sasvim drugim smjerom. Mađari nisu bili nikada za federativno uređenje habsburške monarhije, nego za podjelu vlasti između najjačih, što im je austro-ugarskom nagodbom god. 1867. i uspjelo. Evgenij Kvaternik osvrnuo se poslije nagodbe na takvu politiku »Strossmayerovacah« ovim riječima: »Stranka prava je nepobitnimi razlozi iz javnih i sukromnih djelah naših Strossmayerovacah dokazala da jim je glavna i izključiva politička sverha djelovanja ta: Hervatsku spraviti u parlamentarno jedinstvo s drugimi narodi Austrije, amo razumjevajući i Madjare, i turske Hervate med Unom i Timokom živuće, čim im to bude moguće postići, to je posljednja linija, to alfa i omega njihova nastojanja, to je onaj »ein einiges, grosses Oesterreich!«[9]

Prijedlozi za rješenje austrijske državne krize izraženi u Listopadskoj diplomi nisu mogli zadovoljiti bečke interese i stoga je federalistički kurs inauguriran Listopadskom diplomom bio veoma kratak. Ministar Goluhovski morao je odstupiti već potkraj god. 1860. Naslijedio ga je ministar Schmerling, centralist. *Veljačkim patentom* od 26. veljače 1861. austrijska državna politika se vraća na pozicije centralizma. Veljački patent je bio centralističko tumačenje Listopadske diplome. Prema Veljačkom patentu, treba i nadalje ostati središnje ministarstvo sa središnjim parlamentom za cijelu monarhiju. Zajednički parlamenat svih dijelova monarhije sastojat će se iz gornje i donje kuće. Njihov sastav je trebao onemogućiti slavensku federalističku politiku u monarhiji. U gornju kuću ulaze vojvode, biskupi i članovi koje imenuje car. Budući da se zakoni donose ravnopravnim sudjelovanjem domova, oni zapravo predstavljaju izraz careve volje.

Hrvatskoj i Ugarskoj daje Veljački patent pravo da na svojim saborima same odrede način na koji će biti zastupane u Carevinskom vijeću, kao središnjem parlamentu za sve dijelove monarhije. Za austrijske pokrajine, osim Dalmacije, taj se način u samom patentu propisuje.

[7] Martin Polić, Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilješkama iz političkoga, kulturnoga i družtvenoga života. Dio prvi. Zagreb, 1899, str. 13.

[8] Seignobos-Metin, L'histoire contemporaine. Bilješka Stjepana Radića, str. 285.

[9] Evgenij Kvaternik, Rieč u sgodno vrieme. Zagreb, 1870, str. 38.

Tako pred hrvatsku politiku u početku šezdesetih godina dolaze dva mučna problema. 1. odrediti državnopravni odnos Trojedne kraljevine prema kraljevini Ugarskoj i 2. odrediti državnopravni odnos Hrvatske prema habsburškoj monarhiji. Ovo je drugo pitanje zahtijevalo i sasvim konkretan odgovor, hoće li Trojedna kraljevina sudjelovati na Carevinskom vijeću kao središnjem parlamentu carstva.

2. *Politika Trojedne kraljevine u procesu preustrojstva habsburške monarhije u šezdesetim godinama 19. stoljeća*

1. Idejne osnove hrvatske politike u šezdesetim godinama 19. stoljeća.

Hrvatska politika na pragu šezdesetih godina 19. stoljeća ne počinje, nego nastavlja tamo gdje su stali najumniji njezini predstavnici poneseni revolucionarnim događajima god. 1848.

Idejne osnove te politike nalaze se u *Manifestu naroda hrvatsko-slavonskoga,* što ga je izdao hrvatski sabor god. 1848. Osnovni cilj i zadatak te politike je bio da Hrvati ostanu slobodan narod u slobodnom austrijskom carstvu. Terminologija će se kasnije ponešto izmijeniti, jedinstvenog austrijskog carstva će god. 1867. nestati, ali će njezina suština ostati uglavnom ista. Ovdje će se ta politika prikazati samo u okviru postavljenog zadatka i u vezi s onim predstavnicima te politike koje Mijo Krešić spominje u svojim pismima u Pariz. To su Strossmayer, Matija Mrazović, Šuhaj, Ante Stojanović, Ivan Mažuranić, Kukuljević, Julio Janković i Levin Rauch.

»Glavna je naša namjera slobodnim narodom u slobodnom austrijskom carstvu biti« – kaže se u spomenutom Manifestu. Da bi se postigao taj cilj, polazi se sa dva gledišta: 1. s gledišta prirodnopravne teorije i, 2. s gledišta legitimiteta – hrvatskog historijskog prava.[9a]

U prirodi je osnova i temelj svakoga prava – kažu u Manifestu. Ono je bilo ograničeno samo na čovjeka i tek se u najnovije vrijeme stalo rasprostirati i na cijele narode. Po prirodnome pravu hrvatski je narod dužan voditi takvu politiku koja će mu osigurati slobodu. Svaki narod »kao jedna cijelost« ima pravo na slobodu i na »savršenu jednakost« među ostalim narodima. Samo su oni narodi dozreli za veliku ideju slobode i jednakosti koji ne žele gospodariti nad drugim narodima i koji ne žele više ostati drugome podložni. Hrvatski se narod izjašnjava za takvu politiku koja priznaje slobodu i jednakost svim narodima. Samo na slo-

[9a] Škola prirodnog prava, nastala još u antičkoj grčkoj filozofiji, aktualizirana je u evropskom mišljenju u vrijeme kapitalističkog razvitka zapadnoevropskih država Holandije, Engleske i Francuske. Pravo je neotuđivi atribut ljudske prirode. Njegov su izraz osobne slobode, koje postaju zahtjev deklaracije o slobodama i pravima čovjeka. Holanđanin Hugo Grotius je smisao prirodnopravne teorije izrazio ovim riječima: »Što um spoznaje kao suglasno s društvenom prirodom čovjeka i kao suglasno s onim što iz toga slijedi, u tome se sastoji ius naturale koje se ne mijenja nikakvom povijesnom mijenom«. Ovu su misao u njezinoj osnovi zastupali Francis Bacon (1561–1780.), Thomas Hobbes (1588–1679), William Blackstone (1723–1780), Montesquieu (1699–1755), Rousseau (1712–1778).

bodi i jednakosti svih naroda može se osnovati dugotrajan mir. Što se tiče austrijskih naroda, svi oni, opredijelivši se po jeziku, treba da su slobodni i među sobom jednaki. Hrvatska je politika slavenska i stoga je Trojedna kraljevina prihvatila sjedinjenje sa srpskom Vojvodinom, a očekuje još i pridruženje i ostalih južnoslavenskih austrijskih pokrajina. Drugim slavenskim narodima hrvatski narod obećaje »njihove želje za svoje priznavši« potpomagati ih i međusobno braniti svoje narodnosti.

Polazeći s gledišta hrvatskog historijskog prava hrvatska politika ukazuje na činjenicu da političko upravljanje u Trojednoj kraljevini nije nikada zavisilo od Ugarske, sve do god. 1779. kada je vlast Ugarskog namjesništva rasprostrta i na te kraljevine, ali i tada su poslovi koji se tiču Trojedne kraljevine ostavljeni hrvatskom zemaljskom saboru. Hrvatska, Slavonija i Dalmacija kao jedno posebno, nezavisno tijelo stajale su pod ugarskom krunom.

U okviru pragmatičke sankcije, dakle zakonitosti, hrvatska politika uvažava postojanje austrijskog carstva, ali uz potpunu garanciju slobode i nezavisnosti hrvatskoga naroda, što se ima postići takvim preustrojstvom habsburške monarhije da se zajedničkome parlamentu i njemu odgovornoj središnjoj vlasti predaju vanjski i vojni poslovi, poslovi trgovine i financije, a sve ostalo da bude u nadležnosti domaćih zakonodavnih sabora i njima odgovorne vlade.

To je bio koncept za rješenje austrijske državne krize kakvog je ponudila politika Trojedne kraljevine u procesu nastajanja hrvatske nacije i kapitalističkog preobražaja hrvatskoga društva.

2. *Zakonski čl. XLII – 1861. hrvatskoga sabora i otklanjanje Trojedne kraljevine da sudjeluje preko svojih predstavnika u radu Carevinskog vijeća*

Duverger smatra da se suvremene političke stranke određuju mnogo manje njihovim programom ili klasom njihovih pristalica nego prirodom njihove organizacije. Stranka je, kaže Duverger, zajednica s posebnom strukturom.[10] U hrvatskoj politici sredinom 19. stoljeća stvarale su se neformlane, otvorene i neorganizirane društvene grupe, međusobno povezane istovjetnim stavovima s obzirom na rješavanje postavljenih državnopravnih pitanja Trojedne kraljevine. Te zajednice nisu još tada imale posebnih struktura, organizacije koje bi međusobno povezivale članstvo s vodstvom. Ako se kao bitan elemenat u pojmu političke stranke kao parcijalne društvene grupe uzima organiziranost, onda to u hrvatskoj politici u samom početku šezdesetih godina nisu još bile političke stranke. Bile su to političke struje, čiji su pristaše međusobno povezani kojim glasilom, novinama ili časopisom, npr. Saborskim novinama, Slavenskim jugom, Pozorom, i sl. Kada su se u hrvatskim saborima god. 1861. i god. 1865–1867. rješavala državnopravna pitanja, formirale su se među tadašnjim političkim ljudima tri narodne stranke: narodna

[10] Duverger, Les partis politiques en Europe, Nancy, 1951, str. 5.

ustavna, narodna liberalna i samostalna stranka. Kada su te političke stranke i formalno organizirane u smislu modernih političkih stranaka kao ekonomsko-političkih socijalnih grupa, čini mi se da u povijesnoj znanosti nije još utvrđeno. Rascijep u Narodnoj stranci na Narodnu liberalnu i Narodnu samostalnu stranku, prof. Šidak stavlja na kraj god. 1863. kada se Narodna samostalna stranka, dobivši svoju programatsku osnovu u spisu »Uvjetno ili bezuvjetno?«, napokon potpuno osamostalila.[11]

Spomenute stranke formirat će se kao političke grupe s obzirom na rješavanje osnovnih pitanja hrvatske politike: kako odrediti državnopravni odnos Trojedne kraljevine prema kraljevini Ugarskoj i položaj Hrvatske u habsburškoj monarhiji. Kraljevskim reskriptom br. 152 od 26. veljače 1861. hrvatski je sabor i pozvan da o tim pitanjima raspravlja te da ih riješi.

Poznato je iz povijesti da su se u saborskim raspravljanjima pojavila tri prijedloga s obzirom na rješenje prvog državnopravnog pitanja. Bio je to prijedlog grupe zastupnika grada Zagreba, prijedlog Središnjeg odbora i prijedlog zastupnika Eugena Kvaternika.

Prijedlog Središnjeg odbora polazio je s gledišta da je god. 1848. svaka državnopravna veza između kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i kraljevine Ugarske prestala, izuzev veze zajedničkoga kralja, koji je krunjen jednim te istim krunidbenim činom i jednom te istom krunom izdavši prethodno zasebne krunidbene diplome. Osim toga kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija posjeduju svoja zasebna ustavna prava »sve do konca god. 1847. u obćeniti ugarsko-hrvatski zakonik uvršćena«. To je suština ovog prijedloga i platforma politike Narodne liberalne stranke koja je izražena u njegovu drugom dijelu, a po kojemu je Hrvatska pripravna uglaviti međunarodni savezni ugovor s kraljevinom Ugarskom »čim ova bezuvjetno« i u »svoj valjanoj pravnoj formi prizna neodvisnost i samostalnost Trojedne kraljevine« kao i u prijedlogu označeni njezin realni i virtualni teritorij. *U prijedlogu zastupnika grada Zagreba* ne postavljaju se kraljevini Ugarskoj uvjeti, dok *Kvaternikov prijedlog* predstavlja korjenitu izmjenu odnosa između Trojedne kraljevine i kraljevine Ugarske i njezin samostalan državnopravni položaj u okviru habsburške monarhije, što je u saboru bilo ocijenjeno kao »politički neizvedivo i neoportuno«.

Ne ulazeći u raspravljanje Kvaternikova prijedloga, sabor je raspravljao o druga dva prijedloga podijelivši se pri tom na dvije stranke, Narodnu ustavnu i Narodnu liberalnu stranku. Iza prijedloga osrednjeg odbora stajao je autoritet uglednog đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera, te je na četrdeset sedmoj sjednici, 23. srpnja 1861, hrvatski sabor donio ZAKLJUČAK kojim je odredio stav Trojedne kraljevine prema kraljevini Ugarskoj, kao temelj pregovora za uređenje međusobnih državnopravnih odnosa. Dobivši potvrdu sa strane drugog ustavnog faktora, taj je ZAKLJUČAK postao Zak. čl. XLII – 1861.

[11] Šidak–Gross–Karaman–Šepić, Povijest hrvatskog naroda 1860–1914, Zagreb, 1968.

Zbog njegove izuzetne važnosti u politici Hrvatske šezdesetih godina, donosimo ga ovdje u cijelosti.

§ 1. Trojedna kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija u današnjem svom teritorijalnom opsegu, brojeći ovamo županije riječku s gradom Rijekom, njegovim kotarom i ostalim primorjem, zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku, virovitičku, srijemsku i sadašnju Vojnu krajinu, tj. osam hrvatskih i tri slavonske regimente, imenito: ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku, prvu i drugu bansku, križevačku i gjuročku, zatim brodsku, gradišku i petrovaradinsku, isto tako razumijevajuć ovamo pravo na Medjumurje i ostala virtuelna teritorijalna prava ove kraljevine izjavljuje i očituje putem svoga u glavnom gradu Zagrebu rokujućega sabora, da je uslijed događaja god. 1848. svaka druga ma kakova budi zakonotvorna budi administrativna budi sudstvena sveza između Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i između kraljevine Ugarske pravno posve prestala, osim što se njegovo veličanstvo, njihov zajednički kralj, po njihovim do god. 1848. zajedničkim zakonima nakon ugovorenih za Trojednu kraljevinu i za kraljevinu Ugarsku posebnih krunidbenih diploma ima kruniti i za kralja dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoga, i to po slobodnoj volji naroda Trojedne kraljevine – jednom te istom krunom i jednom te istom krunidbom, kojom i za kralja ugarskog i što ovoj Trojednoj kraljevini osim njezinih posebnih temeljnih državnih i ustavnih prava pristoje još i sva ona javna prava koja pripadahu kraljevini Ugarskoj do konca god. 1847, ukoliko se gore izjavljenoj samostalnosti i neodvisnosti njezinoj posredno ili neposredno ne protive.

§ 2. No uvažavajući svoju zajedničku prošlost s ugarskom kraljevinom i prijašnji s njom zajednički ustavni život, a tako isto uvažavajući zajedinstvo interesa glede uzdržanja i razvitka narodne slobode Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije – pretresivajući previšnji kraljevski prijedlog od 26. veljače 1861. br. 152, kojim je pozvana da izjavi svoje želje i misli glede svojega odnošenja prema kraljevini Ugarskoj očituje krijepošću ovoga svojega saborskoga z a k l j u č k a : da je ona pripravna prema koristi i zajedničkoj potrebi s kraljevinom Ugarskom stupiti u još užu državnopravnu svezu čim od strane kraljevine Ugarske gore naznačena neodvisnost i samostalnost, a tako i gore spomenuti realni i virtualni teritorijalni opseg Trojedne kraljevine pravno valjano budu priznati.

§ 3. Navedena državnopravna veza između Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i kraljevine Ugarske imala bi na temelju ipak njihovoga potpunoga starodavnoga ustava te spomenute neodvisnosti Trojedne kraljevine i njezine državne ravnopravnosti osnovana biti na skupnom zakonarstvu i prema tomu ustrojenoj vrhovnoj upravi, stegnutoj na one državne poslove koji će se saveznim ugovorom potanje opredijeliti.

§ 4. Zakonarstvo i vrhovna uprava u poslovima političkim, nastavnim, vjerozakonskim i pravosuđa, kao i sudbenost u svim molbama ne mogu biti predmetom uže sveze između Trojedne kraljevine i kraljevine Ugarske, te u pitanju međusobnog odnošaja ovih kraljevina i ne dolaze u pretres.

§ 5. Čim se sabor kraljevine Ugarske izjavi za načela ovoga zaključka, bit će od jedne i druge strane određeni jednakobrojni od saborskih članova sastojeći odbori u tu svrhu da sastavši se na osobitu međusobnim dogovorom određenu mjestu izrade potanki ugovor o toj državnopravnoj svezi te ga dotičnim saborima na odobrenje predlože.

Trojedna kraljevina je tako svojim saborskim zaključkom-zakonom izrazila želju da u okviru habsburške monarhije uđe u realnu uniju s kraljevinom Ugarskom na temelju međunarodnog ugovora, uz prethodni uvjet da joj se sa strane drugog ugovornog partnera prizna ravnopravnost i državna neovisnost. Predmetom tih pregovora ne može postati ono što je Trojedna kraljevina u Monarhiji već imala. Polazi se osim toga i sa stanovišta da je god. 1848. između Trojedne kraljevine i kraljevine Ugarske prekinuta svaka državnopravna veza.

Na pedesetoj sjednici od 3. kolovoza 1861. sabor je otklonio poziv drugog ustavnog faktora da pošalje svoju delegaciju u Carevinsko vijeće, kao i da utvrdi budući način njihova izbora. Međutim, dva dana poslije, 5. kolovoza, kada je ban kao predsjednik sabora stavio na glasanje da sabor raspravlja i o 2. i 3. točki prijedloga Središnjeg odbora manjine, od prisutnih 114 članova sabora za prijedlog je glasalo njih 69. Tako je taj prijedlog u saboru pao. Kako je u 2. i 3. točki prijedloga Središnjeg odbora manjine bilo izraženo mišljenje da se sa strane Trojedne kraljevine priznaje postojanje zajedničkih interesa austrijskih naroda (tj. diplomatska i konzularna predstavništva, državni dugovi, unutarnja i vanjska trgovina), a odgovarajuće institucije za otpravljanje zajedničkih poslova da se uspostave »putem ustavnog dogovora i slobodne konvencije s ostalim austrijskim narodima«, jedan se dio saborskih članova priklonio znamenitoj Izjavi Maksima Price, čiji je idejni sadržaj i bio izražen u spomenutim točkama prijedloga Središnjeg odbora manjine. Među poznatijim narodnjacima za prijedlog su glasali Mažuranić, Smičiklas, Rački, Vončina i visoki crkveni dostojanstvenici – Haulik i Strossmayer.

U mišljenju izraženom u 2. i 3. točki prijedloga Središnjeg odbora manjine nalazi se i idejna osnova kasnije »vladine« Narodne samostalne stranke (Ivana Mažuranića, Maksima Price, Avelina Ćepulića, Ivana Kukuljevića i drugih).

3. Adresa hrvatskoga sabora od 10. veljače 1866. i I hrvatsko-ugarski državnopravni pregovori

Poslije raspusta hrvatskoga sabora od god. 1861. u Trojednoj kraljevini nalaze se na vlasti Ivan Mažuranić, predsjednik Hrvatske dvorske kancelarije i ban Josip Šokčević, podmaršal, predsjednik Kraljevskog na-

mjesničkog vijeća i predsjednik Stola sedmorice, vrhovnog suda. Jedan dio Narodne stranke podupire vladinu politiku koja ide za tim da se Trojedna kraljevina uz uvjet ostvarenja zemljišne cjelokupnosti (tj. razvojačenja i pripojenja Vojne krajine kao i sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom) izravno, a ne posredstvom kraljevine Ugarske sporazumije s bečkom vladom o uređenju zajedničkih poslova i državnopravnom položaju Hrvatske u habsburškoj monarhiji. Ovakav program Narodne samostalne stranke postat će kasnije programom hrvatske politike izražene u adresi hrvatskog sabora od 19. prosinca 1866. poslije neuspjeha I. hrvatsko-ugarskih državnopravnih pregovora. Vrijeme u kojem je hrvatska politika stala na stanovište Samostalne narodne stranke i Ivana Mažuranića takvoj politici nije bilo nikako sklono.

Dragocijeno vrijeme za samostalno uređivanje državnopravnog položaja Hrvatske u Monarhiji bilo je izgubljeno otporom jednog dijela Narodne stranke i unionista protiv »vladine« politike, koja se nastojala ostvariti nepopularnim sredstvima – otpuštanjem iz državne službe, zatvorom, pa i izgonom »ruskog državljanina« Eugena Kvaternika iz zemlje.

Na izborima za hrvatski sabor god. 1865–1867. Narodna samostalna stranka je izgubila protiv koaliranih narodnih stranaka – Narodne liberalne i Ustavne narodne stranke. Kako je prije Hrvata zajedničke poslove za svu Monarhiju u mjesecu travnju god. 1865. priznao vođa liberalne stranke u Mađarskoj Ferencz *Deak,* Beču nije bilo više u interesu forsiranje politike »samostalnosti« Samostalne narodne stranke. Poražen na izborima u Hrvatskoj, gdje nije uspio stvoriti sabor sa sigurnom većinom i uslijed nastalih događaja u Monarhiji, Mažuranić je 10. srpnja 1865. dao ostavku na svoj položaj.

U adresi od 10. veljače 1866. sabor je stao na gledište zajedničkog državnog prava Trojedne kraljevine i kraljevine Ugarske. Osim toga izrazio je želju da odmah stupi u pregovore s kraljevinom Ugarskom te u »zajedinstvu« s njome da Trojedna kraljevina odredi svoj državnopravni položaj u Monarhiji.

Do takve političke orijentacije sabor je došao trnovitim putem. Borba za »adresu« od 10. veljače 1866. pokazuje u punom svjetlu političke profile i stranaka i njihovih vođa, a naročito jednoga od najistaknutijih protagonista spomenute političke orijentacije hrvatskog parlamentarca, publiciste i političara – Ivana Perkovca.

Za predloženu osnovu »adrese« glasali su u načelu svi članovi Narodne liberalne stranke i »samostalci«, dok su se unionisti uzdržali od glasanja. Međutim, iako je osnova »adrese« bila u načelu primljena, u specijalnoj debati je malo što od nje ostalo. U specijalnoj debati iz osnove je izbačeno dvanaest alineja koje su zamijenjene ispravkom Ivana Vončine. Radilo se o Vojnoj krajini. Već se kod pretresa tzv. »krajiškog pitanja« raspala suradnja Narodne liberalne stranke i »samostalaca« jer su za redakciju osnove tzv. »većine« glasali unionisti i članovi Narodne liberalne stranke, a za ispravak Ivana Vončine Narodna samostalna stranka koja je i pobijedila sa svega 2 glasa. Takvu su sudbinu doži-

vjele i one alineje »osnove« koje govore o državnopravnim pitanjima. U toku specijalne debate osnove tzv. »većine« odrekli su se i njezini autori, među njima i sam Mrazović. Poslije toga je sabor raspravljao o dvama sasvim novim prijedlozima »adrese«, iza kojih su stajali u političkom aranžmanu ad hoc članovi Narodne liberalne stranke pod vodstvom Matije Mrazovića s unionistima protiv Samostalne narodne stranke (Mažuranića, Ćepulića, Vončine).

Ta saborska politika ad hoc političkih aranžmana vodila se u sjeni neposrednih kontakata Beč–Pešta i Bismarckovih ratnih priprema da Austriju izolira, vojnički porazi i izbaci iz konfederacije njemačkih država.

Hrvatska politika ne prihvaća samostalnost u uređivanju svojih državnopravnih odnosa prema ukupnoj monarhiji. Mrazovićevim »ispravkom« osnove adrese od 10. veljače 1866. želi to učiniti u »zajedinstvu« s kraljevinom Ugarskom, uz uvjet da se ugarski sabor izjavi pripravnim »na temelju čl. XLII-1861. naš budući odnošaj slobodnomu sporazumku ostaviti«. Drugo državnopravno pitanje pretpostavlja se dakle prvom, s tim da se prvo državnopravno pitanje uredi na temelju zak. čl. XLII-1861, no kasnije. Uostalom, »ispravak« Matije Mrazovića u cijelosti glasi:

»... već sada ne čekajući odgovora na sam članak XLII-1861. želi ovaj sabor iz svoje sredine izaslati odbor koji će – ako se ugarski sabor izjavi pripravnim – na temelju čl. XLII-1861. naš budući odnošaj slobodnomu sporazumku ostaviti – i prije nego se ugarski sabor izjavi o čl. XLII-1861. koji će sa sličnim odborom sabora ugarskoga upustiti se u dogovor *o tom kako da bude Trojedna kraljevina zastupana u zajedničkome organu koji će urediti odnošaj u opće s kraljevinom Ugarskom naprama ukupnoj monarhiji...*«

Sabor je prihvatio adresni ispravak Matije Mrazovića i drugova, i to u omjeru glasova 99 : 94, sa svega 5 glasova većine. To znači da je otpor takovoj politici »zajedinstva i zajedničkog državnog prava« u hrvatskom saboru bio veoma znatan.

Iako kraljevskim reskriptom od 27. veljače 1866. nije bio ispunjen uvjet postavljen Mrazovićevim ispravkom, tj. da je uređenje prvog državnopravnog pitanja Trojedne kraljevine na temelju čl. XLII-1861. ostavljeno uzajamnom i slobodnom sporazumu između oba sabora kao dva jednaka faktora, hrvatski je sabor izabrao dvanaest članova kao Hrvatsko kraljevinsko poslanstvo koje će s poslanstvom ugarskoga sabora stupiti u pregovore o međusobnom državnopravnom odnosu Hrvatske i Ugarske i o državnopravnim odnosima kraljevina i zemalja krune Sv. Stjepana prema ukupnoj monarhiji.

Sabor je djelovanje Hrvatskog kraljevinskog poslanstva vezao »naputkom«. Taj »naputak« imao je karakter obavezne instrukcije, a glasio je ovako:

»a) Poslanstvo se ima držati smisla i duha iz kojega je potekao čl. XLII-1861. Po tom ima izjaviti da se državnopravni odnošaj Trojedne kraljevine naprama kraljevini Ugarskoj ne može niti ustanoviti niti mijenjati zakonom stvorenim na saboru ugarskom nego se može ustanoviti i promijeniti putem ugovora između oba ova sabora uz sankciju zajedničke krune.

b) Ustanovljujući budući državnopravni odnošaj Trojedne kraljevine naprama kraljevini Ugarskoj ne ima odstupiti poslanstvo od sadržaja čl. XLII-1861. glede opsega državnopravne autonomije koja za isti opseg predpostavlja i uredbu vlastitoga budgeta.

c) Ustanovljujući odnošaj naprama ukupnoj monarhiji i način obavljanja skupnih poslova ima poslanstvo nepomično nastojati o tome da u onom organu koji će imati raspravljati zajedničke poslove Trojedna kraljevina bude osebno i neposredno zastupana. Priugotavljajući ovim načinom sadržaj krunidbene zavjernice ima poslanstvo nastojati da se ispuni treća točka krunidbene zavjernice i zato neka mu bude glede cjelokupnosti Trojedne kraljevine neobhodnim ravnalom smjer izražen u adresi od 24. rujna 1861. i od 10. veljače 1866.«

Ovaj »naputak« bio je izazvao u saboru veoma žestoke i ogorčene rasprave pri čemu je došlo do definitivnog prekida političkog aranžmana između Narodne liberalne i Narodne ustavne stranke. Mrazović je u parlamentarnoj borbi za »naputak« stvorio koaliciju s članovima Narodne samostalne stranke, a protiv unionista, pa je i izbor Hrvatskog kraljevinskog poslanstva bio rezultat takve stranačke koalicije.

Hrvatsko kraljevinsko poslanstvo pošlo je na pregovore u Peštu 16. travnja 1866. pošto je hrvatski sabor bio obaviješten sa strane predsjedništva ugarskoga sabora da je kraljevina Ugarska izabrala Ugarsko kraljevinsko poslanstvo. Mandat Ugarskog kraljevinskog poslanstva, međutim, nije uključivao i rješavanje drugog državnopravnog pitanja Trojedne kraljevine, koje je trebalo riješiti u »zajedinstvu« s kraljevinom Ugarskom u smislu c) točke »naputka«. Pregovori o preustrojstvu habsburške monarhije na osnovi ponude Ferencza *Deaka* bili su već u toku. Sami hrvatsko-ugarski državnopravni pregovori u Pešti otpočeli su svega osam dana poslije potpisa prusko-talijanskog saveza i četiri dana poslije odluke ugarskoga sabora da raspravlja s bečkom vladom o skupnim poslovima Monarhije bez obzira na kraljevinu Hrvatsku i odluku njezina sabora.

U smislu adrese hrvatskoga sabora od 10. veljače 1866. glavno pitanje koje je trebalo raspraviti s delegacijom ugarskoga sabora bilo je državnopravni odnos Hrvatske-Ugarske u habsburškoj monarhiji. Hrvatsko kraljevinsko poslanstvo boravilo je u Pešti dva mjeseca, održalo tamo osam sjednica i dvije zajedničke s članovima Ugarskog kraljevinskog poslanstva. Ni do kakvog sporazuma nije došlo. Ugarsko kraljevinsko poslanstvo držeći se instrukcija svojega sabora, koji je već uspostavio kontakt s vladom i izaslao saborski odbor radi pregovora o onom što su Hrvatsko kraljevinsko poslanstvo i Strossmayer, njegov predsjednik,

smatrali svojim bitnim poslom – nije ni u jednom spornom pitanju odstupilo. Pri tom je poslanstvo kraljevine Ugarske uživalo i znatnu potporu Ustavne narodne stranke u Hrvatskoj, koja stranka je zastupala mišljenje da se državnopravno pitanje odnosa Trojedne kraljevine prema austrijskoj monarhiji ne može rješavati paritetno s kraljevinom Ugarskom.

Ugarsko kraljevinsko poslanstvo je osim toga i zatezalo državnopravne pregovore s hrvatskim poslanstvom, očekujući ratni sukob između Austrije i Pruske i austrijski poraz. Austrijska vojska je već u početku mjeseca srpnja doživjela potpuni poraz kod Kraljičina Gradca. Poslije toga je uslijedio direktan kontakt između Franje Josipa i Deaka, pregovori između posebnih odbora Carevinskog vijeća i sabora kraljevine Ugarske kojim je carevina Austrija pretvorena u Austro-Ugarsku Monarhiju. U tim pregovorima Trojedna kraljevina nije bila nikako zastupana.

Hrvatski sabor sastao se u jesen god. 1866. na svoje drugo zasjedanje. U dvadeset drugoj saborskoj sjednici sabor je na prijedlog Odbora dvanaestorice prihvatio *adresu od 19. prosinca 1866,* kojom Trojedna kraljevina napušta politiku adrese od 10. veljače 1866, uvjerivši se u nemogućnost tzv. »zajedinstva s kraljevinom Ugarskom« i vrativši se ponovno na princip vlastitog državnog prava.

Načela adrese od 19. prosinca 1866. najbolje je iznio Strossmayer u svom znamenitom govoru od 17. prosinca 1866. On je, uostalom, uz Ivana Mažuranića i Matiju Mrazovića, bio i inicijator »novog kursa« hrvatske politike poučen lošim iskustvom s neuspjelih hrvatsko-ugarskih državnopravnih pregovora u Pešti.

U toj »adresi« koju je sabor prihvatio bez specijalne debate Strossmayer je razlikovao četiri glavna pitanja kojim saborska većina želi riješiti unutarnje i vanjske poslove Trojedne kraljevine. S obzirom na unutarnju upravu i vladu adresa zahtijeva da vlada Trojedne kraljevine na osnovi načela parlamentarnih vlada proiziđe iz sabora i da bude njemu odgovorna. Neodgovorna vlada ne pozna ni najmanje pravno stanje zemlje, a nema ni volje da to pravno stanje čuva i brani. Vlada stoji na putu duhovnom i materijalnom razvitku Hrvatske, prieči osnivanje Akademije i Sveučilišta, i dok s jedne strane skraćuje domaći budžet, s druge strane nema odvažnosti ni volje zahtijevati da se u Zagrebu iz državne blagajne plaća ono što se plaća u Insbrucku, Beču i Pragu. Strossmayer stoga postavlja kao cilj unutarnje hrvatske politike dovođenje u sklad izvršne vlasti – vlade i zakonodavne vlasti – sabora. Prvi najvažniji postulat hrvatske politike je vlada odgovorna zakonodavnom tijelu.

Osvrćući se na vanjsku politiku Trojedne kraljevine u tom času, Strossmayer prvo državnopravno pitanje (Hrvatska–Ugarska) skida s dnevnog reda s dubokim uvjerenjem poslije peštanskih hrvatsko-ugarskih pregovora da se s Peštom ne može. Postavlja se međutim pitanje, ima li Trojedna kraljevina pravo da se samostalno i »samosvojno« upusti u raspravljanje svojih odnosa prema habsburškoj monarhiji, i, ako ima, ne mora li to iz vrlo važnih razloga upravo tada učiniti. Polazeći od histo-

rijskih činjenica da je hrvatski narod u svim zgodama svog državnog života na nedvojben način potvrdio svoju državnopravnu neovisnost, Strossmayer je tvrdio da i u ovim sudbonosnim i za hrvatsku državnu samostalnost opasnim danima on na to ima potpuno pravo. Poslije naputka ugarskoga sabora Ugarskom kraljevinskom poslanstvu da s poslanstvom hrvatskoga sabora ima pregovarati samo o tom kako da se Trojedna kraljevina što prije dovede na ugarski sabor, Strossmayer misli, a to je i osnovna ideja adrese od 19. prosinca, da je nastupio čas *da se hrvatski sabor sam postara o tome* kakav će položaj Trojedne kraljevine biti u budućoj habsburškoj monarhiji. Bez ikakova krzmanja hrvatski sabor po Strossmayerovoj preporuci ove adrese treba da se smjesta upusti u rješavanje svojeg državnopravnog odnošaja prema ukupnoj Monarhiji. Uostalom, poslije otklona Reichsratha ni ne radi se više između Beča i Pešte o njegovoj ponovnoj uspostavi, nego o stvaranju dva centralna tijela, u Beču i Pešti, i o gospodstvu austrijskih Nijemaca i Mađara nad slavenskom većinom u Monarhiji.

Tako su se u politici saborske adrese od 19. prosinca 1866. našle opet zajedno Narodna liberalna i Narodna samostalna stranka, ovaj puta u napuštanju politike adrese od 10. veljače 1866. i na poziciji Mažuranićeve Narodne samostalne stranke.

Takva je politika, međutim, u mjesecu prosincu 1866. bila već bez ikakova izgleda. »Njegovo apoštolsko veličanstvo« izjavilo je povodom adrese od 19. prosinca 1866. da će konačnu odluku o onom što je hrvatski sabor predlagao i zahtijevao u adresi od 19. prosinca »priuzdržati« do onog vremena dok mu ne bude podnesen uspjeh rasprave s Ugarskom.

Hrvatski sabor sastao se u svoje III zasjedanje u vrijeme kada je već u Beču i Pešti pala odluka o dualističkom uređenju austrijske carevine. Prilikom donošenja saborske adrese od 18. svibnja 1867. koju je sastavio Mažuranić, na saboru nije bilo najjačih predstavnika politike adrese od 19. prosinca 1866. Ni Strossmayera ni Ivana Mažuranića. Strossmayer je otputovao u Pariz, a Mažuranić je položio zastupnički mandat. Prkosni sabor hrvatski bio je raspušten, da se utre put »ustavno-narodnoj stranci« baruna Levina Raucha.

4. II hrvatsko-ugarski državnopravni pregovori u Pešti.

Zakonski čl. I-1868. – nagodba

Na temelju Privremenog izbornog reda od 20. listopada 1867. izvršeni su u Trojednoj kraljevini izbori za sabor 1868–1871. Opće shvaćanje u tadašnjem građanstvu kao i kasnije u povijesnoj nauci bilo je da je taj izborni red bio oktroiran. Ovo shvaćanje proizašlo je također i iz činjenice što je hrvatski sabor 1865–1867. na II zasjedanju, poslije donošenja adrese od 29. prosinca 1866. donio *Zaključak* »Da zakonito u ovom saboru sakupljeni narod Trojedne kraljevine svečano prosvjeduje protiv svakom *jednostranom* – po kruni izvest se imajućem – uređenju sabora Trojedne kraljevine i uvedenju izbornoga za nju reda, o č i t u j u ć i :

da donle dok se ujedinjenom voljom naroda i svijetle krune ne uredi zakonitim načinom sabor Trojedne kraljevine i za nju ne uvede izborni red, narod Trojedne kraljevine i njegova kralja veže i vezati ima jedino zakoniti izborni red od god. 1848«. I

»... da će naš narod samo onaj sabor Trojedne kraljevine priznati za zakonit koji će se sazvati na prediđućem temelju«.

Međutim, sa gledišta pravne nauke, Rauchov sabor god. 1868–1871. bio je upravo toliko zakonit koliko i sabor sazvan na »prediđućem« temelju – god. 1848. kao, uostalom, i drugi hrvatski sabori sve do zakonskih članaka II i III – 1870. Tim zakonskim člancima Trojedna kraljevina dobiva prvi put izborno pravo »ujedinjenom voljom naroda i svijetle krune«, dakle ustavnim putem.

Izbori za sabor 1868–1871. provedeni su u jesen 1867. uz nasilje upravnih vlasti banskog namjesnika baruna Levina Raucha. Iz dokumenata o tim izborima koji se čuvaju u Državnom arhivu nije moguće utvrditi nasilje sa strane policijskih vlasti. Moguće je, međutim, utvrditi direktan utjecaj uprave na birače koji su bili ovisni o državnoj službi.

Narodna ustavna stranka odnijela je na izborima potpunu pobjedu. Prilikom konstituiranja sabora izabrani zastupnici Narodne stranke uložili su protest i njih 12 je napustilo sabor. Ovaj sabor nije bio ipak sasvim homogen, kako se to pokatkad misli. Uz preostale zastupnike Narodne stranke, stvorila se i unutar unionista opozicija, što će doći do izraza i u II hrvatsko-ugarskim državnopravnim pregovorima.

Glavni posao ovog hrvatskog sabora bio je da poslije austro-ugarske nagodbe od god. 1867. na ustavan način uredi državnopravni odnos Trojedne kraljevine prema kraljevini Ugarskoj. Stoga je sabor izabrao Hrvatsko kraljevinsko poslanstvo s predsjednikom Antunom Vakanovićem koje je pošlo u Peštu da pregovara s Ugarskim kraljevinskim poslanstvom. To su II. hrvatsko-ugarski državnopravni pregovori. Zanimljivo je da je Hrvatsko kraljevinsko poslanstvo ovaj put pregovaralo s istim onim Ugarskim kraljevinskim poslanstvom s kojim su vođeni I. hrvatsko-ugarski državnopravni pregovori god. 1866.

U toku pregovora Hrvatsko kraljevinsko poslanstvo se podijelilo na »manjinu« – Živković, Julio Janković, Ignjat Brlić i ultramađaronsku većinu državnog nadodvjetnika Josipa Žuvića. Razmotrit ćemo ukratko u čemu su bile te razlike između »manjine« i »većine« s obzirom na budući državnopravni položaj Hrvatske prema kraljevini Ugarskoj.

Na petoj sjednici Hrvatskog kraljevinskog poslanstva, 24. svibnja 1868, podnio je Jovan Živković kao izvjestitelj »Izradak I. pododbora u predmetu nagodbe s Ugarskom«. Taj je *Izradak* izazvao oštru reakciju većine Hrvatskog kraljevinskog poslanstva i mađarske vlade. Većina hrvatskog poslanstva povjerila je zatim Josipu Žuviću da sastavi projekt hrvatsko-ugarske nagodbe povoljniji mađarskim interesima, osobito u pogledu financija kao i pragmatičkih i nepragmatičkih poslova koje je Živkovićev *Izradak* strogo razlučio.

Živkovićev *Izradak* je označio granicu između zajedničkih poslova po pragmatičkoj sankciji i onih koji izviru samo iz interesa Hrvatske i Ugarske i ugovoraju se s razloga interesa i političkoga oportuniteta. Osim toga Živkovićev je *Izradak* istakao princip razlučenih financija. Živković je polazio s načela, istaknutog u Ugarskoj pragmatičkoj sankciji, da sve zemlje krune Sv. Stjepana sačinjavaju jednu državnu zajednicu. Odatle proizlazi da su i neki državni poslovi tim zemljama zajednički. Te poslove Živkovićev *Izradak* taksativno nabraja. Ali s obzirom na obostrani interes Trojedna bi kraljevina prema kraljevini Ugarskoj išla i dalje ukoliko joj se sa strane ove kraljevine zajamče i osiguraju uvjeti njezina samostalnog političkog opstanka i cjelokupnost zemlje. Među pragmatičke poslove uvrstio je Živković u prvom redu one koje po austro-ugarskoj nagodbi od god. 1867. rješavaju delegacije austrijskog Carevinskog vijeća i ugarskoga sabora.

Priznanje tih zajedničkih poslova involvira i priznanje zakonitosti zak. čl. XII-1867. ugarskoga sabora. Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija sudjelovale bi u otpravljanju tih poslova preko delegacija ugarskoga sabora, s tim što bi broj hrvatskih zastupnika u ugarskoj delegaciji bio određen po općem ključu, a birao bi ih hrvatski sabor. S priznanjem ovih pragmatičkih poslova u koje bi još ulazila krunidba zajedničkog kralja istom krunom i istim krunidbenim činom kao i sastav krunidbene zavjernice na općem ugarskom saboru ali i u hrvatskom izvorniku – bio bi konzumiran zahtjev državnoga zajedništva između Trojedne kraljevine i kraljevine Ugarske.

Međutim, u 3. i 4. točki Živković je u svom *Izradku* taksativno nabrojio i one državne poslove koji bi se »od slučaja« ugovarali između oba zakonodavna tijela, hrvatskog i ugarskog sabora. Takvi bi se poslovi mogli isto tako »od slučaja« i oduzeti hrvatsko-ugarskoj državnoj zajednici i predati u nadležnost hrvatskom saboru i vladi. Živković je ove nepragmatičke poslove podijelio u dvije grupe. U prvu grupu nepragmatičkih državnih poslova stavio je Živković poslove industrije, carine, porez na promet, novac i određivanje njegove vrijednosti, željeznice koje zasijecaju u interese ukupne monarhije i sistem državne obrane. U drugoj se grupi nalaze trgovački i državni ugovori koji opterećuju zajednicu ugarske krune ili iziskuju teritorijalne promjene, zakonodavstvo o kreditnom sistemu, bankama i obrtu, mjerama, zakonodavstvo o mjeničnom, trgovačkom, rudarskom i pomorskom pravu, budžet za podmirenje zajedničkih poslova, neizravne poreze, državne zajmove, državna nepokretna dobra, monopole i uređenje vojne obaveze. Za zajedničke državne poslove druge grupe Živković je u svome *Izradku* predvidio čitav niz ograničenja. Iako npr. raspolaganje državnim nepokretnim dobrima priznaje ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici, državnim nepokretnim dobrima na teritoriju Trojedne kraljevine ne bi se moglo raspolagati bez odobrenja hrvatskog državnog sabora.

Zakonodavno tijelo za ove nepragmatičke poslove bio bi zajednički sabor ugarske krune. Na taj bi sabor Trojedna kraljevina slala onoliko zastupnika koliko bi se utvrdilo prema općem ključu. Za neke poslove

iz druge grupe nepragmatičkih državnih poslova Živković je predvidio da ih na zajedničkom saboru otpravljaju delegacije hrvatskog sabora s jednakobrojnim delegacijama ugarskog sabora. Izvršna vlast za ovu vrstu državnih poslova bila bi zajednička vlada u Pešti, s tim što bi ih ona vršila preko hrvatske vlade u Zagrebu. Uprava pošte i brzojava ostala bi, međutim, u potpunoj nadležnosti zajedničke ugarsko-hrvatske vlade.

U onim državnim poslovima koji se nagodbom ne bi predali u nadležnost hrvatsko-ugarskoj državnoj zajednici Trojedna kraljevina bi bila potpuno autonomna. Živkovićev *Izradak* usvaja ustavni princip odgovornosti vlade parlamentu. Na čelu hrvatske autonomne vlade stajao bi m i n i s t a r kojega bi neposredno imenovao vladar, a odgovoran bi bio hrvatskom saboru. Osim toga se u *Izradku* predviđa i položaj hrvatskog ministra bez portefeuilla u peštanskoj vladi koji bi kao član ugarskog ministarstva bio veza između hrvatske autonomne vlade, krune i zajedničke vlade hrvatsko-ugarske državne zajednice.

Živković je u *Izradku* stajao na gledištu *od kraljevine Ugarske razlučenih financija.* Time se on stavio na stranu političke koncepcije *Deak–Ghyczy–Csengery* nasuprot koncepciji *Gyula Andrassy–Beust* kojoj se kasnije priklonio Levin Rauch i većina Hrvatskog kraljevinskog poslanstva.

Prema Živkovićevu *Izradku* teritorijalna cjelokupnost hrvatskih zemalja imala bi se ostvariti tako što bi zahtjev Trojedne kraljevine da se s njome sjedini Dalmacija i Vojna krajina preuzela hrvatsko-ugarska državna zajednica te ga oživotvorila zaključkom ugarskoga sabora. Zaključkom ovih državnopravnih pregovora Rijeka se ima smatrati dijelom Trojedne kraljevine.

S takvim prijedlogom Jovan Živković nije uspio.

Drugi prijedlog, povoljniji kraljevini Ugarskoj, izradio je Josip Žuvić. Žuvićev *Projekat* hrvatsko-ugarske nagodbe polazio je također sa stanovišta ustavnog principa ugarske pragmatičke sankcije o nerazdjeljivosti zemalja ugarske krune. Uz pragmatičke državne poslove navode se ovdje i »navlastito« zajednički državni poslovi između Hrvatske i kraljevine Ugarske. Po ovom je *Projektu* načelo o državnopravnom prekidu između Hrvatske i kraljevine Ugarske zak. čl. XLII-1861. – utrnulo. Žuvić je postavio dva zahtjeva od kojih se u državnopravnim pregovorima ne može odstupiti, 1. da se neposredno zakonom priznaju prava iz § 5. zak. čl. XLII-1861. o autonomnim poslovima Hrvatske i, 2. da se za teritorij kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije stave izvan snage zak. čl. VI-1840. i II-1844. ugarskog sabora.

Trojedna bi kraljevina prema Žuvićevu *Projektu* sudjelovala u otpravljanju zajedničkih pragmatičkih poslova u ugarskoj delegaciji preko svojih zastupnika izabranih na ugarskom saboru. Na ugarskom bi saboru Trojedna kraljevina rješavala i nepragmatičke državne poslove. Zastupnike na ugarski sabor delegirao bi hrvatski sabor po razmjeru određe-

nom u zak. čl. V-1848. ugarskoga sabora. Ti bi hrvatski zastupnici na ugarskom saboru imali osobno pravo glasa, a odlučivali bi samo o zajedničkim poslovima hrvatsko-ugarske državne zajednice.

U Žuvićevu *Projektu* su također taksativno nabrojeni svi oni državni poslovi koje Trojedna kraljevina prenosi u nadležnost hrvatsko-ugarske državne zajednice. Taj princip će kasnije ući u nagodbu, što je veoma važno u njezinoj pravničkoj ocjeni. Samostalni budžet Žuvić nije predvidio. Budžet se donosi za svaku proračunsku godinu na ugarskom saboru po sistemu delegacija između hrvatskog i ugarskog sabora.

Poslove pravosuđa pridržao je Žuvićev *Projekat* u nadležnosti Trojedne kraljevine. U organizacionom i osobnom pogledu egzekutivu zajedničkih poslova vršila bi hrvatska autonomna vlada. Zajednička se vlada, međutim, ovlašćuje da za poslove manjeg značenja ima i svoje hrv.-slav.-dalm. organe u Hrvatskoj koji bi bili izuzeti iz nadležnosti hrvatske vlade. Ti bi organi za svoj rad bili odgovorni zajedničkim ministarstvima. Službenici u organima zajedničke hrvatsko-ugarske vlade postavljali bi se u dogovoru s hrvatskim banom.

U pogledu grada Rijeke i njegova kotara Žuvić se je slagao s mišljenjem »manjine« Hrvatskog kraljevinskog poslanstva. On ne zahtijeva nikakav zaključak ugarskoga sabora u pogledu teritorijalne cjelokupnosti Trojedne kraljevine kao Jovan Živković u svojem *Izradku,* ali naglašava virtualna prava Trojedne kraljevine na zemlje pod – Turskom. U Žuvićevoj koncepciji države zahtijeva se odvajanje pravosuđa od uprave kao i primjena načela odgovornosti vlade zakonodavnom tijelu. Šef hrvatske autonomne vlade bio bi ban. Njegovo bi se građansko svojstvo utvrdilo nagodbom.

U svojem pismu u Pariz 25. svibnja 1868. Krešić je ovaj Žuvićev *Projekat* nagodbe ocijenio s 5%, mađaronski program Živković–Janković–Ignjat Brlić »manjine« Hrvatskog kraljevinskog poslanstva sa 75%. Razlike su između ta dva programa za nagodbu bile doista velike.

1. Žuvićev *Projekat* nije prihvaćao u načelu granice između trzv. pragmatičkih poslova i zajedničkih poslova hrvatsko-ugarske državne zajednice ugovorenih iz drugih razloga.

2. U *Izradku* I pododbora bio je postavljen zahtjev za određene stalne garancije sa strane kraljevine Ugarske u pogledu vršenja zajedničkih hrvatsko-ugarskih državnih poslova koji ne proizlaze iz ugarske pragmatičke sankcije, dok Žuvićev prijedlog »većine« nije postavljao takav zahtjev.

3. »Većina« Hrvatskog kraljevinskog poslanstva je ustupila više državnih poslova hrvatsko-ugarskoj zajednici negoli što je to učinila »manjina« Živković–Janković–Brlić u *Izradku* I pododbora.

4. *Izradak* I pododbora daje pravo izbora zastupnika u ugarsku delegaciju hrvatskom saboru, Žuvić ovo pravo ustupa ugarskom.

5. Žuvićeva »većina« Hrvatskog kraljevinskog poslanstva predaje egzekutivu zajedničkih hrvatsko-ugarskih državnih poslova središnjoj vladi preko njezinih organa na teritoriju Trojedne kraljevine, dok *Izradak* to pravo daje autonomnoj hrvatskoj vladi uz pravo kontrole središnje hrvatsko-ugarske vlade.

6. U nagodbenoj osnovi »većine« zadiralo se i u isključivu nadležnost hrvatskog sabora s obzirom na izbor zastupnika za zajednički sabor, opstojanje Kraljevinskog namjesničkog vijeća, organizaciju zemaljske vlade, i sl.

7. U Živkovićevu *Izradku* prihvaćeno načelo financijske samostalnosti Trojedne kraljevine akceptirao je i Žuvić. Po njegovu prijedlogu Trojedna kraljevina bi predavala zajedničkoj financijskoj upravi godišnje averzionalni iznos od 1,500.000 for. Sav dohodak Trojedne kraljevine koji bi tu svotu prelazio ostajao bi za pokriće autonomnih poslova Hrvatske s pravom samostalnog raspolaganja.

Po Žuvićevu prijedlogu »većine« bana Hrvatske postavljao bi vladar na prijedlog ministra predsjednika kraljevine Ugarske.

Uz Žuvićev Projekat nagodbe kao prijedlog »većine« hrvatskog poslanstva dostavljeno je bilo Ugarskom kraljevinskom poslanstvu i »posebno mnijenje« dvojice članova hrvatske delegacije, Stojanovića i Jankovića, u kojemu se predlaže da na čelu hrvatske autonomne vlade bude ministar, član ministarskog vijeća zajedničke krune, sa sjedištem u Pešti, a unutrašnja organizacija hrvatske vlade da bude u isključivoj nadležnosti hrvatskoga sabora.

Na temelju prijedloga »većine« hrvatskoga poslanstva konačnu redakciju nagodbe izvršilo je Ugarsko kraljevinsko poslanstvo. Financijalno pitanje riješeno je na taj način da će Trojedna kraljevina za pokriće autonomnih troškova godišnje primati 2,200.000 for., tj. t a n g e n t u od 45% tadašnjih svojih prihoda. Osim toga, Hrvatska je dužna sudjelovati u financiranju zajedničkih poslova Monarhije s kvotom od 6,44%.

Na Deakov prijedlog riječko pitanje ostavljeno je po strani, pa su kraljevinska poslanstva prihvatila prijedlog nagodbe u konačnoj redakciji izvjestitelja Ugarskog kraljevinskog poslanstva Antuna Csengerya.

U jesen god. 1868. sastao se hrvatski sabor da sasluša izvješće Hrvatskog kraljevinskog poslanstva te da prihvati nagodbu s kraljevinom Ugarskom. Izvjestitelj Hrvatskog kraljevinskog poslanstva na saboru, Janko Car, preporučio je saboru da prihvati nagodbenu osnovu i da ujedno zakonito riješi riječko pitanje. U obrazloženju on je kazao da se je nagodbenom osnovom postiglo u Pešti ono što se na temelju adrese tog sabora moglo postići i da je zbog neuklonjivih okolnosti državnopravni položaj Hrvatske kako ga predviđa nagodbena osnova dosta povoljan i bitno drugačiji nemoguć.

Na prijedlog Josipa Žuvića, državnog nadodvjetnika, da se nagodbena osnova bez svake dalje rasprave primi, sabor je većinom glasova prihvatio nagodbenu osnovu u cijelosti. Protiv su glasali dr Jovan Živković, Julio Janković, dr Ignjat Brlić i Lazar Hellenbach. U toku generalne debate sabor su u znak prosvjeda napustili zastupnici Pleše, Durbešić, Vjenceslav Turković i Ivan Vončina.

25. rujna 1868. »rješavao« je sabor riječko pitanje i odvojio ga tako sasvim od sudbine nagodbene osnove. Rezultat takova odvajanja bio je da je vladar svojim reskriptom od 8. studenog 1868. predložio da grad, luka i kotar Rijeka sačinjavaju »separatum sacrae regni coronae adnexum corpus« s tim da se putem odborskih rasprava između sabora kraljevina Ugarske i Hrvatske i grada Rijeke postigne sporazum glede zakonodavstva i uprave. Na prijedlog tog istog Rauchovog sabora Rijekom je »privremeno« upravljala kraljevina Ugarska sve do god. 1918.

S obzirom na svrhu ovih redaka u pravničku ocjenu same hrvatsko-ugarske nagodbe, ne možemo se ovdje upuštati. Čini nam se, međutim, da je Trojedna kraljevina nagodbom zadržala sve bitne elemente države. Valja samo naglasiti da su u nagodbi bili taksativno nabrojeni zajednički poslovi koje je Trojedna kraljevina prenijela na hrvatsko-ugarsku državnu zajednicu. Osim teritorija i političkog stanovništva, ona je imala – također i svoje vlastito državljanstvo. Uostalom, najbolju ocjenu nagodbe dao je izvjestitelj Hrvatskog kraljevinskog poslanstva, Janko Car, rekavši na saboru da je državnopravni položaj Hrvatske prema predloženoj nagodbenoj osnovi »dosta povoljen« odnosno »zbog neuklonjivih okolnosti« bitno drugačiji nemoguć.

Iz dosadašnjeg, iako necjelovitog izlaganja hrvatske politike šezdesetih godina 19. stoljeća proizlazi dosta očigledno tko je i zašto Hrvatsku doveo u takve »neuklonjive okolnosti«.

II POGLAVLJE – *MIJO KREŠIĆ* (1818–1888)

1. *Karlovac – rodno mjesto Mije Krešića.* Na prijelomu između 18. i 19. stoljeća grad Karlovac je bio najveće trgovačko središte Trojedne kraljevine, iako je tada imao svega 3.900 stanovnika.[1] Tada je Karlovac predstavljao važno stočno tržište za stoku uzgojenu na području Vojne krajine, Banije i zapadne Bosne. U prvim godinama 19. stoljeća promet u trgovini stokom na karlovačkom i glinskom tržištu iznosio je preko 320.000 for. Bile su to godine kada su Vojvodina, Srijem i Slavonija sa stočne trgovine koja je ovdje prevladavala u 18. stoljeću prešle na izvoz žita u Italiju i Austriju. Zanimljivo je za ekonomsku povijest Karlovca spomenuti da je ovaj ekonomski put išao Savom i Kupom preko Siska do Karlovca i uzvodno Dravom i Murom u Austriju i Italiju.

[1] Radoslav Lopašić, Karlovac.

Potkraj 18. stoljeća izvršena je regulacija Save i Kupe, pa su na trgovačkom putu Zemun–Karlovac promet vršile lađe i do dvije stotine tona nosivosti. Tako je ovaj vodeni put na prijelazu između 18. i 19. stoljeća spajao dva najveća hrvatska trgovačka središta, Zemun i Karlovac.[2] Zahvaljujući pomanjkanju daljih vodenih putova prema moru, Karlovac je postao središte tranzitne trgovine, jer je roba na prijevozu prema morskim lukama morala ovdje zastati, pretovariti se i sačekati na dalji kopneni prijevoz do izvoznih luka u Senju, Novom, Kraljevici i Bakru.

Na desnoj obali Kupe između dva mosta, u Lađarskoj ulici nedaleko tzv. Židovske varoši još se i danas nalaze tragovi te trgovine i skladišta u koja se je dopremalo žito, ovdje pretovarivalo na »foringe« iz Gorskog kotara radi daljeg transporta.

Radoslav Lopašić kaže da su ta skladišta bila slaba, izgrađena od drveta, ali ona su donosila svojim vlasnicima 30 ili 40 for. mjesečno, a to je bio znatan prihod. Osim toga je karlovačka općina za svaki vagan žita potrošenog u gradu naplaćivala po 1 krajcar. Na kraju 18. stoljeća bio je u gradu Karlovcu prosječni godišnji promet kukuruza 100.000 požunskih vagana, god. 1794. 500.000 vagana žita (22.000 tona). I 1 krajcar predstavljao je u ovom masovnom prometu veoma znatan prihod.

U ovo vrijeme naglog ekonomskog uspona grada Karlovca nastaje potreba da se izgrade pogodniji putovi prema Kordunu, Baniji i Lici. Isto tako nastaje potreba da se Karlovac bolje poveže s jadranskim lukama. Ovi se putovi izgrađuju tada austrijskim novcem, jer su budžetska sredstva kraljevine Hrvatske i Slavonije bila za takvu izgradnju i suviše neznatna.[3]

U sedamdesetim godinama 18. stoljeća bila je izgrađena Karolinška cesta koja je povezivala grad Karlovac s Rijekom. Isto tako je bila izgrađena i Jozefinska cesta od Karlovca do Senja. Upravo tom cestom se i odvijao glavni promet karlovačke žitne trgovine. U osamdesetim godinama 18. stoljeća bile su izgrađene prometno-cestovne stanice u Zvečaju, Tounju, Modrušu i Brinju, a nešto kasnije i u Jezeranama i na Vratniku. Sve je to pospješivalo promet dobara čije je čvorište bilo u gradu Karlovcu.

Rijeka je u ovo doba predstavljala više uvoznu negoli izvoznu luku za poljoprivredne proizvode Hrvatske i Mađarske. Potkraj 18. stoljeća grad Karlovac je bio povezan cestom i sa svojim prirodnim zaleđem. Ona ga je spajala preko Vojnića, Vrginmosta, Gline i Petrinje sa Siskom. Tim je putem, preko Vojnića i Vrginmosta, Karlovac uspostavio i brzi poštanski saobraćaj sa Zemunom, a uređene poštanske veze imao je i s Ljubljanom, i to preko Metlike i Novog Mesta, i s Ogulinom, a jedanput sedmično preko Zagreba i Graza s Bečom.

Usporedi li se grad Karlovac u pogledu odnosa trgovine i zanatstva s drugim gradovima u Trojednoj kraljevini, npr. sa Zemunom ili Senjom, izlazi da je Karlovac u prvoj četvrtini 19. stoljeća izrazito trgo-

[2] Domian, Tableau geographique et politique des royaumes de Hongrie, De Sclavonie, D'Croatie et de la grande principalite De Transilvanie, Paris, 1809.

[3] Mijo Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb, 1958, str. 203.

vački grad. Kapital stečen trgovinom nije pokazivao tendenciju da se investira u područje proizvodnje. Zapreka za to nalazila se je i u izgrađenom sistemu vojnih manufaktura u Krajini koje su bile pod upravom vojnih starješina i zbog niske produktivnosti rada – nerentabilne.

Kada je trgovačka konjunktura jenjavala i stečena bogatstva trgovinom se stala rušiti, tu, u Karlovcu Janko Drašković izdaje svoju znamenitu Disertaciju i u njoj razmišlja o oživljavanju trgovine jeftinim bankovnim kreditima, o gradnji tvornica, o utemeljenju pomorskog društva, i sl. »Za bolje uvesti pravicu ovu i za olahkotiti prevraćaj novca i za protiviti se hlinovnikom besramnijem korisno bi bilo državnu ungarsku banku osnovati kako ti u Prusiji svaki kotar ima dje stanovnici uz poštene kamate novaca bi mogli dobiti na tretju stran vriednosti svojih ležećih dobara«.

»Kako bi lijepo odatle *fabrike uvesti* i blagopolutje privesti svojoj domovini i po tom trgovinu *koja sad trpeća jest* dobitnu učiniti mogli. Kako bi lijepo nama morsko društvo se utemelilo i koliko ne bi Rieka i naš komerc napredovao«.

Za dalji ekonomski napredak u Trojednoj kraljevini, za brži razvoj trgovine i početak industrije, potreban je kredit i sigurniji pravni promet u zemlji. »Iz neimatja uvjerovanja daklje ne samo stradanja novca trebnoga i nego i šteta naša politička izilaziti može«.[4]

Tako je Janko Drašković, osjetivši potrebe vremena, povezivao ekonomiku hrvatskoga društva s politikom, kao što je pred kojih trideset godina karlovački trgovac Šipuš u knjizi praktične žitne trgovine raspravljao o književnom jeziku kao kulturnom i ekonomskom sredstvu društvenog napretka svojega doba.[5]

2. *Život i djelovanje trgovca Mije Krešića*

Rođen je 22. ožujka 1818. u Karlovcu, u obitelji s jakim poslovnim tradicijama. Otac mu je bio trgovac, a majka Ana Krešić, s čuvenog portreta Vjekoslava Karasa, bila je iz porodice Stifting. Karlovačku gimnaziju svršio je Mijo Krešić g. 1833, gdje mu je školski drug bio poznati slikar karlovački, Vjekoslav Karas. Iz svjedodžbe izdane 7. travnja 1833. doznajemo za neke sklonosti Mije Krešića ispoljene još u nižoj gimnaziji. Kako svjedodžba kaže, bio je »ex studio lingua Graeco« classis prima, ali »ex geographia et historia« classis eminenter prima. Sklonost koju će kao trgovac po zvanju i struci, pokazivati u političkom i drugom radu kao predstavnik građanske klase hrvatske u vrijeme njena uspona. No Krešić napušta humanističke nauke i posvećuje se trgovini.

Vjekoslav Karas, njegov drug sa živopisnih karlovačkih šančeva, odlazi u Italiju da uči slikarstvo, a Krešić kreće u Zagreb da u trgovačkoj kući »Kindermann i Reitter« uči trgovinu.

[4] Janko Drašković, Disertacija, Karlovac, 1832, str. 18.
[5] Josip Šipuš, Temelji žitne trgovine, Karlovac, 1796.

Krešić je suvremenik Vjekoslava Karasa i Lisinskog. Vatroslav Lisinski sklada rodoljubne davorije i prvu slavensku operu, Karas komponira »Rimljanku s lutnjom« iznevjerivši nade karlovačkih kramara da njih i njihove žene portretira, a Mijo Krešić uči ekonomsku teoriju i praksu u zagrebačkoj željezariji. Pa dok se Karas kao otpušteni učitelj crtanja utapa na »Košima«, »kupati se hoteći« (suvremena štampa) bez prava na crkvena zvona franjevaca pri pogrebu (odzvoniše mu ipak s pravoslavne crkve), da ni danas mi Karlovčani ne znamo gdje je pokopan, dok Lisinski kao besplatni nastavnik muzike na Glazbenoj školi i s rješenjem za mjesto »sudskog prislušnika« pogiba usred »rodoljubivog Zagreba« od gladi – Mijo Krešić stvara realnu životnu egzistenciju i poput Šenoe postaje predstavnik mlade, optimistički disponirane, hrvatske buržoazije u šezdesetim i sedamdesetim godinama XIX vijeka.

U biografiji Mije Krešića nije možda neznatan podatak da je Krešić slikao i da mu je to slikanje bilo nešto i više od običnog školskog crtanja. »Da sam se mjesto u Karlovcu rodio u kojem drugom gradu, gdje ima akademija za slikare, to me valjda ne bi nikada Merkur brojio u imeniku svojih sljedbenika«, kaže sam Krešić. Jedna akvarelna slika, koju je Krešić poklonio nekom karlovačkom trgovcu, a prikazivala je franjevačku crkvu i Alagovićev perivoj, crtano s Kalvarije – izgubljena je, i sumnjam da će se ikada pronaći. Kao Karasov školski drug, Krešić nam daje i nekoliko dragocjenih bilježaka o ovom nesretnom slikaru. »U isto doba je i Karas učio crtanje u karlovačkoj školi, te je njegova vještina udarila u oči njekom umirovljenom kapetanu, koji upozna u njemu veliki talenat, te preuzme veledušno brigu, da ga pošalje na podpuno naobraženje u Rim.« Krešić bilježi njegovu smrt, svaljujući svu krivnju na nerazumijevanje građanstva karlovačkog i na siromaštvo, u koje je slikar zapao, kad je izgubio službu. »Karas, povrativ se u Karlovac bez znatnijih naloga i bez vlastitih sredstava počeo stradati, dok ga je za nekoliko godina nevolja tako pritisnula, da se jednog dana čula tužna vijest: Karas se utopio . . . Bio je to krasni mladić, čistog značaja i hrvatskog rodoljublja, te je uviek šteta, da su nam okolnosti bile tako tužne, da se je tako ženijalni umjetnik u svom očajanju odlučio skončati si život«.[6]

Ima još jedan slikar iz te karlovačke sredine, Krešićev i Karasov suvremenik, Vatroslav Župančić. Međutim, kada se Karas vratio iz Italije u Karlovac i započeo tu svoju umjetničku karijeru, u Karlovcu je slikao – ne pejzaže, nego portrete karlovačkih bogatih građana, neki Matija Schieber. On je i dobro živio, stekao u gradu Karlovcu nekretnine, udao jednu kćerku za pukovnika Vrbanića te tako došao u srodstvo s obitelji Krešić. Vjekoslav Karas je i nadalje po povratku sa studija slikarstva u Italiji drugovao s Mijom Krešićem. Portretirao je starog trgovca Krešića. Taj portret se ubraja među najpoznatije slike ovog nesretnog karlovačkog slikara.

[6] Mijo Krešić, Autobiografija, u izdanju Milana Krešića, Zagreb, 1898.

Još u karlovačkoj franjevačkoj gimnaziji Mijo Krešić je imao prilike slušati o preporodnim idejama, a ilirski pokret tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća nije bio stran u njegovoj roditeljskoj kući. Karlovac je u tim godinama prednjačio u kulturnom i političkom životu Trojedne kraljevine. Ideje francuske demokratske revolucije nalazile su ovdje plodno tlo zbog njegove ekonomske osnove stečene još krajem 18. stoljeća. Izuzev Janka Draškovića Krešić je samo za koju godinu bio mlađi od glavnih prvaka hrvatskog narodnog preporoda.

Četiri godine proveo je Mijo Krešić u naukovanju u njemačkoj trgovačkoj kući Kindermann i Reitter u Zagrebu. Tu je u slobodno vrijeme čitao Spiessove viteške romane i Kotzebuove drame. Bila je to literatura bez vrijednosti, udomaćena u građanskoj zagrebačkoj kući bez većih kulturnih potreba i interesa. Poslije zagrebačkog naukovanja po tadašnjem običaju kao trgovački pomoćnik odlazi »u svijet«: Gorski kotar, Rijeka, Trst, Venecija. Zatim je neko vrijeme radio u nekoj trgovini u Šopronju, te se vratio u Karlovac gdje je otvorio trgovinu i prvi od karlovačkih trgovaca stavio hrvatski natpis nad dućanom. Njegovi sugrađani trgovci izdaju tada »Der Pilger«, trgovački list na njemačkom jeziku.

U prvom katu Krešićeve kuće u Karlovcu bila je Čitaonica u kojoj su se četrdesetih godina 19. stoljeća sastajali neki istaknutiji ljudi u političkom i kulturnom životu Hrvatske. Bili su to Eugen Barac, Ljudevit Šplajt, Makso Prica, Gjoko Kostić, Dane Stanisavljević, Antun Vakanović i Ivan Mažuranić. Ova sastajanja opisuje Mijo Krešić u svojoj Autobiografiji te nam tako daje vrijedan historijski podatak iz prve ruke.

»U mojoj kući bio je izvanredan život, naime, u čitaonici u prvom katu. Tu se je pod večer redovito sastajao inteligentniji domorodni karlovački svijet jer su u to doba dolazile novine. Sve je nestrpljivo čekalo dok se nije na vratih pokazao stari Nasto Kunić, podvornik družtveni, sa paketom novina. Svaki put bi najzanimljiviji list koji je prije tri dana izišao u Beču prihvatio koji mladi član, stao na stolac i uz slabu razsvjetu argantičke uljene svjetiljke glasno čitao. Obično bi to činili barun Dragutin Kušlan, Makso Prica, Gjoko Kostić, Eugen Barac, Ljudevit Šplajt itd«.

U istoj »Autobiografiji« Krešić daje i zanimljivu sliku Zagreba u devedesetim godinama 19. stoljeća. »U ono doba, piše Krešić, nije bilo nigdje opaziti niti najmanji trag domorodnih težnja. Sve bijaše ogrezlo u njemštini, koja jedina imadijaše svoj organ »Agramer Zeitung« svakog tjedna po dva broja na pol arka u kvart formatu, dočim su u županijah sudovi uredovali latinskim jezikom, a tako se zborilo i u skupštinah i saborih«.

Karlovačkog gimnazijalca interesira u Zagrebu sajmište i – kazalište.

»Ta živahnost, ta množina ljudstva u Ilici i na Harmici i na Kaptolu, tolike bogate četveroprežne kočije plemića i vlastele, grofova i baruna, nakićeni kočijaši i husari, sila puka iz Slavonije koji je po osam dana putovao na svojim taljigama, sajmari mađarski čak od Segedina...

Kranjci i Štajerci uz hiljade hrvatskog seljačkog puka – svi dođoše na više dana u svojoj raznolikoj nošnji budi na proštenje k sv. Kralju budi da što pazare«.

»Još da vidim nešto, pripovijeda dalje ovaj trgovac i publicista, o čemu nisam pojma prije imao – kazalište. Bilo je to u zgradi gdje se je kasnije nastanio madjarofilski Kasino da pomogne pripraviti kasnije historičke dogadjaje, i koja se je ulica dugo zvala stara kazališna ulica dok je u novije vrieme ne pokrstiše Demetrovom ulicom. Predstava bijaše dakako njemačka, nu nam se to činilo posve naravno i u redu pošto smo i u Karlovcu bili naučeni na njemačke predstave pa da bi ona mogla ili dapače morala biti hrvatska na to nije onda nitko pomislio. Hrvatsko gradjanstvo nije još pitalo za hrvatsku dramatičnu umjetnosti«.

Mijo Krešić je bio jedan od onih prosvijećenih poslovnih ljudi koji su osuđivali što mladići iz tzv. boljih hrvatskih kuća odlaze u činovnike, a ne posvećuju se trgovini ili zanatu.

»Željezničarski komiji regrutirahu se iz Madjarske, a najviše iz šoprunske hrvatske županije odakle dodjoše u Zagreb Hatzi, Baueri, Karali, Brlakovići itd., mladići pak za rezanu robu iz Graza i Beča. U to doba se nisu hrvatski mladići učili trgovini, već su se posvetili drugom kruhu, stoga su i bili onda i kasnije trgovci sami tudjinci i veliki neprijatelji narodnoj stvari« (u »Autobiografiji«).

»On (Crnadak) jadikuje, kako je to žalosno, da mi nemamo dovoljno sposobnih mladića i da se svuda čifuti rivaju svojom marljivom vještinom. Da je on svog nećaka Dragutina protiv očevoj volji dignuo iz dobre službe u Beču, pa ga uturio u jedan filijal bankalni, jer ima Hrvatska escomptna banka filijale u Sisku, Karlovcu, Varaždinu i Brodu. – Jadikuje nadalje, kako mi svi stariji ne znadosmo, niti naši roditelji, izabrati si drugu socijalnu poziciju, nego u sitničarskom pazaru za tezgom gubiti mlade dane, dočim se čifuti izvježbahu u Comtoirskom poslu i uživaju plodove«.[7]

Ova spoznaja da mlad čovjek u Hrvatskoj postaje u najboljem slučaju »činovnik« i »gospodin«, a privredu prepušta strancu, najdublji je motiv cjelokupnog publicističkog i drugog javnog djelovanja ovog zagrebačkog trgovca. Krešić nije bio sklon »filozofičkoj učenosti« tzv. »Corifeja«, ni onima, koji »baveći se visokom znanošću« ne znaju administrirati svoje novce.[8]

Po svršetku naukovanja u Zagrebu Krešić je pošao u svijet, i neko je vrijeme boravio u Šoprunu. Na putu u Šoprun zaustavlja se u Szombathelyu, u gradu, kamo su hrvatski plemići odlazili na školovanje, »kad u Hrvatskoj nije bilo gimnazija, koje bi ih rodoljubno odgojile«.

»Tu je bila postaja (u Szombathelyu), da se okriepimo doručkom, da si pogledah taj grad, gdje su naši hrvatski plemićki mladići znali polaziti gimnaziju, da se nauče domorodni madžarski jezik i tim sredstvom da prigrle ideje naše braće, a da uguše u sebi i onu slabu klicu hrvatske

[7] Mijo Krešić, Zagreb – Milanu Krešiću, Paris, 18. lipnja 1870.
[8] Isto, 1. srpnja 1869. – XLI

samosvijesti, što im je većim dijelom i uspješno za rukom pošlo, jerbo su svi takovi učenjaci, s malom iznimkom, postali perfektni madžarofili, koji su u svojoj hrvatskoj obitelji činili tudju propagandu, nazivajući si sinove imeni Arpad, Geza, Bela, itd., te koje pleme nije niti noviji hrvatsko-kulturni pokret, književnost, umjetnost, plemenito patriotično čuvstvo, itd., moglo opet na pravi put pokrenuti«.

U Šoprunu je Krešić jednom susreo na ulici nekog čovjeka, koji mu se učinio poznat iz Zagreba, pa da ga upozori na sebe stane zviždukati poznati hrvatski rodoljubni šlager, ali se ovaj ni ne okrenu. »Kasnije ga više ne vidjeh – bilježi Krešić u Autobiografiji – dok se nije povratio u domovinu, koja nije nikada o njemu spominjala, koju je pod stare dane opet ostavio, da u tudjini troši hrvatsku imovinu«.

Kada se Krešić vratio u Hrvatsku da kao početnik u »kramarskom poslu« nastavi karlovačke privredne tradicije, u političkom životu Hrvatske već se četrdesetih godina pomalo prodaju glasovi za komad svinjetine, a samo koju godinu kasnije počet će tuđinska vlast praviti izbore »činovničkim glasovima« i lopovlucima.

»Na povratku u domovinu našao sam pokret ilirskoga oduševljenja i doba, kada je nastala žestoka borba madžarona protiv probudjenoj narodnoj svijesti. Već je tada bila madžarska stranka u kasinu potpuno organizirana za akciju, da se nasnubi nesamo turopoljsko seljačko plemstvo, već i zagrebački gradjani za Košut-Lajoševe ideje. U tu svrhu davale su se zabave i plesovi u onih nekad kazališnih elegantno uredjenih prostorijah, a u dvorištu i na plateau-u prema Tuškancu imali su tečajem kongregacija prekosavski plemenitaši svoj logor, gdje se je kuhao guljaš i pekla prasetina«.

Politički su već tada korumpirane čitave općine. Turopoljci ne dolaze na županijske izbore u Zagreb pojedince, nego u skupinama, bojeći se represalija sa strane politički svjesnijeg dijela zagrebačkog građanstva.

Karlovačko građanstvo se u četrdesetim godinama 19. vijeka stavlja gotovo bezizuzetno na stranu progresivno disponirane buržoazije, okupljene oko ilirca Ljudevita Gaja. Sliku političkoga života u gradu Karlovcu daje Krešić u ovom odlomku svoga životopisa. »Kroz sve to ljeto (1840) probudjivala je oduševljena mladež narodnu sviest putujući po domovini i davajući koncerte. U tom nastojanju bili su odlični misionari Vatroslav Lisinski, Albert Štriga, Kamilo Livadić, Lujo Pichler itd., koji su novim pjesmami »Još Hrvatska nij' propala« osobito Rusanovimi napjevi »Brod nek ne ćuti udarca«, »Nek se hrusti šaka mala«, itd., očaravali sviet. . . . U Karlovcu su u magistratskoj dvorani ovi mladići davali u narodnoj nošnji koncerte, koji su svekoliko općinstvo uzneli do najvišeg entuziazma. Naravno, da je za svakim takvim koncertom sliedio banket, kod kojega se vatrenimi govori budio duh za razvitak narodne sviesti. Karlovac je bio par excellence domorodni grad i sve građanstvo skupa sa svojim patriotičkim zastupstvom i poglavarstvom podupiralo je sa svimi sredstvi domorodnu stvar«.

U revolucionarnim danima g. 1848. Krešić odilazi iz Karlovca u Zagreb, promatra stvari i sudjeluje u njima, izvješćuje u Karlovac, osobito o čuvenoj narodnoj skupštini od 25. ožujka. Direktniju ulogu u tim događajima odigrali su Karlovčani Ambroz Vranyczany i barun Dragutin Kušlan, ali nije nezanimljivo, kako je te stvari promatrao i što je o njima bilježio karlovački trgovac, nepoznat u suvremenoj hrvatskoj politici. U Krešićevu izvješću od 24. ožujka čitamo, na primjer, kako je Gaj javio skupštini »da onu malu deputaciju, što ju je grad Zagreb bio poslao u Beč, ni na kakav način ne pustiše da ide pred kralja. Oni vele, da tu neima više govora samo o narodnom jeziku, o narodnosti ili još o kakovih neznatnih reformah . . .« Krešić je čuo i o tom, kako je Gaj javio u Zagreb, »da si mi moramo sami bana proklamirati i ostale nezavisnosti od Madžarah izraditi i doći u Beč sa gotovimi zahtjevi, koji će se, kako se za stalno nadamo, od Nj. Veličanstva za stalno potvrditi«.

Ove Krešićeve bilješke osvjetljuju onu zakulisnu aktivnost Beča, koja je naskoro došla do izražaja u slomu revolucionarne oštrice hrvatske »osamstočetrdeset osme«.

Doznajemo od Krešića također da se 1848. radilo o »izmirenju« političkih stranaka u Hrvatskoj, i on javlja o jednoj takvoj akciji Narodne stranke, koja je pretrpjela slom. »Barun Levin Rauch ukratko reče, bilježi Krešić, da su on i njegova stranka uviek bili za narodnu hrvatsku stranku, a ne ilirsku, i da je on privržen svojoj domovini, ali da želi ostati pod svetom krunom ugarskom. Aurel Kušević izrazi se u istom smislu«. Krešić je 1850. prodao u Karlovcu kuću i trgovinu, preselio se u Zagreb, i tu otvorio trgovinu galanterijskom robom. Ovo doba, poslije uspona i pada hrvatske politike u 1848, tzv. »Bachova apsolutizma« crta Krešić u svojoj »Autobiografiji« doista vrlo mračnim bojama. »Svuda –, kaže Krešić – postade grobna tišina, postade upravo gluho doba. Sav narodni život u Zagrebu vegetirao je u maloj čitaonici, koju čelikrodoljubi gledaše uzdržati, i koja se je selila od kuće do kuće, od Stankovićeve do u danas baruna Vranyczany-Buratia, gdje joj je doskora zazvonilo smrtno zvonce«.

Ukazom bana Coroninia bila je čitaonica raspuštena kao protudržavna i po opće interese Austrije štetna. Nasuprot se je u Dvorani udomila nova »Salon-Administration«, gdje se sakupljaše sva elita gospodujućeg elementa, »dakle, u ovoj zgradi i svetih prostorijah, koje su vjerni sinovi domovine sa grofom Jankom Draškovićem podigli u svrhu raširenja narodnoga duha, gdje se je godine 1848. razvijao oduševljeni pokret hrvatske politike«.

Karlovačka »Čitaonica« u I katu Krešićeve kuće dala je kulturnom životu Hrvata i politici hrvatskoj niz uglednih ljudi, i Mažuranića, i Kušlana, i Ambroza Vranyczanyja, među njima manje poznatog »kramara« Miju Krešića, jednog od najistaknutijih zagrebačkih građana u politici Narodne stranke, i to u vrijeme kada je opasnost sa suprotne strane bila najveća. On je »redov« stranke i stoga će njegova zapažanja, oso-

bito ona koja je intimno – u pismima svakidašnjeg obiteljskog sadržaja – iznosio, biti interesantna u proučavanju političkog i kulturnog života Hrvatske onog vremena. Krešić je šezdesetih i sedamdesetih godina XIX st. bio jedan od najutjecajnijih zagrebačkih građana, ugledan, obrazovan i vanredno pokretan, član »Društva za povijest i starine«, osnivač *»Kola«*, član »Matice ilirske« i njen blagajnik, član »Hrv.-Slav. gospodarskog društva«, pokretač i suradnik almanaha, izdavač kalendara, urednik i izdavač književnih listova.

U književni život ušao je ovaj »kramar« ne zato što bi imao talenta, nego stoga što je radio posao koji je trebalo učiniti, a drugih je bilo malo da se u takovo doba toga posla prihvate. Sav književni život u Hrvatskoj usredotočen je u to vrijeme u Matici ilirskoj, koja 1852. g. izdaje *»Neven«*, književni časopis, oko koga okuplja tadašnje najbolje pisce. *»Neven«* izlazi jedamput u osam dana, boreći se u prvim godinama apsolutizma s nerazumijevanjem sa strane čitalaca i s pooštrenom cenzurom vlasti.

Godine 1851. osniva se u Zagrebu »Kazališno društvo« na osnovu upisa dionica, no zagrebačko se građanstvo slabo odaziv lje. U takav »posao« malo tko ulaže novac. »Narodne novine« u to vrijeme broje tek tri stotine pretplatnika. U doba apsolutizma *»Neven«* uređuje Mirko Bogović, jedan od najžešćih protivnika Austrije, a surađuju u njemu Kukuljević, Weber, Trnski, Janko Jurković i viši austrijski oficir – Preradović. Medo Pucić, Demeter i Vukotinović suradnici su *»Danice«*, koja se za novac stavila u službu omraženom austrijskom režimu. Politički život Hrvatske polarizira se u književnim časopisima: dok *»Danica«* godine 1853. donosi tri pjesme u slavu spasenja cara prilikom atentata, *»Neven«* štampa rodoljubnu pjesmicu Ivana Filipovića, za koju državni nadodvjetnik Mažuranić šalje u zatvor i autora i urednika.

Nije čudo da je u t a k v i m prilikama zagrebački trgovac galanterijskom robom, Mijo Krešić, stao 1860. svakih deset dana izdavati i uređivati književni časopis *»Naše gore list«*. Uređujući *»Naše gore list«* Krešić nije nailazio na podršku ni na suradnju starijih pisaca, koji su svoju suradnju davali *»Danici«* i *»Narodnim novinama«*, u kojima je Demeter kroz deset godina pisao kazališne kritike, braneći status quo kazališne uprave protiv Šenoinih kritika. Krešić je i po godinama pripadao trećem preporodnom pokoljenju, a u socijalnom je smislu predstavljao građanstvo, obrtnike i trgovce, u vrijeme ekonomskog uspona građanske klase u Hrvatskoj. »Narodne novine« mu predbacivahu da je »kramar« koji se ne razumije u literaturu. Na takav napad kompromitiranoga Gaja, Krešić je u *»Naše gore listu«* odgovorio kratko, ne upuštajući se u veće polemike. »Naše gore list« – kaže u tom odgovoru – branio je u mnogih članci domorodnu hrvatsku čast proti napadanju kuditelja, a naročito proti tendenciji »Narodnih novina«, koliko mu pravac zabavno-poučnog časopisa u današnjoj borbi dopušta. Narodne su novine za narod hrvatski ono, što je crv za inače zdravo stablo«.

Iako je *»Naše gore list«* izdavao i uređivao ovaj zagrebački »kramar«, u njemu su surađivali i Dežman, i Šenoa, Luka Botić, i Eugen Tomić, i Petar Preradović i kasniji ekonomista Blaž Lorković.

Krešić rado pozdravlja svaku naprednu stvar, koja dolazi iz Karlovca. Tako, na primjer, u feljtonu 10. broja *»Naše gore lista«* (1866) donosi dopis iz Karlovca, u kojem se kaže »Iskrenom radošću priobćujemo našim čitateljem liepu viest, da se u našem uviek domorodnom Karlovcu sastalo dobrovoljačko družtvo, koje već od 4. ožujka predstavlja ondje hrvatske komade. U trojnoj kraljevini imade i većih gradovah, ali u nijednom neimade se toliko ljubavi prema svom jeziku i narodu, da se davaju narodne predstave. Varaždin zabavljaju već davno kojekakove ‚wandernde Schauspielertrupen' njemačke, a tako, čini nam se, i Osječane, samo grad Karlovac njeguje domorodne svetinje iskrenom ljubavi. Slava Karlovcu!«

O kazališnom životu zagrebačkom Krešić g. 1864. piše: »Lože su i kojekako popunjene, partere je prilično zauzet, osim onih mnogobrojnih ugodnih stolicah, priredjenih za posjednike kućah, te trgovačkih i prometničkih mastnijih kesah, nje je žalost pogledati, i glas predstavljačah odliježe se po njih kao po kakovoj pustinji«.

U tiskari Antuna Jakića štampao je Krešić 1862, 1863. i 1864. »Hrvatski koledar«, u kojima donosi vrijedne priloge s područja literature, osobito slavenske, i Dežmanov prijevod Tassova epa »Oslobođeni Jeruzalem« pod naslovom »Pakleni zbor«, dakako samo ulomak (iz IV pjevanja). Sam piše u jednom godištu članak »Važnost god. 1860.–1861. za trojednu kraljevinu«. »Sabor trojedne kraljevine od godine 1861. – kaže Krešić – premda je bio sapet, ipak je jedan od najvažnijih saborah naroda hrvatskoga. Po njem ućutiše Hrvati, da su još narod, po njem saznadoše, tko im je prijatelj, tko neprijatelj, po njem se naučiše, kakovo sjeme sije nesloga u narodu«.

Ovaj povjerenik »Društva umjetnosti u Pragu« i redaktor književnih listova, zagrebački galanterijski trgovac napisao je knjigu »Mladi trgovac« 1884, izdavši je potporom »Matice hrvatske«.

U ovom udžbeniku trgovačke korespodencije i drugog znanja praktičnog trgovca zanimljiv je Krešićev predgovor dan pod naslovom *»Poslanica trgovačkim mladićem«*. Tu, u toj svojoj poslanici, Krešić razrađuje misao iz »Autobiografije«, kako su se »naši pradjedovi bavili poljodjelstvom, a imućniji, posvetiv se svećeničtvu, činovničtvu i vojničkom stališu, držahu izpod svog dostojanstva, da bi tjerali ikakav obrt ili trgovinu, stoga je sav komercijalni posao prešao u tudje ruke, te se i danas jošte nalazi većim dielom u njih. To je posve naravno, jerbo odhranjenje naše mladeži ne smjera još niti u ovo doba na realne znanosti slobodnog gradjanskog stališa, nego na administrativnu od službe zavisnu inteligenciju ili na odvjetničtvo, a u tih stališa se ne odgaja p o s l o v n i duh«.

Uz »Hrvatskog glavničara« iz 1863. E. Kvaternika, »Počela političke ekonomije« Blaža Lorkovića i kasnijih stručnih rasprava i knjiga s pod-

ručja narodnog gospodarstva od dra Jurja Vrbanića – Krešićev »Mladi trgovac« predstavlja pionirski pokušaj da se trgovačko-obrtničkom podmlatku u Hrvatskoj pruži teoretska naobrazba u domaćoj knjizi.[9]

U Krešićevoj »Poslanici trgovačkim mladićem« ne nalazimo nikakovih romantičarskih shvaćanja prošlosti, i u tom pogledu je Mijo Krešić daleko ispred svojih suvremenika. U prošlosti on vidi mukotrpan i težak život naroda: »Kad bje svršen posao, tad se poslije krvavog znoja mogao taj puk povući opet u svoje zemljane i slamnate kolibe i (sa) svojom djecom jesti sirkov ili prosen kruh, od koje kukavštine se je danas podigao do krumpira i kukuruznice i nešto boljih stanovah. To je istinita proza napram poetičnom uzveličanju stare dobe u narodnih pjesmah«.

On realistički i trijezno, misaonom aparaturom građansko klasnog društva u formiranju, daje sociološku analizu određenih pojava u suvremenom privrednom životu, koje su njega kao privrednika smetale i koje su kočile brži razvitak domaće građanske klase. »Trgovac«, »zanatnik«, »gostioničar« – to su trebali biti nosioci znatnije akumulacije u privredi, koja je tek otpočela svoj kapitalistički hod, a svi oni ili su bili stranci ili su se u poslovnom prometu služili njemačkim jezikom.

»Progleda napokon i taj prosti dio naroda, te zadobi takodjer glas u družtvu i hljeba u državnih uredih. Hvale se stara vremena, da je sve bolje bilo, nego što je danas. Ali tko to hvali? Tko može hvaliti ono doba kad bje izpod dostojanstva svakog plemića učiti što drugo do li jus, crnu školu ili pak sablju pasati za – domovinu (?). Gradjan, maistor, trgovac, umietnik – takovog stališa ne imadijaše naš narod, jerbo bi se (s) preziranjem svaki Hrvat odvratio bio od takovog prostačkog zvanja – a seljak? kako bi on do te emancipacije dospio u to doba tmine, kad je k tomu trebalo novaca i raznog tehničkog nauka, a toga ne bje niti za lijek u svoj domovini«.

Krešić, dakako, nema dovoljno znanja da bi davao znanstvene sociološke analize. On je zainteresirani građanin zagrebački, istaknut u politici i u trgovačkim krugovima, On zapaža, »da se je tako u tih lijepih starih vremenih razvilo tudjinstvo u nas. Trgovac, zanatnik, gostioničar – tko bijaše to? Niemac, Talijan, židov, Grk – ovi ljudi zauzeše gradjansko polje i muziše gospodu, a ovi opet seljaka. Doista, liepa narodna ekonomija, spodobna da stvori od kmeta slobodna Hrvata«.

Krešić je zapazio da u svoj literarnoj produkciji u Hrvatskoj nema knjiga namijenjenih privrednim pitanjima i odgoju privrednog podmlatka. »Hrvatski trgovac« njegova prijatelja Antuna Jakića, predsjednika Trgovačke komore, bio je već davno rasprodan, kada se je Krešić

[9] Dr Juraj Vrbanić: »Što je novac?«, »O novcu i vjeresiji«, »O gospodarstvu i gospodarskom napretku pojedinaca i naroda«, i sl. U osamdesetim godinama XIX v. pisat će već o »Rudarskoj produkciji za g. 1874–1879.«, »O udrugarstvu«, »O mjenbenom zakonu«, i sl. – nešto stariji dr Fran Vrbanić.

Oba Vrbanića bili su vršnjaci Krešićevih sinova Vladimira (r. 1847) i Milana (r. 1844) od kojih se prvi istakao kao bankarski stručnjak, a drugi kao vrlo zaslužni tajnik »Trgovačko-obrtničke komore«, redaktor stručnih listova i prevodilac francuskih ekonomista. Krešićevi su bili u najužim prijateljskim i – porodičnom vezama s Vrbanićima.

prihvatio takova posla. »Kad se prelista hrvatska bibliografija – kaže Krešić u Poslanici – naći će se, doduše, počam od petnaestog vieka dosta tiskopisih, što su redovnici franjevci i isusovci napisali, te se je iz tih knjigah moglo ponajviše naučiti bogoljubnih pjesamah, život svetacah, molitvah, junačkih pripovjedakah ili čitati: »Navučenje vu pravicah vugerskih« itd., ali nebijaše pera, koje bi bilo znalo narodu dati nauka gospodarskoga i za bolju naobrazbu. . . . . – Nigdje, dakle, knjige za prosvietu i napredak gospodarstva i trgovine, svuda tmina . . .«

Njemački jezik u poslovnom svijetu je tako bio zavladao da ga je bilo vrlo teško istisnuti i nakon pobjede narodne stvari na ostalim područjima. Ravnatelji, knjigovođe, blagajnici u tadašnjoj zagrebačkoj privredi bijahu u velikoj većini stranci, kojima je bilo i teško poslove voditi na domaćem jeziku, kada osim Jakićeve knjige, nije postojala nikakva knjiga da ih u to uputi. Tako su ti stranci, pokatkad dobronamjerni, bili upućeni na stranu stručnu književnost i tuđinsku poslovnu praksu. Krešićeva je zasluga da je svojom knjigom »Mladi trgovac« utro putove drugima. On je stalno izražavao uvjerenje da bi na čelo politike u Hrvatskoj trebali stupiti obrazovani građani, a ne »literati«. Krešić u šezdesetim i sedamdesetim godinama XIX st. i predstavlja onu društvenu klasu čije se ekonomske potrebe oštro sukobljuju s politikom »madžarona« i Madžara u Hrvatskoj. Njegov radikalizam u politici Narodne stranke nije nimalo romantičan: njegov je izvor ekonomija, koja je ugrožena sa strane madžaronske politike u Hrvatskoj.

Krešićev je politički i publicistički rad mnogostran i bio je cijenjen među suvremenicima. Sudjelovao je u društvenom životu Zagreba, bio pokretač mnogih akcija, izdavač i redaktor listova, suradnik mnogih novina, osobito »Pozora« i »Obrtnika«, glasila Trgovačko-obrtničke komore. Bit će stoga zanimljivo u 52 pisma, što ih je 1868, 1869. i 1870. pisao u Pariz, vidjeti, kako je taj zagrebački »kramar« vidio politiku Hrvatske u godinama kada je Unionistička stranka pripremala i, konačno, donijela zak. čl. I/1868. hrvatskoga sabora.

Razumljivo je, što se pisma ne donose u cjelini: pisao ih je otac sinu, pa su za štampu priređeni samo oni dijelovi, koji su u bilo kakovoj vezi s događajima, koji nas interesiraju.

Nekoliko pisama ne zasijeca u politiku Hrvatske šezdesetih godina, no ipak ih donosim stoga što su zanimljiva iz drugih, kulturno-povijesnih ili sociooloških, razloga.

III POGLAVLJE – *PISMA*

Zagreb, 1. kolovoza 1867. (I)

. . . Ako bi ti, dakle, što znao pripovijedati, bile bi to izvanjske novosti iz našeg grada.

Najvažnije je, da ti opišem otvorenje Akademije. Dvorska je kancelarija preko Namjesničkog vijeća zabranila sve, što bi proslavljivalo

otvorenje ovog zavoda, pa je stoga »Kolo« dalo svoj treći društveni koncert. U subotu navečer 27. srpnja došao je Strossmayer i s istim vlakom braća iz Srbije, koje smo oduševljeno pozdravili na kolodvoru.

Drugi dan u nedjelju, poslije mise u Katarinskoj crkvi, gdje je Djuro kvartet aranžirao, otvorio je biskup i ostali članovi Akademije prvu javnu sjednicu. Sjajna dvorana bijaše dupkom puna.

Bio je dr Bleiweis, a mjesto Rigondeadua došao je Leger, profesor slavenskih jezika na sveučilištu u Parizu.

Biskupu je bilo zabranjeno u govoru spominjati politiku, i stoga je govorio samo o kršćanstvu i svetoj vjeri. Sjednica je trajala do jedan sat, a zatim je Strossmayer priredio banket kod Cara austrijskog za članove Akademije i za strane goste.

To je bilo one nedjelje, kad si ti zbog ružnog vremena sjedio sa Čehom u kavani, a i ovdje je grmjelo i padala je tuča, te je i vinogradu nešto naškodila. Koncert Kola bio je navečer u dvorani tako sjajan, kakvoga društvo još nije doživjelo. Na koncertu su bila tri biskupa, Gablenz, dvorski savjetnici i mnogo ostalih gostiju sa svih strana. Najljepše je, da je na kvartet od Veitha »Bože, carja hrani« aplaudirao i Gablenz, ne znajući ni sam, što je to.

Poslije koncerta, na kom su sudjelovali Lichteneger, Vodička, Schwarz i sve djevojčice iz Glazbenog zavoda, odoše mnogi na groblje k spomeniku. Išlo se je na groblje uz bengaličko osvjetljenje, i usprkos svoj zabrani, pod barjakom. Na groblje su išli i Srbi. U Ponedjeljak 29. srpnja bile su sjajne zadušnice za pale žrtve. Nakićene djevojčice su nosile vijence na grob.

Stadoše na groblju svi u red i htjedoše pjevati, ali kapetan Pluščec zabrani u ime poglavarstva svako pjevanje. Filip tada stupi na grobni kamen i reče: »Budući da nam nije dozvoljeno slaviti uspomenu, kako smo željeli, mi ćemo se i tim nekićenjem zadovoljiti, ali obećajemo, da smo pripravni poginuti, ako treba za svetu stvar, kao što su pali i oni, koji leže pod ovim kamenom. Slava im!«

To se je Srbima vrlo dopalo. Ti su Srbi iz preko Save došli u Zagreb upravo zato, da vide, kako je ovdje. Svi su oni vrlo inteligentni, skoro sve sami profesori, rektori, ravnatelji gimnazija, advokati, trgovci i jedan svećenik. U Maksimiru je bilo također krasno, a uz to bijaše i lijepo vrijeme.

Navečer je kazališni odbor na brzu ruku priredio »Partiju piquea« i »Deset djevojaka, a ni za jednu muža« uz briljatno osvjetljenje.

Stranci bijahu po ložama. Treći dan pozvao je Srbe Mrazović i Crnadak na objed kod Prucknera, a četvrti je dan priredio Strossmayer banket u počast Srbima, na kome sam i ja bio.

Vidiš, dakle, da su braća Srbi bili kod nas u neprestanom veselju i slavi, pa su kao pijani od veselja i vina stoput očitovali, kako ni sanjali nisu o tako ljubaznu dočeku. Čude se našem napretku i priznaju da su oni još zaostali u svemu. Ljubiša, pravoslavni Dalmatinac, rekao je oduševljen javno na banketu, da je Zagreb sjedište Južnog Slavenstva i da moraju svi narodi ovamo gledati i crpati ideale odavle.

I Srbi su to priznali, neki otvoreno, neki šutke.

Sve je ovo oko otvorenja Akademije bilo improvizirano, a ispalo je uza sva protivljenja upravo sjajno. Biskup je »Kolu« darovao 100 forinti.

Madžaroni su začudo tihi. U Šišljaviću, Rauchovu imanju, bila je vojnička eksekucija. Jedna je kompanija vojske sa žandarmima udarila na masu od 500 seljaka, od kojih je poginulo 7, a 40 ih je ranjeno. Poginula su dva žandara. To je žalosna instalacija Rauchova.

Na Rijeci traje nered još i dalje.

Sokol je u Ljubljani suspendiran. Slovenci su stali hariti njemškutare, pljuvati im u lice, prebijati ih i izbijati im zube.

Neki dopisnik jadikuje u Fremdenblatu, kako su u Čitalnici pjevali himnu uz bengalsku vatru, pa da se pošten turner ni na ulicu ne smije više pokazati bez revolvera.

Kad Rauch dodje iz Beča, donijet će nam raznih novosti. Zasad je sve kao i prije, i da dr Mraović ne agitira ne bi se ni znalo da je madjaronska era.

Divković je primio od odbora svoje novce. Filip je svoj državni ispit sretno položio i lijepo Te pozdravlja.

Zagreb, 10. kolovoza 1867. (II)

Od novosti Ti mogu još javiti da se Kasino preuredjuje troškom od 36.000 forinti za muzej. Akademija je privremeno smještena odmah kod veže, frontalno na ulicu do Račkoga dok ne preuzme Dvoranu. I Glazbeni zavod je u »kazini« jer je Zornberg kupio kuću Glazbenog zavoda i u nju se preselio. Šuhaj, vele, da je postao septemvir namjesto Subotića. Subotić ide u Vukovar kao advokat. Krežma se seli u kavanu Wisser Weiss, a na Krežmino će mjesto doći Spitzer iz Duge ulice. Crnadak i Jakić prave u Crnadkovoj kući veliku peć za sušenje šljiva u kumpaniji.

Zagreb, 28. kolovoza 1867. (III)

... Novine sabrane od posljednjeg pisma do danas. Rigondeaud je bio kod Cariona, a njegov poslovodja Toussaint bje otpušten. Rigodeaud tobož' u službi, ali se ova dvojica posvadiše i Toussaint javi, da je Rigondeaud tamo. U noći dodje šezdeset vojnika, okruži kuću, i žandari pograbe Rigondeaud-a i dopratiše ga u 2 sata u noći u županijski zatvor, gdje je sjedio u jednoj sobi sa Stradiotom i Šuskovićem. Čujem, da su ga za dva dana otpratili dalje. Gramont se u Beču ne brine za takove Abenteueure, i veli: osobito poslije Salzburga. Ne znam, što taj Rigondeaud toliko prkosi i zašto ne ide.

... Rigondeaud je otpravljen na Rijeku, otkuda će valjda dalje brodom.

Kao »prišivak« mome današnjem pismu slijedi još i ovo: Pozor nije niti u Beču dozvoljen, nego će od 1. rujna izlaziti u Beču »*Obzor*«. Perkovac je već pred deset dana otputovao radi toga u Beč.

Danas je bila Bogovićeva instalacija. Bilo je mnogo svijeta. Osobito se je svaki madžaron izvukao iz svoga kuta, došli su Turopoljci kosturaši. Bili su veliki župan Frico Kraljević, Bedeković, grof Pejačević, Kušević i Zlatarović – svi u sjajnim odijelima kao u srednjem vijeku.

Na županijskim vratima ga je pozdravila deputacija, a Vrbančić ga je pozdravio od strane grada. Rekao mu je, da ga pozdravlja na onom trgu, gdje je i on prije sedamnaest godina bio svjedokom, kako su Hrvati protiv dušmana branili svoja prava i krv prolili, koju su protivnički psi lizali po trgu. Pozdravlja ga tu kao istog onog starog borca iz 1849. Mirko Bogović je bio pri tom smeten i samo je rekao, da će odgovoriti u županijskoj dvorani i da moli, neka ga tamo slijede.

Svečanost instalacije je obavljena u Dvorani uz razne oficijelne govore i organizirani madjaronski »živio«, ali galerije bijahu mirne kao stijene. O podne je bio objed kod Cara austrijanskoga za dvjesta i pedeset osoba.

Zagreb, 3. rujna 1867. (IV)

U novinama smo čitali o tim izložbenim stolicama i o tom procesu – sve na svijetu ide po istom principu i jedan vara drugoga i pazi na svoju korist, nu, duh današnjega kukavnoga svijeta brani još taj princip i u svojoj gluposti misli, da to ne može inače biti, nego da je to već vrhunac civilizacije, gdje prefriganost i lukavština i sila i zla ćud napreduje, a neizmjerno veći dio ljudi da u budalaštini živi kao marva i da stoga treba graditi hramove i crkve namjesto škola i socijalnih zgrada. U Parizu je sve ono u velikom, što je u malom svijetu u malom.

Ova je izložba, koliko god je veličanstvena, gorostasna, divna, ipak s dosta humbuga i švindla, pa ipak je napredak ne samo glede industrije, nego i uopće, i u socijalnom pitanju – i tako ide i nehotice sve pomalo naprijed, i bez volje mnogih, koji baš ne žele napretka.

Tako ide i stvar naše domovine naprijed, i bez volje mnogih, pa je tjeraju naprijed i oni, koji bi je rado zaustaviti. Oni madžaroni, koji prije osamnaest godina za madžarštinom hlepjahu – eno ih, gdje u hrvatskim pisarnicama gaje jezik, što su domoljubi teškom mukom usadili – a sva domorodna nastojanja razbila su se o c. k. Amters o financiji i pošti, itd. Eto, Madžari će uvesti u te dikasterije – hrvatski jezik! O, quae mutatio rerum! oni će to učiniti – morati – moralno prisilieni, što bi najradije utamanili zauvijek. Gle, moj Milane, u što mi je pero uteklo, ali valja o svemu misliti, kada čovjek ima kada, tj. o svemu što smjera na dobro.

Mirko Bogović je rekao u svome govoru prilikom instalacije, da će »polag svoje prisege strogo služiti kralju i narodu«. (Narod se razumijeva stališi i redovi, jer se u prisegi govori samo o njihovim pravicama i slobodštinama.) »Glede narodnosti držim da sam rodjen Hrvat i da sam kao takav dužan ponositi se tim dičnim imenom pa da želim Hrvat i ništa drugo ostati do smrti«. Dalje: »Ja sam za pošten savez s Ugarskom, a to tim više budući da ionako spadamo pod krunu sv. Stjepana«.

Pošten savez – bogec, a zar nije pošten savez osnovan u čl. XLII-1861., pa u osnovi naše delegacije što je išla u Peštu (a Rijeka?), etc.

Zagreb, 10. rujna 1867. (V)

... Pozor sada izlazi u Beču i poslat ću Ti sutra jedan broj, što će Te interesirati.

Suhaj je postao kod Kancelarije referent namjesto Utješenovića i odlazi danas u Beč. Bio je kod mene i pozdravlja Te. Premda su ga madjaroni« »imenuvali«, ipak nam je drago što je on postao koji je dosta pošten, a pozna naše ideje i naše potrebe pa može uz one mracnjacke koristiti, a dijelom i na pravi put zaokretati. Mi smo ga obodrili, neka samo ide i neka radi da ima naše povjerenje.

Neka mu Bog u srce vidi, a mi se nadamo ukoliko se može ...

Zagreb, 6. listopada 1867. (VI)

... U Ljubljani je dr Costa suspendiran, Pozor u Beču 1 broj confisciran, Politika dobila process »wegen Majestätsbeleidigung«. Kancelarija bit će raspuštena, a u Pešti će biti Suhaj hrvatski ministar u madžarskom popečiteljstvu. Srbi u Beogradu će valjda u svojoj narodnoj skupštini prozvati Mihajla za srpskoga kralja.

»*Kolo*« naše će po svoj prilici propasti, jer se članovi brišu od straha, da se vis a vis ovoj Rauchovoj vladavini ne compromitiraju, a i bez toga nema članova previše. Sinoć je Kösslerica dala u kazalištu Concert – prazan, ide u Beč. Sve hoće da budu Hofsängerice, a mi moramo za njihovo naobraženje da plaćamo harač kao i za Göttlingovu i Vodičkovu, a Milaković kuka u Pragu ...

Pozor proganjaju u Beču oštro, dapače istražuju, otkuda mu potpora, kaucija, itd. Radi bi Strossmayera uništiti, što će im i poći za rukom. On nije dosta politik, a njegovi organi, M. Mr., nisu dosta sposobni voditi poslove narodnih vodja u tako opasno doba. Uopće, danas je stvar naše Narodne stranke na slabim nogama, a neprijatelji su opaki i svemoćni.

Danas sam bio s Crnatkom kod Gablenca radi sabiranja za Ličane.

Bila su ovdje dva mlada Rusa, jurista, pa su bili s Filipom i kod mene. U razgovoru opazio sam, da su fanatici u pravoslavlju ..., koji se meni ni u čemu ne dopadahu. Malo sam im istine govorio, a i Jagić je rekao svašta. Došli su iz Beograda pa idu u Ljubljanu. To su valjda oni, o kojima sve novine trube. Baš je vrijedno!

Zagreb, 16. listopada 1867. (VII)

Restauracija će biti što prije po svim magistratima. Brešćenski, onaj mladi madjaron, postao je počasni tajnik kod Namjesničkog vijeća i prevoditelj za madjarski kod županijskog sudbenog stola.

Na štatui Jelačića otvorila se je kao rana na onoj prvoj nozi konju na kojoj upravo stoji i curi nekakav crveni kit. Bojati se je da se taj krasni spomenik ne bi iskriviv si tu jedinu nožnu potporu naprvo srušio i slomio. Onoga odbora više nema, a madjaroni bi rado gledali da se to dogodi ...

... Ja sam dao tiskati Miniatur kalendar za Portemonnaie po uzorku na jedan bečki. Vrlo mali, lijepi kalendarčić, već je gotov tisak. Mislim da ću tisuću komada lako raspačati. Stvar je nova i ljupka za svakoga.

Zagreb, 20. (21.) listopada 1867. (VIII)

... Ovih dana sam držao sjednicu *»Kola«* i zaključili smo dati Concert početkom novembra i dalje vegetirati do božje volje.

17. je započelo kazalište i nastupio je u (komadu) »Momci na brod« novi član Stefanović, koji je kopirao Plemenčića i za prvi puta dobro igrao i pjevao bolje nego Plemenčić.

Dva nova komada od Sardou-a – dopali su se.

Mi smo s našim odborom i pozivnicama veliku senzaciju pobudili. »Politika« je to shvatila na veliko i na sve slavenske, da – i ruske časopise apelirala, da sabiru za Liku. Austro-švapska journalistika pograbila, da ta humanitarna ideja iščezava pred tendenciozno-političkom. Dakako, da je i toga! jer bi imalo posve drugo lice, kad bi se za Hrvate Ličane zauzeli Madžari ili Švabe ili i sami naši madžaroni. Baš zato smo mi pograbili to u naše ruke, da ne bi drugi ljudi činili iz toga politički kapital ... toga baš i mi možemo dobro trebati ...

Svaki dan me ljudi za tebe pitaju: Žigrović, Hofrath-Krežma, i drugi. Danas sam ti poslao Pozor, komad Politike i famozne »Fiumaner Zeitung«, koja, čini se, ide na zadnjim nogama, jer nema pretplatnika.

Mi se sada dogovaramo glede gradske restauracije, da nas madžaroni ne nadjačaju.

Zagreb, 26. listopada 1867. (IX)

... Ovdje nema ništa novoga izvanrednoga. Gerüchte svaki dan druge forme. Veli se da je Šuhaj pisao da će Kancelarija hrvatska doći u Zagreb – si e vero! Pozor je u Beču zbilja suspendiran. Sabor će naš biti za 2. prosinca sazvan. Agitacija za izbor municipija je započela. Glavni agent madjaronstva dr Mraović prisiže da će njegova lista prodrijeti potpuno. Mi ćemo s dogovorom složno pritisnuti pa da vidimo. U Karlovcu će opet Pacel diktirati najviše. Od tih rezultata zavisi izbor za sabor.

Krežma je svoju kavanu posve novo i elegant uredio kao na boulevardu. Luksuz napreduje, a poslovi »tres miserable«.

27. listopada

Kancelarija nam je oktrirala izborni red na korist madjarona ili uopće reakcije aristokratičke.

Na imanju nekog madjarona Jankovića, gdje je grof Khuen držao madjaronsku srijemsku skupštinu, planule su zgrade i izgorjele do zemlje, a danas se je raznio glas da je grofu Khuenu, vodji madjaronskom, izgorio grad i gospodstvo i da je uslijed kvara od 100 tisuća ruiniran.

Zagreb, 5. studenog 1867. (X)

... Na Sesvete nacifrali su juristi grob žrtava izvanredno, poglavito Jagić, koji je za takve poslove zlata vrijedan, dok je mladi Šaj najkukavniji poslovodja. Pjevali su 3 pjesme uz vatromete i fontain-e našega pyrotehnika.

Danas sam dobio prvi broj novoga unionističkoga časopisa »Hrvatske novine« te ti šaljem taj istisak. Štampu je pogodio sam barun Rauch, a kakovu tendenciju će list imati, to si možeš misliti. Čovjek, koji ne pozna okolnosti, ne može mnogo naučiti iz programa, po kojem bi mogao zaključiti, da je sve to pošteno. To je samo krinka, jer se iz djela vidi, kako tko misli, a ne iz riječi. Kasnije ćemo tek vidjeti, što taj list misli o Čehu, o Rijeci, o madžaronskom parlamentu, o slavonskim županijama, Rauchu i sličnom.

U štampariji sam vidio novi list »Slavenski jug«. Uredjuje ga Djuro Klarić. Nastojat ću da ga dobijem, pa ću ga poslati. Izbori će za gradsko zastupstvo naskoro početi, a sabor je prenesen na 2. siječnja. Po tom izbornom redu neće moći biti izabran Perkovac, ali niti Hellenbach zbog toga, što ne plaća porez. Kod Hellenbacha je sve na ženu prepisano, a on nema ništa.

Die berüchtigte Fiumaner Zeitung poslije 16. broja prestala izlaziti. Riječani su potrošili preko 12.000 forinti za demonstracije madžaronske, a od Štedione njihove digli su preko 100.000 tisuća. Magjar orsag lijepo tamo gospodari.

Izišlo je danas »Sidro«. Danas je bila konačna rasprava protiv »Pozora«. Optuženi su Mazzura i Jakić. Državni odvjetnik Župančić predlaže Jakiću dva, a Mazzuri tri mjeseca tamnice. Popodne je branio Šram Jakića, a Mrazović Mazzuru. Sud je – Šmid, Kavić i Krcivoj – osudio Mazzuru na jedan mjesec tamnice, a Jakić je oslobodjen. Gubitak kaucije: 1000 forinti. Lijepe li nagrade za hrvatsko rodoljublje od te Rauchove-Zlatarovićeve vlade . . .

. . . Bio je ovdje jedan glasoviti tenor iz Rusije koji se je već i u Parizu producirao, a posljednje je vrijeme po Rusiji i pred carem u Livadiji pjevao. Molio je da bi mu *Kolo* sudjelovalo, ali mu Namjesničko vijeće po nalogu Kancelarije zabrani u Trojednoj kraljevini davati concerte te je otputovao u Beč da se potuži ruskom poslaniku.

Niko Pacel mi piše da su tamo načinili Perkovca počasnim gradjaninom samo da može biti izabran u sabor.

Madjaroni su sastavili listu za zastupstvo ovako: Arešić, Frigan, Jakčin, Mallin, Pongratz, Leutzendorf, Sivilj, odvjetnik Snoj, Geissler, Makovac, Igorlić, Huth, Hondl, dr Bresslauer, Hohnec, Bagović, Cerovac, Hatz, Dolovčak, Božurić, Mraović, Mirko Karas, Aug. Waiz, Prukner, Patriarh – sve sami izvrsni Hrvati.

Naša lista nije još sastavljena no bit će ove nedjelje.

Zagreb, 8. studenog 1867. (XI)

. . . Sinoć sam bio na gospodarskoj sjednici, gdje smo zaključili, da namjestimo Torbara za redaktora gospodarskog lista, jer ga Lamblom iz Križevca loše uredjuje, a Torbar bez kruha proživjet će nekako. Tu smo bili svi složni osim Hatza, koji se je tome protivio.

. . . Čuje se, da je naš sabor odgodjen na 2. siječnja. Ne znam, kakav je to opet manevar. Madžaronske bi vlasti rado na svaki način prepriječiti izbor Mrazovićev i Perkovčev.

Pozor je u Beču bio 10 dana obustavljen i dobio je silno mnogo novih parnica. Kod tolikih progonstava će po svoj prilici izlaziti samo do konca ove godine.

Ja sam ti bio javio, da će Slavenski jug od Klarića izaći. Bilo je mnogo toga već tiskano u svescima, ali je policija sve confiscirala. Na čelu je bio nekakav componirani grb srpski i hrvatski pod jednom krunom. U listu sam opazio lijepi portrait Strossmayera i valjda panegirika, koja vladi smrdi – to sve skupa utamani list – i Klarića i tiskaru.

Dr Mraović i madžaroni već dva mjeseca korteširaju po gradu za zastupstvo, a mi – Crnadak, Jakić i ja – sazvasmo danas veliku gradjansku skupštinu u Streljani na dogovor. Skupština bje znamenita – iz svih krajeva grada, od Save, Trnja, Horvati, Nova Ves, Petrova ulica, Vlaška, itd. Ja sam otvorio govorom sjednicu, i razložio im sve oratorski, a za mnom Crnadak, a naposljetku Jakić. Sve je išlo kao po loju i naši su prijedlozi svi primljeni jednoglasno. Bilo je i nekoliko madžarona. Organizacija je takova po svim stranama, da bismo se mogli nadati najboljemu uspjehu i da će naša lista, kad je jednom složno sastavimo, prodrijeti. Jedino je, što ne možemo nikako drugačije, nego paktirati sa samostalnom stranom te neće moći biti radikalno, ali nije drugačije, jer je pogibelj od vlade današnje. Madžaroni po kutovima i tajno, a mi otvoreno parlamentiramo. Ova je naša skupština veoma pobunila madžarone, koji su mislili, da su već gospodari situacije.

... Za Ličane se po našem odboru sakupilo 4.000 forinti, a još je nade, da će i na 5.000 doći. Kako smo mali i slabi na novcu, sabrali smo više, nego što je Magjarorszag po onim trima Cavalirima poslao pred nekoliko godina nama Hrvatima s onolikom demonstracijom.

Čujem, da će se početi zidati željeznica iz Madžarske preko Križevaca i Vrbovca u Zagreb, isto tako iz Karlovca na Rijeku već budućega proljeća.

Zagreb, 16. studenog 1867. (XII)

... Nazori Mrazovićevi su već posljedica nove dobe, u kojoj se mi poslovni ljudi sami emancipiramo, jer nitko ne da svoja prirodjena aristokratička prava ili običajem posvećene prednosti, dok si čovjek ne izvojuje sam od predsudnog društva. Tako je i ovdje u nas, gdje je g. 1861. kod obnove magistratske gradjanstvu imponirala sekta literata i advokata, koji su na Streljani restauraciju diktirali. Danas je ona morala ponešto kapitulirati, budući da se građani sami bez njih sastaju, vijećaju i zaključke prave – što je upravo moje djelo, pa se ta emancipacija ljudima dopada. Taj duh mora napredovati, jer gdje privilegirane kaste vladaju, tu nema općeg napretka, tj. narodne slobode.

Jučer sam dobio cedulju: Der commnd. F. M. Lt. Freiherr von Gablenz gibt sich die Ehre den Herrn Mijo Krešić für den 16. Nov. um 3 Uhr zum Speisen einzuladen«. I bio sam danas kod Mihajlovića na objedu medju samim generalima (8) i obrstarima, bilo nas je do 20. Ja sam bio kao predsjednik Odbora za Ličane.

Madžaronima ne idu računi dobro, jer svaki čas odgadjaju sabor i izbore i promjenjuju izborni red, danas nagle i sile, sutra odvlače, a mi stojimo kao klisurina. Moje skupštine u Streljani prave veliki efekat, i iznesli su, da i ja agitiram da budem načelnik grada. O, budale! U svojoj sebičnosti ne dokučuju, kako se može tko zauzimati za kakvu stvar, ako ne misli samo na svoj egoizam.

Mi tjeramo osobitu taktiku te ne mogu uza sve svoje špijune pravo saznati, koga namjeravamo i što činimo. Ako ne pritisnu kakvom lopovštinom i terorizmom, kad imaju držalo u ruci, to se potpuno nadamo većini ako već i ne pobijedimo potpuno što je u ovakovim okolnostima veoma teško.

Naša banka je dozvoljena i pravila su pod tiskom. Program i poziv na potpise nastavljaju se i misli se, da bi već početkom siječnja mogli subskribirati. Bogzna, hoće li biti uspjeha.

Madjari nam ispod ruke prave ponude autonomije, ali Rijeka da je njihova. Bana da imenuje kralj po njihovome prijedlogu i on da opet imenuje svoje činovništvo. Ukupne poslove da rješavamo na njihovome saboru. Vrlo krasni prijatelji!

Bogzna, kakav će biti sabor i kakav plod.

Madjaroni su se preplašili svoje manjine pa rade sve ma bilo i protiv zakonu. Sada su od Kancelarije kasirali sve naše magistratsko djelo glede listina ili popisa gradjanstva pa su našli opet drugi temelj po kojemu se imaju nove listine sastaviti u nadi da će onako bolje proći.

Zagreb, 23. studenog 1867. (XIII)

... Premda je Namjesničko vijeće obustavilo izbore za sabor, to se ipak izbira (ondje), gdje se misli, da će ispasti po vladinom programu. I zbilja: na Rijeki dva ljuta zmaja. Za Bakar odrediše izbor na Trsatu kod Rijeke, kamo bje predaleko za prosti puk te mnogi (do 60 glasova) zakasniše, dok riječki fakini pa i agitatori Pačarela i Matković svojim terorizmom prodriješe sa dva madžarona – Bataliarini i Stiglie. U županiji pako je ispalo uza svu njihovu agitaciju naopako: naime tri narodnjaka Urpani, Tomac i Derenčin. Dakle, propadoše Čeh i Akurti. U Senju je izabran dr Rački, nasuprot u Osijeku grof Pejačević i Stojanović. Strašno se komeša, bogzna, hoćemo li reusirati – mi se bar ufamo.

U samom Zagrebu počelo je agitiranje za magistrat oštro. Madžaroni su za ponedjeljak u 6 sati navečer sazvali gradjanstvo k Prukneru. Mi to moramo paralizirati i k tome treba sastanaka i dogovora. Uza svu vlastitu skrb i brigu moram se boriti i za narodne svrhe. Doduše, to bi morala biti briga svakoga poštenog Hrvata, ali, eto, nije, pa treba bez prestanka ići u vatru.

Zagreb, 27. studenog 1867. (XIV)

U ponedjeljak su sazvali madžaroni skupštinu k Prukneru, a ja skupštinu u Streljani dva sata prije. Mi smo u Streljani u Schiessalonu bili glava do glave. Iza duljeg vijećanja zaključismo, da idemo svi skupa

k Prukneru. U 6 sati dodje nas 200 gore u salu i sobe. Još ne bijaše nikoga, samo bje priredjeno za skupštinu. Ali to je tako maleni prostor, da nas ni polovica nije mogla unutra. Poslije 6 sati dodje odbor, jedan po jedan. Predsjednik Mirko Karas, Dolovčak, Krcivoj, Cerovac, Gugler, Laurinček, Makovec i još do 25 madžarona Folnegović, Djurkovečki, šoštar Majcan, itd. Sruši se kanape pod predsjedništvom – smijeha dosta. A kaj se smijete? em se to more svakom pripetiti. Za čas progovori Mirko Karas: »Ja mislim da bi se mogli složiti vu lištri za zastupstvo, da ne bu više te kavge med nami, jer to imenovanje »madžaroni« kak nas zove protivna strana nek jednoć prestane. Mi bi mogli taki zebrati i poslanike za sabor presvetloga g. Zlatarovića, Šuhaja i kanonika Luku Petrovića«.

Ovi su bili pred dva dana u »Debatti« i inim novinama upravo kandidati madžaronske vlade.

Na taj sjajni govor umukne sve i za čas progovori vrlo lijepo Crnadak. Da je polag proglasa pozvano gradjanstvo, koje je za uniju da dodje ovamo na dogovor i budući da smo i mi svi za uniju, to samo želimo razjašnjenje od odbora, kojega članove mi i ne znamo, da nam nekoje stvari razjasni o autonomiji što široj i što većoj cjelokupnosti. Vrlo fino, umiljato i dostojanstveno. Na to ustane Dolovčak kao najprostiji mužina i reče: da mi nismo simo došli ikome kakva razjašnjenja davati i da gdo je njega opunovlastio takva pitanja staviti. Da su oni simo došli izborne cedulje razdavati i za sabor izabrati – to sve na najprostiji, surovi način. Na to uze riječ Šram, opet lijepo parlamentarno potvrdjujuć riječi Crnatkove i budući da se u proglasu ne pozivlje nikakva strana, nego svi pošteni gradjani pod geslom »živjela domovina« to mi želeći saznati nazore toga odbora, koga mi imenom još i ne poznajemo, itd. Ali će na to Matek Jakopović sve ono i više još, što je Dolovčak govorio i još surovije i još prostije uz viku i urlikanje fakinaže njihove. I opet reče Šram nekoliko riječi, ali ne dadoše govoriti, na to ustane Krcivoj i besramno lopovski odgovarajući reče, da su oni došli proglasiti svoje kandidate, pa kome nije pravo, neka ide van.

Jakić opet zatim poče u našem smislu govoriti, ali Cerovac preotme riječ, a pijani Majcan, Antolković iz županije itd. vikahu, da je bila upravo sramota, a k tome gibahu se i naši Novoveščani radikalci, i videći da medju takvimi huljami nema sporazumljenja krene sve mirno kući, a oni ostadoše, zaključujući, što im drago.

Namjera i svrha je potpuno dokučena, jer nama svima je poznat duh tih izroda, ali toliko prostijih ljudi ne vjerovahu nam to, pa smo ih onamo doveli, da ih »in natura« vide, kakvi su to ljudi – sami kruhoborci. Svi bi rado imali službu, pa bilo i na najnepošteniji način.

Pobjeglo je mnogo madžarona od straha pred ekscesom, a mnogi od straha pred takvom prostotom. Hondl je bio sasvim u njihovom kolu, pa se sada kaje i srami. Tako Nestlang, Matošek, Angerer.

Kada smo mi u skupštini zaključili, da ćemo svi tamo ići, to se je odmah Rauchu referiralo, a on dade zvati i Pluščeca i Uricu, da pandure

pošalju i straže, da se ne dogodi što njegovim ljubimcima, i zbilja jake straže hodahu okolo, ali smo mi od svakoga sukoba branili, jer bi inače u hotel Prukneru imao Huth drugi dan dosta posla.

Kako besramni taj kukavni list »Hrvatske novine« piše, možeš si misliti, kada veli, da je bilo 600 gradjana njihove farbe, a bilo ih je najviše 40 onakvih, kakve sam ti opisao, a nas bje na stotine.

Za zastupstvo se ne bojimo, ali za sabor su oktroirali takav izbor, da će biti skoro nemoguće prodrijeti s našimi protiv njivim velikanima. Gradjani su glasom stegnuti na maleni broj, a činovnici svi bez razlike biraju, i to pred komisijom ne – ceduljom, nego usmeno, poimence. Koliki terorizam, a to će reći mnogo, kada se zna, kako Rauch postupa sa učiteljima i ostalim ljudima u službi. Jako se je bojati manjine u saboru, a kako i ne uslijed takove slobode i ustava!

Zagreb, 10./11. prosinca 1867. (XV)

Madžaroni nas svačim objedjuju samo da izdamo program. Ja sam sa Šramom sastavio i u subotu nalijepio po gradu pozive i pozvao gradjanstvo na skupštinu u *Streljanu*. Drugo jutro izlijepiše madžaroni svojim plakatima grad, u kojima su nas napali i odvraćali svijet da se ne ide na našu skupštinu. U nedjelju sam po podne u osam sati dao rasvijetliti sve prostorije Streljane kao da je soire, i došlo je mnogo svijeta, dupkom puna dvorana. Ja sam poduljim govorom otvorio sjednicu i pozvao naše candidate Šrama, Jakića i Mrazovića, da izlože svoja načela, te je sve išlo prekrasno kao na saboru. Madžaroni su poslali pijanoga Majcana, i on zavikne Šramu, neka ne politizira, jer da je tome mjesto u saboru. Začas su ga Mazzura i Filip odveli iz dvorane, a dolje ga na ulici netko prehari. Dao mu je Gjurkovečki forint, da se napije i da ide praviti skandale.

Naša je skupština bila tako krasna, da su neki stariji gradjani od ganuća skoro plakali, i sve je bilo zadovoljno. Bilo bi i više svijeta, da nisu madžaroni razglasili, kako će na skupštini biti izgreda i tučnjave.

Ova je skupština uzbudila madžarone, premda se oni nemaju čega bojati. Sa strane vlade je sve tako aranžirano, da oni moraju barem dva kotara u Zagrebu dobiti. *Svi činovnici moraju birati uz cirkularni poziv i grožnju, da će se već vidjeti, tko je glasao i za koga.* Svačije se ime mora odmah upisati i Rauchu odmah odnijeti.

Takova terora nije još bilo nigdje – moraju tako, jer drugačije ne ide. K tome im stoje na raspolaganju goleme sume novca, kojim agitiraju.

Naša stranka očekuje, da uz takove okolnosti propadne. Gradski su učitelji dobili nalog od Frigana, da glasaju za vladinog candidata. Rauch kasira sve redom što mu neće parirati. Tako je sada kasira deset bilježnika u zagrebačkoj županiji. Bogović je premjestio Celinića iz Dugog sela u Severin, jer ima prevelik utjecaj u Dugom selu. U Karlovcu je izabran Turković, premda su madžaroni sve poduzeli da prodre njihov Miholjić, ali u Karlovcu nema toliko činovnika kao kod nas.

Birači iz Severina imaju biralište na Baniji a oni s Banije u Jastrebarskom. Samovolja svagdje, jer oni imaju sada potpunu i neograničenu vlast, a mogu trošiti i državni novac na tisuće. Telegraf i pošta – sve im stoji na raspolaganju.

Zagreb, 19. prosinca 1867. (XVI)

Prije saborskih izbora razvili su madžaroni nečuvenu agitaciju. Pripovijeda se, da su dobili pol milijuna od Madžara s namjerom, da potkopaju sve naše uspjehe od 1848. do danas. Neki vele, da je Čeh na Rijeci potrošio preko 100.000. U Zagrebu su potrošili 36.000 forinti. Bilo to istina ili ne, ti su izrodi oko izbora mnogo potrošili.

Mi nemamo ni groša ni otkuda. Skucamo koju stotinu, da kupimo svijeća za rasvjetu kod sastanaka, da platimo tisak plakata i Karlovića, koji nas dvori.

Naše su sjednice u Streljani krasne, oduševljene i trijezne, kako se pristoji pravim rodoljubima. Mladež je uz nas, ali što je to sve!

Kandidat Šram nam se je iznevjerio. On je advokat madžarskoga grofa Batijanija, pa su mu poručili, da ne kandidira ili će izgubiti kontu. On je pridržao kontu, koja mu nosi dvije do tri tisuće godišnje, i odrekao se kandidature.

Stavili smo na njegovo mjesto Crnatka, no znamo unaprijed da ne ćemo uspjeti. Svejedno, dužnost nam je postaviti svoje ljude.

Uvidjeli smo na našoj konferenciji, da je u prvom kotaru 240 činovnika, koji su svi dobili zapovijed »ili glasati za vladina kandidata ili se zahvaliti na službi bez obzira na penziju«. Oni ne smiju na dan izbora kod kuće tobože bolesni ostati, nego moraju »in corpore« uz svoga šefa glasno reći pred komisijom svoje ime i za koga glasaju, pa se taj protokol odmah podnosi banu Rauchu.

To je konstitucionalni slobodni humbug i teror, to je presija na svakog obrtnika ili trgovca. Židov Jak. Weiss se boji, da mu ne uzmu trafiku, Solar se boji, da mu Rauch ne uzme kontu, ovaj ovo, onaj ono, pa evo oko 100 neodvisnih glasova protiv sile činovnika i kukavica. Potplaćeni samostalci neće ni da glasaju, kao što je »crni kabinet«, pa uslijed savjeta ni ostali kao Gavella, Anastas Popović, Nikolić, i slični. Odlučili smo za prvi kotar ne birati, a tako isto i za drugi.

Bez svake agitacije mi bismo imali do 100 glasova, a madžaroni 66, dakle bi bilo lako pobijediti, da nije pritisnulo oko 200 činovnika.

Bio sam u magistratskoj dvorani. Tu je došao Vakanović sa cijelom financijskom direkcijom, Klobučarić s Banskim stolom, svi sudovi, Namjesničko vijeće Habelsberger, i sve tako dalje, a zatim gradskom bandom naverbovani kukavni tudjinci Wagner, Mittelbach, Huth, Angerer i takove bagre ljudi. Madžaroni se jadiše nad našom disciplinom, da nit jedan naš ne htjede glasati, pa su bili odredili deset seljaka da glasaju za Crnatka – da se vidi, koliku većinu imaju nad nama, no meni je to otkrio Prettner, a ja se zagrozih Krcivoju i dru Mrazoviću, pa se nisu ufali.

Drugi dan, 18., opet bje ta ista komedija – mladež famoz, pod vodstvom Filipovim, ali ona nema votum. I tu ne bje ni jednoga od naše strane, ali Ausch se je domislio pljuske Jakićeve, pa iz osvete dade mu svoj glas – od hulje i zlobe.

Sastasmo se opet te večeri u Streljani, sila božja ljudi, ali ne imadoše svi glasa, gradjana, mladeži i – vojnika leopoldovaca, koji su dolazili u svaku našu skupštinu, te začudo – entuzijazmirani.

Ovaj puta odlučismo glasovati, jer imadosmo do 100 glasovah, osobito je Nova Ves bila junačka. Taj dan tiskali smo plakate, da ćemo birati Mrazovića, pa su nam ih konfiscirali zbog kakve god izmišljene forme. Mi opet nove cedulje, ali i te uzaptiše. Mi zaključismo, da ćemo u noći velike plakate napisati te ja i Sofika u rond pismu francuskom napisasmo 15 i u jutro prilijepismo ih uz tiskane (plakate) Luke Petrovića.

Boj započne – ljuti boj, ružan boj ispod svakog dostojanstva ustavnog gradjanstva. Najdrzovitija agitacija, larma, vika Dolovčaka i Antolkovića, Djurkovečkoga i Veličana. Crnadak i ja ustasmo na čelo nasuprot toj infamiji. Predsjednik Šušković kanonik – famoz domorodac, uzalud zvoni, dodje Urica, mi ga zovemo, da učini red. Mesari se groze, mladež nagrnula – eto sad će planuti bitka. Ja stanem tik do gorostasa bradata i garda okolo mene, ali nitko ne dirnu nikoga, i zaključeno bi, da svi idu iz sale, koji ne glasaju. Ali ta komedija nečuvena bezobrazluka počne vani opet i opet, no uza svu tu sigurnost, koju je ćutila ta klika iza sebe, tj. Rauch–Zlatarovića, vojske na »halbotu«, ne usudiše se do ozbiljnoga tjerati, nego kao Maulhelden samo bučiti.

Mi smo lijepo napredovali s našim glasovima, ali opet nagrnu činovništvo – 38 glasova. Madžaroni Folnegović, Laurinček, Patriarh, onaj Brckovićev sin kod županije i cijela četa izroda vozila se je na sve strane s fijakeri, kupujući po 20 forinti i po skuplje glas i vukla bolesnike u kola i falsificirala imena, činila nečuvene lopovštine, na koje ne bi ni amerikanski agitatori nadošli, samo da prodru. Čitavu noć je bilo pijančevanje, mićenje, kupovanje, grožnja, prošnja, itd. Došli su pol noći u kuće verbovat. U kavanu Schwarzer Weiss (naš čovjek) došli su Veličan i Mraović tri krat nagovarat ga, dok ih nije u 1 sat van bacio. Dodje čovjek pred komisiju, kako se zovete? – Ivan Kralj. To ne može biti, Ivan Kralj – to je biskup. Dolovčak i ostali lopovi: je, je to je kralj, a u lištri ne piše da je biskup. No bilo im je zabadava ta varka, oni su mislili da ga ne bu, ali je biskup došao.

Takovih epizoda bijaše toliko, da ti nije moći napripovijedati. Učitelj Mlinarić, stari, glasao je za Mrazovića, ali mu odmah reče naglas Dolovčak »tomu bumo zeli penziju«, i tako su svakoga s čim plašili. Devide je glasao za Mrazovića, pa mu se je odmah zagrozio Djurkovečki »den jagen wir aus dem Land«. Nema nitko pojma, koje laži su izmislili, kojima su grdili svakoga narodnjaka bez kraja i konca, da, razglasiše, da je i Krešić prešao u njihov logor. Krcivoj, korifeja i redaktor pamfleta, intrigant uz najprefriganiju lisicu Zlatarovića rade u organiziranoj četi kao generalštab – dakako sa silnim novcima, jer to nisu ljudi, koji žrtvuju za domovinu niti ure jedne, niti forintu za koju knjigu ili inštitut,

ali tu rade dan i noć i uspjeh im je po volji. Luka dobi 112 glasova, Mrazović 87. Odbivši činovnike 38, bili bi mi u većini sa 13 glasova. U 1 sat bje rezultat proglašen, i triumf madžarona bez kraja.

Pred magistratom banda zasvira i zastavom »Živio Luka Petrović« mimo banskog dvora, gdje na prozoru Rauch i Zlatarović vedrim licem primahu ovacije vičuće družbe Gjurkovečkoga, Maksla Miloševića, Folnegovića i takvih sijaset džentlemena odoše Mesničkom ulicom na Kaptol. Dok je ta četa onamo marširala, ostalo je do tisuću ljudi i mladeži na Markovu trgu i fućkajući i vičući »živio Mrazović«, »crkli madžaroni«, »krepao Luka Petrović« i bacaše dečki blatom plakate po ulicama.

Eto ti pobjede, koju trube trubentaši madžaronski po svijetu – a naši domorodni mudrijaši? Oni vele, da su se opet kramari tu pomiješali i mjesto da vode to kakvi ini glavari, tj. samostalci. Kako bi visoka gospoda mogla ići uz takve niske ljude, g. g. presvijetla, koja se skrivaju, da im »ne vujde« masna plaća.

Pa takvi bogci u svakom smislu vele, da naše gradjanstvo ne valja, nevaljaju oni sami ništa, a gradjanstvo kako je kukavno, ipak je za sto procenti bolje od njih. Domorodno gradjanstvo prostije ima u nas povjerenje, i to je za nas dično, ali koliko to čovjeka bodri, toliko mora uvidjeti, da uz prosti materijalizam i gadni egoizam te visoke gospode naše nastojanje mora bezuspješnim ostati.

Duh vremena ide silno naprijed, pa će za koji decenium, a može biti i prije, sve drugačije izgledati i domovina biti spasena.

Madžaroni su pograbili čvrstom rukom kormilo, pa da vidimo, kako će broditi, oni vele, bolje nego mi, ali mi još nismo nikad imali kormila u desnici, a Mažuranićeva ruka ne bje naša ruka.

Zagreb, 27. prosinca 1867. (XVII)

... Rigondeaud izdaje u Veneciji »Revue orientale«.

Ja sam se zahvalio na odborništvu Kazališnog odbora. Dosadjuje mi sjediti medju samimi madžaroni, koje mrzim, kao Vakanović, dr Mraović, Božurić, Frigan, Hatz etc.

Hatz agitira da bude načelnik, isto tako i advokat Polak.

Zagreb, 1. siječnja 1868. (XVIII)

... Torbar je jednoglasno izabran za plebanuša u Jaski, samo ako ga Cardinal potvrdi. Mrazović i Perkovac ovaj puta neće biti u saboru! Niti samostalci Vončina, Weber itd. Narodnjaci imaju 18 glasova, a madžaroni 48 bez virilnih, tj. magnatskih glasova. Da vidimo, što će ti ljudi za domovinu dobra postignuti. Ja se skoro svaki dan idući u dućan sastanem sa Zlatarovićem, ali ako se i pogledamo mrko, ne pozdravljamo se.

8. ovog mjeseca ima se sabor sastati. U *Kolu* su mladići držali danas nekakav dogovor, da izaberu novo ravnateljstvo, za predsjednika čujem, da će Horačeka, mjesto Kopača, da će Albrechta, mjesto Ivkanca Filipa itd. Baš mi je drago, da se i toga riješim.

Zagreb, 14. siječnja 1868. (XIX)

... Trgovačka komora je držala godišnju restauraciju. Radilo se je, da ne bude Jakić više izabran. Plan bijaše, da bude Hatz predsjednik, ali se pocijepaše glasovi, jer je bila stranka i za Šivitza i za Pongratza, ni jedan ne zna beknuti hrvatski. U toj skupštini nadvladasmo mi sa 19 glasova protiv 4, i ostade Jakić. Hondl je glasao za Šivitza, Šivitz za Hatza. Potpredsjednik je namjesto Mirka Karasa Šviglin, stolar.

U *Kolu* se spuntali protiv meni Rušnov, Strozzi, Gindl i slični i da će oni restauraciju izvesti. Meni se je gadila ta dječurlija, te nisam niti išao u glavnu skupštinu, nego je prepustio Dežmanu. Al' kad tamo, dodje deputacija u Tuškanac: Crnadak, Dežman, Deželić, Vrbanić, da je skupština opet mene izabrala, a što ću? – da stvar ne propadne sasvim – primih opet tu čast.

Sabor je otvoren: 48 madžarona, a 18 narodnjaka. Biskupa ne ima, nego Soića. Gadno je u kavani »Karal« biti u društvu s tim oholim aristokratskim madžaronskim licima. Sada je njihovo doba! Kada bi nepristran čovjek čitao »Hrvatske novine«, mislio bi: a što ti narodno liberalni magarci! to su nekakve budale. Mi ustavno narodna stranka, mi smo ljudi. Da vidimo, što će biti!

Lonjaj je bio u Parizu radi Eisenbahn Anlehen, kako pišu novine, ali nije ništa opravio.

Šuhaj je bio u dućanu – vrlo ljubazan kao uvijek i još više. Pitao za tebe i pozdravio te, ali je lukavac!

Rauch je sinoć dao sjajan bal: sve što je madžaron bje gori. I Mirko Karas, i Hondl, Solar, Folnegović, pišiva aristokracija Vojkfy, Nugent, Mikšić, Breslauer, Pulzer – sve što nije Hrvat, ali je zato Jakić osudjen na mjesec dana apsa, što je »Pozor« nekakav dopis štampao, dok je on bio u Sisku. Toga suda nema na svijetu, koji bi to tako sudio. To je nagrada za domorodca, a za madžarona bal i gozba. Schöne Zeiten!

Torbara su Jaskanci izabrali za župnika, ali je Rauch zabranio Cardinalu da ga potvrdi, i tako naši stradaju. Da ne bude bez kruha, izabrali smo ga za redaktora Gospodarskog lista, ali ga Namjesničko vijeće neće da potvrdi – da nije strukovnjak, da pop ne zna ništa o gospodarstvu, ergo, neka propadne, neka gladuje!

Zagreb, 24. siječnja 1868. (XX)

... »Hrvatske novine« kao organ madžarona simpatiziraju sa svima listovima, koji pišu u dualističkom duhu, pa bili oni nova ili stara Pressa, Debatta ili koji neprijateljski Journal, koji smo bili vikli brojiti medju ljute dušmane. Dosljedno tome napadaju oni slavenstvo u opće, a napose Ruse, pa dakle očituju, da ti Sudelblatteri »Zukunft«, »Politika«, »Pozor« nisu organi, koji zastupaju Hrvate.

Na prvi mah se to čini »absurdum« potpuni, ali premda je način tih »Hrvatskih novina« gadan, kako oni grde i psuju Narodnu stranku, koja u njihovim očima nije narodna, to, kada čovjek oštro stvar pogleda, opazit može, da u nečem imaju pravo i da Narodna stranka ima dosta

grijeha, koji su joj hudo naškodili i, može biti, strmoglavili je. Tebi će se ovo mudrovanje činiti čudno, pa ću ti stoga protumačiti, da uzmogneš i sam suditi.

... Nu, ako čovjek naše boje, osudjuje te tendencije, što su na uštrb hrvatskoj stvari, to s druge strane ne može braniti ideju dualističkog gospodovanja, u koju se upiljiše ti unionisti, grdeći princip jedino pravedni – federaciju.

»Hrvatske novine« tjeraju posve taktično svoj smjer. Oni grde, napadaju, lažu, dakako, sve pod okriljem velemožnih štititelja, pa će im napokon poći za rukom različitom sofistikom uništiti protivnika, tj. federalistu protiv dualisti, ali na kako dugo? tko to može znati? U opće su se madžaroni pokazali mnogo vještiji u agitaciji, nego naši ljudi, koji su nekoji mlitavi, nekoji podli, neki kao Turci »što Alah dosudi, to će biti« itd., a neki opet prepošteni i samo ne protiv zakona. Al' su to madžaroni pograbili kao Prusi Austriju. Uzalud su Austrijanci vikali, da ti Prusi ne vojuju po taktici, da su kao gladni vuci u Češkoj sve pojeli i popušili cigare i vino ispili, da kod Königrätza nije pobijedilo junaštvo nego »igljenarke«, itd. Ele, oni su radili da pobijede, pa svladani neka govori, što ga volja. Tako i naši govore »eh, oni su to i to, tako i tako«. Al' se u politici ne pita to, nego tko je mudriji. Kada je Columbo postavio jaje na stol, rekoše mu »eh, to bi i mi znali«, zašto niste?

Narodna stranka je sada tako tiha, da se i ne zna o njoj ništa, a madžaroni? Oni slave svoje najslavnije dane. Rauch daje balove pak pozivlje sve redom, koji je to ban činio pred njim? Vlašić? Haller? Jelačić? Šokčević? ili, može biti, dii minorum gentium: Kukuljević?, itd. Rauch pozivlje i komija i mesara i ostalo gradjanstvo ..., pa je sve sretno i hvali ga, da je on domoljub, koji neće da proda Švabom domovinu, a pobija slavonske madžarske grofove, koji bi rado sve Madžarima predali, koji je pravi Hrvat, a ne »Ilirac« i brani hrvatsku autonomiju pak ne protežira vlahe i popove.

Pak što ćeš ti na to odgovoriti svietini, tko je Akademiju potvrdio – madžaroni ili Mažuranić? itd. Da su ti naši nepraktični književnici s tolikom energijom i vještinom postupali braneći hrvatsku ideju i svetu stvar naroda, ne bi, može biti, niti bilo madžarona, koji evo danas tjeraju dualistički princip na uštrb državnoga našega prava.

Ja ne idem u sabor, nisam bio niti jedamput, ali čujem da su se hrvatski madžaroni začudo počeli osviešćivati videći, kamo bi ih slavonski madžaroni zapeljali, te je sam Aurel Kušević vatreno branio hrvatske pravice, a Rauch, vidjevši na putovanju u Peštu madjarske pretenzije, energično stao na put Laciki Pejačeviću, koji je vodja aristokracije i plebsa slavonskoga. Ne bi li Bog dao, da im se pamet otvori.

Koliko su bili prije madžaroni mirni, da se nije ni znalo za njih, to su danas živahni, i čuo sam danas u kavani, gdje Mirko Karas zove naglas k sebi Mikšića »Čuješ, Kolomane!«, to je sve prošlo u logor onamo, jer su ljudi toga uvjerenja, da je ovo jedini način spasenja od Švabe uz potpunu domaću autonomiju. A na drugoj strani osim nešto popova i »kramara« tko je?, tko vodi stranku?, gdje je vodja? Ne vidi se nitko, gdje

vam je »centrum«?«, itd. Da bi naša Narodna stranka imala zbilja na čelu svjetskoga Cavalira a la Rauch, tada bi to imalo drugo lice. Stranka bez vodje, bez centralnoga duha, tumarajuća, sad pogled bacajuć na tužne kukavice jednoga i drugoga Ivana i Matu, ili na koga još? Vojska čila bez generala. Materijal plemeniti i oduševljeni – bez komande, a nas nekoliko nesebičnjaka – mučenici!

Madžaroni su upotrebili sve u svoju korist – i Gjurkovečke i Miloševiće, ali za – plaću. Ove ljude nezove Rauch u svoje salone, nego po izbor gospodu i niže. Sada prave vizite Rauchu i svi vojnici i generali. To je sve neki takt, koji ovi bogci literati ne razumiju. Da, i Kukuljević ide k Rauchu, a na sabor idu danas i Cardinal i biskupi. Naši Corifeji mislili su, da narod može pristati uz njih sam po sebi i da je dosta da stoje u korespondenciji s nekoliko popova u Dalmaciji i s nekoliko u Beogradu, itd., ali madžaroni – oni su to znali praktično uhvatiti, ne tako učeno i mudrijaški literarno, nego upotrebljavanjem svih elemenata, kako se je dalo.

Ako i ne možemo biti u sporazumu s tim madžaronima u svemu, (tj. ako im ne možemo sve odobriti) priznati valja, da su naši ljudi u biti najkukavniji nespretnjaci, misleći da njihova filozofička veleučenost može simpatije navući kao magnet kakvo željezo. Nas nekoliko izobraženijih gradjana navukla je ideja, ali njihovo ljubezno ponašanje »naspram kramarom« sigurno nije.

Napokon, ako ti madžaroni izrade potpunu autonomiju, podignu blagostanje, etc., eh, pa neka im bude slava! a naši ljudi neka se kajući udare u prsa, pak neka se sakriju ili neka podupiru to nastojanje. Glavna stvar je sreća naroda, a dualizam ili federalizam je samo sredstvo.

Novi madžaroni regrutirani su svi iz logora Narodne stranke, te se znatno odlikuju od onih okorjelih starih, koji su narodne piesme i sve naše ismiehivali, a na javnim mjestima vikali »Csardaš« i plesali tudje tance. Novi madžaroni protestiraju protiv tome imenu glede njih i ističu svagdje hrvatsku zastavu, bande moraju svirati hrvatske napjeve i marše, oni polaze kazalište, etc. I zato je postala ta unionistička agitacija popularna, jer kada su s barjacima ulicom uz Kafkinu bandu vikali »živio«, a ne kao nekada »eljen«, to za prosti svijet ne bje nikakva razlika, da li maršira »Kolo« ili oni. Stoga je za narodnu stvar vrlo dobro. da su se medju sobom razdijelili, medju ultra-madžarone i umjerene, koji se brojiše u naše kolo. Takva je ta naša domaća, mala politika, a za veliku politiku, za tu se ne brinu ta gospoda. To neka Madžari skrbe za to.

Naši pak literati jašili su uvijek na budućoj velikoj politici kao Wagner na »Zukunfsmuziki« zaboravljajući, što oko njih biva. Jedan extrem i drugi extrem. Stari madžaroni nemaju u sebi mnogo znanja i žele urediti si domovinu, da im bude uopće za sada bolje, a za budućnost neka se brinu budući ljudi, a viših ideja nemaju. Naši pak sanjaju bez prestanka o stvarima, za koje naš narod nije pripremljen ni zreo.

Baš zato – Bog zna, što će nam već buduće ljeto novoga opet donijeti, i ako zbilja Rusija pomiješa poslove, što će biti iz svega, jer premda smo i mi svi skupa nekakav faktor, ipak mora da je neki plan od tih velikaša, kome mi teško odoljeti možemo.

Ovoga proljeća i ljeta bit će položaj svijeta valjda jasniji.

»Hrvatske novine« i svi stari i novi madžaroni udaraju dosljedno na protivnu stranku, pa da zbilja i oni sami isto ono rade, što naši narodnjaci čine, oni bi isto tako atakirali radi služba, koje su oni sada okupirali. Ne radi se tu samo o narodu, nego i o Zlataroviću, Bogoviću, Šuhaju et tuti quanti.

Pravoga narodnjaka srce boli, kada vidi toliku konfuziju, u kojoj trpi sav socijalni život, promet i trgovina, što sve drijema, samo da ne zaspi posvema.

Zagreb, 15. veljače 1868. (XXI)

... U današnjoj sjednici magistrata zaključismo, da se ima onaj Glashaus u Čačkovićevu vrtu srušiti i lijepi plac planirati a cestu napraviti tik potoka (to je moja ideja).

Da ti sad pripovijedam o tomboli »Kola«. Financije »Kola« nikako se ne mogahu popraviti, a još manje, kada je to društvo trn u oku vladajućim ljudima, te se slabići još i misliše brisati. Da se što više novaca dobije, zaključi odbor, da se dadu dvije »Jux tombole«, tj. pokladnice. Prva takva bijaše 12. veljače. Filip je razdijelio do 600 pozivnica, i još nikada ne bje Streljana tako dupkom puna. Ljudi su darovali sijaset predmeta za tombolu, jestvina ukusnih i vina. Unišlo je čistih novaca 231 forint. Program: najprije ples do pol devet, zatim dva zbora, opet ples, zatim nekakva Kindersymphonie u Costumu, uz klavir, poslije toga ples i onda tombola do 12 sati. Morali su supirati i u sali, i to je sve mnogo zabave i šale prouzročilo. Vina je bilo veoma mnogo: ganz gemütlich. Došao je i Kukuljević i hofrath Vakanović. Ja sam sjedio u Schiess-salonu u društvu, ali oko pola jedan čujem, da su Sim, Ortl, Gjuro i Ivkanec s velikim virtuozitetom izveli onaj vražji Quartet od Haydna, a sala puna i čifuta – sve u gali. Bijahu pozvani upravo svi. To je naročito protiv volje odbora učinjeno. Možeš si misliti, kako su one grimase pjevača nespretno još više karikirane djelovale na čifute, a k tomu još praćene smijehom socijalno prostijih ljudi, koji se na prisutne čifutske gospoje ogledavahu – kolika uvreda! Poslije toga – u mojim očima skandala – ustadoše neke židovske familije i krenuše kući, tužeći se nad tom uvredom. Nadjoh ih upravo, kada odlaziše. Ja sam stao ljude tješiti i Dežman, da ne zamjere, da je to Haydn pisao, da su to već više puta pjevali, i ovdje i u Pragu, pa da se nitko nije nad tom šalom našao uvrijedjenim, da je danas šaljiva tombola, pa da to nitko ne smjera kakove uvrede, a da, može biti, nije baš delikatno, ali da su to bez znanja ravnateljstva improvizirali Sim i Oertl, itd. Ostalo je opet i čifuta, koji su se junačili, da podupru ova ispričavanja, koja, uostalom, ne vrijede mnogo. Ostadoše, ali znam, da i njima nije bilo »agreable« pri duši. Medjutim, ostalo društvo je jelo i pilo i zabavljalo se bez čifuta, za koje i onako malo tko mari. Meni je to kao čuvstvenom čovjeku bilo žao, jer je to prosta šala i ne spada u salon.

Drugo jutro dodjem Karalu u kavanu, a čifuti mene, predsjednika »Kola«, nijedan ni ne gleda, to isto – popodne kod kave, nego opazih »cursiranje« cedulje, koju je Steiner dao čitati i čuh »nur eine Erklärung«. Drugi dan se svi uzbuniše, da će se brisati ne samo iz »Kola«, nego i iz Streljane, jer je Horaček dao salu takovu društvu, koje njih vrijedja. Koliko je nespretno od one četvorice, što su uz mudre savjete Soedla i Jagića i drugih išli to pjevati, toliko je opet veliki bezobrazluk židovski toliki »Geseres« praviti, kada sam ja tolikima očitovao, da ravnateljstvo o tome nije ništa znalo. U »Hrvatskim novinama« je došlo očitovanje »anonym« (Steiner). Ja sam predložio u odborskoj sjednici, da se što god odgovori, ali Dežman i ostali ne htjedoše, kada nije nitko potpisan.

Danas sam dobio od Frankla njegov istup – magarci, nema ih svih skupa u društvu 4. Vele, da ih je »Kolo« naročito pozvalo, da ih uvrijedi za to, što su glasali za madžarone. Sada imaju kuražu iza ledjiju madžaronskih. Ti tudjinci su u svakoj zemlji izdali interese naroda osim – švapskih. Oni su osvetu protegnuli i na kukavnu »Streljanu« i njihovim uplivom neće Štedionica čekati više na zajam, nego hoće da proda Streljanu. Ja sam odmah našima kazao, kupimo mi »Kolo« Streljanu i reorganizirajmo je i vidjet ćemo, što će još biti. A arogancija židova neće im donijeti dobra ploda.

Madžaroni vikahu u svoje vrijeme na nas, Srbomani zvahu nas »srbождere«. Švabi nas mrziše, jer smo radikalni Hrvati, a sada još i čifuti hoće da nas progone, pa još k tome ja nedužan moram da trpim. Ne ja, nego princip naš pošteni hrvatski mora da trpi, jer su ti svi dušmani, a grijeh i krijepost – to su dva razna pojma. Nu, ako se i izbrišu ti gadovi, al' nam je ta tombola donijela novaca, a i do 20 članova. Sav grad pripovijeda o toj zabavi, pa i ne pita, što ti čifuti govore, samo ja moram slušati prigovore.

Neka bude i to na žrtveniku narodne stvari!

Sada se pripravlja reštauracija magistrata. Uz manevre gospodujućih madžarona, kojima je sve dopušteno i koji se ne ženiraju ni najmanje, ne možemo mi agitirati povoljno. Rauch je sa saborom postigao, što je želio, pa mu nije toliko stalo do magistrata, kada mu je Frigan i svi ostalo poslušno orudje, i stoga su napravili listu ta gospoda od samostalne negdašnje strane u društvu sa Zlatarovićem, ali hoće njihovi madžaronski faktori nagrade za svoje agitiranje, ovaj hoće da bude načelnik, onaj sudac, i eto, gle, ostaviše Frigana i sve na cjedilu i napraviše listu, u kojoj figurira budući tobož' »Burgermeister« Krcivoj, sudac Zlatarović Gjuro, kapetan Majtena, zastupnici Borovnjak, Farkaš, Dolovčak, Pisačić, Bresslauer, Makovac, Prukner, Hatz, itd. nijedan domoljub, sve sami pongratzi, priesteri i takvi. Sada se ti uplašeni za svoju egzistenciju žure fuzionirati s nami, a mi osamljeni moramo paktirati s tim Chamöleoni. Kada će jednom istina nadvladati nad licemjerstvom! Koncem ovoga (mjeseca) će obnova početi i 4. ožujka završiti. Znatiželjan je svijet, kako će ta neravna borba ispasti.

Zagreb, 4. ožujka 1868. (XXII)

... Ukratko ti javljam rezultat naše konštitucionalne borbe, tj. da smo do danas u 3 izborništva sa 32 zastupnika propali, a madžaroni pobijedili. Staro, dakle, starješinstvo prestalo je. Zanimljivo je, i trebat će za to više vremena, da ti opišem.

Zagreb, 8. ožujka 1868. (XXIII)

... Sada hoću da ti opišem našu gradsku reštauraciju.

Ovom prilikom bila je Feuerprobe za naše ljude, tko je junak, a tko je kukavica. Od strane vlade bile su opet sve moguće agitacije. Svi korteši opet na nogama, a ti su »chef« Zlatarović, zatim generali Dolovčak, Mraović, Krcivoj i onda dii minorum gentium: Gjurkovečki, Majcan pijani, Koller i takvi razni vagabundi, pa k tome i tri čifutska golopina. Od naše strane nitko do li Andro Popović, Crnadak i ja – kao glave, a s nama domorodno gradjanstvo bez agitacija, jer k tome treba sila novaca, a mi nemamo u tu svrhu ništa, dok su protivnici potrošili do 10.000 forinti. Rauch hoće tako i tako mora da bude! Žalosno je, kako su ljudi desertirali u logore Zlatarovićeve, kao što je Dutković, Šnap i ini, pa činovništvo itd., stari Nikolić, hulja.

Madžaroni su bili besramno organizirani i drzoviti bez kraja, jer su ne samo s v i dobro plaćeni, nego se neboje nikoga, kada ih štiti vlada. S bedastim opojenim mužima i s prostim purgarstvom radili su, što ih je volja, a znaš, kakvo je tobož' bolje gradjanstvo – sami tudjinci i Židovi, a bogatiji vlasi i naši stoje u kakvom god odnošaju prema oblasti, pa su ljudi bud koje mu drago vlade.

Kod sabora morade svatko na glas reći, za koga glasuje, al' ovdje se je reklo, da može na t e m e l j u s l o b o d e svatko glasovati po volji, ali – hulje – napisali su tekući broj i ime u zapisnik, a cedulju je Zlatarović numerirao, pa se može znati, kad hoće, za koga je tko glasao. Ja sam bio odmah prvi kod stola, pa sam presvijetlom gospodinu rekao, da je to presija, kakve nema ni u kakvoj konštituciji, ali badava.

U magistratu su dijelili cedulje, na kojima se po nalogu Zlatarovića imalo napisati Candidate. Mi smo te cedulje dali na tisuće popisati i dijeliti, pa proforma i madžaroni, ali su izveli »coup«, da su dan prije dali litografirati crvene cedulje, da ne bi činovnici i učitelji prevarili. Ja sam to saznao i otišao k Huhnu, ali on ne htjede ni ne smjede kazati boju niti format i ne dati nikakovo izvješće. Isto veče sam dobio negdje jedan exemplar i preko noći posve slične dao praviti kod Albrechta 1000 (komada), da paraliziramo, i dobro bi bilo za nas, jer su to drage volje prihvatili mnogi i mnogi i od kojih ne bi bili ni mislili, ali kada su vidjeli, da Zlatarović numerira, tada bje opet sve izgubljeno i ljudi odvisni davali su opet madžaronske cedulje. To je sve infamna Comedija, što ovi ljudi rade sa slobodom.

Vidjeli smo, da je sve uzalud uz takove »manövre« i (s) rezignacijom pustismo iza razne svadje i »batalije« neka rade i neka tjeraju do skraj-

nosti bezobrazluka. U 1. izborništvu pobojali su se, pa su telegrafirali po Šuhaja u Beč i došao je glasati. Isto tako i po Premrua, no on se ispričao bolešću.

Imenik novoga zastupstva grada Zagreba, naime od staroga zastupstva pridržano najvrednijih sedam. Nikolić, Frigan, Kulmer, Pongratz, Weiss, trafikant, Schivitz, Barbot, n o v i : dr Miličić, dr Mraović, Prukner, Kosovac, Patriarh, dr Bresslauer, Priester, Frankl, Hondl, Krcivoj, Dolovčak, Cerovac, Aug. Vaisz, Jandrić, Husar, kan., Poh, Fogl, Reisinger iz Laške ulice, Hohnjec, stolar, Šega, Fihtenau, Mihalić, Hatz, Makovac, Pogledić, advokat, Mirko Karas, Schurer, Božurić, Farkaš, Vrabčević, Geisler, Pisačić i Šnap.

Poznaš ih sve skupa pa sudi je li to dostojno zastupstvo za glavni grad hrvatske zemlje. Protiv silovitom pritisku Zlatarovićevom kod glasovanja dali smo prosvijed do osamdeset lica, sami valjani koji imadjahu kurażu potpisati.

Sada se kod nas radi poglavito o magistratu unutarnjem. Agitira se da bude Krcivoj (!), Hatz ili Frigan. Kapetan Pluščec, a potkapetan propali Ferć, rittm. Nu, to će se sve za koji dan objelodaniti. Krcivoj je tako držovit da je radio svuda o tom da kod Štedionice propadne Vancaš kao predsjednik te da on postane, nu kod izbora imao je Vancaš 38 glasova od 44, a Krcivoj 1 i Hatz 1, dapače bili su u odboru Hatz, Karas i Krcivoj pa su sada sva trojica ispušteni.

Zagreb, 25. svibnja 1868. (XXIV)

... Od političkih novosti je za nas najzanimljivije, što naša kukavna delegacija u Pešti radi. Tamo se bori Janković grof s ostalim madžaronima. Kako je hrvatsko državno pravo danas na slabim nogama, kada su nam vis a vis madžaronima najvrući branitelji Janković i Hellenbach. Čini se, da je ipak za nas nekakav povoljniji vjetrić popuhnuo. Ljetos htjedoše naši »kolaši« silom ići u Nove dvore, nu ja sam stvar preokrenuo i rekao, neka se ovdje u Zagrebu slavi smrtni dan Jelačića bana i zbilja smo ovdje aranžirali, kako si čitao.

Starčević je izdao brošuru o imenu Srb, srbež, srab, servus, servia, servitut, sorab, zarob, slav, sklav, itd. Vlasi hoće da pobijesne od jada.

Hondl je postao predsjednik Trgovačke komore. Taj je čovjek počeo igrati rolu medju našim protivnicima.

Zagreb, 28. svibnja 1868. (XXV)

U Pešti su regnikolarci naši Janković grof, Živković i Stojanović predložili jedan program madžaronski, ali ipak takav, da bi se napokon zadovoljili i tobož' umjereniji domoljubi, tj. kad ne mogu dobiti svojih 100 procenata, a ono neka bude i 75 do 80, ali to je Rauchu i Madžarima odviše hrvatski program, i Rauch je sa Žuvićem napravio n o v i hrvat-

ski ustav. Ako misliš uzeti onaj sa 75%, to je ovaj vrijedan 5%, tako mu je malo stalo do hrvatskoga prava. Ti će se programi predložiti odboru, i Bog zna, hoće li sveti duh na toliko barem nadvladati, da Jankovićev program reusira.

Mene je novi magistrat načinio opet onakvim prisjednikom maloga gradskoga suda, nu ja sam se zahvalio.

Zagreb, 16. lipnja 1868. (XXVI)

... O našem putovanju nije bilo ni u jednim novinama nikakva opisa, drago mi je, da ti je Niko o tome pisao. Čitat ćeš o tome još u »Politici« i nešto u »Pozoru« o serenadi Rauchu (M. K.) U Karlovcu sam nekakvu rolu iznenada odigrao. Bilo je odredjeno, da ide Dežman i Koloman, zatim Kopač, zatim Deželić i napokon Galac i nazadnje nije mogao nitko ići, a »kolaši« su rekli, da ne idu, ako ne idem ja. Karlovčani bi bili u neopisivoj neprilici. Karlovac, p r v i domorodni grad, ah, i tu bi čovjek više plakao, nego se veselio, ono nekoliko tobož' vatrenih ljudi bi na prste nabrojio kao i kod nas, a koliko su svi bistra uma? koliko malo ima tu inteligencije! Da nije bilo Zagrepčana, e, moj dragi kako bi to sve bilo!

Ja sam toga dosta prije banketa brisao, a kod banketa držao je Kurelac nekakav govor na gospoje, koje švapčare – humoristički, da su se ljudi smijali, ali kada sam se ja u ime »Kola« kao predsjednik zahvalio, tada su se oživjeli. Govorio sam onako, kako ćeš u »Politici« čitati, pa su ljudi skakali i vikali »taj nam iz srca govori«. Ustajali i k meni s kupicama hrlili, stari Krešić došao me grliti i ljubiti i suze su mu tekle. Na to je Kurelac rekao na novo: eh, kada je g. Krešić takve gusle zagudio, tada ću i ja druge žice nategnuti, pa je udario i na Madžare i na madžarone i na Turke (jedan stol je u vrtu bio / sa / samim Madžarima, inženjerima sa željeznice).

Mi u Zagrebu moramo biti ljudi, a ostali po zemlji moraju se po nama ravnati, ali premalo nas je ovdje kada su ini sve nekakva visoka gospoda bez kruha i bez kuraže te žive od penzija.

Zagreb, 3. rujna 1868. (XXVII)

... Nova Hrvatska banka uzela je kod Stankovića prvi kat od ugla uzduž iličke strane i otvorit će se već mjeseca oktobra.

Ja sam s velikim trudom preselio dućan, i izgleda na večer kod rasvjete izlog kao da je na Boulevardu Capucins, al' sve uzalud, kada svijet nema bakra da kupuje. Ja se ufam, da će ovdje posao ići bolje nego kod Stankovića.

Inače nema ništa novoga, već je sve kod staroga provincijalnoga mrtvila i nitko se ne nada ničemu boljemu i veseo je svatko samo da živi budi kako.

Zagreb, 29. rujna 1868. (XXVIII)

... Novine su naše sada ponešto zanimljivije radi sabora, i iz njih saznat ćeš sve potanko. Govori madžaronski su slatki, ali lažljivi, i »Pozor« dobro šiba, osobito Suhaja. Mraović je aranžirao veliku bakljadu od 500 bakalja u slavu zaključka saborskog. On je sam nosio uz kovača Klarića i Preissnera zastave, za njima do 20 gradjana. (Bazoli, Jeglić i ini takovi), za njima na stotine djetića, težaka, fakina, bosi dečki i svakakvi Gesindel, Gadner, Steiniger, bez oduševljenja, bez ideje – smet. Kada su došli na Jelačićev trg i zaokrenuli gore u Dugu ulicu, zapjevahu okolo Monumenta mladići narodne pjesme. Bilo je i do pedeset leopoldovaca i na tisuću ostalih. Vikali su »pereat Rauch, elaborat«, »krepali madžaroni«, gromovito – ali ni jedne novine nisu pisale o tome, jer je i Agramerica već postala madžaronska. Prodao ju je Mallin vladi madžaronskoj za 22 tisuće. Sada su ti ljudi potpuni gospodari u svemu.

Matok hoće izdavati novine pod naslovom Hrvat. Tu će valjda biti Kvaternik redaktor.

Zagreb, 18. listopada 1868. (XXIX)

... Napominješ politiku našu – tužne nam politike! Naša politika mora biti samo da se proživimo bez velikoga ropstva dok sunce općenitoga pokreta na bolje ne sine. Kako smo svi skupa maleni a kamoli taj napuhnjeni »magjarorszag« kad usčitaš u Correspondenciji uvodni članak »Russland und England«, vidjet ćeš kakvi su bogci bečki čifutski journaliste i Bannenträgeri des Deutschtums naprama toj ruskoj »knuti«.

Naša Kroatische Escompte Bank stupit će u život 1. novembra. Predsjednik Verwaltungsratha dr Pongratz, potpredsjednik Hondl. Taj je čovjek sada posve u modi, en vogue. Räthe: Koloman Mikšić, Schivitz, Hatz, Frankl, direktor iz Pešte Winkler, Cassier Binder iz Duge ulice, itd.

Zagreb, 8. studenog 1868. (XXX)

... Od zagrebačkih vijesti čitaš u novinskim izrescima domaće vijesti, etc. Agramericu redigira čovjek od »Debatte« u smislu madžaronskom. Devide piše »volkswirtschäftliche« članke, a Kafka feuilleton. Madžari su u pogledu narodnosti odbijali sve zahtjeve inih, ali su se preko noći domislili nečemu i začudo popustili, jer se uplašiše od »symptomah« u Srbiji i Rumunjskoj, itd., a i članovi vom Herrenhaus, koji su istupili iz delegacije – čini se, da su se prepali i počeli su misliti o svojoj dosad presjajnoj situaciji, a može biti doskora vrlo problematičnoj budućnosti.

Taj oholi narodić rad bi igrati Grossmacht.

Ja se u javnosti više ne brinem mnogo za politiku, niti se upuštam u kakve rasprave, polazim vrlo slabo kavane, nego sada, kada u Tuškancu nema nikakova posla, sjedim vazda u dućanu, koji mi se sto puta više dopada, nego onaj kod Stankovića – u onom vražjem kutu, koji nam je mnogo naškodio, te hvalim Bogu, da sam se one luknje riješio, gdje sada dangubi Spitzer uz najam od 900 forinti.

Casino ili sada »Museum« dignut je na dva kata, i fasada u Tuškanac, premda jednostavna, lijepo paradira. Isto tako gotova je na Markovu trgu nova kuća baronice Kušlan, ukusno po Kleinu terracottam nacifrana. Inače se ništa važnijega nije zidalo, niti je izgleda, da će se što raditi, jer je velika letargija zavladala u svemu kad nema svijet novaca.

Velikaši su po čitavoj Monarhiji puni novaca, to se vidi kod kakve mu drago supskripcije akcija koje su u modi, ali srednja i niža klasa su iscrpljene da jedva obastati mogu. To je žalosno, ali napokon mora biti tako i još gore dok se prevratom ne stvore novi odnošaji, a bit će valjda na svijetu takvih veleumova koji će u odlučnom času naprijed stupiti s idejama za kojima će se sav svijet ponijeti jer bi naopako nastao inače kaos i više zla nego li dobra.

Uvijek mi uteče pero u razmatranja socijalna jer je moj »Lieblings – Gedanke« o reformama u ovom iz temelja pokvarenom uredjenju u kojemu neće ljudima nikada uopće cvasti sreća nego samo pojedinim prefriganim lukavcima.

U Pozoru ćeš naći lijepi članak o misiji Madjara. U optužbi redaktora »Il Nationale« u Zadru napominje se i govor del presidenta di *Kolo* što ga je »Il Nationale« donio, tj. prigodom posvećenja zastave u Jurja vesi, da će naime bandiera ako ustreba poletjeti takodjer u boj za domovinu te da neće biti najposljednja. Pa to je grijeh u očima tih zlotvora!

Zagreb, 18. studenog 1868. (XXXI)

... Ovu sliku dao je odbor *Kola* za svoj kalendar na čelo staviti.

Litografija je iz Beča. Mnogi će reći: »Što su opet toga kramara tu postavili, zar nisu imali koga drugoga?« Ali to ništa ne čini, ipak je odlikovanje, a nitko nije cijelom svijetu mio i drag.

Danas su izabrali poslanike u madjarski sabor kako ćeš naknadno čitati. Namjesto Zlatarovića izabrali su g. Vilmoša Hatza – kukavna domovino, na što si spala!

Zagreb, 22. studenog 1868. (XXXII)

Čitao sam o smrti Rosinia i Rothschilda. Čitao sam raznih nekrologa, ali onaj u Correspondenciji je ipak najoriginalniji. Što bečki čifuti pišu, to je samo veliko hvalisanje njihova čovjeka, no on ni svi njegovi nisu ništa drugo negoli sretni sebičnjaci, koji ideju čovječanskoga napretka nisu podupirali, nego su kao štiti mračnjaštva pomagali obustavljati razvitak ljudske sreće te su upravo glavni majstori bili u tom, kako demoralizirajući i ne pazeći ni na što, nego na »rebah« zgrnu one miliarde pa poginulo pola svijeta u ratu ili bud kako. Smiješno mi se vidi, kako ljudi takve bagre očituju svoju pobožnost ne sjedeći na stolcima nego na sred sobe po njihovu ritualu, drapajući haljinu na sebi i takvih silu »firlefancah« židovskoga hadeta. Vele, da su ti ljudi bili vazda dobrotvorni. Neka svijet računa »rebah« kakvoga pothvata i da li odgovaraju

pobožna djela tome. Slijepa je svjetina, ali će joj otvoriti oči muževi a la Jules Favre ili Gambeza, itd. S velikim zadovoljstvom čitam odvažne govore takvih plemenitih lica, koji su kadri popraviti, što pokvare hudi dusi.

Zagreb, 23. studenog 1868. (XXXIII)

Bio sam danas plein parade sa Vlatkom kod – pomisli – baruna Raucha. Čekali smo u antichambreu do druge ure i primio nas posve diplomatično i rekao neka ja sam dodjem k njemu u četvrtak.

Da smo mi – Narodna stranka – imali tako energičnoga vodju, i, moram reći, sa tolikim taktom, pak uzimajući u obzir inteligentne sile kojih ima u našem logoru, u logoru bez glave – gdje bi bio danas narod hrvatski! Tj. kako bi mu bilo svijetlo lice, a danas mu je turobno.

Zagreb, 29. studenog 1868. (XXXIV)

Rauch mi reče, kada sam bio s Vlatkom kod njega, da dodjem ja sam u četvrtak k njemu. Obučem se u crno i odem i čekam tri debela sata u predsoblju. Teda negda pusti me pred sebe i reče mi ovo: Gospodine moj, ja ne mogu ministerijalnu naredbu, koja recurs vašega sina odbija te glasi, da se ima staviti u vojnike – ja je ne mogu sam niti smijem preinačiti, a prekratko je vrijeme 4 dana, da se tim putem nanovo obratimo u Peštu i na ministra Johna. Meni se takodjer krivo vidi, da bi činovnika, ma bio i provizoran, uzeli u soldate, kada je dobio svoj dekret, zaprisegao i kada ima pravo na mirovinu, no ja tim putem ne mogu ništa preinačiti. Međutim, budite uvjereni, da ja želim vašega sina osloboditi (stisne mi ruku) i premda još sam ne znam način kako, to se možete umiriti, da ću o tom nastojati da ga spasim (pruži mi opet ruku).

Ja se zahvalim na toj milosti i odem i dodjem u pol tri po kiši i blatu u Tuškanac, gdje me čekahu znatiželjni, i gladan i žedan stanem im to pripovijedati.

Kako će on to bogzna učiniti?

Isti dan poslije podne u tri i pol sata dojuri Amtsdiner Vlatkov u dućan, da ga zove inspektor, da neka odmah dodje u ured. Otpratih ga u Tuškanac, gdje je Vlatko vino pretakao. Za čas eto inspektora u dućan sa glasom, da je Vlatko od ravnatelja financija Marinovića imenovan dekretom definitivnim činovnikom – oficijalom kod poreznog ureda, koji ne potpadaju asentaciji kao katastralni. S manjom plaćom – od 600 na 420 forinti, ali s inim accidencijami, da je protekcijom preskočio 9, i da je to samo privremeno, da može poslije nove godine opet u veću plaću doći. Odmah drugi dan prestupi u novu službu, prisegne kod Bezirksfinancije i dodje pod Kozičkovu komandu u porezni ured. Barun Kušlan, brat pokojnoga, tajnik je kod ravnateljstva i morao se je od objeda žuriti, da sve to uredi, jer mu bje naloženo s i l n o, s i l n o, jer dva dana kasnije bilo bi prekasno.

Sve to bje djelo od 24 sata.

Bi li bio pospani Mažuranić meni tu ljubav učinio? Vidiš, kakav imadu ovi ljudi takt primamiti si ljude u simpatiju. On meni nije niti jednu riječ rekao o politici – za to je on odviše diplomat. Sav Zagreb govori o tom, i ljudi nam čestitaju. Nekoji vele, nu sad vas je čvrsto obvezao, drugi vele, oh, zna Rauch, zašto je to učinio, svaki veli što drugo, a ja velim opet, da je fini takt, kakvoga, žalibože, naši nisu imali nikad, nego su upravo Corrifeje Kukuljević etc o h o l o sa kramari odbijali ljude od sebe.

Ja niti sam bio ikad za ljubav kome »švaboman« niti sam, niti ću ikad biti madžaron, nego ću vazda ostati Hrvat s najliberalnijim načelima u duši kao najbolji Amerikanac ili Švicar, ali teško ću se opet izvrći za kojekakve ljudi, koji su iz sebičnosti antagoniste inih stranaka, a u duši su pokvareni upravo kao i svaki madžaron. Ja sam uvidio, da je mnogo nezahvalnosti u ljudima, pa ću, uostalom, vazda vjeran svojim proučenim načelima slijediti svoje uvjerenje, a tjerat ću svoj posao kao kakav mlad početnik, da se emancipiram od svake zavisnosti što je više moguće i riješim slatkih prijatelja.

Zagreb, 10. prosinca 1868. (XXXV)

... Vlatko je, dakle, po današnjem zakonu i bar za ljetos oslobodjen od vojništva, dok se novi Wehrgesetz ne oživotvori. Bili smo u utorak Vlatko i ja opet kod Raucha, da mu se zahvalimo. On je bio veoma ljubezan i pružio mi opet ruku. Čujem, da je postao grofom i pravim banom i radi tog velikog dogodjaja učinit će mu zagrebačko gradjanstvo opet veliko slavlje s bakljadom, etc. Nu, ovaj puta ne smiju biti kojekakvi odrpanci, nego ugledni gradjani, pa i ostali trgovci i majstori imaju sudjelovati. Kod gremija i kod komore dobio je zadaću Devide da snubi te je pitao Samić, Weisz i Šivitz, da li ću ja baklju nositi. Svi madžaroni i sav grad zna Vlatkovo premještenje, pa sad već računaju, da bih i ja morao biti obvezan tim načinom očitovati svoju zahvalnost. Nu, da bih ja u slavu ovoga sistema demonstracije pravio, to ni jedan pošten čovjek neće od mene zahtijevati. Glede Vlatka mi se stvar čini sasvim drugačija nego drugim ljudima. Rauch ga je oslobodio, ali zašto ga nisu već prije oslobodili? Da je naša kuća madžaronska, to ne bi bilo pitanja na dvorsku kancelariju ni madžarski ili švapski ministerium, nego bi se bilo kratkim putem izbrisalo iz listine, jer bi onda bio činovnik. Čini mi se kao kad vješt plivač dade koga baciti u vodu, pa kad je pogibelj već najveća, tada on velikodušno – na molbu rodjaka – skoči u vodu, spasi ga, i sve ga ima hvaliti i slaviti kao velikog čovjeka, koji ne gleda na dušmana, nego bezpristrasno iz čovječnosti čini plemenita djela. Ali koji poznaje tajne motiva i kadar je zaviriti iza Coulisah, taj smatra humbug čovječji drugim očima. Taj »pozoraš« nije došao nakloniti se. Eh, dobro – mi ćemo ga prisiliti. Voila! A kada bi naš svijet vidio u redu bakljaša i g. M. K., eh, na jednoj strani nova akvizicija, a na drugoj lijepi i pravedni članci u »Pozoru«. Nu, i to će proći.

Sinoć smo *»Kolo«* dali u kazalištu upravo lijepi Concert, i bila je kuća puna. Program si čitao, jer sam ti ga poslao. Unišlo je čistoga preko 100 forinti, Strossmayer nam je poslao preko 100 dukata, pa će i još poslati. Prandau 100 f, Janković 50 f, i tako je temelj zgradi postavljen.

»U „Neue Freie Presse" i „Debatti« bili su članci o Rauchu, Vlatku i meni iz madžaronskoga pera. Medju ostalim veli „Debatta": Ein Characterzug des b. R., da ja nisam Verehrer der heutigen Regierungspolitik, dass ich im Gegenteil dieselbe öfentlich verdammte und als Präsident eines Vereines oft in antiunionistische Sinne wirkte, etc. Dass der Stathalter gross erstaunte seinen politischen Gegner vor ihm als bittenden zu sehen. Kako on bijaše überaus freundlich, i gnädig, dass ihn dieser Besuch sehr erfreute und er mich gerne überzeugen möchte als seinen politischen Gegner, dass seine Regierungspolitik keine persönlichkeit kenne, da ja – durch solche Milde tief gerührt pripovijedam dieses Ereigniss wodurch sich b. R. viele Gegner zu Freunden machte.

Ti znaš, kako sam ti pisao, i sve je drugo izmišljeno, ali ti ljudi imaju mnogo političkoga takta, pa znaju sebi praviti politisches Capital iz svačega, a kamoli ne bi iz takova šta.

Danas verbuju gradjane za bakljadu, koja će im sjajno za rukom poći. Došao je Patriarh od Save k Jambričaku da ga zapiše u bakljaše, nu on se ne htjede upisati, a on mu reče, kada se može Krešić extra prenumerirati za baklju, zašto ne bi i vi. I takva beznačajnost bi im se dopala!

Danas je unija »fait accompli« – u potpunoj formi, neka im bude, neka se vesele, ja ne budem conspirirao protiv njoj, ali niti je slavio.

Zagreb, 13. prosinca 1868. (XXXVI)

Sinoć je bila bakljada zbilja posve gospodska, 100 lijepih novih lampiona, 100 finih bakalja, dvije bande i zbor »preparantah«, jer još ne mogu disponirati preko *»Kola«*, ako pristupom članova ne restauriraju drugi skloniji odbor. Nosioci bijahu sama gospoda i činovnici, i Koller, i Devide i Sivitz, etc nošahu baklje. Ja nisam to slavlje vidio, jer sam u pol 6 lijepo u mraku u Tuškanac marširao, gdje su me naši s kavom čekali.

Sav grad bje nakićen s narodnim zastavama, samo je Döring još hrvatsku zastavu nakitio s golemim madžarskim vrpcama. Rasvjeta je bila kao obično po cijelom gradu, osim nekoliko radikalnijih kuća.

Došao me je nagovarati Devide i Sam. Weiss i Koller da svakako idem s Trgovačkom komorom čestitati banu, nu, uzalud njihova logika, kada ja imam svoju logiku.

Zagreb, 7. ožujka 1869. (XXXVII)

... Politička situacija je desperatna. Naša stranka je kao da je ni nema, osim što u »Pozoru« diše u znak nekakva poluživota.

Danas ti pišem upravo na brzu ruku, jer se sutra očekuje car, a danas, u nedjelju, dolaze stranjski i sav se grad oblači u svečanu odoru. O svemu ću te u svoje vrijeme obavijestiti, a može biti da ću i u »Pozoru« što opisati.

Zagreb, 14. ožujka 1869. (XXXVIII)

... Madžaronske stranke sada više nema, sada je ona narodna stranka ili narod, jer ona sada reprezentira Hrvate ili Hrvatsku, a prijašnja narodna stranka raspršena je, nema je nigdje, ne pokazuje života. Čudne stvari! Tebi u dalekom svijetu vidi se to nedokučivo, nu, iz novina vidiš, kako i što se radi u nas. Vladajuća stranka – Rauch na čelu – postigli su sve, što su željeli i čim se danas ponose. S pomoću Madžara uništili su švapsku politiku u nas, nagodili se po svojoj volji s Madžarima, stvorili sabor po volji, svrgnuli militarskoga bana i uspostavili civil-bana, oživotvorili banku, Akademiju i eto, sada, Universität u Zagrebu, dopeljali kralja i kraljicu u Zagreb, pripremili mu doček i svečanost, kakvu zemlja naša nikad niti snivala nije. Pribavili su simpatije ljudstva, potrošili novaca, da se svijet zasluzi svojoj veseli, oduševili mladež, itd. – toga svega mudrijaši Mažuranić, Kukuljević i ortaci, pa niti naša slavna domorodna stranka nikad ne bje kadra. Ne može im se odreći velika energija i vještina u arrangementu, samo da bi bila glavna točka bolja – nagoda, nagoda hrdjava, to je ona žalost, koja nas mori. Ti čitaš glavne članke »Pozora«. Ondje Miškatović krasno razlaže ideje plemenite hrvatske duše, al' što to sve hasni, kada ovaj nezreli svijet za to ne haje ništa niti si daje truda, da razmišljava o pravu naroda hrvatskoga, ali pravda božja i istina – prodiru polagano, nu, ipak napreduje, pa će i našemu narodu sinuti bolja sreća, dok se »humbug« oslabi.

Na čelu ovoga lista vidiš skicu slavoluka, koji je izmedju Stankovićeva ugla i Milosrdnica, viši od krovova tih kuća, ein Prachtstück od Jakomina, zelenim borjem izradjen. Sve priprave bijahu gorostasne, možeš si misliti, kada je iz državne blagajne izvadjeno preko 100.000, grad digao od štedionice 30.000, a privatni ljudi potrošili opet preko 20.000 forinti. Südbahngeselschaft potrošio je preko 10.000 f. – Kolodvore su urešavali dvadeset i pet tapetara iz Beča. Kazalište sve radikalno renovirano i ulice u najljepšem redu, da su se stranjski divili, do 100 mladih ljudi u surkama i sa sabljama i kalpacima kao redatelji.

Ono veče, kada je dvor došao, dolazili su vlakovi iz Karlovca i Siska po danu i po noći svaka 3 do 4 sata i uvijek dovukli 500 do 1000 ljudi. Tri Demeterfija u narodno obučeni jašili su pred kočijom i pred ulanima. Ta večer bijaše upravo divna kao noć iz »Tausend und einer Nacht«. Ja toliko lijepe rasvjete nisam još vidio u toliko luxuriozno nacifranim kućama, osobito čifutskim i kućama bogatijih madžarona, koji se nadahu ordenima. Pred Karalovom kavanom i Krežmom bijahu izvan trotoirea grupe obrubljene kao u bašći kamenjem nalik ovoj slici sa portraiti cara i carice, u Oelgemälde-u Gold- rahmen s petroleum lampami, lampioni, cvijećem, borjem, lampicami i zastavama – veoma ukusno. Kako ne bi ovakove stvari očarale mase, koje ni o čemu ne misle nego katkada o štibri, kada baš dodje soldat u kuću. Spomenik banov imao je biti brillant rasvijetljeni objekat, ali je mig iz Budimpešte ugasio vatru, pa je stari ban bio skoro u tmici. Nevjero, nigdje te ne bilo! Kod hodanja ulicom sretnem najednom Pacela i Reziku i silu Dubov-

čaka, koji su poslije 8 naveče extra vlakom opet prispjeli i u 11 kući pošli. Bili smo došli do brončanog bana i gledali taj divni spomenik, a uz nas je stajao correspondent »Timesa« (iz Beča), pa smo o skandalu govorili, što ban nije iluminiran. Ali ti ljudi su svi adresirani na vladajuće Corifeje, pa im ti davaju adjutante, koji ih naopako informiraju.

O razvjeti se izražavahu sami ljudi od dvora, da u Pešti nije bilo tako krasno, a Andrassy reče, dass Agram – Pest in Schatten gestellt hat. Slaba nam ponosa u tome, kada nam je Pešta gospodar.

Ja nisam nigdje sudjelovao, da ne bude *»Kolo«* nelojalno, ponudio sam pismeno Centralodboru sudjelovanje *»Kola«*, i upotrijebili su naše pjevače kod Hymne i u kazališnom komadu u zboru, gdje je Vlatko bio serežanin, Šplajt i Tona – magnati, i dalje nigdje, nikakav zbor. *»Kolo«* im nije po ćudi.

Streljanu potpuno bankrot, bez groša u džepu, na kraj propasti, najednoć pograbe u ruke madžaroni, eins, zwei – i dr Mraović postane Oberschützenmeister i zaključe, da će pozvati cara na Lichtschiessen. Gesagt – getan. Rauch zapovijeda, da se odmah iz blagajne dade za restauriranje 2000–3000 forinti i sam dade 200 forinti i članovi također – članovi novi, sve što je tuđinsko, čifutsko, madžaronsko upiše se, sve što njemački zbori. Rauchica pokloni društvu prekrasnu sliku Rauchovu u golemom zlatnom okviru, a Hondl i drugi doprinesu kod Mückea za sliku kraljevu in Lebensgrösse. U 14 dana pretvori se Lovačku ulicu i Streljanu u nevidjeno stanje, a naveče, prije odlaska kraljeva, baš kada je iz Karlovca došao, prirediše pucanje po noći.

Pošto sam zatvorio dućan, odem na promenadu, da vidim rasvjetu odozgo, tu imaš šta vidjeti. Sva okna i sve linije od Pongratzeve kuće u krasnoj vatri, a švajcarska kućica u bašći kao u briljantima i u dragom kamenju. Transparenti gorostasni »živio kralj i kraljica«, zastave silne po bašći i okolo kuće. Plinske svjetiljke – sve sa velikim rozetama, od Šramova do Streljane lijepi stupovi sa nizom od stotinu lampiona u zraku i zastavama. Dolje kod mostaca rasvijetljeni slavoluk s grbovima u Oelfarben, sva zgrada nakićena vijencima i isto tako sjajno rasvijetljena kao Pongratzov vilinski dvor na brijegu s tisućama svjetiljaka u boji. Sila kočija po tuškanačkoj cesti, a narodu ni broja se nezna.

Ja sa profesorom Jagićem na promenadi hodajući tugujemo nad našom poštenom propalom idejom domorodnom i žaleći (nad) nespretnosti naših »teoretikerah« vodja, čujemo pucanje mužara i posrnemo na kraj promenade: sav brijeg nad Streljanom kraj groblja rasvijetli se po Mittelbachu načinjenom bengaličnom vatrom u narodnim hrvatskim bojama, rakete zviždaju i padaju u krasnim zvijezdama, mužari neprestano gruvaju, kralj se vozi nizbrdo u streljanu, »živio« se ori po zraku – veličanstveni momenat – to su dečki! Troše novac, ne pita se kako i otkuda, ali čini effect, pa to je glavna stvar, a novac sve može. Prije 14 dana niti groša u čitavom imetku Streljane, jer je trula zgrada dužna preko 11.000, a danas sjajni grad, koji časti kralja hrvatskoga! U sobama najfinije

pokućtvo – sjajni ljudi! Kralj očaran razgovara s gradjanima kao s drugovima, puca s njima, pravi dosjetke, tvrdi, da neće nikad zaboraviti ni on ni kraljica na krasni doček i ljubeznost hrvatsku.

Pa šta ćeš više? Pa daj digni sada te madžarone, koji su mjeli takvo slavlje tako vješto izvesti! A naši? – Pišu knjige, »puše ju« aristokratički na kramare i nose nosove visoko.

Zagreb, 1. lipnja 1869. (XXXIX)

Kako je »Pozor« udešen, to si čitao, a šaljem ti i Miškatovićev Recurs na ugarski Ministerium. Našemu *»Kolu«* kopaju madžaroni jamu, te se Dežman kao potpredsjednik i odbornik morao ili zahvaliti ili pustiti službu – zahvalio se je. Sada ćemo poslije te opere dati Concert u dvorani, koja nam će se, takodjer po višoj naredbi uskratiti. U Streljani nam gospoda madžaroni čine takodjer uvjete, koji su neprihvatljivi, ah, šta ćemo, ali se mi ne damo. Čuvamo se, borimo se, da nas ne utamane.

Zagreb, 20. lipnja 1869. (XL)

... Dr Mraović hoće usprkos *»Kolu«* sastaviti na Streljani novo pjevačko društvo, koje će uz novi uniformirani Schützenkorps paradu praviti kod banove instalacije. Isto veče, kada sam primio tvoje pismo, imalo je *»Kolo«* Concert s plesom kod »Cara austrijanskog«, jer nam je dvorana odbila prošnju, a Streljana stavljala bedaste uvjete.

Fr. H. Koch iz Osijeka putuje i sabire hrvatske pjesme. Jučer je došao u Zagreb. Skoro ga nisam poznao, kako se je posušio, i čini se, da mu ne cvatu ruže. Ostat će ovdje valjda 3 do 4 nedjelje – nezahvalni je to posao.

Zagreb, 1. srpnja 1869. (XLI)

... Hvalim te i svatko te hvali, a ljudi vele: Obschon der Krešić in vielen Sachen ü b e r t r i e b e n ist (tj. u domoljublju naprama takvim kukavnim filistrima), dass muss ihm lassen, dass er seine Kinder gut erzieht. Tim upravo priznaju, da su duševni bogci, jer upravo »diese Übertriebenheit« je onaj čvrsti značaj muževnosti i čovjeka oduševljena za svaki napredak koji je, žalibože, u čovječanstvu kroz sve vjekove bio toliko rijedak, da uopće civilizacija teško naprijed kroči.

Ja sam imao opet priliku opaziti u glavnoj skupštini Matice ilirske, da je odhranjenje naše tobož' inteligentne mladeži tako nepraktično, jednostrano, da i sami učitelji, ravnatelji, itd., vele, da se u te materijalne poslove ne razumiju, a kada su sami medju sobom, rekli bi – da je ispod dostojanstva njihova baviti se s čim drugim osim znanošću.

Znanost? pitaj ih, što je to znanost u njihovim očima, što ne bi svaki izobraženi čovjek mimogred – uz svoje praktično znanje – morao znati. U svome velikom znanju drže ispod dostojanstva administrirati sami svoje novce, te je sva ta mudra cliqua predala upravu čitavog akade-

mičkog imetka u ruke države, koja to sutra može u Peštu prenijeti, a može, kao u Cisleitaniji udariti na Coupone porez od 20%, a kasnije još i više – budući da oni u svojoj znanstvenoj mudrosti vele, da je to najljepši i najjednostavniji način »rezati Coupone«. Pa takvi ljudi, da domovinu podignu, takvi ljudi da ravnaju duševnim i materijalnim blagom naroda? U takvim mi je skupštinama uvijek mučno.

Madžari su imali nekakav ugovor s Mihajlom, da se Srbi namještaju u ovaj kraj, u Novi Sad, Pančevo, Banat, itd., a oni da se neće miješati u Bosnu i Hercegovinu. Kada je Mihajlo ubijen, to su se uplašili Madžari, da nismo i mi Hrvati u Complotu s aktivnom revolucionarnom stranom u Srbiji glede »jugoslovenskoga carstva«, pa su ugovarajući nanovo sa današnjom srpskom vladom bili pripravni našoj regnikolarnoj deputaciji popustiti, i uopće se govorilo, da je Rauch gotov i da će na kormilo Janković, ali – evo – opet se sve okrenulo. Bogzna kako, i iz bolje nade pali smo opet u nazadak.

Hatz je dobio za l o j a l n o s v o j e držanje madjaronski »golden Verdienstkreuz«.

Zagreb, 3. srpnja 1869. (XLII)

U Pešti se je ipak obratilo na bolje, kako ćeš iz »Pozora« i »Agramerice« razumijeti. Da Bog da! Dosta je žalosno, da danas želimo, da uspije Živkovićev i Jankovićev program. Ali bolje je i 50%, kada ne može biti potpuno 100%, a ne kao Žuvić jedva 5%. Madžari su se nečega uplašili, pa sami neće da tjeraju mak na konac.

Ja sam potaknuo misao, da si *»Kolo«* izgradi svoju vlastitu kuću, kao što to »turneri« imaju, pa smo odredili odbor, koji da program izradi. Pozvat će se sva društva domaća, slovenska, češka i ruska i srpska da dadu koncerte u tu svrhu. Mi smo za graničare sakupili 8.000 forinti, može biti da saberemo i za sebe do 5 ili 10 tisuća, kao što su to učinili i učitelji za zadrugu. Sve bi se dalo, da su ljudi – ljudi, a da nisu ludi. Dežman je u tom smislu veoma dobar.

Zagreb, 9. kolovoza 1869. (XLIII)

... Kranjci se okretno giblju, ali su opet kao braća Srblji – egoiste. Oni su sve pobratimstvo hrvatsko počeli sumnjičiti i tjeraju jedino krunovinu Sloveniju. Ona ista muzika: Srbi – srpstvo, Slovenci – slovenstvo, a složnu ideju »jugoslavjanah« samo nesebični Hrvati sa svojom Akademijom i sveučilištem, da, Slovenci neće ni da znadu za Universität zagrebački, nego zahtijevaju u Ljubljani sve. Ta je energija primitivna kao i naša u doba ilirizma. Neka Nijemac načini namjesto tudjega – domaće ljude, neka im pusti u školi i na sudu jezik kranjski, pa da vidiš, kako će ti hofrati i presidenti – domaći Zarniki, Svetci i Razlogi istu rolu preuzeti kao nekadašnji naši »domorodci«, koji služe svakomu »systemu«.

Zagreb, 16. rujna 1869. (XLIV)

Inštalacija madjaronskoga bana bila je velesjajna, ja ne vidjeh takove jošte. Kada budeš opet na mjestu, poslat ću ti dotične novine s opisima.

Mjesto Haulikovo zauzet će u dvoru biskup – Soić. Karikatura od svećenika.

Zagreb, 21. listopada 1869. (XLV)

... Cekuš iz Varaždina imenovan je za načelnika grada Zagreba. Lopuh i Vidali zatvoreni su u iztražnom »reštu« zbog 24.000 koje fale u gradskoj kasi.

Ovih dana došao je, idući na otvorenje Suez-kanala, iz Londona sin jednog bankira Izraelita, i bio dobro primljen kod »unsere Leute«. Razmijenio je kod »Pulzer & Moses Leben« jedan Chec od engleske banke na 1600 forinti. To se je poslalo u Beč i dalje u London, ali telegram javi prekjuče, da je to falsifikat nekoga Gaunera – Gott über die Welt! kako su se uzbunili na taj »Geseres«. Takvi mudrijaši – pa nasjeli!

Braća Srbi se ljute, što su madžaroni ukinuli u Srijemu ćirilicu ...

Zagreb, 5. studenog 1869. (XLVI)

... Politika u nas miruje, i sve gleda u Dalmaciju, gdje švapska vlada harači i gnjete Vlahe, Srbe i Šokce. Ti valjda čitaš u novinama, što se tamo radi.

Naši madžaroni su prave bukve i »nemožeju« se osvijestiti, a vide, što radi financija i kako štibra raste, kako se madžarizira i kako se nevolja širi.

Zagreb, 8. prosinca 1869. (XLVII)

Madjaronstvo uživa plodove svoje muke, a narodnjaci šute kao da ih i nema. Jedino »Zatočnik« zadaje madjaronima trista jada. U Dalmaciji su se opet austrijski generali i njemački ministri grozno blamirali. Čitat ćeš u vanjskim novinama i više nego mi ovdje.

Zagreb, 4. siječnja 1870. (XLVIII)

Željeznica je iz Žakanja dovle otvorena i tu dodjoše gosti oficiel iz Pešte.

Naši su gradski zastupnici odredili 2.000 forinti za banket. Oni su potrošili na takve parade sto tisuća forinti i gradu natovarili. Bio sam i ja i Crnadak pozvani na tu sjajnu večeru gdje su ban i ministri govore držali.

Nu dakako mi tamo nismo išli kao što i drugi čvrstijega značaja ljudi, a bilo je do 180 ljudi, tzv. Rauchovih purana, čifuta i slabića i stranih i inžinira.

Nas su pozvali da bi se bili s nama ponosili, gle, i sami takvi radikalci bijahu tamo, sada je i od njih sankcionirana naša radnja, ali im loša sreća pa se srde pitajući, zašto niste došli, to nije politička stvar, vi ste pretjerani, itd. Ali mi jednostavno, da mi u to kolo ne spadamo.

Zagreb, 8. ožujka 1870. (XLIX)

Naše je kazalište postiglo lijepi napredak u osobi Ivana Zajca koji je produktivan poput Offenbacha te se imamo veseliti lijepom uspjehu muzikalne struke opere – da, da, i opera. Upravo componira jednu izvornu operu, tekst od Markovića.

Protiv Vončini i Miškatoviću podigao je Sučić u ime lonjskopoljskog Consortiuma tužbu u Petrinji. Prekjučer je bila tamo sudbena rasprava nu oba rekoše da oni nisu pisali one članke o Lonjskom polju. Na to stupi naprijed Mrazović i reče, da je on sam sve pisao. Uslijed toga prekinuta je parnica, pa će se sada svaliti na Mrazovića. Ali on je oboružan s originalnim pismima pa se ne boji.

Zagreb, 18. travnja 1870. (L)

Otkada Ti pisah dogodiše se znamenite stvari u Austriji, naime, srušenje njemačkoga ministeriuma na kojem će se mjestu razviti valjda federaciji prijazniji elemenat.

To će svakako i na nas imati upliv.

Narodna se je stranka kod nas nešto oživjela, organizirala te će djelovati po dogovoru.

Zagreb, 26. svibnja 1870. (LI)

Danas Ti samo ukratko javljam da je naša narodna opozicija stupila u djelatnost, da se po čitavoj zemlji organizirala kako bi mogla na izborima uspjeti.

Upravo čitamo da je neki Mihalovics, župnik u Temišvaru, postao erhiepiskopom zagrebačkim. Kako naša braća Madjari neprestano udaraju u lice narod hrvatski jer se združiše sa silom bečkom i nadjoše dosta kukavna orudja u zemlji našoj.

Zagreb, 18. lipnja 1870. (LII)

... Glede tvoga dolaska kući moram ti dati nešto na razmišljavanje. Bio je Crnadak kod mene, te mi pripovijeda, kako je on u bankalne poslove zavirio, otkako je, pustivši svoj posao, postao sada jedan od Verwaltungsratha u banci. On jadikuje, kako je to žalosno, da mi nemamo dovoljno sposobnih mladića i da se svuda čifuti rivaju svojom marljivom vještinom. Da je on svojega nećaka Dragutina protiv očevoj volji dignuo iz dobre službe u Beču, pa ga uturio u jedan filijal bankalni, jer ima Hrvatska escomptna banka filijale u Sisku, Karlovcu, Varaždinu i Brodu. Jadikuje nadalje, kako mi svi stariji ne znadosmo, niti naši roditelji, iza-

brati si drugu socijalnu poziciju, nego u sitničarskom pazaru za tezgom gubiti mlade dane, dočim se čifuti izvježbahu u Comptoirskom poslu i uživaju plodove.

On meni toplo preporučuje, da ja tebi pišem, da se ti što skorije vratiš u domovinu i da si poslove tako urediš, da u slučaju se ne moraš vraćati u Pariz, što je svakako s troškom skopčano. Da ti gledaš ma i kao volontair koji mjesec, dok se tvoje sposobnosti ne upoznaju, primiti kakvo mjesto, pa bilo to u Sisku, Brodu ili gdje mu drago, da se upoznaš s poslovima, koji danas već na veliko teku, i dok se još na dalje komunikacije otvore, još će više rasti.

Taj čas doskora mogao bi crpsti sam za sebe sve one koristi, kojima se inteligentni vlasnik bureau-a, koga svijet u to vrijeme naučio poznavati s njegove ugladjenosti, svjetske bistrine, poštenja i marljivosti, sve one koristi, koje danas crpu na primjer u Sisku – sami skoro tudjinci uz nekoje samo Hrvate.

Tu, u tom selu bez taraca, bez plina, bez elegantnih kvartira nagomilalo se Nijemaca, Francuza, Talijana, čifuta, jer naše inteligencije nema dosta.

IV POGLAVLJE

BILJEŠKE

I

1. *Josip Juraj Strossmayer* (1815–1905), doktor filozofije i teologije, profesor vjeronauka, fizike i matematike u đakovačkom sjemeništu, između 1847. i 1849. dvorski kapelan i ravnatelj Augustineuma u Beču, kada po preporuci Metela Ožegovića postaje đakovački biskup.

Raspolažući golemim imutkom đakovačke biskupije Strossmayer je stvarao ekonomsku osnovu modernih hrvatskih kulturnih i naučnih institucija, financirao izdavanje knjiga (Naše pravice Bogoslava Šuleka, npr.), pomagao novcem svagdje gdje je to u interesu narodne nezavisnosti i slobode bilo potrebno.

Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti dao je ovaj đakovački biskup 190.200 for., od koje svote samo za gradnju Akademijine palače 112.000 for., poklonio joj svoju dragocjenu galeriju slika koja je stajala preko 300.000 for. Za osnutak sveučilišta u Zagrebu dao je Strossmayer 50.000 for., za unapređivanje srednjoškolskih institucija, gimnazija u Osijeku, na Rijeci, u Varaždinu, Vinkovcima i Senju ukupno 14.000 for. Ovaj »tajni savjetnik Njegova apoštolskog veličanstva« i »rimski grof« dao je još 3,170.000 for. za gradnju i unapređenje takvih narodnih institucija za koje je on kao katolički biskup smatrao da su narodu korisne. Radio je dakle ono što drugi na njegovu mjestu, kao npr. Haulik, nisu radili.

U politici Hrvatske Strossmayer je bio veoma aktivan između god. 1860. i 1873. i u tih trinaest godina on je predstavljao u redovima Narodne liberalne stranke najveći politički autoritet. Kao šef hrvatske dr-

žavne delegacije na I hrvatsko-ugarskim državnopravnim pregovorima u Pešti god. 1866. on se uvjerio u neispravnost politike saborske većine izražene u adresi od 10. veljače 1866, te je na II zasjedanju istog sabora ujesen 1866. jedan od inicijatora novog političkog kursa Narodne liberalne stranke. U adresi saborske većine od 19. prosinca 1866. hrvatska je politika stala na gledište samostalnosti u pogledu uređivanja svog državnopravnog položaja u Monarhiji. Ovaj prijelaz Strossmayera na političke pozicije Ivana Mažuranića, Avelina Čepulića, Maksima Price i Kukuljevića nije tada mogao imati nikakova većeg značenja.

I

2. *Matija Mrazović* (1824–1896), zagrebački odvjetnik i novinar, poslije Strossmayera najistaknutiji prvak Narodne liberalne stranke. U povijesnom razdoblju, koje opisuje Krešić, Mrazović je u političkom životu Hrvatske odigrao ulogu priznatog političkog vođe.

Kada je ban podmaršal Šokčević sazvao bansku konferenciju radi pripremanja sabora 1865–1867. bio je na tu konferenciju od istaknutijih pristaša Narodne liberalne stranke pozvan jedino Matija Mrazović. Njegovo je djelo aranžman s Ustavnom narodnom strankom za izbore na kojima su opozicione stranke iznijele 2/3 kandidata te tako, među ostalim, pridonijele ostavci kancelara Mažuranića 10. srpnja 1865. Njegova je uloga u parlamentarnim sukobima stranaka i politici saborske većine 1865–1867. bila veoma znatna, i to upravo u borbi za adresu od 10. veljače 1866. Mrazović je formulirao politiku Trojedne kraljevine prema kraljevini Ugarskoj i Monarhiji svojim ispravkom osnove adrese od 10. veljače 1866, koji je ispravak sa strane saborske većine i prihvaćen, doduše s neznatnom većinom, u omjeru glasova za i protiv 99 : 94.

Matija Mrazović je bio izvjestitelj saborskog odbora koji je imao zadatak da prouči kraljevski reskript od 27. veljače 1866. kao odgovor krune na adresu te da saboru preporuči postupak. Taj je odbor preporučio saboru da izabere dvanaest članova kao Hrvatsko kraljevinsko poslanstvo koje će s poslanstvom ugarskoga sabora pregovarati o međusobnom državnopravnom odnosu kraljevina Hrvatske i Ugarske te o državnopravnom položaju kraljevina i zemalja krune sv. Stjepana u Monarhiji. Mrazovićevo je političko djelo i »naputak« za hrvatsku državnu delegaciju u I hrvatsko-ugarskim državnopravnim pregovorima u Pešti god. 1866. U ovoj parlamentarnoj borbi za »naputak« došlo je do definitivnog prekida koalicije između Narodne liberalne i Narodne ustavne stranke. Mrazović je tada stvorio politički aranžman s članovima Samostalne narodne stranke a protiv unionista, pa je i izbor Hrvatskog kraljevinskog poslanstva bio rezultat takve stranačke koalicije.

Poslije izbornog sloma Narodne liberalne stranke za sabor 1868–1871. i istupa većine njezinih zastupnika iz Rauchova sabora Mrazovićeva politička aktivnost je neznatna sve do potkraj god. 1869. kada je u »Zatočniku« iznio čuvene neurednosti oko isušavanja Lonjskog polja te priznao na sudu da je pisac inkriminiranih članaka, te tako oborio bana baruna Levina Raucha.

Mrazović je aktivirao za vrijeme Rauchova banovanja zamrlu Narodnu stranku i doveo do tzv. revizije nagodbe. Neko vrijeme bio je Mrazović i načelnik grada Zagreba (1879–1881).

I

3. *Louis Paul Leger* (1843–1923), slavist, profesor u Parizu, od god. 1885. predavao je slavistiku na College de France. U vrijeme kada ga u svojem pismu prilikom otvorenja Jugoslavenske akademije spominje Krešić izdao je s područja slavistike dva znamenita djela, i to »Chants heroiques et chansons populaires des Slaves de Boheme« i »Cyrulle et Methode«. Kasnije je, među ostalim, izdao »La renaissance tcheque au dix-neuvièmme siècle« (1911) i »Les anciennes civilisations slaves« (1921).

I

4. *Ludwig von Gablenz* (1814–1874), austrijski general, sudjelovao u ratovima 1849. (u Mađarskoj) i u austrijsko-pruskom ratu 1866. Bio je član austrijskog Carevinskog vijeća od god. 1869. do 1871. U vrijeme kada ga spominje u ovom pismu Mijo Krešić Gablenz je bio zapovijedajući general u Zagrebu.

Umro je izvršivši samoubojstvo u Zürichu god. 1874.

I

5. *Lihteneger* = Lichteneger.

I

6. Komponist ruske himne je Lvoff. Ime »Veith«, što ga u ovom pismu spominje Krešić, nije mi poznato. »Quartet« je aranžirao Eisenhuth.

I

7. *Stjepan Mitrov Ljubiša* (1824–1878). Ljubiša, pravoslavni Dalmatinac, kako ga u ovom pismu spominje Mijo Krešić, kao tajnik Budljanske općine imao je prilike dolaziti u dodir s narodom i njegovim političkim potrebama. God. 1848. Bokeljska je skupština po njegovoj preporuci poslala zastupnike na Carevinsko vijeće.

Kada se hrvatski sabor god. 1865–1867. na svojem III zasjedanju poslije neuspjelih I hrvatsko-ugarskih državnopravnih pregovora i već ostvarenog političkog aranžmana Beč–Pešta o podjeli vlasti u Monarhiji našao u bezizglednoj situaciji, »manjina« dalmatinskog sabora poslala mu je poruku u *Izjavi* »sila je sili se pokoriti, ali da nas našim privoljenjem ogule to neće biti nikad za nikada.« Ta je poruka bila izraz bratske ljubavi i suradnje dalmatinskog sabora s hrvatskim i Ljubiše, »pravoslavnog Dalmatinca«.

I

8. *Dr Janez Bleiweis* (1808–1881), politički predstavnik konzervativne i reakcionarne struje slovenskog malograđanstva, legitimist. Politički program: kulturna autonomija, protivnik radikalnije nacionalne i socijalne politike Slovenaca, kakovu su zastupali Prešern, Smole i Čop. Uređivao je od 1843. Novice, organ Kmetijske družbe za Kranjsku. U vrijeme kada ga spominje Krešić on slovi kao centralna ličnost slovenske politike. Tada je bio i predsjednik Ljubljanske čitaonice.

I

9. *Djuro Crnadak* (1820–1908). Bio je jedan od prvih komercijalnih stručnjaka u Hrvatskoj, što mu je kasnije bio i sin Milivoj, direktor Hrvatske komercijalne banke, poslije generalni direktor Prve hrvatske štedionice, i to u vrijeme znatnije ekspanzije hrvatsko-ugarskog kapitala na Balkan. Izučio je trgovinu kod Fr. Haunera u Zagrebu, kada je Mijo Krešić učio trgovinu u trgovačkoj kući »Kindermann i Reiter«. Uz Antuna Jakića bio je Krešićev najmiliji drug iz mladosti i kasnije, tokom cijelog života. Povezivali su ih isti interesi ekonomskog napretka mlade hrvatske kapitalističke klase.

Poslije kraćeg boravka u Češkoj i službovanja u Beču otvorio je god. 1850. u Zagrebu trgovačku tvrtku »Djuro Crnadak – kod Danice«. Kao i Krešić bio je član mnogih društava u kojima često vrši odgovorne funkcije – od Matice ilirske i Hrvatskog arheološkog društva do Trgovačkog zbora i hrvatskog trgovačkog društva *Merkur*. Kada je god. 1856. bila osnovana u Zagrebu Trgovačko-obrtnička komora, postao je njezin član. Tada je veći bio i predsjednik Trgovačkog suda u Zagrebu, čije je sjedište prije toga bilo u Karlovcu. Bio je jedan od glavnih osnivača osiguravajućeg društva »Croatia«, koje je u svoje vrijeme uz Prvu hrvatsku štedionicu predstavljalo najznatniju centralizaciju financijskog kapitala u Trojednoj kraljevini. Crnadak je kratko vrijeme bio i ravnatelj »Croatia-e«. Kada je god. 1873. osnovano hrvatsko trgovačko društvo *Merkur*, Crnadak mu je bio prvi predsjednik. On je također bio veoma zaslužan i za osnutak bolesničke blagajne Merkura.

Poslije pada bana baruna Levina Raucha kandidirao se na izborima za sabor na strani Narodne liberalne stranke. Bio je izabran za zastupnika grada Senja.

I

9. *»U ponedjeljak 29. srpnja bile su sjajne zadušnice za pale žrtve.«* 28. i 29. srpnja god. 1845. izvršeni su izbori za podžupansku čast u zagrebačkoj županiji između kandidata mađarona Josipa Žuvića i kandidata Narodne, ilirske stranke Benka Lentulaja. Poslije izvršenih izbora 29. srpnja zaručnik kćeri Benka Lentulaja, koji je izgubio na izborima, Mirko Bogović nepromišljeno se pobio sa zapovjednikom jednog voda vojske u osiguranju natporučnikom barunom Adelsheimom te time iza-

zvao oružanu akciju njegova voda i opći metež na Markovu trgu. Rezultat je bio: više od 40 osoba mrtvih i ranjenih. To su tzv. srpanjske žrtve o kojima u ovom pismu piše Krešić. Ovaj je događaj izazvao ostavku tadašnjeg bana Hallera i znatne reperkusije u politici bečke vlade prema Hrvatskoj i Ugarskoj.

I

10. *Mirko Divković* (1843–1924). U ovo vrijeme kada ga spominje Krešić Divković je bio namjesni učitelj zagrebačke gimnazije. Za vrijeme Bachova režima bio je otpušten iz državne službe zajedno s Vatroslavom Jagićem iz političkih razloga. Kasnije je Divković bio zagrebački profesor, direktor gimnazije i pisac školskih knjiga, rječnika i prevodilac ruskih pisaca – Turgenjeva i Tolstoja.

II

1. *Dr Mirko Šuhaj* (1822–1889). Bio je sveučilišni profesor pravnih nauka – opće međunarodno pravo, kasnije rimsko pravo. U politiku Hrvatske ušao je Šuhaj god. 1861. kada je kao istaknuti unionista podnio na saboru prijedlog zastupnika grada Zagreba (Šuhaj, Zlatarović i Bogović) o rješavanju prvog državnopravnog pitanja, koje je kao izvjestitelj i obrazložio na dvadeset prvoj saborskoj sjednici 17. lipnja 1861.

Politička grupa koja se je kasnije formirala kao *Ustavna narodna stranka* bila je uz Mirka Šuhaja god. 1861. ova: Levin Rauch, Mijo Košćec, Anatolija Jovanović, Stjepan Hervoić, Josip Vrbanić, Petar Horvat, Aleksandar Tompak, Mirko Bušić, Jovan Živković, Janko Car, Josip Žuvić, Julio Janković, Stjepan Pavleković, Ladislav Modić, Koloman Bedeković, Franjo Pogledić, Mirko Bogović, Robert Zlatarović, Stjepan Kugler, Ivan Erdödy, Gustav Knežević, Lacko Kukuljević, Hugo Marinović, Ljudevit Salopek, Lazar Hellenbach, Josip Briglević, Dimitrije Lončarević, Pavao Bataglierini, Aleksandar Fodrocy, a kasnije kada su se u drugoj polovici šezdesetih godina otvorili veći izgledi na vlast i položaje priključili su im se i mnogi drugi.

Uloga Mirka Šuhaja u politici Hrvatske nije bila neznatna. Šuhaj je s Robertom Zlatarovićem i Mirkom Bogovićem bio na čelu grupe od 34 zastupnika unionista koji su napustili sabornicu s četrdeset prve sjednice, s namjerom da onemoguće donošenje zak. čl. XLII-1861. zbog nedostatka kvoruma. Kada je saborska većina god. 1866. prihvatila »naputak« za državnu delegaciju Trojedne kraljevine, unionisti su napustili sabor na čelu s Kolomanom Bedekovićem, ali bez Šuhaja. Šuhaj je kao jedini unionista bio izabran u Hrvatsko kraljevinsko poslanstvo za I hrvatsko-ugarske državnopravne pregovore u Pešti. I Rauchov sabor izabrao je Mirka Šuhaja u Kraljevinsko poslanstvo za II hrvatsko-ugarske državnopravne pregovore, na kojima je državnopravni položaj Trojedne kraljevine uređen na osnovi one političke linije koju je Mirko Šuhaj iznio još na dvadeset prvoj saborskoj sjednici 17. lipnja 1861.

II

2. *Dr Franjo Rački* (1828–1894). Bio je jedan od najistaknutijih predstavnika politike Narodne liberalne stranke, učenjak svjetskog glasa, utemeljitelj znanstvene historiografije u Hrvatskoj.

U hrvatskoj politici šezdesetih godina 19. stoljeća Rački je bio veoma aktivan.

I Rački je glasao za »ispravak« Matije Mrazovića i drugova prilikom donošenja znamenite adrese od 10. veljače 1866, a može se kazati da je ta adresa i politika saborske većine u njoj izražena dobrim dijelom i njegovo djelo. Rački je bio biran u mnoge, i to najvažnije saborske odbore, gdje se je odlučivalo o politici Trojedne kraljevine.

Bio je član Hrvatskog kraljevinskog poslanstva koje je s Ugarskim kraljevinskim poslanstvom u Pešti god. 1866. vodilo pregovore o državnopravnom položaju Hrvatske. Stavove Ugarskog kraljevinskog poslanstva nastojalo je hrvatsko poslanstvo opovrći svojim očitovanjem o zak. čl. XLII-1861. na zajedničkoj sjednici poslanstva 10. lipnja 1866, ali i opširnom raspravom o državnom pravu Trojedne kraljevine, kojoj su uz Franju Račkog bili autori Mrazović, Kušlan i Čepulić. Rački je za tu priliku bio sastavio i iscrpnu povijest Rijeke, koja je bila odlukom Hrvatskog kraljevinskog poslanstva 8. lipnja 1866. neslužbeno uručena ugarskom poslanstvu.

Kada se je u jesen god. 1866. radilo o tome kakav će stav zauzeti saborska većina prema kraljevini Ugarskoj i Monarhiji – nakon neuspjelih pregovora, rata i ostvarenih političkih aranžmana između bečke vlade i Pešte, Rački je bio izabran u Odbor dvanaestorice radi određivanja novog pravca hrvatskoj politici. Uz njega su se u tom odboru nalazili najpoznatiji predstavnici hrvatske politike šezdesetih godina 19. stoljeća: dr Jovan Subotić, biskup Strossmayer, Matija Mrazović, Avelin Čepulić i Makso Prica. Političkim djelovanjem i Franje Račkoga ostvarena je tada suradnja između Narodne liberalne stranke i »samostalaca« i u hrvatskoj politici izvršen temeljit preokret napuštanjem linije Zagreb–Pešta te prihvaćanjem osnovnih ideja Narodne samostalne stranke.

I na III zasjedanju hrvatskoga sabora 1865–1867. Franjo Rački je odigrao znatnu političku ulogu. Bio je tajnim izborom izabran u Odbor devetorice radi izrade saborskoga prijedloga, s obzirom na kraljevski reskript broj 1023 od 23. travnja 1867, kojim se hrvatski sabor poziva da do 15. svibnja pošalje svoje poslanike na ugarski sabor i kojim se hrvatskom saboru dostavio zaključak ugarskog sabora o hrvatsko-ugarskim državnopravnim pregovorima. Znamenita i veoma odlučna adresa hrvatskoga sabora od 18. svibnja 1867, koja je izazvala i raspust sabora, prihvaćena je na temelju prijedloga Odbora devetorice, kojemu je bio član Franjo Rački. Tu je adresu sastavio Ivan Mažuranić.

Uslijed izvanparlamentarnog pritiska vlade sabor su prije njegova raspusta napustili Strossmayer i Mažuranić, ali nije dr Franjo Rački.

II

3. *Antun Jakić* (1828–1868). Bio je trgovac na Rijeci, kasnije u Zagrebu. Jakić je uz Crnadka i Krešića u šezdesetim godinama 19. stoljeća bio najizrazitiji predstavnik zagrebačkog građanstva koje je u politiku Trojedne kraljevine unosilo nov elemenat protiv »Corifeja i literata«, kako bi to rekao Mijo Krešić. God. 1860. osnovao je u Zagrebu tiskaru i knjižaru i izdavao je od 1864. do 1868. trgovački list »Sidro«.

U parlamentarnoj borbi političkih grupa i stranaka na saborima šezdesetih godina 19. stoljeća Jakić se nije znatnije angažirao iako je bio narodni zastupnik.

III

1. *Ivan Perkovac* (1826–1871). Bio je urednik Pozora i kasnije jedan od osnivača Novog Pozora u Beču. Njegovo djelovanje u hrvatskoj politici šezdesetih godina 19. stoljeća nije bilo neznatno. Politikom se kasnije nije bavio. Pokrenuo je književni časopis Vijenac i potpuno se posvetio književnosti na kojem je području stekao većih zasluga. Bio je pristaša politike Narodne liberalne stranke i jedan od njezinih uvaženijih ideologa. Perkovac je nasuprot nepopularnoj Mažuranićevoj politici u vrijeme njegova kancelarstva razrađivao u Pozoru federalističke koncepcije Narodne samostalne stranke.

Perkovac je na četrnaestoj sjednici sabora 1865–1867. dao izvanrednu ocjenu političkog djelovanja kardinala Haulika, i to ovako: »Meni se čini da u politici uzoritog stožernika zagrebačkog vlada nekakva – kako ću reći – strašna dosljednost. Prije god. 1848. govorio je i radio za onu politiku koja je upravo tako bila protivna težnjama hrvatskoga naroda kao što je i sadašnja. Poslije god. 1848. kada se je na ruševinama hrvatskoga ustava podigla Bachova vlada, on je uz nju prianjao. On je isto tako žestoko, isto tako vjerno zagovarao politiku Schmerlingovu koju je u zadnje vrijeme osudila kraljevska riječ. Sada zagovara politiku koju ja ne znam kako bih zapravo nazvao da se ne zamjerim, politiku – reći ću – nikakovu«.

Nasuprot shvaćanjima Živkovićevim, Hellenbachovim, Mihajla Polita i drugih unionista, kao i Mrazovićeva ustupka unionistima, Perkovac je u politici Trojedne kraljevine isticao načelo vlastitog državnog prava. Međutim ni Perkovac nije držao da bi se hrvatski sabor mogao sam upuštati u rješavanje drugog državnopravnog pitanja.

U vezi s kraljevskim reskriptom od 27. veljače 1866. Perkovac je predložio saboru izbor odbora, u čemu su ga poduprli zastupnici Šram, Žužel, Weber i Čepulić, te je tako izazvao politički aranžman Narodne liberalne stranke i »samostalaca« protiv unionista. Tako su se u Perkovčevu taboru odjednom našli Mažuranić, Čepulić i Kukuljević, pa i Erazmo Barčić i Ante Starčević. Perkovac je u političkom djelovanju bio u prilično mjeri samostalan, neovisan o stranačkom vodstvu. Znao je okupiti na rješavanju konkretnih političkih pitanja vrlo raznorodne elemente. Tako je npr. god. 1866. glasao protiv »naputka« te se tako našao na istoj

političkoj poziciji s Politom, Stojanovićem, barunom Levinom Rauchom, Robertom Zlatarovićem, Živkovićem, Vakanovićem, Barčićem, Starčevićem i Vraniczanyem.

Perkovac je bio tajnik hrvatske državne delegacije na I hrvatsko-ugarskim državnopravnim pregovorima u Pešti. U sabor 1868–1871. Perkovac nije bio izabran.

III

2. *Mirko Bogović* (1816–1893). Nakon »ilirske« prošlosti bio je mađaron. Kao političar spadao je u drugu garnituru Narodne ustavne stranke. God. 1867. bio je zagrebački veliki župan. Nakon uređenja državnopravnog položaja Trojedne kraljevine u Monarhiji zak. čl. 1-1868. postao je ministerijalni savjetnik u Pešti.

III

3. *Miroslav Kraljević* (1823–1877). Kao pravnik služio je u raznim upravnim službama. Potkraj života bio je veliki župan požeški. U povijesti hrvatske književnosti spominje se kao autor romana »Požeški djak«, izdavač »Slavonca« i redaktor Kanižlićeve »Rožalije«. Ni u politici Hrvatske šezdesetih godina 19. stoljeća njegova uloga nije bila neznatna.

Na hrvatskom saboru god. 1868–1871. bio je Miroslav Kraljević izabran u Hrvatsko kraljevinsko poslanstvo kao zamjenik dra Pavla Batagliarinia, pa je mjesto ovoga, koji je bio bolestan, polovicom mjeseca travnja 1868. i pošao na pregovore u Peštu. Šišićev podatak u »Pregledu povijesti hrvatskoga naroda«, Zagreb, 1916. je u pogledu sastava Hrvatskog kraljevinskog poslanstva dakle pogrešan. Tamo je Miroslav Kraljević bio izabran za predsjednika II pododbora kojemu je bio zadatak ispitati financijski položaj Trojedne kraljevine u Monarhiji. Izvjestitelj ovog pododbora bio je Ignjat Brlić, a glavni financijski ekspert ivanečki župnik Stjepan Vuković.

Kada se na petoj sjednici 24. svibnja 1868. Kraljevinski odbor dvanaestorice, kao hrvatska državna delegacija, podijelio na ultramađaronsku većinu i umjereniju ljevicu (Janković–Živković–Brlić), Miroslav Kraljević je dosljedan svojim mađaronskim shvaćanjima sa sabora god. 1861. pristao uz većinu državnog nadodvjetnika Josipa Žuvića.

Po dovršenoj ulozi na II hrvatsko-ugarskim državnopravnim pregovorima u Pešti god. 1868. završila je i politička karijera ovog hrvatskog velikog župana.

III

4. *Koloman Bedeković* (1818–1889). Bio je ministar za Hrvatsku i Slavoniju u zajedničkoj ugarsko-hrvatskoj vladi u Pešti. Neko vrijeme bio je Koloman Bedeković i hrvatski ban.

Politička uloga Kolomana Bedekovića je u Narodnoj ustavnoj stranci sve do god. 1868. bila drugorazredna i sasvim neznatna. Tada je bio izabran u Hrvatsko kraljevinsko poslanstvo u kojemu se stavio na stranu ultramađaronske većine.

III

5. *Robert Zlatarović* (1817–1881). U vrijeme kada ga spominje u ovome pismu Mijo Krešić Zlatarović je bio savjetnik Kraljevskog namjesničkog vijeća u Zagrebu. Kada je na temelju zakona o ustrojstvu hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade od 20. travnja 1869. ta vlada i osnovana, Robert Zlatarović je postao odjelni predstojnik za unutarnje poslove. Uz bana baruna Levina Raucha Zlatarović je poslije nagodbe »drugi« čovjek u Hrvatskoj.

Zbog apstinencije zastupnika Narodne ustavne stranke, kojoj je Zlatarović pripadao, on nije sudjelovao pri donošenju znamenitih saborskih adresa od 19. prosinca 1866. i 18. svibnja 1867, a glasao je za »ispravak« Matije Mrazovića i drugova te tako pridonio otpočinjanju prvih hrvatsko-ugarskih državnopravnih pregovora god. 1866. na temelju adrese od 10. veljače iste godine.

Kao visoki vladin funkcionar u Zagrebu, izvršio je znatan utjecaj na saborske izbore ujesen god. 1867. u prilog Ustavnoj narodnoj stranci.

III

6. *Slavoljub Vrbančić* (1823–1880). Bio je zagrebački odvjetnik i publicista, urednik Pozora.

Kao zastupnik na hrvatskom saboru god. 1861, djelovao je Vrbančić na strani one političke grupe koja je stajala iza prijedloga Središnjeg odbora. Na četrdeset prvoj sjednici tog sabora Vrbančić je izazvao sukob s grofom Jankovićem, što su unionisti iskoristili kao povod da napuste sabornicu prije izglasavanja zak. čl. XLII – 1861. Kada je sabor rješavao drugo državnopravno pitanje Trojedne kraljevine, Vrbančić je formulirao pitanje o kojem će sabor glasati u situaciji kada je pao Kukuljevićev prijedlog da se glasa o prijedlogu Središnjeg odbora »manjine«, i to tako da sabor glasa o jezgri postavljenog pitanja, tj. hoće li Trojedna kraljevina sudjelovati na Carevinskom vijeću li ne. Kako je već poznato, sabor je jednoglasno na tako postavljeno pitanje odgovorio negativno.

IV

1. »... a zar nije pošten savez osnovan u čl. XLII – 1861., pa u osnovi naše delegacije što je išla u Peštu (a Rijeka?), etc.

Pod »osnovom naše delegacije« Krešić misli na adresu od 10. veljače 1866. i »naputak« što ga je sa strane hrvatskog sabora dobila državna delegacija Trojedne kraljevine za I hrvatsko-ugarske državnopravne pregovore u Pešti god. 1866.

V

1. *Ognjeslav Utješenović* (1817–1880). Bio je krajiški upravni činovnik, kasnije, u pedesetim godinama 19. stoljeća, postao je tajnik ministarstva unutrašnjih poslova u Beču. U samom početku šezdesetih godina, koje nas ovdje interesiraju, Utješenović je bio savjetnik Hrvatske dvorske kancelarije. U vrijeme kada o njemu piše Krešić bio je osumnjičen kao rusofil i umirovljen. Tada je na njegovo mjesto u Hrvatskoj dvorskoj kancelariji došao Mirko Šuhaj.

Istakao se i kao upravni pisac pa i kao pjesnik. Izmedju god. 1875. i 1886. Utješenović je bio varaždinski veliki župan.

VI

1. Sofija Kössler, operna pjevačica, sopranistkinja. U Zagrebu je bila angažirana od god. 1868.

VI

2. M. Mr. = Matija Mrazović.

VI

3. Dr Vatroslav Jagić (1838–1923). U šezdesetim godinama 19. stoljeća bio je gimnazijski profesor u Zagrebu. Za vrijeme Rauchova režima s još deset zagrebačkih profesora otpušten je iz državne službe. Kasnije je Jagić bio sveučilišni profesor u Odesi, Berlinu i Beču. Njegov je rad na području slavenske filologije i književne povijesti bio golem i po opsegu i po značenju. Surađivao je u »Književniku« i »Radu« Jugoslavenske akademije. U početku svoje književne i naučne karijere bio je tajnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

VII

1. Brešćenski, onaj mladi madjaron . . .

Aleksandar Bresztyenszky (1843–1904) bio je kasnije, u sedamdesetim i osamdesetim godinama 19. stoljeća, sveučilišni profesor, rektor sveučilišta i dekan Pravnog fakulteta. U ovo vrijeme kada ga spominje Krešić on je doista bio »mladi madjaron« nada Narodne ustavne stranke, »informator« u kući baruna Levina Raucha, počasni tajnik u Kraljevskom namjesničkom vijeću.

Početkom devedesetih godina Bresztyenszky je napustio mađarone na vlasti i postao leader opozicije protiv Khuenovu režimu u Hrvatskoj, ali je stoga bio umirovljen te je živio na svome imanju Pleso kraj Zagreba,

odakle je inozemnu javnost obavješćivao o političkim prilikama u Trojednoj kraljevini mnogobrojnim člancima u »Magjar Allamu«, »Grazer Tagespostu« i »Alkotmanyu«. Istakao se i kao pravni pisac u »Mjesečniku« pravničkog društva u Zagrebu.

VIII

1. *Josip Plemenčić* (1836–1876). Zaslugom Josipa Freudenreicha bio je angažiran kao dramski glumac u zagrebačkom kazalištu god. 1863.

VIII

2. *Franjo Žigrović Pretočki* (1814–1890). God. 1867. kada ga u ovom pismu spominje Mijo Krešić bio je umirovljeni dvorski savjetnik (hofrath) i namjesnik kancelara Hrvatske dvorske kancelarije u Beču. Kasnije je stekao znatnih zasluga za razvoj kazališne umjetnosti u Zagrebu, osobito opere i operete. Po struci je inače bio pravnik. Kao pravnički i politički pisac izdao je niz vrijednih djela, kao što su »Über das Verhältniss Croatiens zu Ungarn«, »Über das Selbstbestimmungsrecht Croatiens zu Ungarn«, »O samosvojnih pravih i pravicah«, preveo je Paulerov »Urbar« i sl.

IX

1. Vinko Pacel, profesor, god. 1867. kada ga u ovom pismu spominje Mijo Krešić bio je ravnatelj više realke. Kao zastupnik u saboru god. 1861. bio je izvjestitelj Središnjeg odbora, i to »većine« kada se je radilo o formuliranju stava Trojedne kraljevine prema kraljevini Ugarskoj. O ovom pitanju su se naime na sjednici od 24. srpnja 1861. ispoljila tri mišljenja: 1. prijedlog većine Središnjeg odbora, 2. prijedlog prvog saborskog odsjeka kao prijedlog »manjine«, 3. »ispravak« zastupnika dra Ante Stojanovića. »Izjava« Maksima Price nije bila uzeta kao saborski prijedlog za generalnu raspravu.

Prijedlog Središnjeg odbora »većine« je odluku o rješenju drugog državnopravnog pitanja Trojedne kraljevine vezao za prethodni sporazum s kraljevinom Ugarskom. To je značilo odgađanje odluke hrvatskog sabora o odnosu Hrvatske prema Monarhiji na neodređeno vrijeme. Takovu politiku »većine« nije u generalnoj raspravi t a d a nitko zastupao pa se nje odrekao i sam izvjestitelj – Vinko Pacel. On je svoj postupak bio motivirao očekivanim sukobom između Franje Josipa i ugarskog sabora, kao i napuštanjem Carevinskog vijeća sa strane čeških i poljskih zastupnika.

U svojem kasnijem političkom djelovanju Vinko Pacel je zastupao osnovne ideje Narodne liberalne stranke.

Kada je god. 1869. na temelju zakona »ob ustrojstvu autonomne hervatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade« osnovana u Zagrebu vlada, Pacel je postao tajnik u odjelu za bogoštovlje i nastavu.

X

1. *»mladi Šaj«* odnosi se na mladog Gaja. Ljudevit Gaj je u ovo vrijeme živio povučeno, u svojoj vili na Mirogoju, a u politici Hrvatske, nije igrao više nikakve uloge. Imao je tri sina: Velimira, Svetoslava i Milivoja.

X

2. *Eduard Čeh,* umirovljeni potpredsjednik Ugarskog namjesničkog vijeća bio je 5. travnja 1867. imenovan kraljevskim komesarom za grad Rijeku i riječku županiju.

X

3. *U mjesecu studenom god. 1867, pred izbore,* barun Levin Rauch je pokrenuo unionistički list pod zvučnim nazivom »Hervatske novine«. U istu svrhu kupio je Rauch i »Agramer Zeitung« od Nauma Mallina, dao im unionistički politički smjer i odanle maknuo opozicionog urednika Prausa.

Poslije ostavke bana Josipa Šokčevića Rauch je 27. lipnja 1867. postao namjesnik banske časti.

X

4. *Djuro Klarić* (1837–1909). Izdavao je u Zagrebu časopise »Slavenski jug« i »Putnik«. Nakon kratkog književnog djelovanja u Zagrebu, Klarić je ostavio Hrvatsku te živio u inozemstvu. Neko vrijeme u Bukureštu, a kasnije preko dvadeset i pet godina u Carigradu.

X

5. *»Sidro«, trgovački list* što ga je u svojoj tiskari izdavao zagrebački trgovac Antun Jakić.

X

6. *Dr Šime Mazzura, zagrebački odvjetnik i publicista.* Kada ga u ovom pismu spominje Krešić, Mazzura je bio urednik Pozora te je osuđen na kaznu zatvora zbog »zločinstva smetanja javnog mira«. U političkom životu osamdesetih godina 19. stoljeća bio je jedan od glavnih vođa Neodvisne narodne stranke.

7. *Lazar Hellenbach, unionistički prvak, politički veoma aktivan* na svima trima saborima šezdesetih godina 19. stoljeća. Pripadao je unionističkoj opoziciji na saboru 1868–1871. te je zajedno s Jankovićem, Živkovićem i Ignjatom Brlićem glasao protiv nagodbene osnove Hrvatskog kraljevinskog poslanstva.

XI

1. *Josip Torbar* (1824–1900). Nije se isticao u politici Trojedne kraljevine u šezdesetim godinama 19. stoljeća. U ovom vremenu on nije bio član sabora. U hrvatski sabor bio je Torbar izabran tek na Rauchovim izborima god. 1867, i to u izbornom kotaru Severin–Ribnik–Ozalj. Kao pristaša politike Narodne liberalne stranke nije sudjelovao u saboru god. 1868–1871. Bio je vrstan pisac iz različitih struka prirodnih nauka i ekonomije, suradnik Akademijina »Rada«, tajnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a kasnije i njezin predsjednik. Torbar je uređivao »Gospodarski list«.

XI

2. *Režim vladajuće Narodne ustavne stranke doista je »prepriječio«* Mrazovićev i Perkovčev izbor u hrvatski sabor 1868–1871.

XI

3. *Paktirati sa samostalnom stranom* – takav izborni aranžman Narodne liberalne stranke sa »samostalcima« nije tada imao znatnijeg uspjeha i zbog toga što su pristaše Narodne samostalne stranke bili »više zagrebačko društvo« ovisno o položajima u državnoj službi.

XII

1. *»Naša banka je dozvoljena i pravila su pod tiskom«*. Radilo se o osnivanju Hrvatske escomptne banke koja je osnovana god. 1868. sa znatnim početnim kapitalom.

XII

2. *Ova ponuda autonomije* što su je Mađari pravili »ispod ruke« bila je potpuno u okvirima § 4. Zaključka što ga je hrvatski sabor 1861. donio na četrdeset sedmoj sjednici 23. srpnja (zak. čl. XLII – 1861), čemu se Mađari nisu tada suprotstavljali, a koju je autonomiju Trojedna kraljevina u času donošenja Zaključka imala.

XIII

1. *Prema § 3. Privremenog zakona o izbornom redu* za sabor Trojedne kraljevine od 20. listopada 1867. u županijama su veliki župani, a u kr. sl. gradovima gradski načelnici odnosno gradski suci imenovali središnji odbor koji je županiju ili grad, gdje je to bilo potrebno, dijelio u izborne kotareve, opredjeljivao izborna mjesta i rukovodio izborima načinom »pristojnim i nepristranim«. Na taj je način upravna vlast imala mogućnosti djelovati na ishod saborskih izbora. Tako je npr. izborno mjesto za grad Bakar u ovim inače znamenitim Rauchovim izborima, koji su izvršeni od 19. studenog do 23. prosinca god. 1867, bilo na – Trsatu.

XIII

2. Dr Marijan Derenčin bio je izabran u hrvatski sabor god. 1868–1871. na strani Narodne liberalne stranke. Priključio se *Prosvjedu dra Jovana Subotića,* da se na temelju privremenih zakona o izbornom redu i uređenju sabora ne može konstituirati zakoniti sabor, te da se izvrše novi izbori.

Derenčin je bio istaknuti pravni pisac, autor mnogih zakonskih osnova, veoma zaslužan za reorganizaciju hrvatskoga sudstva, u sedamdesetim godinama 19. stoljeća odjelni predstojnik za pravosuđe kraljevske zemaljske vlade.

XIII

3. Dr Ante Stojanović, jedan od najradikalnijih »protuaustrijanaca« na hrvatskom saboru god. 1861. Istaknuti političar i hrvatski parlamentarac na saborima u šezdesetim godinama 19. stoljeća.

Na hrvatskom saboru god. 1861. Stojanović je prilikom rasprave o drugom državnopravnom pitanju Trojedne kraljevine iznio prijedlog po kojemu je trebalo putem adrese odgovoriti na kraljevski reskript od 12. ožujka 1861. »da sabor izbor zastupnika sa strane Hrvatske i Slavonije u Carevinsko vijeće ne može uzeti u pretres«. Kako je poznato, sabor nije prihvatio taj Stojanovićev prijedlog, ali ni prijedlog I saborskog odsjeka »manjine«, nego *načelni stav* kojim je sabor odklonio poziv krune da na Carevinsko vijeće pošalje 9 zastupnika. Kao političar Narodne ustavne stranke, Stojanović je na saboru god. 1865–1867. poveo oštru parlamentarnu borbu protiv c) točke predloženog »naputka« za rad Hrvatskog kraljevinskog poslanstva te je zajedno s ostalim unionistima glasao protiv redakcije »naputka«. Na istom saboru Stojanović je ušao u Odbor devetorice, kojemu je bio zadatak da sastavi *adresu od 18. svibnja 1867.* Kada je sabor prihvatio adresnu osnovu »većine« kao rezultat aranžmana između pristaša Narodne liberalne i Narodne samostalne stranke, Ante Stojanović se priključio *Izjavi Ignjata Brlića* i apstinenciji Narodne ustavne stranke.

Na hrvatskom saboru god. 1868–1871, kao leader Narodne ustavne stranke, Stojanović je bio izabran u »kraljevinski odbor dvanaestorice« te je sudjelovao u II hrvatsko-ugarskim državnopravnim pregovorima u Pešti. On je na tim pregovorima zajedno s grofom Jankovićem zastupao mišljenje da bi na čelu hrvatske autonomne vlade trebao stajati *hrvatskom saboru odgovoran ministar,* član ministarskog vijeća zajedničke krune, sa sjedištem u Pešti. Organizacija vlade u Trojednoj kraljevini spadala bi po njegovu mišljenju u nadležnost hrvatskoga zakonodavstva.

Usprkos tome Stojanović se u Pešti nije bio priključio »manjini« Hrvatskog kraljevinskog poslanstva.

XIV

1. *Predsjednik Mirko Karas, Dolovčak, Krcivoj, Cerovac, Gugler, Laurinček, Makovec* i još dvadeset i pet mađarona Folnegović, Gjurkovečki, šoštar Majcan itd. – sve sami zagrebački građani – puki instrumenti peštanske politike u Hrvatskoj – osim izdaje bez ikakova drugog značenja u hrvatskoj politici šezdesetih godina 19. stoljeća.

XIV

2. *Folnegović* – ne odnosi se na Frana Folnegovića rođenog 17. veljače 1848. u Slanovcu, političara sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća.

XIV

3. *Lavoslav Šram,* zagrebački odvjetnik, zastupnik na saborima god. 1861. i god. 1865–1867. Na saborskim izborima ujesen god. 1867. Šram je popustio pritisku sa strane vlade te se odrekao kandidature na strani Narodne liberalne stranke.

XIV

4. *Građani su glasom stegnuti na maleni broj, a činovnici svi bez razlike biraju . . .*

Čini se da to i nije bio rezultat tzv. oktroiranog izbornog reda od 20. listopada 1867. nego izbornih shvaćanja izraženih i na hrvatskom saboru god. 1865–1867, a akceptiranih u spomenutom izbornom redu.

XV

1. *Birači iz Severina imaju biralište na Baniji, a oni s Banije u Jastrebarskom.*

Na ovim Rauchovim izborima god. 1867. birači iz grada Bakra imali su biralište na Trsatu. Upravna vlast koja je prema izbornom zakonu određivala birališta otežavala je na taj način opozicionim biračima da dođu na birališta i glasaju.

XVI

1. *»Crni kabinet« pa uslijed savjeta ni ostali kao Gavella, Anastas Popović, Nikolić i sl.* – odnosi se na vodeće ljude Narodne samostalne stranke.

XVI

2. *Antun Vakanović* (1808–1894). U vrijeme kada o njemu piše Mijo Krešić bio je šef Zemaljskog financijskog ravnateljstva u Zagrebu.

Vakanović je imao znatnijih zasluga u hrvatskom narodnom preporodu kao osnivač Ilirske čitaonice u Karlovcu i dobrovoljnog kazališnog društva. Na hrvatskom saboru god. 1861. bio je zastupnik grada Bakra.

Na hrvatskim saborima god. 1865–1867. i 1868–1871. bio je jedan od istaknutijih unionista. Izabran u »kraljevinski odbor dvanaestorice« pripadao je ultramađaronskoj većini državnog nadodvjetnika Josipa Žuvića. Političar bez vlastitih ideja i invencije, karijerist, odjelni predstojnik za unutarnje poslove kraljevske zemaljske vlade, a kasnije i banski namjesnik.

XVI

3. *Karlo Klobučarić* (1794–1886). Bio je prvi predsjednik Ilirske čitaonice u Karlovcu. Tu je kao pravnik bio u različitim službama. Kasnije je Klobučarić bio predsjednik sudbenog stola u Zagrebu.

XVI

4. *Sofika* – bila je kćerka Mije Krešića. Često spominjani Filip u ovim Krešićevim pismima nije mi poznat.

XVI

5. *Ivan Mažuranić* (1814–1890). Bio je po struci pravnik, u početku svojeg nadasve zanimljivog životnog puta živio je u Karlovcu kao odvjetnik i sirotinjski povjerenik. To je najumniji hrvatski političar u šezdesetim godinama 19. stoljeća i graditelj moderne hrvatske države. Kancelar Hrvatske dvorske kancelarije u Beču do 1. studenog 1865. U vrijeme kada ga u ovom pismu spominje Krešić Mažuranić je umirovljeni kancelar i stvarni šef Narodne samostalne stranke. Po reviziji zak. čl. I-1868. Mažuranić je postao hrvatski ban.

Opisati političku djelatnost i značenje Ivana Mažuranića u kratkoj bilješci nije moguće, pa će se stoga ovdje iznijeti samo njegova politička koncepcija, i to u osnovi koju je zastupao i nastojao oživotvoriti zajedno s mnogobrojnim pristašama Narodne samostalne stranke.

Iako je glasao u načelu da Trojedna kraljevina ne sudjeluje u radu Carevinskog vijeća, on se s Kukuljevićem, Strossmayerom i Franjom Račkim, kao i s još petoricom zastupnika, suprotstavio saborskoj većini koja je smatrala da je Zaključkom donesenim 3. kolovoza 1861. riješeno pitanje o državnopravnom odnosu Trojedne kraljevine prema vrhovnim organima Monarhije. Mažuranić je smatrao, kao uostalom i Makso Prica u svojoj Izjavi, da je oportuno priznati zajedničke interese austrijskih naroda (diplomatska i konzularna predstavništva, državni dugovi, unutarnja i vanjska trgovina i sl.).

Hrvatska bi trebala »obastati« u krugu ukupne Monarhije u »zakonitom miru i definitivnom redu s ostalim zemljama i narodima«, a to se može postići ako se pri uređenju skupnih poslova Monarhije sačuva njezino jedinstvo i ustavnost, kao i politička individualnost u »skupnom vieću ostalih narodah u Monarhiji«. Svoj državnopravni položaj u habsburškoj monarhiji Trojedna kraljevina treba da uredi *neposrednim* pregovorima s krunom.

Na saboru god. 1865–1867. Mažuranić se zalagao za suradnju »samostalaca« s Narodnom liberalnom strankom. Glasao je za osnovu adrese od 10. veljače 1866. Međutim, u toku specijalne debate ova se je suradnja raspala. Kada je adresna osnova »većine« u saboru pala, Mažuranić se sa svojim pristašama, Vončinom i Ćepulićem, našao nasuprot koaliciji Narodne liberalne stranke s unionistima. Radilo se tu o principijelno različitoj politici. Poslije pada adresne osnove »većine«, pred saborom su se našla dva »ispravka« kao dva samostalna prijedloga. »Ispravak« Matije Mrazovića (politički aranžman Narodne liberalne stranke s unionistima) i »ispravak« adresnog odbora »manjine« (Narodna samostalna stranka). U procesu rješavanja austrijske državne krize Hrvatska treba svoj državnopravni položaj prema Monarhiji urediti neposrednim pregovorima, samostalno – u sporazumu s kraljevinom Ugarskom (Narodna samostalna stranka – Mažuranić), Hrvatska to treba učiniti u »zajedinstvu« s Ugarskom (koalirane Narodna ustavna stranka i Narodna liberalna stranka).

Kako je već poznato, saborska većina (sa svega 5 glasova) priklonila se u adresi od 10. veljače 1866. ovom drugom rješenju, a već u adresi od 19. prosinca 1866. vrijeme je dalo potvrdu politici samostalnosti Ivana Mažuranića.

XVIII

1. *Ivan Vončina* (1827–1885). Uz Avelina Ćepulića i Mažuranića bio je najizrazitiji predstavnik politike Narodne samostalne stranke. God. 1861. bio je Vončina riječki podžupan. Kasnije je bio karlovački načelnik pa načelnik grada Zagreba. Na kraju svoje političke karijere bio je Vončina odjelni predstojnik Kraljevske hrvatske zemaljske vlade.

Zbog kratkoće ove bilješke ne može se prikazivati njegovo djelovanje na saborima god. 1861. (bio je izvjestitelj »osrednjeg odbora«, kasnije uz ideje Pricine izjave) i 1865–1867 (u vodstvu Narodne samostalne stranke).

U sabor god. 1868–1871. Vončina je bio izabran na naknadnim izborima. U toku generalne debate o izvješću Hrvatskog kraljevinskog poslanstva s II hrvatsko-ugarskih državnopravnih pregovora, on je u znak protesta napustio sabor. Kasnije je Vončina odigrao važnu ulogu u rušenju bana Levina Raucha.

XVIII

2. *Adolfo Weber* (1825–1889). U ovo vrijeme, kada ga spominje Krešić, bio je ravnatelj gimnazije, kasnije zagrebački kanonik i pisac. Pristaša politike Narodne samostalne stranke.

XIX

1. *Dr Ivan Dežman* (1841–1873). Bio je tada liječnik u Zagrebu, poznat kao osnivač popularne medicinske literature. Na politiku svojeg vremena nije imao nikakova utjecaja.

XIX

2. *Đuro Deželić* (1838–1907), septemvir, pravni pisac – Fran Vrbanić (1847–1909), itd., članovi pjevačkog društva *Kolo* kojemu je Mijo Krešić bio predsjednik.

XIX

3. *Pišiva aristokracija* Vojkfy, Nugent, Mikšić, Bresslauer, Pulzer. Vrijeme je do danas potpuno zamelo njihova imena, ali kada je o njima pisao Krešić, oni su predstavljali znatan oslonac protunarodne politike u Zagrebu.

XX

1. *Ivan Kukuljević* (1816–1889). Osnivač »Društva za povjesnicu jugoslavjansku«, pisac povijesnih monografija, redaktor i izdavač povijesnih izvora. God. 1861. bio je Kukuljević veliki župan zagrebačke županije, a od 2. srpnja 1865. namjesnik banske časti. Dolaskom baruna Levina Raucha na položaj banskog namjesnika, Kukuljević je smijenjen.

Polazeći s idejnih osnova Manifesta naroda hrvatsko-slavonskoga, Kukuljević je na saboru god. 1861. predložio da se prilikom rješavanja drugog državnopravnog pitanja glasa o prijedlogu Središnjeg odbora »manjine«, i to samo o njegovu načelu. Dosljedan tom stavu, on se našao na strani onih zastupnika (Mažuranića, Vončine, Smičiklasa, Haulika, Strossmayera i još njih četrdeset) koji su glasali za prijedlog bana podmaršala Josipa Šokčevića da i poslije svoje odluke od 3. kolovoza 1861. sabor raspravlja o 2. i 3. točki prijedloga Središnjeg odbora »manjine«. Tako se Kukuljević priklonio onoj političkoj struji oko koje će se formirati Narodna samostalna stranka.

Kukuljević je u hrvatskoj politici nepokolebljivo zastupao ideju posebnog hrvatskog javnog prava. Na drugom zasjedanju hrvatskog sabora 1865–1867. bio je protiv politike »čekanja« koju je preporučivala saboru Narodna ustavna stranka, te se u ostvarenoj suradnji »samostalaca« s Narodnom liberalnom strankom založio za politiku »novog kursa« izraženu u saborskoj adresi od 19. prosinca 1866.

Kukuljevića njegovi suvremenici, pa ni politički istomišljenici, nisu birali ni u jedan saborski odbor, a tu se u pravilu određivala politika sabora; ne nalazimo ga ni u Hrvatskom kraljevinskom poslanstvu za I hrvatsko-ugarske državnopravne pregovore, pa ni u Odboru devetorice na trećem zasjedanju sabora god. 1865–1867. U tom Odboru su ideje njegove stranke zastupali Mažuranić, Prica i Čepulić.

U vrijeme nastanka znamenite saborske adrese od 18. svibnja 1867. Kukuljević je bio veliki župan zagrebačke županije i vršilac dužnosti bana Trojedne kraljevine.

XX

2. *Stranka bez vođe, bez centralnoga duha, tumarajuća,* sad pogled bacajuć na tužne kukavice jednoga i drugoga Ivana i Matu, ili na koga još?

Krešić je ovdje mislio na Ivana Mažuranića, Ivana Kukuljevića i Matu Mrazovića.

XXIII

1. *Karlo Albrecht* (1825–1887) – osnovao je god. 1857. tiskaru u Zagrebu.

XXIII

2. *Krcivoj je tako drzovit da je radio svuda o tom da kod Štedionice propadne Vancaš kao predsjednik* . . . Radi se o Prvoj hrvatskoj štedionici osnovanoj god. 1848. Bio je to kojih osamdeset godina najugledniji bankovni zavod u Hrvatskoj, s najjačom koncentracijom kapitala. Iz štedionice i trgovačke banke razvila se Prva hrvatska štedionica krajem devedesetih godina 19. stoljeća u industrijsku banku.

XXIV

1. *Aleksandar Hondl* (1832–1890). Po struci je Hondl bio trgovac. God. 1868. bio je gradski zastupnik u Zagrebu, a krajem osamdesetih godina zastupnik u hrvatskom saboru. Kao predsjednik Hrvatske escomptne banke i Trgovačko-obrtničke komore (1868–1876) imao je izvjesnih zasluga za privredni razvitak u Hrvatskoj. Radio je na osnivanju trgovačke akademije u Zagrebu.

XXIV

2. *Tamo se bori Janković grof s ostalim mađaronima.* Julio grof Janković bio je jedan od najistaknutijih pristaša Narodne ustavne stranke. Poslije Bachova apsolutizma postao je god. 1861. veliki župan požeške županije. Kao unionista bio je zajedno s barunom Levinom Rauchom i Ignjatom Brlićem pozvan na Šokčevićevu Bansku konferenciju god. 1865, ali se nije odazvao. Na Rauchovu saboru god. 1868. protivio se izrazu »potrebe državnog jedinstva s kraljevinom Ugarskom« tražeći da se taj izraz zamijeni izrazom »državnoga zajedinstva«, videći u toj razlici izraza i razliku političkih posljedica, u čemu nije uspio. Na drugim hrvatsko-ugarskim državnopravnim pregovorima, Julio Janković je sa Živkovićem i Ignjatom Brlićem stupio u otvorenu opoziciju protiv ultramađaronske većine Hrvatskog kraljevinskog poslanstva.

XXVI

1. *» . . . da ti je Niko o tome pisao.«* Odnosi se na Niku Pacela.

XXVI

2. *Svetozar Galac* – bio je u Krešićevo vrijeme zagrebački knjižar.

XXVI

3. *Fran Kurelac* (1811–1874). Autor tzv. riječke filološke škole, pisac znanstvenih jezikoslovnih rasprava, od god. 1867. član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. U ovo vrijeme, kada ga Krešić susreće u Karlovcu, Kurelac je bio bez kruha, jer je zviždao prilikom instalacije bana Levina Raucha, pa je kao profesor bio otpušten iz državne službe. Kurelac je kasnije živio od stalne potpore Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

XXIX

1. *Hrvatska escomptna banka* osnovana je god. 1868. s početnim kapitalom od 500.000 for. Uz Prvu hrvatsku štedionicu bila je to druga kreditna ustanova na području Hrvatske i Slavonije. Kasnije je, u sedamdesetim godina 19. stoljeća, bila osnovana i Hrvatska komercijalna banka s jednakim početnim kapitalom.

XXX

1. *»Il Nazionale«* – Narodni list, izlazio u Zadru i zagovarao sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Uređivao ga je jedno vrijeme – u početku šezdesetih godina 19. stoljeća – Natko Nodilo. Natko Nodilo (1834–1912) bio je kasnije sveučilišni profesor u Zagrebu.

XXX

2. *» . . . i govor del presidente di Kolo«.* Odnosi se na Miju Krešića, koji je tada bio predsjednik pjevačkog društva *Kolo.*

XXXI

1. *»Danas su izabrali poslanike u madjarski sabor . . . «*

Prema § 31. zak. čl. 1-1868. hrvatskog sabora zakonodavstvo u pogledu državnih poslova zajedničkih između *ostalih zemalja Monarhije* i kraljevina ugarske krune kao i poslova koji su u istom zakonskom članku označeni kao zajednički za sve kraljevine ugarske krune pripalo je »zajedničkom saboru svih kraljevina ugarske krune«. Na taj je sabor hrvatski sabor bio dužan poslati svojih 29 zastupnika, koji su na zajedničkom saboru imali osobno pravo glasa, i to u onim poslovima koji su zak. čl. I-1868. bili označeni kao zajednički. Hrvatski je sabor na temelju § 36. zak. čl. I-1868. slao iz svoje sredine dva zastupnika u gornji

dom zajedničkoga sabora. Na temelju § 41. zak. čl. I-1868. zastupnička kuća zajedničkoga sabora birala je četiri zastupnika, između hrvatskih dvadeset i devet, u – ugarsku delegaciju. U tu delegaciju birala je velikaška kuća između dva hrvatska zastupnika jednoga. Tako su Trojednu kraljevinu u ugarskoj delegaciji zastupali njih petorica, radi sudjelovanja Hrvatske u otpravljanju zajedničkih poslova Monarhije. Kada je hrvatski sabor jednom izabrao svojih 29 zastupnika za zajednički hrvatsko-ugarski sabor, nije imao više nikakova utjecaja na njihov dalji izbor u ugarsku delegaciju.

Mijo Krešić taj zajednički hrvatsko-ugarski sabor naziva »mađarskim«.

XXXII

1. *»Čitao sam o smrti Rosinia i Rothschilda«.*

Giacommo Rossini (1792–1868) – znameniti talijanski kompozitor. Najvažnija su mu djela Seviljski brijač, Semiramida, Otelo i Talijanka u Alžiru.

Rothschild – čuvena bankarska kuća u drugoj polovici 19. stoljeća. Ferdinand Rothschild (London) bio je god. 1898. izabran u Donji dom engleskog parlamenta. Banka Rothschild je imala filijale u Parizu, Beču i Frankfurtu. Bečku je filijalu, u vrijeme kada o tome piše Krešić, vodio Albert Rothschild.

Jules Favre (1809–1880) – bio je francuski državnik, po struci čuveni odvjetnik i govornik.

Gambeza – Leon Gambetta (1838–1882) – bio je francuski državnik talijanskog podrijetla. God. 1870. organizirao je otpor protiv Prusa. God. 1879. Gambetta je postao predsjednik francuske vlade.

XXXIII

1. *»Bio sam danas plein parade sa Vlatkom kod – pomisli – baruna Raucha.*

Vladimir Krešić (1847–1924) – bio je mlađi sin Mije Krešića. Poznati bankarski stručnjak u vrijeme naglog uspona bankarstva u Hrvatskoj i uspona građanske klase uopće. Osnivač i generalni direktor »Hrvatsko-slavonske zemaljske hipotekarne banke« u devedesetim godinama 19. stoljeća. Kao generalni direktor hipotekarne banke, Vladimir Krešić je pred prvi svjetski rat osnovao Hrvatsku sveopću kreditnu banku d. d.

XXXVIII

1. *Josip Miškatović* (1836–1890). Profesor, zbog politike bio je otpušten iz državne službe. Bavio se novinarstvom. Bio je urednik »Pozora«, »Novog Pozora« u Beču i »Zatočnika« u Sisku. Miškatović je bio zastupnik u hrvatskim saborima god. 1861. i god. 1865–67, ali bez veće uloge.

XLIV

1. *Vjenceslav Soić* – bio je senjski biskup. Njegova politička djelatnost u šezdesetim godinama 19. stoljeća bila je sasvim u skladu politike bečkog dvora i vlade. Djelovao je na svima trima hrvatskim saborima u tom desetljeću hrvatske politike. Usprkos adresi hrvatskoga sabora od 18. svibnja 1867, sudjelovao je na krunidbenim svečanostima 8. lipnja 1867.

XLVII

1. *»Jedino 'Zatočnik' zadaje madjaronima trista jada«.* Borbu protiv režima bana baruna Levina Raucha poveo je Ivan Vončina, odvjetnik Matija Mrazović i novinar Josip Miškatović. Oni su u Sisku izvan dohvata Rauchove vlasti izdavali list »Zatočnik«, u kojemu su Vončina i Mrazović optužili Raucha za korupciju u konzorciju za isušenje Lonjskog polja. Kada ih je Rauch tužio petrinjskom pukovnijskom sudu, sud je optužene oslobodio, što je izazvalo pad bana Raucha.

XLVIII

1. *»Željeznica je iz Žakanja dovle otvorena i tu dodjoše gosti oficiel iz Pešte«.*

Željeznicu Žakanj (mađarska granica) – Zagreb izgradili su Mađari, te su je poslije tri godine, 1873. produžili do Rijeke. Tako su Budimpeštu povezali s Rijekom. Ova ekonomska povezanost ugarske polovice habsburške monarhije predstavljala je protutežu željeznici Beč–Maribor–Trst, koja je izgrađena u interesu Austrije god. 1857. U šezdesetim godinama 19. stoljeća ova je željeznička prometna linija nastavljena izgradnjom željeznica Zidani Most–Zagreb–Sisak (god. 1862) i Zagreb–Karlovac (god. 1865). Tako su se u Hrvatskoj željeznice gradile ili u interesu Austrije, ili u interesu Mađarske. Mađari su željeznice u Hrvatskoj smatrali svojim, službeni je jezik na željeznicama bio mađarski, željeznička tarifa pa i tovarni listovi na mađarskom, osoblje pretežno mađarsko.

XLIX

1. *Ivan Zajc* (1831–1914). Bio je znameniti kompozitor. God. 1870. postao je Zajc ravnatelj opere u Zagrebu. *»Upravo 'componira' jednu izvornu operu, tekst od Markovića«.* Radi se ovdje o operi »Mislav«, za koju je libreto napisao sveučilišni profesor, pjesnik Franjo Marković.

LI

1. *» . . . neki Mihalovics, župnik u Temišvaru . . .«*

Poslije smrti zagrebačkoga nadbiskupa Jurja Haulika, prema informacijama »Pester Lloyda«, lista bliskog ugarskoj vladi, trebao je zagrebačkim nadbiskupom postati Josip Juraj Strossmayer. To bi bez sumnje

moglo imati i znatnije posljedice u pogledu sređivanja političkih prilika u Hrvatskoj. Navodno da je zbog Strossmayerova stava na tadašnjem koncilu papa spriječio to Strossmayerovo imenovanje. Prema informacijama »Pesti Naploa« kancelar Beust je sa stavom rimske kurije upoznao premijera Andrassyja i baruna Levina Raucha. Što je u tim novinskim informacijama bilo točno, danas je teško znati.

Ovaj Josip Mihalovics, temišvarski župnik, bio je do tada naslovni biskup ugarski.

IVAN ERCEG

POKUŠAJ NASELJAVANJA CRNOGORACA U KRALJEVICU I UZ KAROLINU

(u 2. polovici 18. stoljeća)*

Čitav niz činilaca i okolnosti uvjetovao je manje-više stalno gibanje pučanstva u našim zemljama. To je gibanje puka *intenzivirano* tokom 18. stoljeća. U to vrijeme neki naši krajevi dobili su posve drugačiju sliku; nastale su naime promjene u etničkoj strukturi stanovništva s dalekosežnim posljedicama.

U taj okvir gibanja, naseljavanja, preseljavanja i raseljavanja puka ide i pokušaj naseljavanja Crnogoraca u Kraljevicu i uz Karolinu koncem 80-tih godina 18. stoljeća. O tom pokušaju naseljavanja Crnogoraca u Kraljevicu i uz Karolinu donosimo na ovom mjestu dokumente na čiji se sadržaj *ukratko* osvrćemo.

Od vremena *konfiskacije* Zrinsko-Frankopanskih imanja (1670) te *pogubljenja* (1671) Petra Zrinskoga i Frana Krste Frankopana pojačan je *interes* Bečkog dvora i njegovih organa za Vinodol i Gorski kotar. Ogleda se to u nastojanju nadležnih faktora oko naseljavanja vanjskog, stranog elementa u Hrvatsko primorje i Gorski kotar tokom čitavog 18. stoljeća. Tako dolazi (1780–1781), prema našim dokumentima, i pokušaj naseljavanja Crnogoraca u Kraljevicu i uz Karolinu. U tom pogledu naši su dokumenti vrlo zanimljivi, a njihovi podaci dragocjeni, iako nisu sasvim potpuni.

Vjerojatno prve ideje i prvi poticaji za naseljavanje Crnogoraca u Kraljevicu i Gorski kotar padaju nešto ranije negoli je to registrirano u našim dokumentima. Pa ipak suština se pitanja iz njih jasno razabire. U svakom slučaju bio je to promišljen pokušaj (pothvat), od kojeg su zainteresirane strane očekivale krupne koristi. To naseljavanje bilo je

* Uz materijalnu pomoć Međuakademijskog odbora za historiju kolonizacije – Republičkog centra SRH –, a posebno akademika Ferde Čulinovića, kojem najljepše zahvaljujem, pošlo mi je za rukom da ove dokumente prikupim i priredim za tisak. Uskoro će također biti priređena za tisak i druga skupina (omanja) dokumenata, koja ulazi u program rada spomenutog Međuakademijskog odbora.

predmet razmatranja kako tadašnjih mjesnih, tako i najviših centralnih organa vlasti, a to govori svakako o važnosti koja se tom predmetu tada davala.

Dva crnogorska kapetana *Kamenarović* i *Marković* nudili su i bili pripravni da pod izvjesnim uvjetima nasele više desetina obitelji, odnosno nekoliko stotina žitelja u Kraljevicu i u neka mjesta Gorskog kotara, prvenstveno uz Karolinu. Međutim, naseljavanju je bila namijenjena krupna uloga, pa prema tome, ono je uz sebe vezalo i *otvaralo* niz pitanja, mjera i izdataka.

Valjalo je *doseljenicima* osigurati pitku vodu; slobodu religije i mogućnost gradnje crkve; podijeliti prikladno zemljište za podizanje kuća i za *obradu;* dopustiti sječu drveta u Komorskim šumama, i to za svakodnevnu upotrebu i za gradnju kuća i brodova, te za paljenje ugljena. Trebalo je nadalje osloboditi doseljenike *daća* (barem za 6 godina); omogućiti im slobodnu trgovinu i plovidbu; osigurati im slobodnu kupoprodaju soli; omogućiti im podizanje manufakture; razvijanje agrikulture; moralo im se zatim podijeliti 200.000 forinti kao *predujam* itd.

Naravno nije bilo spora o potrebi da se dotična mjesta (prvenstveno Kraljevica) opskrbe pitkom vodom, jer je ona tvorila preduvjet da se neko mjesto naseli i da se u njemu naseljenici *održe.* Sloboda vjere i mogućnost gradnje pravoslavne crkve bijahu također, kako nas iskustvo uči iz Trsta (a donekle i iz Rijeke) toga vremena, važne komponente u životu naseljenika, jer su vjera i crkva razvijale kod njih sigurnost, pa prema tome i *volju* da se stalno nastane. Tražilo se prikladno zemljšte, kako za podizanje kuća, tako i za obradu. Čini se da se za podizanje kuća moglo naći takvog zemljišta, ali dovoljno zemlje nije bilo za obradu, stoga se preporučavalo da se ona namakne krčenjem. To je već bio teži i dugotrajniji put. Doseljenici su željeli imati na raspolaganju dovoljne količine drveta iz Komorskih šuma. Polagali su velike nade u drvo. Prvenstveno su trebali drvo za svakodnevnu upotrebu, zatim za gradnju kuća, za izradu oruđa, te za brodogradnju i sl. Njihova je, napokon, jedna od glavnih zadaća bila razvijanje *brodogradnje* u Kraljevici, stoga je prikladno drvo trebalo igrati krupnu ulogu. Međutim, podaci koji se odnose na to ne govore o izdašnim šumskim arealima kao ni o velikom izboru drveta. Zahtjev da se doseljenici oslobode podavanja (tereta) tiče se prvenstveno oslobađanje od klasičnih zemljišnih podavajna (»Census terrestralis ad sex circiter annos non exigatur«). Pri tom se išlo i dalje, pa se tražilo da se oni u prvo vrijeme oslobode svih nameta. Bila je nadalje namijenjena zadaća naseljenicima da tjeraju i razvijaju trgovinu i plovidbu. Kraljevica je imala postati ne samo glavni brodogradilišni centar već i trgovačko-pomorski. Zbog toga se status Kraljevice imao izjednačiti s položajem Rijeke i Trsta. Očito se u tome ogleda donekle ideja i namjera Karla VI (1711–1740), koji je nastojao od Kraljevice izgraditi luku prvog reda. Zanimljiv je zahtjev kojim se traži da se doseljenicima dopusti slobodno tjeranje trgovine sa solju kao što ima Bakar i Senj, odnosno njihovi stanovnici. Trgovina solju bila je sigurno *unosan posao,* a to, kako saznajemo iz naših dokumenata, nije

izmaklo kapetanima Kamenaroviću i Markoviću. Istaknuta je i potreba podizanja manufaktura, jer se bez njih, čini se nisu mogli ostvariti ni ostali planovi i pothvati. Uz gore navedeno valjalo je još doseljenicima podijeliti predujama (neka vrsta kredita) od 200.000 forinti. S gledišta budućih doseljenika bila je to svota koja je osiguravala pokrivanje prvih potreba, zatim omogućavala zasnivanje gospodarskog života. Ako se uzme da se ta svota imala podijeliti između četrdesetak (možda nešto i više) obitelji, onda je količina novca, koja je otpadala na svaku obitelj, tvorila solidnu osnovu za zasnivanje i ostvarivanje različitih poslovnih djelatnosti. Međutim, bila je to krupna svota za državnu blagajnu i jedva se moglo očekivati da bi država dala tu svotu, pa bilo to uz *povrat*, jer je blagajna Bečkog dvora bila gotovo stalno poluprazna. Uz samo naseljavanje bio je vezan i izvjestan rizik, pa se prema tome preporučivao drugi put i drugačiji način naseljavanja.

U svemu uzevši bio je čitav pothvat smješten u tadašnje racionalne okvire i on je u neku ruku otvarao perspektive, kako za pojedine grane narodnog gospodarstva, tako i za samu Kraljevicu, pa i za neka druga mjesta.

*
* *

U različitim prilikama i pod različitim uvjetima nekolicina je pisara sastavljalo i pisalo (u njemačkom, latinskom i talijanskom jeziku) priložene dokumente; iz toga, naravno, slijedi, da je jedan pisar s većim, a drugi s manjim uspjehom obavio svoj posao. Odražava se to u dokumentima, kao što se odražava i vrijeme u kojima su nastali. U njima stoga ima, tu i tamo, sitnih nepreciznosti, krivo napisanih riječi, *nedosljednosti* i sl. Uzevši u obzir to kao i ustaljeni način izdavanja ovakvih dokumenata, ovdje se oni donose i predaju naučnoj javnosti onakvi kakvi su izašli iz pera pisarâ.

Na žalost na nekim spisima izostao je *datum* njihova nastanka (to su uglavnom kopije i *koncepti*), pa smo im stoga dali mjesto u kronološkom slijedu dokumenata, koje je određivao smisao i sadržaj takvih dokumenata, kao i druge okolnosti koje su za to bile relevantne (npr. brojevi pod kojima su vođeni, da li je neki spis bio glavni spis ili je bio prilog – »Beilage«).

*
* *

Dokumenti, koji se ovdje objavljuju, nalaze se u *Hofkammerarchiv*-u u B e č u, i to u arhivskom fondu »Ungarische Cammerale«, Rote 706 ex Actis No 32/ Anno 1780–1781, No 75 Fol. 119–122, No 143 Fol. 247–249, No 188 Fol. 265–267, No 29 Fol. 12–31, No 121 Fol. 55–58, No 134 Fol. 71–73. Fotokopije (kseroksi) su pohranjene u Jugoslavenskoj akademiji.

DOKUMENTI

1.

Sacrae, Caesareae, et Regio-Apostolicae Majestatis Inclytae Camerae Imperiali Aulicae amice insinuandum:

Dominum Gubernatorem Littoralis Hungarici exhibitum Sibi per Capitaneos Nigro-Montanos Kamenarovich, et Markovich relate ad Impopulationem Portus Regii, nonnullorumque Locorum ad viam Carolinam sitorum Projectum recenter isthuc Submisisse;

Quod isthic in Originali erga ingravattam remissionem ea amica cum requisitione communicatur; ut illius intuitu, Signanter vero respectu mutuandorum pro Supplicantibus *m* 200 Flor., nec non Lignorum ex parte Cameralium Bonorum Eisdem Subministrandorum, Sensa Sua aperire haud gravatim velit Eadem Camera Imperialis Aulica. Cui in reliquo ad exhibenda quaevis grati Officii Studia prompta, atque parata manet.

Cancellaria Regia Hungaro-Aulica.
Viennae Die 19ª May 1780.
Josephus Brunsvik

2.

Avendo noi Nicolò Conte Marcovich Capitano e Natale Camenarovich Capitano in esecuzione de venerati comandi statici da Sua Eccelllenza Governatore di Fiume Giuseppe de Maillat impartiti, veduto, ed esattamente osservato Porto Rè, ed altri Loughi indicatici, confermiamo con ogni più dovuta sommissione li già esposti sentimenti nostri

Il Porto Rè consideriamo per un luogo comodo, e capace a contenere molti, e vari Vascelli, e riparati dal four de venti, e delle onde; vi è anche l'opportuno sito per la costruzione de medesimi, come altressi due Castelli, con qualche altro luogo, nè quali, riparati che verranno, possono parechie famiglie abbitare; vi è anche dello spazio per potar nel progresso del tempo fabbricare delle Case.

In vista adunque di queste essenzialità non disgiunte d'una felice situazione ci siamo esibiti, anzi obbligati di ridurre questo disabitato luogo un Centro comune di società, e di mercantile corrispondenza, sempre però ci venghino graziosamente accordate le seguenti necessarie condizioni.

1*mo* Il provvedimento esenzialissimo per il culto divino, e per la cura delle anime, che in oggicolà pur troppo manca.

2*do* Il pronto riparo all'indigenza dell'acqua, che ivi indispensabilmente occorre.

3zo La gratificazione dell'esenzione di qualcunque aggravio si rapporto à viveri, ed a fondi, come al caricare le merci, e caricare, e ritirarle senza pagare verun diritto d'entrata, nè d'uscita a favore del nascente Porto, e del Commercio medesimo

4to La continuazione di queste franchiggie sin a tanto che il Governo con occhio benigno, e tendente mai sempre alla superiorità del commercio, e della Navigazione vedrà essere gli Abbitanti in istato di potere contribuire eziando al vantaggio dell Erario Sovrano; il che essi di buon animo, e quai fedelissimi Sudditi faranno in esatta osservanza d'un mitte regolamento, essendo la facilità d'un impresa una evidente multiplica.

5to Il grazioso permesso greca Nazione di potersi errigere la sua chiesa, lo che contribuirà ad un maggiore stabilimento.

6to Il libero Commercio del Sale conforme ne gode Buccari, e Segna per le medesime mire della Traficazione.

7mo Il permesso di poter liberamente far tagliare ne' risservati boschi Roveri, ed altri legnami accorrente per la costruzione de' vascelli mercantili, che atti pure saranno al corso, ed al Sovrano Serviggio.

8o In contemplazione di un si rillevante impegno assuntoci di introdurre in un luogo l'agricoltura, che è il tronco dell'Albero, da cui tutti i rami di Commercio ritraggono il loro accressimento; in un'altro luogo d'introdurre la Manifattura, che dopo la Coltivazione forma il Capo più esenziale del Commercio; ed in Porto Rè poi il Commercio in Generale, e la Navigazione, che s'ha da considerare qual sostigno dell'Agricoltura, e delle Manifatture, di cui essa si occupa à diffendere il prodotto, ci abbisognano per principiare. ed aggevolare una si ardua intrapresa fr: 200 Mile per lo meno, qual Somma speriamo che a questo oggetto graziosamente ci venga placidata verso la corrisponsione dello stabilito anuo censo per anni 25 prossimi avvenire, da principiarsi a farne la restituzione della prefatta Somma dopo spirato il decennio in quindeci uguali ripartite annue rate, e nel mentre etc., etc.

3.

ECCELENZA

In seguito delli nostri a Vostra Eccelenza ultimamente umiliati riflessi circa popolare il Porto Re ci conviennne esporre che gia a questa ora siamo giunti ad avere pronte quaranta almeno Estere Familie, le quali stano à dispositione d'Eccelenza Vostra di stabilirsi per il prossimo futuro Mese Giugno, o al piu luglio in Sudetto Porto Re:

Quindi in attenzione della benigna risoluzione Sopra li nostri esposti riflessi passiamo colla piu dovuta venerazione a raffermarci.

D'Eccelenza Vostra Umilissimi Devotissimi Servitori Nadal Camenarovich Capitano, Nicolo Conte Marcovich Capitano

4.

ECCELLENZA

In addempimento delli graziosi ordini di Eccellenza Vostra fuimo a visitare, ed ad oservare l'inftra prescrittici Luoghi percio siamo ad umiliare li tenni nostri rifflessi circa i medesimi. pro

Primo. Riveduta, ed oservata da Noi a minuto ogni cosa a Porto Re, confessiamo d'esser un singolare Porto ben commodo, e sicuro per ogni sorte de Navi col suo opportuno bel Arssennalle per fabricare le medemi, e d'essere ivi dell'Abbitazioni disabitate comode per al quante Famiglie, ed onesta e propria Situazione di formare un Porto Franco, o Sia Mercantille, per l'effetto di che è necessario quanto umilmente esponiamo.

1*o* Di procurare l'Aqua dolce (:qual facilmente si puo aquistare:) per il dimorante Popolo.

2*o* Che il prefatto Porto Franco sottoposto sia al Comitato di Ungaria.

3*o* Libero dalle Gabelle, tanto di Intrata che di sortita a pari di Trieste, e Fiume.

4*o* Il permesso alla nazione Greca di poter eddificare Loro Chiesa affine ancor questi più facilmente in breve tempo venghino a popolarlo.

5*o* Che concessi graziosamente venghino Fiorini 200. milla per soccorso ai Mercanti, e Popolo nei loro bisogni, per dargli corraggio e mezzi all'Industria inaugmento del Commerzio verso il benigno respiro d'anni 25. primi 10. coll obligo di pagare il suo interesse, e nelli rimanenti anni 15. di fare ripartitamente la devuta restituzione.

6*o* Il permesso di poter tagliar Arberi, cio e Roveri, ed altri Legnami nelli Boschi riservati, per la Costruzione delli Bastimenti agili al corso, e Mercanzia occorrendo anche al Sovrano Servizzio, quali sono necessarii, per ingradire la marinna, inviare il Commerzio, e popolare più presto il Paese.

7*o* Che sia libero il Commerzio del salle conforme a Buccari, e Segna, a motivo che le Caravane possano aver di ritorno li Loro Carichi, e cossi essere in continuo giro il commerzio.

8*o* Che sian liberi li Fondi delle Case da fabbricarsi dal Censo per aliquanti anni come a Trieste e Fiume pro

Secondo. Da Mercopail nel sito del Dominio è Murlachi

– Nel Dominale farsi potrebbero Case	12
– Nel Tuk delli Murlachi	12
Nel Mattich Poliana	30
In Massevo	15
In Samar	15
In Bezovo Rasdoglie	20
Nel Pascolo della Communita	15

Verbovscuo.

In Grablan	4
In Grellovacz	6
In Loche	2

Passando noi da Fuccine sotto il monte Grelencze, è par la pianura di Leppenicze osservato habbiamo ivi poter farsi un bel villaggio di case incirca №. 100. per la bella sua situazione, è commodita d'Aqua corrente, e buon pascollo, e strada piu breve incirca una ora, e più commoda per il Commerzio, Pure vi è inoltre il luogo vasto denominato Suha Reccina. Ove sono bellissimi Pascolli, e buone Aque, ma incolti Terreni quantumque Bonissimi: Eccelenza ogni qual volta sara concesso quanto umilmente abbiamo esposto d'esser ben necessario per introdure il Commerzio a Porto Re, noi s'obbligamo quali fedelissimi Sudditi di Sua Sacra Cesarea Regia Apostolica Maesta d'introdurre il medemo, e popolare in breve tempo s'accennato Porto Re, e consecutivamente li sopradetti Luoghi tutti ora incolti, e disabitati è col profondo dovuto rispetto passiamo a seguarci.

Di Eccelenza Vostra Illustrissima

Umilissimi Divotissimi Servitori Nadale Camanarovich, Capitano,

Conte Nicolo Marcovich Capitano.

5.

An die Königliche Hungarische Hof-Kamer

Wird über das von denen Hauptleuten Kamenarowitsch, und Markowitsch wegen Impopulirung des königlichen Havens zu Fiume, und einiger Oerter an der Karolinischer Strasse gemachte Projekt Bericht abgefordert.

Wien den 10. Junii 1780.

Maria Theresia!

Aus dem Anschlusse werdet ihr Lieben Getreuen mit mehreren Ersehen: was für ein Projekt die Hauptleuthe Kamenarovitsch und Markowitsch wegen Impopulirung unseres königlichen Hafens, und einiger an der Karolinischer Strassen gelegenen Örter machen, und was für einen Vorschus zu dessen Bewerkstelligung dieselben von Unserem Aerario anverlangen?

Da Uns aber unbekannt ist: ob es thunlich seye das besagte Projekt in Erfüllung zu setzen? oder ob, und welchergestalten der erwachsende Nutzen aus der Ansiedlung der in dem Vorschlag benannten Gegenden anzuhaften seye?

Als wird euch Lieben Getreuen besagtes Projekt mit der Verwendung zugestellet, auf dass ihr dasselbe gehörig erwägen, und sohin, hauptsächlich aber in betref der vorgeschlagenen Bevölkerung; dann über die Frage: ob und welchergestalten denen neuen Impopulanten in Portu Regio das Holz-Materiale abgereichet werden konnte? mit Ruckschluss des mitgetheilten Projekts eueren gutächtlichen Bericht des ehestens, erstatten sollet. Dann etc Wien den 10ten Junius 1780.

N. B. der Vorschlag ist anzuschliessen.
Factum est.

Neuhold

6.

Königliche Hungarische Hof-Kanzley Communiziert sub Dato 19ten May et praesentatum 5ten Junius dieses Jahres das von den Haubtleuthen Kamenarovich, und Markowitsch wegen Impopulirung des Königlichen Hafens und einiger an der Karoliner Strassen gelegenen Örter verfasste Project, und erbittet sich mit dessen künftiger Rückstellung in Ansehung deren Vorzuschissenden m 200 F und Verabfolgung des Holzes aus den Camerae-Gütern die diesseitige Gesinnungs-Eröfnung.

Ob es nun schon zu wirken wäre, damit sowohl der Königlichen Porto, als die übrige an dem Littorali Hungarico, ligende Ortschaften mit nüzlichen, zur Beförderung des Landes, und dem See die so taugliche, wie dann auch die an der Caroliner Strassen so wohl schon angelegte orte, als auch noch zur impopulation taugliche Gegenden mit guten zum Ackerbau, und zur Beförderung des Landes auf das Fuhrwesen sich verlegenden Insassen theils vermehrt, und theils bevöllkert werden wolten: Allein auf die von denen zwey Capitains Kominarovich, und Markovics vorgeschlagene Ort dörfte die unternehmende Vormehrung und neüe Bevölkerung den allerhöchsten Aerario all zu hoch zu stehen kommen, und dem ansonsten wollenden Fortgang und Nutzen schon erreichen, Sondern es wäre mit gutem Grund zu Hofen, dass sofern durch eine öffentliche Kundmachung in denen See Städten, und Porti erkläret wurde, dass all den jenigen, welche zur Betreibung des Handels, und Erweiterung des Commercii allda sich hauslich niderlassen wolten, denenselben der Grund zur Erbauung des Hauses auch dann in Überkommung der nöthigen Bau Materialien, in so weit solche bey der Grundherrschaft zu erhalten seye an der, die möglichste Erweiterung nur malen denoch unter dem Erzeugnungs Preis versorgt, auch dergleichen neuen impopulation einige zeitlich Freiheiten zugewandt werden würden,

das nemlich auch an der Caroliner Strassen bey unternehmenden Erweiterung der bereits bestehenden, dann Anlegung neuer Ortschaften, an denen in diesen Vorschlag benannten, oder auch andern darzu taugliche Gegenden voranlasset wurden wäre mit gutem Grund zu Hofen, dass gleich wie zu der Bevöllkerung in Szucha Reczina sich Leüthe gefunden, welche gegen die alleinige ohnentgeltlich Anweisung des Terrains Hauser zu erbauen, und durch auserottung der Walder Grundstück zu zubereitten herbeygelassen haben:

Dahero da die Umstände des aller höchsten Aerarii dermalen nicht also bestaten sind, das aus solchen eine so beträchtliche geld Summa auf ungewise Hofnung des zuruckzahlen vorgeschossen werden könne; willen jedoch die Thunlichkeit; oder ob- und welchergestalten der darauswachsende Nutzen aus der Ansiedlung jener in dem Vorschlag genannten anzuhofen seye? Hierorts unbekannt ist:

So ist dieser Vorschlag der Hungarischen Hof Cammer mit der Verordnung zu zusenden, womit dieselbe solche gehörig erwäge, so dann aber, und hauptsächlichen in betref der vorgeschlagenen Bevöllkerung, dann ob- und welche gestalten denen neuen impopulanten in portu Regio das Holz Materiale abgereichet werden könte? ihre gutächtliche Bericht des ehestens anhero erstatten solle wonach so dann an die Hungarische Hof Canzlei das nöthige zu ergeben haben wird.

7.

Spectabilis, ac Perillustris Domine Domine Patrone mihi Gratiosissime!

Ad sequellam gratiosae ordinationis Dominationis Vestrae Spectabilis de dato 27. hujus, eodem praesentatae omni cum submissione informo; quatenus in Sylvis Cameralibus resservatis Quercinas Arbores majoris crassitiei, quam 6, 7, 8, vel ad sumum 10 policum in diametro haud existunt, consequenter pro constructione Navium Planta vix unica inveniri posset: Sunt enim in Sylvis nostris Cameralibus Ligna faginacia, pro usu focali, qualitatis Remorum diversae, exustione Carbonum, nec non Calcariarum; Ligna Abietis pro Aedificiorum, Scandularum, Asserum sectura, atque cinerum exustione: Ligna Pini pro arboribus, et Antenis Navium apta. Dantur etiam Fraxini, Alcerni, Ulmi, Tiliae, Bettulae plantae, verum exiguae, et in majori copia deffectuosae.

Quod autem sub Monte Gielencze absque alicujus detrimento 8. aut ad sumum 10 Colloni illocari omnino posent, verum est; In Planitie vero Lepenicensi magno cum detrimento Subditorum Cameralium, Comercialiumque totius Castellanatus Buccarensis, unicum locum bonum pro pascendis, et adaquandis animalibus fruentium, ideoque Excelso Dominio Camerali consuetam pascui taxam contribuentium, totidem Collonorum Domus impopulari valerent.

Tandem quo ad Szuham Rechinam, dumodo se Rustici ad praestationes imitent competentes, pro eorundem nova ibidem illocatione projectum jam pridem Altissimo loco inviatum est.

His omni cum debita existimatione perenno.

Dominationis Vestrae Spectabilis
Fuccine 2. Augusti 1780

Humillimus Servus
Josephus Stipanovich

8.

SPECIFICATION

Über die Gründe, welche die Königliche Cammeral-Collonie-Herrschaft an der Caroliner Strassen, zum behuf der Edlen Spanisch-Paduaner Schäflerey zu Mercopail und Verbovsco in besitz hat; als

	Aker Joch	Wiesen auf Mader
In Mercopail		
Die Wiesen Polie genannt		25
Die Wiesen Dokmanova Draga		10
Die Wiesen Szakula Berdu		3
Die Wiesen Poliche		4
Die Wiesen Mersledrage		24
Die Wiesen Berdu		120
Die Wiesen Mamulina Pollana		206
bey der Cambiatur ein Garten	1	
bey dem alten Schofuss Quartier	1	
Tuck		208
In Ravna Gora.		
bey der Cambiatur, welches die Collonie Chyrurgue in Genuss hat	1	4
In Verbovsco.		
Gros und Klein Jablan		30
Terbuhovich Nive		80
Pollone		90
Jellovacz		130
Locce		140
Merledrage		8
pri Dvoru		8
bey der Cambiatur, welches der Collonie Inspector in genuss hat 21. Joch oder	4	35
Zusamen	7	1125

Signatum Verbovsco den 5. August 1780

Franz Xaver Wantschina
Collonie Inspector

Wallahisch Tuck
Matich Pollane
Szamar

Begovu Rasdolie liegen nachend an den Collonie Dorf Mercopail, welches denen Gränizern des Löblichen Oguliner Infanterie Regiments gehörig ist, folgsam auf wieviele Mader besagte Wiesen bestehen, ist mir ohnbekannt

Die Comunitaets-Hutweide hingegen ist kein eigenthum des Dorfs Mercopail, sondern es gehört der Herrschaft, welches auszureittern und zur Weide vor die Edlen Schaafe zubestimen, die Herrschaft es sehr nothwendig brauchen dörfte.

9.

Karlstadt dato 21ten August 1780.

Guttächtliche Berichts-Erstattung Franzen Neumars 30-igst Inspectoris über dem ihme unter 30te Juny anni currentis Hochgnädig zugesendeten, einen rükanverwahrten, duch die Nigromontaner Haupt Leute Camenarovich und Markovich eingereichten Vorschlag der Ansiedlung in dem Portu Regio, und mehrerer Bevölkerung der Karoliner Strasse.

10.

Hochlöblich Königliche Hungarische Hof-Kammer
Gnädig Hochgebiettende Herren Herren!

Es habe mir Eine Hochlöbliche Königliche Hungarische Hof-Kammer unter 30ten Juny diesen Jahrs Hochgnädig aufzutragen geruhet, dass ich den rükanverwahrten Vorschlag, welchen die Nigromontaner Haupt Leüte Kamenarovich, und Markovich wegen Impopulirung des Königlichen Haafens, und einiger an der Karoliner Strassen gelegener Orte eingereichet haben, in Erwegung ziehen, und sodann guttächtlich einberichten solle, ob, und in wie weit solcher Vorschlag thunlich, und welchergestalten der abgezielte Nuzen aus der Ansiedlung der benahnten Gegend zu hofen seye, hauptsächlich aber ob, und auf welche Weise denen neuen Ansiedleren in Portu Regio das Holz Materiale abgereichet werden könte?

Dass nun die vorgeschlagene Ansiedlung in Portu Regio eben so, wie auch eine mehrere Bevölkerung an der Karoliner Strassen thunlich seye, ist nicht zu zweiflen, doch aber därfte die Leztere ohne Nachtheil deren dermaligen Insassen, und der Herrschaft nicht eben so stark, wie es vorgeschlagen worden ist, leicht geschehen können;

Immassen:

Erstlichen nach den Inhalt der hier gehorsamst beygebogener Berichts-Erstattung des Fucciner Castellans Stipanovich unter dem Berg Gielencze nur 8 oder höchstens 10 Colonisten geschiklich unterzubringen wären.

In der Lepeniczer Ebene hingegen, so der einzige Ort ist, welcher der ganzen Buccaraner Meer-Streke die nöthige Vieh Weide mittheilet, könne ohne Beträncung des besagten Meer Bezirkes nicht einmal auf eine Ansiedlung von 10 Häuseren wohl angetragen werden. Was jedoch die Gegend von Szuha Rechina betrifft, seye Mann sohin schon in Begrif die Kohlen Brenner zu Erleüchterung und Beförderung derer Ausreüttungen dahin einzulassen, und sofort anfänglich bis 18 oder 20, hernach aber bis 30 Familien anzusiedlen.

In Ansehung gleichfals der um Merkopal, und Verbovszko herum vorgeschlagenen Ansiedlung, zeige die nebenfündige Specification des Colonie Inspectoris Vanchina des mehreren, dass die durch die Anfangs benahnte Haupt Leüte untere instensangetragene Gründe bey Merkopal, Tuk, und bey Verbovszko, Jablan, Jelovacz, und Locce zum Behuf der Edlen Spanisch Paduaner Schäferey von Seite der Herrschaft in Besize seyen.

Auch die berührte Weide zu Merkopal, so kein Eigenthum des Dorfes ist, därfte die Herrschaft zur Weide für die Edle Schaafe sehr nothwendig brauchen.

Die übrige Gründe aber, als Wallachisch Tuk, Mattich-Poliane, Szamar, und Begovu Razdolie befünden sich schon in dem Militar District, Und kann dahero davon keine Guttmeÿnung geben.

Inzwischen aber ist Man ohnedeme bedacht, wo einer möglich scheint die Ausreitungen zur Ansiedlung vorzukehren, welches bey Verbovszko, und zu Ravnagora von einem Jahre heromerklich bethättiget worden ist, ohne darauf einen Aufwand ab Aerario gehabt zu haben.

Und eben dahin solte ohnmassgebigst auch die Absicht der Bevölkerung des Portus Regii abziellen, weillen widrigens jene 40 Fremde Parthayen, welche sich sogleich ansiedlen wolten, da Sie von denen ihnen aus der angetragenen Summa deren m 200 fr. zukomenden 5000 fr. etwas gebauet, und eine Zeit Sich ernöhret hätten, die Gebäude vielleicht mit Last des Allerhöchsten Aerarii wiederum verlassen därften, und somit der Landes-Fürsteiner so beträchtlichen Sum verlustiget seyn würde.

Sondern ich wäre viellmehr des ohnziellsezlichen Guttachtens, dass nachdeme der Königliche Haafen vermög der umliegenden steinigten Gegend ein purer Comercial-Ort seye, folglich nur für Negotianten diennen könne, solche fremde Leute aber, wenn sie standhaft, und dem Statt

nüzlich seyn wolten, Selbst wenigstens in soweit mit eigenen Mittln versehen seyn solten, dass Sie zur Sicherheit ihres Verharens einen merklichen Anfang ihrer Etablirung machen könten, ihnen erst damals zu ihrer mehreren Aufhilfe verlangtermassen ein Aerarial Beytrag, und auch dieser nur in so weit, als deren selben Vermögen schon hierlandes versicheret ist, zu erlassen wäre, indeme sonsten der Allergnädigste Monarch auch in seinem Erblanden eigene Landes Künder zu einer dergleichen Ansiedlung ohnfehlbar genug fünden würde, wenn Allerhöchste Dieselben ohne einen gesicherten gutten Erfold solchen von Grund aus Gnädigst an Hand zu gehen, für räthlich befunden thätten.

Wo es sich aber dennoch von selbsten verstehe, dass die erste und nothwendigste zubereithung zur Ansiedlung, nemlich das erforderliche Wasser versorget werden müssen, als Man thättig zur Bevölkerung die Schritte mache.

Wozu hernach Natürlich auch die freye Waaren Ein- und Ausfuhr, wie zu Fiume, und Triest, dann auf einige Jahre die Freyheit deren Hauss-Grunden, und zudeme noch das liberum Exercitium Religionis deren Griechen, sehr vielles beytragen würde.

Auf welche Art demnnach (:wie ich ohnmasgebigst erachte:) der Aufnahm des hierendigen Commercii, und folgbar der durch die Bevölkerung abgezielte Nuzen zu hofen seyn därfte.

Endlichen wird Eine Hochlöbliche Königliche Hungarische Hof-Kammer aus dem oben anschlüssigen Schreiben des Fucciner Castellans Stipanovich, welcher auch zugleich Wald Inspector ist, zu ersehen geruhen, dass Sich in denen sowohl Vinodoler, als Fucciner Castellanats Waldungen nur wenig, und kleines, zum Schifbau untaugliches Eichen, wie auch Eschen, Ahorn, Rusten, Linden, und Birken Holz, ebenfals nur in einer Wenigkeit sich befünde; Hingegen aber solche mit Buchen, Thanen, und Füchten häufig versehen seyen, mithin könne aus denenselben auch zum Behuf der neuen Ansiedlung das nöthige Brenn, und Bau Holz, dann Schintl, und Bretter, wie nicht münder zur Schiffahrt die Segl-Bäume bezohen werden, welches denen Ansiedleren um so angedeulicher zu Nuzen kommen könte; wenn Ihnen in der Allermildesten Absicht dergleichen Holz Materialien ohne Stam-Recht, oder Dätz abgereichet würden.

Womit mich zu Hochen Gnaden unterthänigst empfehle, mit der Schuldigten Erniederung beharend.

Karlstadt den 21ten August 1780.

Euerer Hochlöblichen Königlichen Hungarischen Hof Kamer

Unterthänigst gehorsamster
Franz Neümar
30igst – Inspector

11.

Sacrae Caesareae et Regio-Apostolicae Majestatis Inclytae Camerae Imperiali Aulicae per amice insinuandum.

Dominum Gubernatorem Littoralis Hungarici facta ad nupernam Suam intuitu Impopulationis Portus Regii, nonnullorumque Locorum ad viam Carolinam sitorum per Capitaneos Nigro-Montanos Kamenarovich et Markovics projectatae Repraesentationem sub 19ª May abhinc cum praelibata Inclyta Camera Imperiali Aulica communicatam provocatione, benignam Resolutionem Sibi significari petiisse fine potissimum eo, ut, cum ipse nunc in procinctu sit Flumen redire, cum Suo adventu Eosdem vel ad Patriam reinviare, vel de subsecutura Impopulatione edocere possit.

Praelibata Inclyta Camera Aulica proinde amice requiritur, ut cum iidem Nigromontani Capitanei hoc fine m 200 florinos summam anticipari, et ligna e Bonis Cameralibus subministrari petant, amicum sensum suum cum Restitutione Communicati horsum aperire welit. Cui in reliquo ad exhibenda qvaevis grati Officii studia prompta manet, atque parata

Cancellaria Regia Hungarico Aulica
Viennae Die 1ª Septembris Anno 1780.
Josephus Gaszner

12.

Allergnädigste Kaiserin, Apostolische Königin, und Frau Frau !

Praesentibus.
Praesidium Gerente Comite Grassalkovics.
Barone Pföffershoven.
Barone Orezy.
Uegh. Referentes:
Kemepelen.
Schönholtz.
Bàcsak.
Saghy.
Szölösy.
Ulasics.
Tersztyansky.

In dem mittels Königlichen Hof-Rescripts von 10ten Juny allergnädigst anhero communicirten, hier nebst übrigen Accessorien rukangebogenen Vorschlag erbitten sich die Montenegriner Hauptleute Kamenarovich, und Markovich, dem königlichen Haven, und einige an der Karo-

liner Strasse gelegenen Orte unter denen hauptsächlichen Bedüngnüssen zu bevöllkern, dass 1*tens* Süsses-Wasser zur Nothwendigkeit der Ansiedler in den Haven geleitet werde.

2*tens* dieser Haven der Königlichen Hungarischen Civil Jurisdiction einverleibet bleibe.

3*tens* dass selber in Ansehung der freyen Ein- und Ausfuhr dem Triester Haven gleich gehallten werde.

4*tens* dass denen Griechen erlaubet werde, sich eine Kirche zu erbauen.

5*tens* dass ihnen zu Beförderung der Impopulation, und Aufnahme der Schiffahrt m 200 f. ab Aerario auf 25. Jahre vorgestreket werden sollen.

6*tens* dass ihnen das zum Schiffbau erforderliche Holtz aus denen reservirten Waldungen verabfolget werde.

7*tens* dass es ihnen frey seyn solle, aus dem Königlichen Haven mit Saltz zu negoziren, und endlichen.

8*tens* dass die Gründe der von denen Colonisten neu zu erbauenden Häuser einige Jahre von Abgaaben frey seyn sollen.

Der über diesen Antrag vernohmene Croatische 30igst- und Meergütter Inspector Franz Neumayer erachtet laut Anschluss allerumzillsätzigst(?) dass solcher aus folgenden Gründen keinesweegs vortheilhaft, und annehmbar wäre, und zwar:

Erstens: weillen unter dem Berg Gielenze nur 8. bis 10. Colonisten, in der Lepeniczer Ebene nicht einmal so viell Colonisten untergebracht werden könnten.

Zweytens: Weilen die von denen Hauptleuten untereinstens angegratene Gründe bey Merkopal, Tuk, Verbovszko, Jablan, Jelovacz, und Loue zum Behuf der Spanisch-Baduanischen Schaafzucht unentpörlich seye, auch die berührte Weyde zu Merkopal, so kein Eygenthum des Dorfes ist, von der Herrschaft zum nämlichen Entzwek unumgänglich gebrauchet wurde, wo hingegen die übrigen Gründe als Wallachisch Tuk, Matich, Poliane, Szamar, und Begova, Razdolie schon unter dem Militar District gehereten.

Drittens: weilen ohnehin in allen Orten wo es nur möglich die Ausreutung der Ansiedlung, und zwar ohne einigen Aerarial Aufwand eingeleitet, und bewerkstelliget wurde. und

Viertens: weilen in denen Vinodoler, und Fucciner Castellanats Waldungen, nur wenig, und kleines zu dem Schifbau untaugliches Eichen, Eschen, Einhorn, Rüsten, Linden, und Birken Holtz befindet, in denen besagte Wälder meistens Buchen, Tannen, und Fichten hervorbringeten.

Aus eben Angeführten Bewegs-Gründen demnach wäre diese treu gehorsamste Hof-Kammer mit dem unmasgebigsten Gutachten des Inspectors Neümayer um so mehr einverstanden, als der nahmhaffte Vorschuss von m 200 f.: ab Aerario an sich selbsten schon sehr bedenklich, und nicht ohne Ursache zu beförchten wäre, dass die fremden Ansiedler, wenn sie dem erhaltenen Vorschuss angebracht, die Colonie wiederum

verlassen, und also alle auf sie verwändete Mühe, und Kosten fruchtlos machen dörften, da doch alle jene Orte die einer mehreren Bevölkerung fähig sind, nach, und nach gar leichtlich, und ohne einigen wenigstens so nahmhaften Aufwand, mit Euerer Kayserlichen Königlichen Apostolischen Mayestät eygenen Unterthannen angesiedlet werden können.

Solte hingegen die Ansiedlung durch die Eingangs benante Hauptleute unternohmen werden, so würde auf die Beyschaffung des Süssen Wassers ohnehin der vorzüglichste Bedacht genomen werden müssen, ausser deme aber die denen griechischen Ansiedlern zu gestattende freye Religions-Übung, und die Befreyung der neubebauten Gründe auf einige Jahre von denen sonst gewöhnlichen Abgaaben, ein grosses zur Aufnahme der Colonie beytragen.

Übrigens sich dieselbe zu allerhöchsten Kayserlichen Königlichen Hulden, und Gnaden empfehlet: geben von der Königlichen Hungarischen Hof-Kammer: Presburg den 15ten September 1780.

Euer Kayserlichen Königlichen Apostolischen Mayestät

Allerunterthänigst Allergehorsamste etc.
Joseph Freyherr von Pföffershoven

Collat. Joseph von Deschan

13.

Eben dieselbe erinnert sub praesentato 18ten September dieses Jahres. Es hätte der Gouverneur zu Fiume auf seine über den von den Hauptleuthen Kamenarovich und Markovics wegen Impopulirung der Caroliner Strasse gemachten Vorschlag erstattete Wohlmeinung die Resolution sich zu ertheilen gebetten; da nun diese Wohlmeinung am 19ten May anhero mitgetheilt worden wäre, und ersagte Hauptleuthe zu ihrer Absicht einen Vorschuss von m 200 fr. anverlangen, als erbitte sich selbe nebst Rückstellung der Communicatorum die diesseitige Äusserung.

Hierüber ist der Hungarischen Hof Canzley rundantwortlich zu bedeuten: Man habe noch unter 10. Juniy dieses Jahres der von denen zwey Hauptleuthen Kominarovics, und Markovics wegen impopulirung des Königlichen Hafens, dann der an der Caroliner Strasse gelegenen Ortschaften gemachten Vorschlag der Hungarischen Hof Canzley zur Erstattung eines gutächtlichen Berichtes zugesandet, darüber aber bis um kein Antwort erhalten, und dahero solche unter heutige dato wiederum erneuert: zu welche derselben mit dem Beisatz erneuert wird, dass man das überkommende samt der diesortigen Gesinnung also gleich dafür gelangen lassen wolle.

14.

Königliche Hungarische Hof-Kamer Berichtet sub praes. 26ten September dieses Jahres: Es hätte dieselbe über dem ihr zugeschickten Vorschlag derer Montenegriner Hauptleuthe Kamenarovich, und Markowitsch wegen Bevölkerung des Königlichen Hafens und einiger an der Karoliner Strasse gelegenen Örter den 30igst- und Meergüter Inspektor Franz Neumar Vernohmen, welcher ersagten Vorschlag aus folgenden Gründen nicht annehmlich zu seyen erachtet, und zwar weilen Erstens: unter dem Berg Gielenze nur 8 bis 10. Colonisten, in der Legentzer Ebne aber nicht einmahl so viel unterbracht werden könnten; dann Zweytens: weilen die von denen Hauptleuthen dazu angetragene Gründe bei Merkopail, Jablan, Jelowatz etc. zum Behuf der spanisch-paduanischen Schaaf-Zucht unentperlich seye, auch die Weyde zu Merkopail von der Herrschaft zu der nemblichen Absicht unumgänglich gebrauchet würde, die übrigen Gründe hingegen unter den Militar Distrikt gehörig wären; nicht minder

Drittens: weilen ohnehin, wo es möglich, die Ausreütung der Ansiedlung, und zwar ohne einigen Aerarial-Aufwand eingeleitet und bewerkstelliget wurde; endlich aber und

Viertens: weilen in denen Winodoler, und Fucciner Kastellanats Waldungen nur wenig, und Kleines zu dem Schiffbau untauglichen Eichen, Eschen, Einhorn, Rusten, Linden, und Bircken-Holz befindet, indeme besagte Wälder meistens Buchen, Tannen, und Fichten hervorbrächten.

Die Hungarische Hofkamer wäre dahero mit dieser Neumarischen Meinung um so mehr einverstanden, als der anverlangte Vorschuss zu dieser Absicht mit m 200 for. für das Aerarium sehr bedenklich und zu beförchten wäre, dass wann die Ansiedler den Vorschuss angebracht, die Colonie wiederum verlassen und alle Mühe und Kösten fruchtlos machen würden, da doch alle Örter die einer mehreren Bevölkerung fähig sind, nach und nach ohne so nahmhaften Aufwand ganz leicht mit eigenen Unterthanen angesiedlet werden können. Solte aber die Ansiedlung durch die besagte Hauptleuthe unternohmen werden, so würde auf Beschaffung der süssen Wassers ohnehin der Bedacht genohmen werden müssen, aüsser deme aber die den griechischen Ansiedlern zu gestatten da

freye Religions-Übung und Befreyung auf einige Jahre der neu bebauten Gründen von den gewöhnlichen Abgaben zur Aufnahm der Colonie vieles beitragen.

Dieser Hungarischen Hof Cammer Bericht ist über einen durch die Hungarische Hof Canzley anhero mitgetheilten Bericht des Gouverneurs von Fiume von Majlath abgegebene Nota, und solche angebogenen Vorschlag der Nigromontaner Haupt Leuth Komenarovich, und Markovich erstattet wurde:

und dahero ist aber dieser Bericht derselbe gegen dessen wiederumige Zurückstellung mit dem zu communicieren:

Es an der dieselbe aus solchen und dessen Beilagen des nächsten ohnschwer zu ersehen belieben, was für Bedeuten gegen die von denen Nigromontanern Hauptleuthen Kominarovich, und Markovich angetragene Anlegung einiger Örter an der Caroliner Strasse, Ansiedlung des Königlichen Haven, dann den angesuchten Vorschuss von m 200 for. so wohl von dem Inspector Neumar, dann der Hungarischen Hof Cammer vorgestellt werden gleichwie (?) nun diese in näheren Erwegung die zwar es nicht zu verneinen, dass es zum Aufnahm des Handels, und des allgemeinen Besten sehr erträglich seyn würde, wann der Königlicher Haven mit nützlichen, zum Lande, der Schiffahrt, und Schif-Bau gewohnten Leuthen, dann mit nöthigen Handwerkern angesiedlet würde: Nachdem aber zu diesem Unternehmen um so mehr sicher, und mit eigenen Vermögen versehene Menschen erforderlich wären, als ein Handlungs- oder commercial Unternehmung ohne baaren Geld oder Credit nicht unternehmen, das Aerarium aber fremden von ihrem Betrag, Fleiss- und Lebenswandel unbekannten Menschen nicht baaren Geldes Vorschuss leisten könnte, und bey denen demaligen Umständen wirklich auch unthunlich wäre:

Und da die Proponenten oberwähnte zwey Haupt Leuthe, nebst denen übrigen Bedingungen zugleich einen baaren Geldes Vorschuss von m 200 for. verlangen, müsse man erklären, dass zu solchen von der Seithe des Aerarii sicht nicht herbey gelassen werden könnte:

In übrigen aber nicht entgegen seyn Wolle bey eine wirkliche ohne einige Aerarium baaren Geldes Vorschuss unternehmenden Ansiedlung die neuen Ankömlinge nach thunlichster Möglichkeit, und in gemessigtesten Preiss mit Bau Materialien zu unterstützen; unter welchen anerbithen man es derselben Beurtheilung überlasset, ob es nicht, wann der Antrag den Königlichen Haven zu bevöllkern in die Erfüllung gebracht werden wolte, rätlicher wäre, durch eine öffentliche Kundmachung zu erklären, dass all denjenigen, so sich dahin, ihre Nahrung durch dem Lande, durch Fabriquen, Manufacturen, dem Schiff Bau, oder die See Schiffahrth zu gewinnen begeben werden, zur Erbauung der Häusser der Grundgraben angewiesen, dann zu denen errichtehenden Gebäuden die erforderlichen Materialien in dem möglichst wohlfeilen Preis zugewen-

det dann von Seithen des Publici fur Beschaffung des süssen Wassers thunlichst gesorget, nicht minder die Freyheit von allen Allgemeinen, als Grundherrlichen Abgaben, auf eine bestimmende Zahl der Jahren ertheilt werden würde.

Was hingegen die mehrere Bevölkerung der Caroliner Strasse anbelanget, seye aus eben diesen Berichten zu ersehen, dass diese von denen ernanten Hauptleuthe mit Aerarial Kosten zu unternehmen angetragen bevölkerung nicht wohl, und zwar um so weniger annähmlich seye, als in allen orten nach Maass der von Zeit zu Zeit unternohmenen werdenden Ausreuttung grundstück zugerichtet werden können, ohne besonderen aerarial Unkosten neue Ansiedlung bestehen, und von oben dieselben Ansiedlern zu hofen stunde, dass selbe, nachdeme sie zur Herstellung ihrer Wohn Häuser, und Grund stücke ihrer Mühe angewendet, nicht so leicht ihre Häuser und Grundstück verlassen, und zur Auswanderung entschliessen werden, als dergleichen, welchen Aerarial Vorschüsse geleistet worden, und die Zurückzahlung schon fallen, auch um diese zu vermeiden, zur Auswanderung viel eher sich entschliessen werden. So ihr Hungarische Hof Kanzley zur anverlangten Aüsserung rundantworthlich ertheilt worden.

15.

An die Königliche Hungariche Hof-Kanzley
Wird erinnert, dass der über den Vorschlag der zwey Hauptleuten Kamenarovich und Markovics wegen Impopulirung der Karoliner-Strasse, von der Hungarischen Hofkammer abgeforderte Bericht noch nicht angelangt seye.
Wien den 30ten Septembris 1780.

Inclytae Cancellariae Regiae Hungarico-Aulicae ad amicam ejusdem sub 1ma Currentis: et No 4540. Circa Depraesentationem per Dominum Gubernatorem Litoralis Hungari intuitu Impopulationis Portus Regii, nonnullorumque locorum ad viam Carolinam Sitorum per Capitaneos Nigro-Montanos Kamenarovich et Markovics Sub 19na May exhibitam horsum factam requisitionem peramice resignificandum: Projectum isthoc impopulationis per praetactos duos Capitaneos in Portu regio et nonnullis ad viam Carolinam locis promovendae Camerae Regiae hungarico aulicae pro danda eatenus informatione et opinione, hactenus nondum interventa, et sub hodierno aduisa (?) submissum haberi; qua ut primum adveniente praeolaudatam Inclytam Cancellariam Regiam Hungarico-aulicam de sensu Camerae hujus Imperialis aulicae certiorem redditum iri.

Penes quorum amicam significationem eidem in reliquo etc. Viennae(!)

16.

An die Königliche Hungarische Hof-Kanzley
Wird der Antrag der Hungarischen Hofkammer, dass anstatt des von den zwey Montenegriner-Hauptleuten Kominarovics, und Markovics, wegen Impopulirung des Königlichen Hafens, und der Karoliner Strasse gemachten Vorschlags, und hierzu anverlangten Geldvorschusses von m 200 f, dieses Ansiedlungs-Vorhaben durch Patente kund zu machen wäre, zur Ausserung mitgetheilet.
Wien den 30ten Septembris 1780.

Inclytae Cancellariae Regiae Hungarico-aulicae peramice insinuandum: Eandemque ex adjacente Camerae Regiae hungarico-aulicae repraesentatione, et huic advolutis pluribus haud gravatim intellecturam esse, qualesnam reflexiones circa propositam per Capitaneos Nigromontanos Kominarovics et Markovics nonnullorum locorum ad viam Carolinam, portusque regii impopulationem prout et petitam per eosdem ex Aerario regio Camerali Hungarico m 200 florinorum anticipationem tum per Inspectorem Neumar, tum et Cameram Regiam hungarico-aulicam proponantur? Quemadmodum opinione quoque Camerae istius aulicae eadem reflexiones omnimodum reflexionem merarentur, ita etiam diffiteri non posse proincremento Commercii Publicique boni futurum esse, si Portus regius cum utilibus commercio, navigationi, navium constructioni, et ad istiusmodi operationes, et labores idoneis hominibus impopularetur; cum autem ad haec omnia securi, fideles, et propriis facultatibus provisi eo magis requirerentur, quod neque commercium, Quaestus, aut alia negotia sine paratis pecuniis, aut convenienti credito cum spe boni successus suscipi queat: Aerarium porro Regium in modernis cumprimis circumstantiis hominibus extraneis, et a vita ratione, moribus, et industria prorsus ignotis pecunias, quas proponentes cum m 200 florinis anticipari cuperent, praenumerare haud posse; caeterum in eo prorsus alienam non esse Cameram istam aulicam, ac eo omnimodo collaboraturam, ut pro Causu realiter suscipiendae absque aliquali Aerarii Regii onere, praestandisque ex eodem anticipationibus Portus regii Impopulationis neo-advenae omni possibili modo, pretioque quo meliore necessariis aedificandum materialibus provideri valeant.

Penes cujusmodi oblationem ulteriori praelaudatae Inclytae Cancellariae aulicae dijudicationi relinqui, an non casum in illum, si Portum Regium impopulandi voluntas effectui mancipari velit, consultius foret, per publicas Patentales pro omnium notitia publicari facere, omnibus et singulis ad Portum Regium finefigendi ibidem Domicilii adventuris vita media per quaestum, fabricas, manufacturas, navium structuras aut navigationem obtinere adlaboraturis, pro extruendis domibus praeter alias offerendas conditiones, et libertates fundum gratis assignatum, et pro

ponendis aedificiis materialia, in quantum eadem in Bonis Cameralibus reperientur, pretio quo meliore suppeditatum, ac denique per publicam jurisdictionem aquam dulcem quoque procuratum iri.

In ordine demum ad uberiorem viae Carolinae impopulationem, ad eandem sumptibus Aerarii Regii promovendam ex parte Camerali tanto minus accedi posse, quod in singulis locis pro ratione ac per continuas extirpationes terrena usuabilia reddantur, absque notabilibus sumptibus de tempore in tempus incolarum, domorumque numerum augeri, a quibus taliter illocatis neoincolis fundate sperandum est, quod relictis domibus fundos, labore, ac sumptibus propriis erectos et extirpatos tam facile relicturi, et iis relictis alio emigraturi haud sint, iis e converso, quibus ex Aerario Regio anticipationes praestrarentur, repersolutionem sensibilem semper futuram, et ad eam evitandam longe facilius sedes suas derelicturis.

Quibus in vicem amici ad ejusdem sub 19na May anni currentis et No 2549 horsum factam insinuationem responsi significatis, et expetita Communicatorum restitutione, atque ulteriore fine instruendae quoque Camerae Regiae Hungarico-aulicae sensus significatione eidem in reliquo etc.

Viennae 30ma Septembris 1780.

N. B. der Hungarischen Hofkammer Bericht samt Beilagen ist anzuschliessen. Factum est.

Neuhold

17.

Sacrae, Caesareae, et Regio Apostolicae Majestatis Inclytae Camerae Imperiali Aulicae peramice ansinuandum.

Circa amicam ejusdem Camerae Imperialis Aulicae in ordine ad Impopulationis ad viam Carolinam, et Portum Regium per Capitaneos Markovics, et Caminarovics suscipiendae projectum sub dato 30^{a} Septembris anni currentis huc redditam Declarationem Dominum Gubernatorem Fluminensem auditum novissime retulisse, eundem cunctas in hac Materia Occurrentes reflexiones in Sua sub dato 20^{a} Aprilis anni currentis factam Repraesentationem extransisse: Cum autem Repraesentatio haec, ad quam Sese Dominus Gubernator Fluminensis porro quoque provocat, eidem Inclytae Camere Imperiali Aulicae sub dato 19^{a} May anni currentis una cum provocatis abhinc communicata in praesentiarum usque haud remissa haberetur; Hinc pergratum fore Aulico huicce Dicastario, ut Originalia eadem restituerentur et praeterea in quantum anticipationalibus pecuniis quas Nigromontani Capitanei petunt, in praesenti Rerum circumstantia ex Aerario Regio subministrari nequentibus homines per publicationem Patentalium eatenus expendiendarum ad Impopulationem Portus Regii invitandos esse ex parte ejusdem Camerae Imperialis Aulicae confetur in specifico indicare ingravatim velit, qui nomi-

natim illi favores per Patentales addicendi esse valeant, grave materialia, quo pretio, et qua ratione per Cameralia Bona subministranda sint, in quo denique favores illi Commerciales subsistant, cum notum sit, Partes Littoralis Hungarici hucusque non solum nullo in Linea commercii Favore sed nec paritate cum Portu Tergestino, et Locis Depositionalibus aliarum Provinciarum Haereditarium cum eodem connexis gaudere.

Cui in reliquo penes Actorum Originalium sub dato 30ª Septembris anni currentis communicatorum remissionem ad exhibenda gravis grati Officii studia prompta et parata manet.

Cancellaria Regia Hungarico Aulica
Viennae 15ª Decembris 1780.

B. Josephus Püchler

18.

Eben dieselbe erinnert sub praesentato 27ten December dieses Jahres: Es hätte der über die diedortige Erklärung von 30ten September 1780. in Ansehung der von den Hauptleuthen Markowitsch, und Kaminarowitsch wegen Bevölkerrung der Karoliner Strassen gemachten Vorschlages einvernohmene Fiumaner Gubernator beigebracht: Dass er die hierimfahls unterlaufenden Anmerkungen seines Orts schon untern 20ten April beigebracht hätte; da aber diese Anmerkungen unterm 19ten May anhero mitgetheilet, ihr aber nicht wiederum zurückgestellt wurden, so wünsche selbe die diesfälligen Originalien zurückzuerhalten, und auch weiters zu weisen, in was allenfahls die Begünstigungen, da der Vorschuss zur Impopulation aus dem Aerario nicht gleistet werden könnte, und dahero durch ein öffentlicher Patent die Leuthe zur Ansiedlung angemunteret werden sollen, sonderheitlich zu Bestehen hätte, und was für Materialien, dann in welchem Preis selbe, und wie von den Camerol-Gütern abgereicht werden wollen, hauptsächlichen aber, da es bekannt wäre, dass das Hungarische Litorale in Ansehung des Commercii jenem zu Triest und anderen benachbahrten Gegenden mit nichten gleichkommet, wie das Commerzium zu begünstigen wäre?

Nachgenohmenen Hinsicht des von der Hungarischen Hof Kanzley unter 19. May des jüngst abgewiechenen Jahres 1780. mit Anschliessung des von denen Nigro-Montaner Hauptleuthe Markovics, und Komina-

rovics wegen Bevölkerung des Königlichen Porto, und einiger Ortschaften an der Caroliner Strasse gemachten Vorschlags anhero erlassenen insinuati ist zu ersehen, dass mit solchen ein Bericht des Gouverneurs von Fiume nicht anhero mitgediehen seye: dahero kommen auch nicht solche der Hungarischen Hof Kanzley nicht zurückzustellen.

Was aber die Begünstigungen, so denen zur Ansiedlung besagten Königlichen Porto ankommende Nützlichen Ansiedeln von Seithe der Grundherschaft einzugeste (?) Diesortigen Insinuato von 30. September nächsthin ausdeuthlich benannet, dass man denen Ansiedlern den Grund zur Erbauung der Häuser, und sonstigen Bequemlichkeit gratis überlassen, dann zur Erbauung der Häuser und sonstiger Wohnungen die nöthigen Bau Materialien in dem möglichsten Preis, jedoch niemalen unter dem eigenen Erzeugnuss auch zum Lande allenfalls diensame Holz Materialien in dem Scalo Preis abzureichen, auch sonstige Wohltathen von Seithe, der Herrschaft, als nemliche die Freyheit von denen der Herrschaft abzuführenden Grund Zinsen auf eine gewisse Zahl von Jahren, als nemliche 6 Jahren angedeihen zu lassen nicht entgegen seyn wolle, und kommet hauptsachlich darauf an, womit von Seithen des Publici wenigstens auf eben so viele Jahre der Steuer freylich gegönnt werden wollte.

In Rücksicht jedoch des Commercialis sieht man es nicht wohl thunlich, dass diesen neuen Ansiedlern eine mehrere Wohlthat, als andern dastendigen, und sich auf die Beförderung des Commercii verwendenden Insassen eingestanden werden könnte. Welche dieselben zurückzuerinnern ist.

19.

An die Hungarische Hof Kanzley

Wird in Ansehung der von den Hauptleuten Markovics und Kominarovics antragenden Impopulirung der Karoliner-Strasse die hierortige Wohlmeinung eröfnet.

Wie den 9ten Januarii 1781.

Erga amicam ejusdem in merito projectatae per Capitaneos Markovics, et Kominarovics ad viam Carolinam, et in Portu Regio impopulationis sub 15. Mensis, et anni recentis evolutorum, et No 6250 huc datam Reinsinuationem per amice significandum: Amico Praelibatae Inclytae Cancellariae Aulicae sub 19 Mensis Mayi anni praeterlapsi 1780. praevio in merito horsum expedito exquisito, et investigato compertum haberi, representationem Domini Gubernatoris Fluminensis isthic haud reperiri, ac ideo restitui haud posse. Favores porro fine impopulandi Portus Regii adventuris, Commercio, et Publico utilibus concedendos quod attinet, Dominium Terrestrale, velut sub 30. Septembris anni superioris 1780. amice declaratum extitit, in eo alienum haud fore, ut neo-

adventatibus fundi pro extruendis domibus, aliisque commoditatibus requisiti gratis exscindantur, et assignentur, atque pro extruendis domibus, aliisque commoditatibus requisita materialia pretio quo meliore, non tamen infra productionis sumptus suppeditentur, pretereaque Census Terrestralis ad sex circiter annos non exigatur, id vero quod a parte Publici ejusmodi neo-impopulandis Beneficii loco utiquod haud brevius tempus attribui velit, a' dispositione Praelaudatae Inclytae Cancellariae dependere.

In ordine vero ad favores in linea commercii concedendos censeri, ejusmodi neo-advenis Portus Regii incolis ampliores, ac aliis reliquorum Portuum, promotioni commercii semet impendentium inhabitatoribus concessi aut dehinc concedendi sunt, favore attribui haud posse.

Penes quorum amicam significationem in reliquo etc.

Viennae 9. Januarii 1781.

Neuhold

20.

Königliche Hungarische Hof-Kanzley erwiedert auf diesseitiges in Betref der von den Hauptleuthen Markowitsch und Kaminarowitsch vorgeschlagenen Impopulation des Portus Regii an Sie unterm 9ten Jenner dieses Jahres gemachte Ansinnen sub praesentato 5ten Hornung: Es wäre, wie es der Anschluss zeige, mit ihrem Insinuat von 19ten May 1780. die Vorstellung des Fiumaner Gubernators anhero mitgetheilet, und ihr nicht wieder zurückgestellet worden; dahero sie ersuche: ihr solche zu Ergänzung der Akten gefällig zurückstellen zu wollen.

Nach eingesehenen Prioribus ist erhoben worden, dass den 10ten Juny des abgegangenen Jahres 1780 das Project der Hauptleuten Kamenarovits, und Markovits, samt den Begleitungs Bericht des Guverneurs zu Fiume der Hungarischen Hof-Kanzley zugeschicket worden seye, diese aber solchen mit dem unterm 15ten September 1780 erstatteten Gutachten nicht zurück gesendet: So ist eben der Hungarischen Hof-Kanzley zu verordnen, womit dieselbe sothanen ihr zugesendeten Bericht des ehestens anher zurück senden solle.

21.

Sacrae Caesaraae, et Regio-Apostolicae Majestatis Inclytae Camerae Imperiali Aulicae ad amicum ejusdem circa Impopulationem Portus Regii per Capitaneous Nigro Montanos Markovich, et Kaminarovich suscipiendam sub dato 9ae Januarii 1781. huc exaratum Insinuatum per amice resignificandum:

Eidem que ex Cancellaria hujus Regiae Hungaricae Aulicae Insinuato sub dato 19ae May 1780. hoc eodem in Merito ad Inclytam Cameram Imperialem transmisso, atque hic in Copia reproducto intelligere placebit, Repraesentationem Domini Gubernatoris Fluminensis eatenus factam, quam eadem Camera Imperialis Aulica apud Se haud reparabilem esse meminit, abhinc in Specie erga Remissionem communicatam existisse.

Siquidem autem remonstratio haec in praesentiarum usque haud remissa fuerit, hinc eandem velut pro integritate actorum et caeteroquin etiam hic Loci Necessariam ubi reperta fuerit remissum iri Spe certissima tenetur, ac in reliquo ad exhibenda quaevis grati Officii Studia prompta manet, atque parata

Cancellaria Regia Hungarico-Aulica
Viennae die 26a January 1781.

B. Josephus Püchler

22.

An die Hungarische Hof Kammer

Wien den 14ten Februarii 1781.

neurs von Mailath über den von den zwey Hauptleuten Kamenarovich, und Markovich wegen Impopulirung der Karoliner-Strassen, und des Portus regii gemachten Vorschlag zurückzusenden.

Wien den 14ten Februarii 1781.

Joseph etc.

Wir haben euch erinnerlichmässen annoch den 10ten Junius lezt verwiechenen Jahres den Vorschlag der zween Haubtleuten Kamenarovich, und Markovich samt einem Begleitungs Bericht Unseres dermaligen Gouverneurs zu Fiume von Mailath zugeschiket, ihr aber sotanen Bericht der von eüch den 13ten September 1780. in Sache gehorsamst gemachten Vorstellung nicht beigeleget.

Wanen hero Wir eüch liebe getreuen himit dem Befehl allergnädigst ertheilen, sotanen Bericht Unseres Gouverneurs von Mailath des ehestens uns zuruckzusenden.

Wien den 14ten Hornung 1781.

Neunheld
Cronberg

23.

Allergnädigster Kaiser Apostolischer König, und Herr Herr!

PRAESENTIBUS.
Vice Praeside Comite Festetics.
Comite Zichy.
Barone Pföffershoven.
Barone Splenyi.
Comite Csáky.
Barone Schilfon.
Comite Batthyány.
Comite Brunswik.
Végh.
Schönholtz.
Bácsak.
Szölösy.
Wlasich.
Tersztyánsky.

Da diese treu gehorsamste Hof-Kammer dem mittels Königlichen Hof-Rescriptes vom 10ten Juny letzt vorigen Jahres anhero gediehenen Bericht des Fiumaner Gouverneurs Joseph von Maylath über dem Vorschlag der zween Haupt-Leute Kamenarovich, und Markovics wegen Bevölkerung des Haavens Porto-Re, und einiger anderer an der Caroliner Strasse gelegener Ortschaften auf allerhöchsten Befehl vom 14ten Hornung dieses Jahres anmit unterthänigst einsendet, solle sich selbe zu Allerhöchsten Hulden, und Gnaden in Tiefester Ehrfurcht erlassen. Geben von der Königlichen Hungarischen Hof Kammer: Pressburg den 2ten März 1781.

Euerer Kayserlichen Königlichen Apostolischen Mayestät etc.

Allerunterthänigst-Allergehorsamste etc.
Paul Festetics
Emerich von Havor

24.

Eben dieselbe übersendet Sub praesentato 17ten Merz in Folge Rescript von 14ten Hornung dieses Jahres den ihr unterm 10ten Junius vorigen Jahres ***mitgetheilten Berich des Fiumaner Guberneurs Joseph von Majlath über den Vorschlag der zween Hauptleute Kamenarowitsch und Markowitsch wegen Bevölkerung des Havens Porto-Re und einig anderer an der Caroliner Strasse gelegener Ortschaften.***

Die dem gegenwärtigen Bericht angebogen Vorstellung des Gouverneur zu Fiume von Majlath samt Beilagen ist der Hungarischen Hof Canzley mittels insinuati anzuschliessen.

25.

An die Königliche Hungarische Hof-Kanzley
Wird der Bericht des Fiumaner Gouverneurs Joseph von Mailath über den Vorschlag der zwey Hauptleuten Kamenarovich, und Markovics wegen Bevölkerung der Karoliner-Strassen, und des Porto-Ré, zuruckgestellet.
Wien den 23ten Martii 1781.

Inclytae Cancellariae Regiae Hungarico-Aulicae peramice insinuandum: Eidemque in Sequelam amicae de dato 26tae Januarii anni currentis et No 302. huc factae requisitionis Repraesentationem Domini Gubernatoris Fluminensis una cum provocatis suis penes amicum insinuatum Sub 19na May anni retroacti 1780. horsum Communicatam per Cameram Regiam Hungarico-Aulicam recens transpostum in advoluto officiose rursum restitui.

Eidem in reliquo etc.

Viennae 23tia Martij 1781.

Neuhold

N. B. der Instruirte Bericht des Gouverneurs zu Fiume ist anzuschliessen. Factum est.

SADRŽAJ

GRGA NOVAK

Mletački izvori o potresu u Dubrovniku i Kotoru 6. travnja god. 1967. 5

VASO BOGDANOV

Dalmatinsko pitanje u politici banske Hrvatske godine 1861. . . . 39

VLADIMIR MATULA

Mladi Šulek i Slovačka 101

MAJA NOVAK-SAMBRAILO

Politika Dubrovčana 151

LUJO MARGETIĆ

Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog Primorja i Dalmacije 191

JOSIP ŠARINIĆ

Hrvatska politika u Krešićevim pismima u Pariz 211

IVAN ERCEG

Pokušaj naseljavanja Crnogoraca u Kraljevicu i uz Karolinu . . . 305